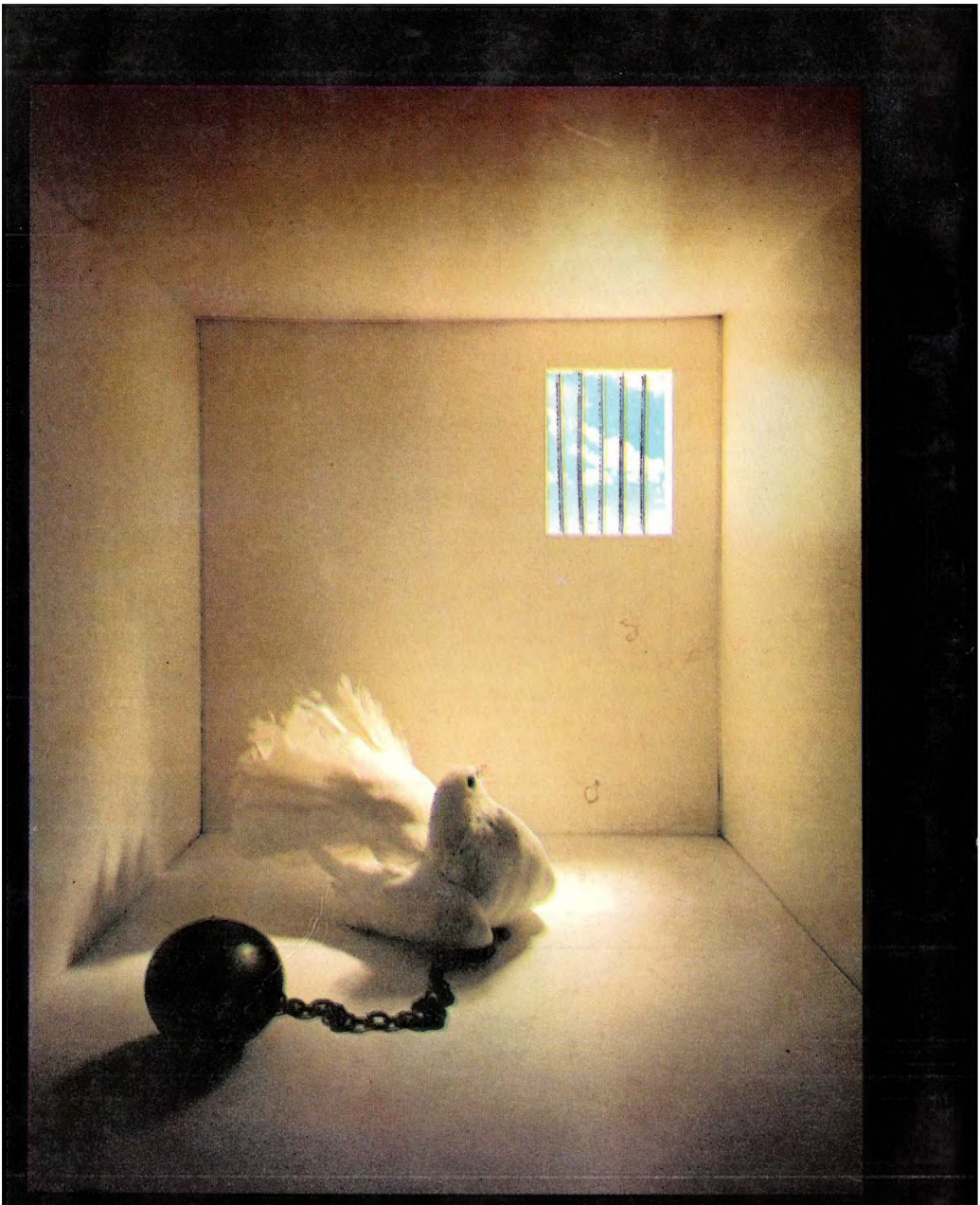

جيل جي جائري

(٤- نومبر ١٩٨٠ تان ١٦ جنوري ١٩٨٥ تائين)

بدر ايژو

جيل جي دائري

(۴- نومبر ۱۹۸۰ کان ۱۶ جنوري ۱۹۸۵ تائين)

بدر ابڑو

ڪتاب جو نالو :	جيل جي ڊائري
ليکڪ :	بدر ابڙو
پرنٽر :	ابن حسن آفسٽ پرنٽنگ پريس- هاڪي اسٽيڊيم ڪراچي.
ڪمپوزنگ :	ماجد پرڳڙي
پيسٽنگ :	نظام انصاري
ڇاپو :	پهريون
تعداد :	1500
سال :	آگسٽ 1990
قيمت :	-/100 روپيه

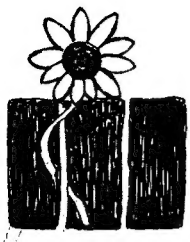

انتساب

انهن سڀني انسانن جي نالي، جن جي نالن کان بہ اڻڄاڻ آهيان، مگر انهن:

سونهن

سڳنڌ

هٿ

فن

زبان

سچ

پيار

امن ۽

انسان

جي آزادي، بقا، وقار ۽ ترقيءَ لاءِ پاتالن جا پنڌ ڪيا ۽ پوڳيو.

پہ اکر

سچي ڳالھہ تہ اھا آھي تہ ھن دائريءَ ۾ اھڙا ڪيئي اميج آھن جيڪي ھڪ کان وڌيڪ پيرا لکيا ويا. اھڙا ڪيئي خيال ۽ ڳالھيون آھن جيڪي بنھہ ذاتي نوعيت جون آھن. پڙھندڙن کي گھٽئي واقعا نظر نہ ايندا- گھٽين ڳالھين جو تسلسل نظر نہ ايندو. پر ڇا ڪجي؟ جن ڏکين حالتن ۾ ماڻھو لکي ٽو تنھن جو احساس ٻيو ڪو ٻہ نٿو ڪري سگھي. ھيءُ خط، ھيءُ احساس، ھيءُ واقعا- ھڪ اھڙي دور ۽ ماحول ۾ لکيا ويا جن ۾ اظھار کان وڌيڪ ان جي ڪميونيڪيشن تي سختي ھئي. ھن دور ۾ ڪيئي پيرا ڪيئي ڳالھيون لکي ڦاڙي ڇڏيو جو جھڙتيءَ جي تلوار سدائين مٿان ٽنگي پئي ھوندي ھئي. گھٽئي حقيقتون علامتي انداز ۾ بيان ڪرٽيون پيون،گھٽين ڳالھين کي لکڻ اھم ھو. گھٽين ڳالھين جي اظھار ۾ قربتون گھٽجي وڃن ھا (جن جو وڌڻ انسان لاءِ اھم ھو). لکٽين جو گھڙو ٽٽو حصو کين محفوظ ڪرڻ واري عمل ۾ ھيٺ مٽي ٽي ويو. ڳالھين ۾ تسلسل نہ ھڻڻ جو سبب قيد جو اھو روز ساڻيو وارو رينگٽ آھي جنھن ۾ نئين ڳالھہ نئون احساس نئون واقعو ڪڏھن ڪڏھن محسوس ٿيندو آھي. ان کان سواءِ جيڏن گھٽي ننڊ جي موسم ايندي آھي، مينھوڳيءَ جي مند ايندي آھي يا سخت گرميءَ جو دور ايندو آھي- تيڏن احساسن جي پرجي اچڻ جي ٻہ کا مند ٿيندي آھي جنھن جو ڪوبہ وقت ڪونھي. ڪڏھن ماڻھوءَ تي لکڻ حاوي ٿي ويندو آھي تہ ڪڏھن سوچڻ تہ ڪڏھن ڪڏھن ڪجھہ ٻہ نہ ڪرڻ. بس دل چاھيندي آھي تہ نہ زمان ھجي نہ مڪان، رات ھجي نہ ڏينھن، نہ اڪيلائي ھجي نہ ساڻ. خبر ناھي احساس جي اھا ڪھڙي منزل ھوندي آھي جنھن ۾ ڪجھہ ٻہ نہ ھوندي ٻہ سيڪجھہ ھوندو آھي. بي خاص گذارش اھا آھي تہ غير سھڪاري حالتن سبب ممڪن آھي تہ ڪن ڪن واقعن جون تاريخون ڪٿي معمولي ھيٺ مٽي ٽي ويون ھجن، جنھن لاءِ معافيءَ جي اميد اٿم.

بدر ابڙو
۱۰فبروري ۱۹۹۰
ڪراچي

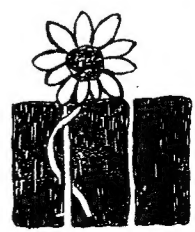

مهاڳ

هيءَ دؤر دادا امير حيدر ۽ ڪلپنا دت وارو دؤر نه آهي. بظاهر ايئن ٿو نظر اچي ته سوشلزم ختم ٿي رهيو آهي. ممڪن آهي ته اهو پئرس ڪميون وانگر ناڪام ٿيو آهي. مشرقي يورپ ۾ ڪميونزم لاءِ نفرت ايترو اُپري رهي آهي جو پولينڊ ۾ سالیدرٽي گورنمينٽ ٺاهي وئي ۽ ڪميونسٽ پارٽي اقليتي مخالف ڏر ٿي وئي، ديوارِ برلن ڪيرائي وئي ۽ امڪان آهي ته اوپر ۽ اولهه جرمني هڪ ٿي وڃي. هنگري، بلغاريه ۽ چيڪوسلواڪيا ۾ به ڪميونزم ڏانهن ردِعمل ۾ ڪافي ڦيرو اچي ويو آهي. رومانيا ۾ ته چائوشسڪو ماريو ويو ۽ ڪميونسٽ پارٽيءَ تي بندش وڌي وئي ۽ لاٽي وئي، ڇاڪاڻ جو رومانيا ۾ ڪميونسٽ پارٽي ايتري مؤثر نه رهي آهي. خود روس ۾ هڪ گهڻ پارٽي نظام تي بحث ٿي رهيو آهي. مغربي پريس وارا آرمينيا، آذربائيجان، بائيلورشيا، ايستونيا، ليٽويا، لٿوانيا، جارجيا، قازقستان ۽ ڪرغيزيا، مالدويا، تاجڪستان، ترڪمنستان، يوڪرين ۽ ازبيڪستان ۾ وڌوڙ جي نشاندهي ڪري رهيا آهن. آرمينيا ۽ آذربائيجان ۾ روس فوجي ڪارروائي به ڪئي آهي. رڳو اهو نه پر ٻئي وڏي اشتراڪي ملڪ چين ۾، تائنامين اسڪوائر ۾ ڪوس ڪرائي آپيشاهي مسلط ڪئي وئي آهي. پر اها به آخر ڪيستائين هلندي؟ هن دؤر ڪيئي سوال اُپاريا آهن. جن جا جواب اڄا مستقبل جي ڏنڊڪي ۾ آهن. ڇا اسٽالن مارڪسزم-لينننزم کي اهڙو ڪاپاري ڏڪ هنيو آهي جهڙو فرينچ انقلاب کي نيپولين هنيو هو؟ ڇا انقلاب جو دؤر ختم ٿي چڪو آهي ۽ تاريخ جي ارتقا ٽپ ٿي ويئي آهي؟ يا مشرقي يورپ ۾ ٻي جنگ عظيم ڪانپوءِ سوشلزم مڙهي وئي هئي ۽ انڪري اها عوام ۾ ايئن مقبول نه هئي، جيئن روس ۽ چين ۾، ۽ مشرقي يورپ اهو طوق لاهي پنهنجي گردن خلاص ڪئي آهي؟ اهو ته ظاهر آهي ته روس ۽ چين جي ايترڻي ترقي سوشلزم کانسواءِ نه ٿي سگهي ها پر ڇا اُتي سوشلزم پنهنجو رول ادا ڪري چڪو آهي ۽ هينئر رڳو ڪچيءَ جو ڪٽ لڳي رهيو آهي؟ ايئن ٿو لڳي ته صنعتي دؤر ۾ Command Economy بي معنيٰ ٿي چڪي آهي پر ان جي معنيٰ اها آهي ڇا ته اسان پريزيڊنٽ بش واري آمريڪا ۽ وزيراعظم مارگريٽ ٿيچر واري انگلينڊ جو فرسوده اقتصادي نظام قبول ڪيون؟ اڄتي هلي پتو پوندو ته روس ۽ مشرقي يورپ جي تبديلين جو چين، ڪوريا، ڏکڻ اوپر ايشيا وغيره تي ڪهڙو اثر

پوي ٿو. اسان لاءِ ته اهو اهم سوال آهي ته افغانستان جو چا ٿو ٿئي ۽ برصغير ۾ سارڪ سمٽ تي معاهدي مطابق امن پائيدار رهي ٿو يا نه. سوشلزم جو تاثر ته ايشيائي ليڊرشپ تي به ڪافي رهيو آهي. شهيد پٽو، نهرو، ناصر، نڪروما، سوئيڪارنو وغيره سوشلزم کان متاثر هئا ۽ پنهنجي عوام تي پنهنجي خيالات جو پائنده تاثر ڇڏي ويا آهن. ٽين دنيا جا مسئلا اُتي ئي آهن جتي اڳ هئا ۽ سرمائيدارانه نظام ايجا تائين انهن جو حل پيش نه ڪيو آهي. ان ۾ شڪ ناهي ته هن وقت سوشلزم اها لڳن، اهو جذبو ۽ اها وابستگي پئدا نٿي ڪري جا جان ريڊ (JOHN REED)جي ڪتاب "ڏهه ڏينهن جن دنيا کي جهنجهوڙي ڇڏيو" (Ten days that shook the world)۾ ڏيکاريل آهي. اهو ٺيڪ آهي ته ڪنهن حد تائين مارڪيٽ-اقتصاديات جا اصول ثابت ٿي چڪا آهن ۽ ان حد تائين سرمائيدارانه نظرئي کي هٿي ملي آهي. پر پوءِ به ٽين دنيا جا سياسي ۽ اقتصادي مسئلا حل طلب آهن. ستر واري ڏهاڪي جا نعرا ته هاڻي ڪوڪلا ٽا لڳن پر پوءِ به ٽين دنيا جا انسان پنهنجي سياسي ۽ اقتصادي نجات لاءِ اڃي وانگر لڙي رهيا آهن. نيٽ انهن کي ڪو فلسفو ملي ويندو، جنهن ۾ اقتصادي ۽ سياسي آزاديءَ جو ميل ميلاپ هوندو ۽ هو سوشلزم کان ايڏو بيزار نه لڳندا، جيترو هاڻي مشرقي يورپ ۾ ٿيا آهن. اهو به اهم سوال آهي ته هتي جي ڪميونسٽ پارٽي هندستان جي ڪميونسٽ پارٽي وانگر، جمهوري نظام ۾ ٻين پارٽين وانگر رڳو هڪ پارٽي رهندي ۽ پرولتاري ڊڪٽيٽرشپ جي دعوا ڇڏي ڏيندي ۽ ان حالت ۾ ان جو پروگرام ڇا هوندو ۽ اها ماضيءَ جي تجربي مان ڪيترو سکندي؟ مان اهو به چئي چڪو آهيان ته هندستاني ڪميونزم کي ڪوٽبو ته اهو اندران گانڌي وادي نڪرندو. ڇا منهنجي هن نقطه نگاهه کي تاريخ سچو ثابت ڪندي؟ مشرقي يورپ ۾ ڪميونزم جي ترديد، ممڪن آهي ته هتي ايتري اثرانداز نه ٿئي ۽ اسان ۽ پارٽ جا رهواسي، جنهن واهيات ۽ نهايت خطرناڪ بنيادپرستيءَ جو مقابلو ڪري رهيا آهيون، ان مقابلي ۾ سوشلزم جو نظريو اسان کي وڌي هٿي ڏئي ۽ ڏکڻ اوپر ايشيا لاءِ زهرهلاهل بدران تریاق ثابت ٿئي!

ان ۾ ڪوئي شڪ ناهي ته ۱۹۱۷ع ڪانپوءِ واري اشتراڪي دؤر ۾ به ڪافي چگو ادب روس ۾ تخليق ڪيو ويو آهي. نه رڳو شولوخوف جا ناول Quiet flows the Don ۽ The Fate of A Man ۽ ايليا اهرنبرگ جو (Fall of Paris) وغيره عظيم ناول آهن ۽ اِساڪ بيبل جون ڪهاڻيون نهايت عظيم ڪهاڻيون آهن. ان ۾ به شڪ ناهي ته اشتراڪي نظام جي مخالف شاعر پاسترناڪ ۽ سولزي نٽسن ان دؤر ۾ عظيم ناول لکيا آهن. پاسترناڪ، آسپ مينڊلٽام ۽ انّا اخمتووا جي شاعري به ان دؤر جي عظيم تخليق آهي. ٻئي ڏريون زار توڙي ڪميسار، تخليقي ادب تي نهايت ڪڙي نظر رکندا هئا. جيئن آمريت جي دؤر ۾ پاڪستان ۾ رکي وئي هئي. آندري سنياوسڪي (Andrei Sinyavsky) جو ايبرام ٽرٽز (Abram Tertz) جي نالي

سان ايا تائين نهايت چگو لکي رهيو آهي. تنهنجو شاهڪار (Good Night) حال ۾ ئي ڇپيو آهي. هن کي روس ۾ ڇهه سال بيگار ڪئمپ ۾ رکيو ويو هو ۽ ان کانپوءِ هو ۽ سندس زال پئرس ڇڏي ويا هئا، جتي مٽيون ناول روسيءَ ۾ ڇپيو آهي. هنجو دوست يولي ڊينئل، جو به هن وانگر مغرب ۾ هڪڙي وڏي منڪر (Dissident) جي حيثيت ۾ جاتو وڃي ٿو، هن وانگر ڇهه سال روس ۾ بيگار ڪئمپ ۾ هو ۽ اُتي دل جي دوري سبب مري ويو. انهيءَ به ڏاڍو چگو ادب تخليق ڪيو آهي. ناول (Lolita) جو مشهور مصنف نبوڪوف، جو هن وقت آمريڪا ۾ رهي ٿو، هن چيو آهي ته جيڪڏهن بولشيوڪ اقتدار ۾ نه اچن ها ته هو جلاوطنيءَ ۾ نه هجي ها ۽ اهڙو چگو لکي نه سگهي ها. ڪجهه سال اڳ روسي جلاوطن شاعر، برادسڪي (Brodsky) کي پنهنجي شاعريءَ تي نوبل پرائز مليو. هن اديبن ۾ هيمليٽ جي عقيده تقدير (Fatalism) ۽ ڄان ڪٽگزات جي آدرش واري طبيعت ملي ٿي. بدر ابڙي به پاڪستان جي قيدوبند ۾ رهي اهڙو چگو ادب پئدا ڪيو آهي جو هونئن شايد مشڪل پئدا ٿي سگهي ها.

بدر ابڙو جو منهنجي گهري دوست جمال ابڙي جو پُٽ آهي، هن اها ڄائري سن ۱۹۸۰ع کان ۱۹۸۴ع ۾ لکي هئي ۽ اها هن جديد دنيا ۾ ايتريءَ اهميت جي حامل نه ٿئي ها، جيڪڏهن اها فقط خارجي حالات جو عڪس هجي ها ۽ ان ۾ ايتري داخليت نه هجي ها. خارجي طور به اسان جمهوريت جي ايا ريک به مس ڏٺي آهي ۽ هڪ فلاحي مملڪت جي منزل ايا دور آهي. پاڪستان جون رجعت پرست پارٽيون ننهن چوٽيءَ جو زور لڳائي رهيون آهن ته جيتري به سياسي ۽ آئيني آزادي اسانکي ملي آهي، اها اسان کان ڪسي وڃي ۽ اسان کي وري ماضيءَ جي تاريڪيءَ ۾ ڌڪيو وڃي. بهرصورت اها اسانجي خوشنصيبي آهي ته پاڪستان جا سڀ ترقي پسند حلقا ان سياسي ۽ آئيني آزاديءَ جي مڪمل بحاليءَ تي متفق آهن.

هيءَ ڄائري آرٿر ڪوئسلر جي فرانڪو جي قيد ۾ لکيل ڄائريءَ وانگر نه آهي، جا هن پنهنجي ڪتاب Scum of the Earth ۾ ڏني آهي ۽ هن جي دور رس نگاهه کي يورپ جي جديد تاريخ ثابت ڪري رهي آهي، پر بدر جي ڄائريءَ ۾ به ڪوئسلر وانگر حقيقت نگاري بدرجها اُتر آهي ۽ جا بدر ابڙي کي هڪ حساس شاعر جي دل آهي ۽ جذبات جو انوکو اظهار آهي، اهو ته ڪوئسلر ۾ به نٿو ملي.

هر آمر کان وسريو وڃي ته هن کي مرڻو به آهي. هو تاريخ جا سارا سبق پلائي ڇڏي ٿو. هلاکو ۽ چنگيز جي انت تي غور نٿو ڪري ۽ پنهنجي لاءِ خودفريبيءَ جي دنيا ٺاهي ٿو، جنهن ۾ هن کي هر ظلم و ستم لاءِ جواز آهي. بزدل ۽ بي‌ايمان مائهو هن سان ها ۾ ها ملائين ٿا ۽ هن کي پنهنجي نقلي بهشت جا بدترين دوست ٿي ورائي وڃن ٿا ۽ هن جي خوشامد ۾ ڳوليا نٿا سمائين، پنهنجي من و سلويٰ لاءِ هنجو احسان جتائي نٿا ٽکجن ۽ آمر جي وات جي گڏ کي ڪوٽر ۽

تسنيم جي کف آلود لهر سمجهن ٿا. آمر نهايت چالاڪ ۽ ترياڪ ٿين ٿا، پر انت ۾ اهي نهايت بيوقوف آهن ۽ جڏهن موت انهن جي سر تي سوار ٿئي ٿو، تڏهن انهن جي مال ۽ دولت، سطوت ۽ اقتدار کنهن ڪاغذ جي محل وانگر ڏهي ڊير ٿي پون ٿا ۽ جهنم جي آڳ انهن کي جلائي انهن جي رک به اُڏائي ڇڏي ٿي ۽ تاريخ ۾ اهي پوت پريت وانگر لڳن ٿا، جن پنهنجي دؤر جو ساهه ته مُٺ ۾ آندو هو پر مٿي ڪانپوءِ پاڻ به مٽيءَ جي مُٺ وانگر هئا. ڪيڙا انهن جي ڪفن ۾ چري پنهنجي اڳئين جنم جي ڪئي تي پڇتائيندا هوندا ۽ چوندا هوندا ته اها ڪهڙيءَ ڳالهه جي سزا آهي جو هن ڪوڙي انسان جو لاش اسانجو رزق ٿي آيو آهي. ساري زندگي مونکي هر آمر کان نفرت ٿي رهي آهي پوءِ اهو هٽلر هو يا مسوليني، چليءَ جو پنوشي ۽ پاڪستان جو ايوب خان، يحيٰ خان يا ضياءالحق. دراصل انسانن وانگر قومون به پنهنجي ڪئي جو ڪيتو ڏيندیون آهن ۽ انهن جي تاريخ ۾ اهڙيون عظيم غلطيون هوندیون آهن، جيڪي آمريت لاءِ جواز پئدا ڪندیون آهن. فرد وانگر قوم کي به تمام گهڻي دير سان سمجهه ۾ ايندو آهي ته پنهنجي ڪئي جو نه ويچ نه طبيب. شروع کان پاڪستان جا ڪيئي حلقا چاهيندا رهيا آهن ته هو تاريڪ ماضيءَ ۾ موٽي وڃن، وهم پرستيءَ جي اوندهه ۾ ٽاڪوڙا هڻن، هن جمهوري دؤر ۾ به پنهنجو ڪو اميرالمومنين چونڊين ۽ هڪ فرد واحد کي ڪروڙن انسانن جي تقدير حوالي ڪن. اسان لاءِ دوزخي فوجدار کنهن وقت ايوب خان، کنهن وقت يحيٰ خان کنهن وقت ضياءالحق جي روپ ۾ آيا ۽ پنهنجا هاڃا ڪري اوچا سر ڪپي ۽ شخصيتون پڄي پورا ڪري ويا. انهن آمرن انسانن ۾ بُزدلي، ڪمينائپ، خوشامد ۽ بي حيائيءَ جا جذبا پئدا ڪيا. آمر، انسان ذات جا بدترين دشمن آهن. اسان جڏهن اتهن جا لاش ڪيڙن ماکوڙن جي حوالي ڪيون ٿا ته ڪيڙن ماکوڙن تي ظلم ڪيون ٿا. هاڻ قدرت کي ڪڏهن ڪڏهن ڪيڙن ماکوڙن تي به رحم ٿو اچي ۽ اها لاش جلائي رک ڪريو ڇڏي. آمريت جي مزاحمت ڪندي، ڪي ذوالفقار علي ڀُٽي وانگر شهيد ٿين ٿا، ڪي نذير عباسيءَ وانگر ۽ ڪي فاضل راهو وانگر. مون هميشه ان موضوع تي سوچيو آهي ته هن کي شهادت ۾ ڇا ٿو نظر اچي. منهنجي آپيرا "پگٽ سنگهه جي ڦاسي" انهيءَ موضوع تي لکيل آهي ۽ ان ۾ آيل ڪردارن سک‌ديو جي من ۾ گُمان ۽ راج گُروءَ جي دل ۾ يقين ڏيکاري، مون ان مسئلي جي چنڊڇاڻ ڪئي آهي، پر اڃا تائين ان مسئلي کي پوريءَ طرح مُٺ ۾ آڻي نه سگهيو آهيان. منهنجو هڪ اردو شعر هو، جو منهنجي ڪتاب " نيل ڪنٺ اور نيم ڪي پتي" ۾ ڇپيو آهي:

يہ نين سجل يہ پتلي پتلي هونٹ پيا ڪي امرت سي
هر گيان سي بهتر هوتي هين، هر ڏيان يہ جب چا جاتي هين

اها کهڙي سوچ آهي، کهڙي کيفيت آهي جا سجل نيٽن ۾ سنهڙن سنهڙن چپن تان روح پلي وڃي ٿي ۽ ڪوڙا، ڪنڪا، قيد، قاسيون پنهنجي لاءِ چونڊي وٺي ٿي؟ بدر ابڙي ان جو جواب پنهنجي حساب سان ڏنو آهي. نذيرعباسيءَ جي زال حميده جڏهن اردوءَ جي انقلابي شاعر ۽ منهنجي دوست ۽ سکر ۾ پاڙيسري مرحوم حسن حميديءَ کي نذير عباسيءَ جي شهادت کانپوءِ پنهنجي کيفيت ٻڌائي هئي، تڏهن حسن حميدي ايترو متاثر ٿيو هو جو هن ان تي هڪ طويل مثنوي لکي هئي، جيڪا ڇپجي چڪي آهي. حسن حميديءَ ۾ هڪ ڪميونسٽ وانگر نذيرعباسيءَ جي شهادت کي ڏنو آهي. نظم نهايت سهڻو آهي، پر منهنجو مٿيون سوال اُتي ئي آهي ۽ ان جو تسلي بخش جواب اُن نظم ۾ ۽ نه آهي. اڳي ته چوندا هئا:

بنا کردند خوش رسمي به خاک و خون غلطيدن
خدا رحمت کند آن عاشقان پاک طينت را

(خاڪ ۽ خون ۾ ليٿڙيون پائڻ جي ڇڳيءَ رسم جو بنياد رکيائون، خدا، اهڙيءَ پاڪ فطرت وارن عاشقن تي شل رحمت ڪري)

پر جن جو اهڙيءَ رحمت ۾ اعتبار نه هجي ته انهن جي پاڪ طينت، عجيب پاڪ طينت آهي، جنهن کي صلي جي پرواهه نه آهي ۽ جا پنهنجو جواز پاڻ آهي. مان انهيءَ کي سمجهڻ چاهيان ٿو، ڇڳيءَ طرح سمجهڻ چاهيان ٿو، چو ته اها موت ۽ حياتيءَ جا اسرار مون لاءِ بنهه سلجهائي ڇڏيندي. ايئن ته نه آهي ته اها ڪيفيت فقط شهادت وقت محسوس ڪري سگهجي ٿي ۽ ايئن جيئري گرفت ۾ نه ايندي؟ شايد ان ڪري ئي مان شاهه عنايت تي آپيرا نه لکي سگهيو آهيان. ۽ پنهنجي دؤر جي نهايت عظيم شهيد ذوالفقار علي ڀُٽي تي به آپيرا نه لکي سگهيو آهيان.

فخر زمان جي پنجابي ناول "بنديوان" ۾ جو ڪجهه آهي، مون لاءِ ڪافي نه آهي. ڇا رڳو انسانذات ۾ اعتبار ڪافي آهي؟ رڳو حسن، حق ۽ نيڪيءَ جي فتح ۾ اعتبار ڪافي آهي؟ پر جي اهڙو اعتبار ڪافي آهي ته چو ڪافي آهي؟ مون کي ياد اچي رهي آهي قادربخش نظاماڻيءَ سان ملاقات. هو ون يونٽ واري دؤر ۾ روسي سفارتخاني ۾ ڪنهن عهدي تي هو ۽ ڪراچيءَ ۾ هانگ ڪانگ هوٽل ۾ منهنجي دعوت ڪئي هئائين. هن کي رڳ جو اکيون هيون جي جڙ مون تي کپي ويون هيون. ڪافي دير کانپوءِ هن چپر چنيبا ۽ مونکان پڇيو ته ڇا مونکي اهو معلوم هيو ته آمريت جي ايتري مخالفت جا نتيجا ڇا هئا ۽ جي مون اهي ڄاتا ٿي ته مون پنهنجي تقديرجاڻي واڻي چو قبول ڪئي هئي؟ مون هن کي ڪيئي سبب ڏنا، پر هو مطمئن نه ٿيو. مونکي رڳو ايترو چيائين: "ڪاش! منهنجي جذبات ۾ به تو جيتري

تازگي هجي!" بدر ابڙي جي ڀائري پڙهي منهنجي هانوَ ۾ ساڳيا لفظ هُرڻ لڳا: "ڪاش! منهنجي جذبات ۾ به هن جيتري تازگي هجي."

مون به جواني ۾ دوستيون ڪيون آهن. جواني جا دوست ڏاڍا پيارا ٿيندا آهن ۽ بدر چوائي، "واقعي رت جي رشتن واڱر ڪي ٻيا به رشتا آهن، جن جو پنهنجو تقدس آهي." خاص ڪري جيل جا ساٿي ته ڏاڍا پيارا ٿيندا آهن. ۱۹۷۰ع ۾ منهنجو جيل جو ساٿي فقط هڪ ئي هو، مرحوم رشيد پٽي. جو مونکي ايترو پيارو هو جو ماضي قريب ۾ مان هن جي موت تي اوچنگارون ڏئي رُنو هئس. ۷۰ع واري جنگ وقت، اسين سکر جيل ۾ هئاسين ۽ جنهن وقت هندستان جا جهاز جيل مٿان لامارا ڏيندا هئا ۽ سائرن وڄندو هئو، اسان جيل جي کوٽيل ڪاهيءَ ۾ ٽپو ڏئي پاڻ لڪائيندا هئاسين. اُن وقت رشيد پٽي کاهيءَ مان اُٿي، جهاز کي ٻُجو ڏئي چوندو هئو، "ٽو! اٿئي، پنهنجا به نٽو سڃاڻين!" مون جڏهن رسول بخش پليجي کي رشيد پٽيءَ جي جنازي جي نماز لاءِ آيل ڏٺو هئو ته مون هن جي ڇاتيءَ تي منڊ رکي ايئن سُڏڪا ڀريا هئا، جيئن ننڍا ٻار روئندا آهن.

بدر جي جيل جا ساٿي ته گهڻائي هئا. امرلعل، جمال نقوي، جام ساقي، ڪمال وارثي، شبيرشر، سهيل سانگي وغيره، جي اڄا تائين بقيد حيات آهن ۽ پنهنجي نقطه نگاهه سان پنهنجي حساب سان نباهيندا اچن. هن سان خيال جي نااتفاقي ته ٿي سگهي ٿي، پر هن جي ڪمٽمنٽ ۽ اورچائيءَ ۾ مونکي فرق محسوس نه ٿيو آ. مون ڏٺو آهي ته جيئن عمر وڌي ٿي تيئن اڪثر انسانن جي روح تي ڪٽ چڙهي وڃي ٿي، انهن ۾ جوانيءَ واري تازگي نه ٿي رهي، هو گهٽو ڪري حرص و هوس جو شڪار ٿي وڃن ٿا ۽ جي انهن ۾ ڪنهن آدرش سان ڪائي لڳن رهي به آئي، ته زماني سازيءَ، تلخ تجربن ۽ مايوسين سبب انهن مان اڳي واري جذبات جي گرمي نڪري وڃي ٿي ۽ سنگدليءَ جي حد تائين دوستيءَ سان بي‌تعلقي ٿي وڃي ٿي. خصوصاً اڳيان دوست جڏهن دشمن ٿين ٿا ته ڏاڍا بُرا دشمن ٿين ٿا ۽ هر بُرائيءَ تي لهي اچن ٿا. ماڻهپو برقرار رکڻ، جذبات ۾ جوانيءَ واري تازگي ۽ گرمي ساڳيءَ طرح رکڻ، سچ، سونهن ۽ پيار سان لڳاءُ ۾ رتي پر فرق نه اچڻ ڏيڻ ۽ عمر جي زنگ کان پاسي رهڻ هر ماڻهوءَ جو مقدر نه آهي. اديب ۽ شاعر به انهيءَ معاملي ۾ نهايت ڪمزور نظر آيا آهن ۽ ڪڏهن ڪڏهن مونکي هن جو گهٽياپڻو ڏسي تعجب ٿيندو آهي ۽ سوچيندو آهيان ته ڇا هي اهو ساڳيو ماڻهو آهي، جنهن کي اڳي شير سمجهندا هئاسين، هن ۾ اها لومڙ واري چال ڪٿان آئي ۽ آسڪر وائلڊ جي Dorian Gray وانگر هن جو روح اهڙو قبيح ڇو ٿي ويو آهي. ۽ ڇا هي بلڊ پريشر جو مريض اهو ساڳيو انسان آهي، جو اڳتي ايتري تحمل، محبت ۽ رفاقت وارو هوندو هو. بدر جي جذبات ۾ تازگي ۽ گرمي ڏسي مونکي هن جي ٿوهه جوانيءَ تي رشڪ ٿو اچي، شال اها روح جي تازگي هن سان نيبهه رهي. اها وجي ٿي ته باقي ماڻهو ماس جو

لوٽڙو وڃي ٿو رهي. شال انسان ۾ آزادي ۽ محبت جو تصور ائين رهجي اچي، جيئن دودي کي ماڙيءَ تي روپا نظر ايندي هئي.

ڪمر عمريءَ ۾ ٿي بدر هڪ فلاسفر، شاعر، مصور ۽ انقلابيءَ جو ميلاپ آهي، هونئن ته هو هڪ سنگ تراش به آهي. قيد تنهائي، تشدد، نذيرعباسيءَ جي الوداعي هٿ لوڏ، سياسي ليڈر کي ڪارڪن جي پڪڙپچاڙ ۽ ان جو آخري نتيجو (رفيق صفيءَ جي اکرن ۾، "جيڪڏهن امتحان اکرن ۾ هجي ها ته ٻڙي مارڪ ڪٽي ها.") جبار کي ڪوڙن جي سزا، صمد چرئي جو ڪردار ۽ ٻيون ڪيئي اهڙيون ڳالهيون ۽ مثال، آمريت جي دؤر ۾ پاڪستاني جيلن ۾ زندگيءَ جي نهايت چگي حقيقت نگاري آهي. ڪيڏو نه هن سياسي قيدين ۾ آزاديءَ لاءِ انتظار ڏيکاريو آهي، پيپلزپارٽيءَ ۽ ٻين پارٽين جي ڪارڪن جون صعوبتون ڏيکاريون آهن ۽ انهن ۾ اها اميد ڏيکاري آهي ته ملڪ ۾ ڪائي تحريڪ اٿڻ واري آهي! ڪيئن نه جيل ۾ سڀ سياسي قيدي عدالتن ۾ اميد رکيو وينا هئا! مان اهو سارو وقت هائيڪورٽ جو مصروف ترين وڪيل هوس، هڪ پيري ڪنهن ملٽري ڪورٽ جي خلاف هائيڪورٽ جي جج ڪجهه جملا سختيءَ سان چيا ۽ ايڊووڪيٽ جنرل کي چيو ته هو ڊپٽي مارشل لا ايڊمنسٽريٽر کي ٻڌائي ته اهي غلط ڳالهيون حڪومت کي برو نالو ڏيندیون ۽ ٻي پيشيءَ تائين جو ڪجهه ملٽري ڪورٽ ۾ ٿي رهيو آهي، اهو ٽيڻ نه گهرجي. ٻن چئن ڏينهن ڪانپوءِ ملٽري ڪورٽن جي توهين جي باري ۾ آرڊيننس پوري پاڪستان ۾ جاري ٿي ويو، جنهن موجب ملٽري ڪورٽن جي خلاف ڳالهائڻ لاءِ هائيڪورٽ جي ججن تائين به توهين عدالت جا مرتڪب ٿي پئي سگهيا.

جنرل ضياءالحق جيتري آئين جي بيحرمتي ڪئي، ان کي بار بار پنهنجي سهوليت مطابق ترميم ڪيو يا انجي تنسيخ ڪئي، اهڙي بيحيائيءَ سان ٿي ويءَ تي قانون ۽ آئين سان بيهودو مذاق ڪيو جو انسان جو ذهن ايتري شتر بي مهاري ۽ طوطاچشميءَ جو تصور به نٿو ڪري سگهي. روز C.M.L.A، ۽ صوبائي M.L.A جا آردر ۽ آرڊيننس ڏڙاڏڙ اچي رهيا هئا، جو وڪالت جو پيشو نهايت مشڪل ٿي پيو هو ۽ ڇڙ دل انگريز جي دؤر کي ساريندي هئي، جڏهن قانون کي ڪائي پائندگي هئي ۽ هيئن انڌ جي گهوڙي تي سوار نه هو. ابلاغ جي ذريعن مان اعتبار نڪري ويو هو ۽ جيل اندر يا جيل کان ٻاهر ماڻهو B.B.C ٻڌندا هئا ۽ رڳو ان جي خبرن تي اعتبار ڪندا هئا. آمريڪا جا رسالا، ٽائيم، نيوزويڪ وغيره ان وقت جنرل ضياء جا حمايتي هئا ڇو ته انوقت ڪميونزم جي يَوُ کان آمريڪا ٽين دنيا جي باري ۾ بدترين فوجي آمريتون اتساهيندي هئي، ۽ ويٽنام ۾ شڪست ڪانپوءِ ته ڇڙ ڇتي ٿي پئي هئي، پاڪستان جي باري ۾ ڪابه صحيح خبر نه ڏيندا هئا. روس جي رسالن تي پابندي هوندي هئي. پر اهي به هن راڪشس کي گهٽو ڪاوڙائڻ نه چاهيندا هئا. رفيق صفي ۽ بدر ابڙي جهڙا انسان "هم جو تاريڪ راهون مين ماري گئي" جو مثال

هئا ۽ جڏهن ڪائيون ڪپي ويون هيون تہ باهہ ۾ پنهنجا هڏ پيڇي وجهندا هئا تہ جيئن دونهي ڏيکل رهي.

هن ڊائريءَ جي خوبي ئي ان جي داخليت آهي. لينن جي انٽيليجنس جي سربراهہ زرزينسڪيءَ جي جيل جي ڊائري پڙهي، ماڻهو ڪوئي تاريخي مواد حاصل ڪري تہ ڪري باقي ادبي دستاويز جي حيثيت ۾ نهايت ئي بور ڊائري آهي. آرٽر ڪوئسلر لزبن ۾ فرانڪو جي قيد ۾ رهي جا ڊائري لکي سا ڪجهہ وڌيڪ دلچسپ آهي پر ان ۾ بہ زياده تر خارجيت آهي. بدر ابڙي جي ڊائري انڪري نهايت دلچسپ آهي جو ان ۾ گهٽو ڪري هڪ حساس اديب جا پنهنجا پهرين جيل جا تاثرات آهن، جن جو نهايت مؤثر بيان ٿيل آهي. مون لينن گراد ۾ اهو جيل خانو بہ ڏٺو جتي زار جي زماني ۾ لينن جي پاڻ کي ۽ گوركي ۽ پين انقلابين کي رکيو ويو هو، پر ان معاملي ۾ ضياء جي پيٽ ۾ زار بدرجها بهتر هئو ۽ افسوس جي ڳالهہ آهي تہ ڪنهن تشدد پسند زار تي ناڪام ٿي سهي، حملو تہ ڪيو، پر ضياء تي اهڙو حملو بہ نہ ڪيو ويو ۽ جي ڪائي سازش ٿي تہ اها دٻائي وئي ۽ ان جا صحيح تفصيل عوام جي ڏيان تي نہ آندا ويا. سارو معاملو ڪنهن ازلي دهشتگرد حل ڪيو نہ تہ ايجا تائين انسان ظلم جي چڪيءَ ۾ پيسبا اچون ها. معلوم نہ آهي تہ هيءَ حڪومت ضياء جي دؤر تي هڪ وهائيٽ پيپر ڇو نٿي شايع ڪري؟ ڪيستائين ضياء جا حواري اقتدار جون ڪرسيون والاري ويهندا؟ ايڪيهين صدي اچي رهي آهي، انسان ڪائنات کي تسخير ڪندا ڪندا جو ڪٿي وڃي ڪٿي پهتا آهن. هاڻي اها فوجي آمرن جي ڏٺونس ۽ ڏاندلي ختم ڪئي وڃي. مان پانيان ٿو تہ بڪوڻن ڪنهن حد تائين صحيح هئو ۽ اقتدار جي هوس دولت جي هوس کان بُري آهي ۽ انسان جي جبلت ۾ وڌيڪ شامل آهي.

مان هاڻي سمجهي سگهيو آهيان تہ جمال ابڙو رٽائرمينٽ ڪانپوءِ فرصت ۾ ڇو نٿو لکي، دراصل جي منهنجو ڪوئي پُٽ بدر جهڙو لکي سگهي ها تہ مان بہ لکڻ ڇڏي ڏيان ها ۽ هن جي تخليق تي قناعت ڪريان ها.

شيخ ايار

۵-فيبروري ۱۹۹۰ء

۳ سيپٽمبر ۱۹۸۰ واري ڏينهن تي ملڪ جي هر ننڍي توڙي وڏي، سنڌي، اردو توڙي انگريزي هر هڪ اخبار ۾ ساڳي ليڊ ۽ تصويرن سان هڪ خبر ڇپي هئي:

ملڪ دشمن جي خفيہ سيل جو انڪشاف:

وڏي تعداد ۾ تخريبي لٽريچر پڪڑيو ويو. ڪراچي، ۽ حيدرآباد ۾ مئجسٽريٽ جي نگراني ۾ ڪجهہ گهرن تي ڇاپا. پنج ڇٽا، غلام شبير شر، احمد ڪمال وارثي، پروفيسر جمال نقوي، نذير عباسي ۽ سهيل سانگي گرفتار.

خفيہ سيل جو مقصد پاڪستان جي نظرياتي بنيادن کي ڊاهڻ ۽ ملڪ جي سلامتيءَ کي لوڏڻ هو. سرڪاري اعلان.

تخريب پسندن کي هڪ پرڏيهي ملڪ مان مالي امداد ملندي هئي. نازش امروهويءَ جي ذريعي ان ملڪ ۽ خفيہ سيل جي وچ ۾ رابطو هو. سيل جون سرگرميون سڄي ملڪ ۾ پکڙيل هيون. وڌيڪ تحقيق جاري آهي.

اسلام آباد- ۲۹ آگسٽ (ا پ پ- پ پ ا) اڄ هتي سرڪاري طرح اعلان ڪيو ويو آهي تہ هڪ خفيہ سيل جو پتو لڳايو ويو آهي جيڪو گذريل ڪيئي سالن کان اهڙو تخريبي لٽريچر تيار ۽ تقسيم ڪري رهيو هو جنهن جو مقصد پاڪستان جي نظرياتي بنيادن کي ڊاهڻ ۽ ملڪ جي سلامتيءَ کي لوڏي ڇڏڻ هو. تمام گهٽين ڪوششن کانپوءِ سرڪار تخريبڪارن جي هن خفيہ سيل تائين پهچڻ ۾ ڪامياب ٿي. ان سلسلي ۾ هڪ مئجسٽريٽ جي اڳواڻيءَ هيٺ سنڌ پوليس ڪراچي ۽ حيدرآباد جي ڪجهہ گهرن تي ڇاپا هنيا جنهن جي نتيجي ۾ سائيڪلواسٽائل مشينون،

ٽائيپ رائيٽر، خفيہ اخبارون، ''سرخ پرچم'' ۽ ''هلچل'' جا مسودا برآمد ڪيا ويا آهن. ان کانسواءِ وڏي تعداد ۾ پمفليٽ، پوسٽر ۽ اشتهار به ملي آهن. سيل جي ميمبرن ڏانهن جيڪي خفيہ هدايتون ۽ خط وغيره لکيا ويا تن مان اهو ظاهر ٿئي ٿو تہ پاڪستاني عوام جو خوشحال پسند ڪرڻ ۽ پاڪستان جي مستقبل تي سندن اعتقاد لوڏڻ لاءِ هڪ منظم منصوبي بنديءَ سان سازش ڪئي وئي آهي. خفيہ دستاويزن منجهان اهو به انڪشاف ٿيو آهي تہ انهن تخريبي سرگرمين جون پاڙون سڄي پاڪستان ۾ پکڙيل آهن. هن خفيہ سيل تي ڇاپي ۽ خفيہ لٽريچر هٿ ڪرڻ دوران سيل جي ڪجهہ ميمبرن کي گرفتار به ڪيو ويو آهي. انهن ۾ غلام شبير شر، احمد ڪمال وارثي، نذير عباسي، پروفيسر جمال الدين نقوي ۽ سهيل سانگي شامل آهن. پوليس جيڪو لٽريچر ضبط ڪيو آهي تنهن مان اهو انڪشاف به ٿيو آهي تہ انهن تخريب پسند سرگرمين جي پرڏيهي ملڪن کان مالي امداد ڪئي ويندي هئي ۽ ڏاڍو امروهوي جيڪو هڪ غير ملڪ ۾ آهي سو گروهہ ۽ هڪ بيروني ملڪ جي وچ ۾ رابطي جو ڪم ڪري رهيو هو. وڌيڪ تحقيق جاري آهي.''

15

۲۰ نومبر ۱۹۸۰

پيارا اطهر!

سدائين خوش هجين-

ڏاڍو عجيب پيو لڳيم جو توڏانهن هڪ ٻئين ماحول منجهان پيو لکان. اڄ ئي جيل پهچايو اٿن. سورنهن سترهن ڏينهن جي گمشدگيءَ توهان کي يقين حيران ڪيو هوندو. اهي ڏينهن ڪيئن گذاريا اٿم. سو ڪنهن ٻئي ڏينهن ٻڌائيندس. في الحال بس ائين سمجهه ته مان پاڻ کي هن وقت آزاد پيو محسوس ڪريان. ذهني طور تي موت قبول ڪري چڪو هوس. شايد انهيءَ ڪري ئي جيئرو رهجي ويو آهيان.

منهنجي گرفتاري ڪيئن ٿي؟ چو ٿي؟ ۽ چا چا ٿيو؟ اهو هڪ ڊگهو قصو آهي ڪڏهن ملاقات ٿيندي ته ڳالهين ڳالهين ۾ ڪاڻ ڪا ڳالهه پئي ايندي ۽ ٻڌائيبي. بهرحال هيءَ چئي ملڻ کان پوءِ توهان کي اطمينان ٿيڻ گهرجي ته مان خيريت سان آهيان. چئي پهچائيندڙ همراهه آزاد ٿيندڙ قيدي آهي. گهبرائجو نه. اڇڪلهه توهان کي به مون وانگر هر ماڻهو سي. آءِ. ڊي نظر ايندو هوندو.

سلام سپني کي. بابا سائين ۽ امان کي پيرن تي هٿ.

تنهنجو

وارڊ بي - ۳/۱۸
۲۱ نومبر ۱۹۸۰

پيارا اطهر!

تنهنجي چُٽڪڙي پهتي. چا ٻڌايان ته چڪر کهڙوآهي. ادا چڪر اهوئي ساڳيو آهي. يعني:

Captain is always right. If he is wrong follow the first line.

ادا پاڻ کان ائين نه ٿيو. چو نه ٿيو؟ ان جو جواب به مون وٽ آهي. جهڙي پوکبي تهڙي لٽبي ۽ جهڙي پالنا هوندي تهڙي چال ٿيندي. هڪ طرف ڏرتيءَ تي بج چٽيل آهن نفرتن جا، ٻئي طرف پالينڊڙن سيکاريو پيار. چئه

ٻڌائڻ يا نہ؟ پلائي ڪري ورڇج نہ. سڀائين وانگر وري ليڪچر ٻڌ. نہ.... انڪري نہ ته ڪو توکي ليڪچر جي ضرورت آهي پر ان ڪري ته من اظهار ڪرڻ چاهيان ٿو.

پيارا هر انسان جي شخصيت جا ڪيترائي پهلو هوندا آهن پر بنيادي شخصيت، مجموعي شخصيت جي ٻين پهلوئن تي حاوي ٿي ويندي آهي. منهنجو اڄ هتي هئڻ مونکي اهو ٻُڌائي پيو ته منهنجن سڀورن ٻهروپن تي اديب ۽ آرٽسٽ وارو روپ حاوي آهي.

جيڪڏهن اهو خيال غلط آهي ته پوءِ شايد اهو ڊرامو شروع ئي نہ ٿئي ها جيڪو غيبي ادارا لڪ چوريءَ شروع ڪري چڪا هئا. خبر ناهي ته انت ڪٿي ٿئي پر هن ڪهاڻيءَ جي اڳياڙي ڏاڍي ڊرامائي ٿي آهي. تون به ٻُڌ ته چا ٿيو:

اها ۴- نومبر جي منجهند هئي، منجهند جا ۲ ٿي چڪا هئا. دنيا جي هر شئي پنهنجي پنهنجي محور تي گردش ڪري رهي هئي.

اوچتو:

آفيس جي ٻاهرئين ڪمري جو در زور سان کليو ۽ ٻه تمام ڊگها ۽ ٿلها مٽارا شخص اندر گهڙيا. سندن پويان هڪ سنهڙو سيپڪڙو، ننڍڙي اڇي ڏاڙهي، اڇا ڪپڙا، پاڪر ۽ رجسٽر ڪٽي داخل ٿيو. ٻئي ٿلها مٽارا ماڻهو ڪنهن نہ ڪنهن فورس جا هوندا. منهنجو اندازو ايف.آءِ.اي يا اميگريشن بابت هو. پر ذهن جي ڪنهن ڪنڊ ۾ بار بار نذير عباسيءَ جي حوالي سان تفتيش ابري رهي هئي.

۲۸ -۲۹ جولاءِ تي ڪامريڊ نذير عباسي، پروفيسر جمال نقوي، سهيل سانگي، ڪمال وارثي ۽ شبير شر خفيه فوجي ڪارروائي ڪري گرفتار ڪيا ويا هئا. امرلال سيپٽمبر جي پڇاڙيءَ ۾ حيدرآباد منجهان گرفتار ٿيو هو. منڊ ۾ اهي اطلاع پهتا هئا ته سواءِ امرلال جي ٻين سڀني کي گوئيون هٽي ماريو ويو آهي ۽ امرلال ڪنهن گمنام هنڌ تي اذيتون سهي رهيو آهي.

ٻئي آفيسر وڏي شان سان ٻاهريون ڪمرو لتاڙيندا اندرئين ڪمري ۾ گهڙي آيا. سندن انداز سخت ڪاوڙ ڏيارينڊڙ هو پر پنهنجي ديس جي بدنصيبي اها آهي ته هتي ظلم خلاف ڪاوڙ ڏيکارڻ سخت ڏوهه ۽ ڊجي ڪنڀڻ عظيم محب وطني آهي. مجبور ٿي پاڻ جهڙن کي خاموشي اختيار ڪرڻي پوندي آهي.

مون وٽ ميمن وينل هڪ مان تن سان صوفي تي ويهي ڪاروباري معاملن تي ڳالهائي رهيو هوس. وڌيڪ ٽلهي متاري شخص سيني جي چهرن کي اکين سان مهٽيندي چٽائي ڏٺو. ڪمري جي هڪ هڪ شيءَ تي نظر وڌي. مون کان رهيو نه ٽيو، انٽي ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪيم ته زوردار رنپ ٽي "ويهي رهه! توهان مان بدر جمال ابڙو ڪير آهي؟"

اڳتي وڌي پنهنجو تعارف ڪرايو مان. "ڳالهه چا آهي؟" ڪوبه جواب نه مليو. وڌيڪ ٽلهو متارو شخص ست ڏيئي ميز جي پويان روالونگ چيئر تي قبضو ڪري ويهي رهيو. هڪ پيرو سيني کي گهوري ڏٺائين ۽ پوءِ ماتحتن کي حڪم جاري ٽيو "تلاشي وٺو!" "پر چو!؟" مون احتجاج ڪيو. "ڪير آهيو اوهان؟ چا جي تلاشي؟"

جواب مليو. "ماٺ ڪري ويهه! ٽوريءَ دير ۾ سڀ خبر پئجي ويندءِ..!" آفيس ۾ وينل هر شخص کي باهر نڪرڻ کان منع ڪيو ويو.

پيارا بين‌الاقوامي قانون مونکي اها اجازت ڏئي ٿو ته مان ڪنهن به اجنبيءَ کي جيڪو مونکي اختيار نامون نه ڏيکاري تنهن کي پنهنجي گهر يا آفيس ۾ گهڙڻ نه ڏيان پر جنهن ملڪ ۾ قانون لولو لنگڙو هجي ۽ بنيادي حق ئي معطل هجن اتي عوام، عوام نه رهندو آهي پر رڍون ٻڪريون ۽ آزاد غلام ٽي ويندو آهي. مان به مصلحتن چپ ٽي ويس. مون اهو به نٽي گهريو ته آفيس جي ماحول تي هراس چانئجي وڃي ۽ اهو به ڏٺم پئي ته سندن رويو ايترو ته سخت ٽي ويو هو جو سندن هيو قدم جساني تشدد هجي ها. مون لاءِ هيو ڪوبه رستو نه بچيو هو تنهنڪري اسٽاف تي چانيل خوف جي لهر ختم ڪرڻ کان کين هدايت ڪئي هئم ته پنهنجي پنهنجي جاءِ تي ويهي ڪم جاري رکن. هيءُ ماڻهو يقين ڪنهن اسپيشل ٽيم جا هئا. ڪائنس، پڪ ڪرڻ لاءِ سندن سچائپ پچيم. ڏاڍو سخت ۽ رکو جواب مليو هئم. "تو لاءِ بس ايترو ئي ڪافي آهي ته اسان ڪنهن متئين اٿارٽيءَ سان تعلق رکون ٿا."

بنا سرچ وارنٽ ۽ مئجسٽريٽ جي غير موجودگيءَ ۾ تلاشي جاري رهي. هر شيءِ اٿلائي چڏيائون. تقريبن سادي ٽين لڳي واندا ٽيا. ڪا شيءِ نه چڏيائون. آفيس جا سمورا ڪاغذ، ڪتاب، پاسپورٽ، ڊائريون سيني تي قبضو ٽي ويو. وڌيڪ ٽلهي متاري شخص وائرلس رسيور ڪٽي ڪو نمبر ڊائل ڪيو ۽ "ڪامياب چاپي" جي رپورٽ ڏيندي چيو، It is over. sir! مون کي ايئن لڳو جڻ ڪو ننڍڙو نيپولين، نيپولين جو نقل ڪندي چوندو هجي

"مون ڏٺو، مان آيس، مون فتح ڪيو!"

پائو! تون چوندين ته هيءُ خط، خط ناهي. پر يار اهو به ته سوچ نه ته اهي سپ ڳالهيون اسان جي چٿني پاسي روز ٽين ٽيون، ڪائنڪ نه انڪار ٿو ڪري سگهجي، نه لنوائي ٿو سگهجي. گهٽئي سوچيان ٿو ته ڪي ٻيون ڳالهيون ڪيان، پر ڪا ٻي هجي ته ڪيان! تو به وجهه ڏنو آهي نه اهو پڇي ته "آخر چڪر ڇا آهي؟" خط جو انداز برابر ڪهاڻيءَ جهڙو لڳندو هوندءِ پر ڇا ڪجي؟ ڪهاڻي نه سهي آتم ڪهاڻي ته آهي.

سو، تلاشي پوري ٿي ته حڪم ٿيو، "هل!" ڪاروباري مهمان کي به ڪٽي سوگهو ڪيائون. ويچاري گهٽئي صفائي ڏني پر اهڙيون چڙيون ۽ ڏمڪيون مليس جو ياد ڪندو! اسٽاف جي سمورن ميمبرن جي چهرن تي هوائون اڏامي رهيون هيون.

"اچو" ڏاڍي شرافت سان چيو ويو پر لهجي جو زهر ڪنهن کان ڳجهو ڪونه رهيو هوندو. "ڪيڏانهن؟ چو؟" منهنجي ذهن ۾ ڦرندڙ سوال منهنجي زبان تي اچي ويا.

"توکي ڪوبه اندازو ڪونهي؟" ٽوڪ ۽ حيرت مان پڇيو ويو هو.
"ڪهڙو ٿي سگهي ٿو؟" مون پڇيو هو.

"واقعي!" وڌيڪ ٽلهي متاري 'واقعي' کي چڪي ڏيکو ڪندي چيو هو.

"نه سچائپ ڪرايوَ، نه تلاشيءَ جو ڪارڊ ٻڌايوَ، نه مونکي اهو ٻڌايو ٿو وڃي ته ڪيڏانهن هلان.. هتي ڪهڙو ولي‌الله ويٺو آهي جيڪو ڳجهه جي خبر ٻڌائيندو!" مون ڏاڍي شرافت سان جواب ڏنو هو، چاڪاڻ ته خبر هئم ته مزاحمت جو نتيجو اگرو نڪرندو. تمام رکي لهجي ۾ چيائين، "تون نذير عباسيءَ جي ڪيس ۾ گهربل آهين!"

"چو...؟"

"اها توکي اُتي خبر پوندي. تون وقت خراب نه ڪر، توسان ايتري رعايت آهي ته گهر اطلاع ڪري ڇڏ!"

مونکي اڃ تائين سندن ان مهرباني‌ءَ جو ڪارڊ سمجهه ۾ نه آيو آهي. پر ان مهرباني‌ءَ جو ڪو فائدو به ته ڪونه هو آخر مان پوري اسٽاف لڳي آڏو گرفتار ڪيو ويو هوس. اهو سڄو داستان توهان وٽ انهن به پهچايو هوندو.

خير! مون مهربانن کان وڌيڪ معلوم ڪرڻ لاءِ پهرين سندن مهرباني مڃي ۽ تنهن کانپوءِ "دوستيءَ" ۾ صلاح گهري ته، "گهر چا ٻڌايان ته اوهان ڪير آهيو ۽ ڪيڏانهن وڃي ٿا وڃو!؟" پر مهربانن وڌيڪ مهرباني نه ڪئي. جواب مليو، "اسان نٿا ٻڌائي سگهون، تون جلدي ڪر." ان کانپوءِ مون گهر فون ڪئي هئي، تون گهر ۾ موجود ڪونہ هئين. اديءَ فون ڪنيو هو. مان ڪيس ڪجهہ ٻہ ٻڌائي نہ سگهيو هئم،سواءِ ان جي تہ مان نذير واري ڪيس ۾ گرفتار ٿي چڪو آهيان. اديءَ ڏاڍي گهبراهٽ مان پڇيو هو "ڇو؟" انهيءَ ڇو؟ جو جواب ڪهڙو ڏجي ها!؟ ۽ ڪهڙو نہ ڏجي ها!؟ سوالن ۽ جوابن جون ڪيئي پگهل ٽنڊل نشانيون ذهن ۾ چمڪاٽ ڪنديون گم ٿينديون هليون ويون هيون. هڪدم پوءِ، اديءَ هڪ ٻيو سوال ٻہ ڪيو، چيائين پئي. "هلو.....!...ادا.... هاڻ چا ٿيندو؟؟؟" مان جيستائين ان سوال جو جواب ڏيان ٿي ڏيان مونکان فون قرجي ويو ۽ لائين ڊسڪنيڪٽ ڪئي وئي. انساني احساسن جي اُها تڙڦ منهنجا مهربان شايد ڪڏهن ٻہ نہ سمجهي سگهندا. چا تہ تڙڦ ۽ غير محفوظ هڻڻ جو احساس هو انهن آخري لفظن ۽ تن جي پڙاڏن ۾- ڪاش! مان اهو فون نہ ڪيان ها ۽ اها دانهن نہ ٻڌان ها . سچ پچين تہ ان دانهن هڪ وار تہ منهنجا قدم نوڏي وڌا هئا. پر پيارا سجي وايومنڊل منجهان دانهون پيون اُپڙن، ماٺو ڪيڏي ڪن لاٽار ڪندو! اهي دانهون ٿي تہ آهن جيڪي ڏکويل انسانيت جي پاران چونڪاري لاءِ پهرين نينڊ ٻڌجن ٿيون.

تنهنجو

لاڪ اپ

ڪلاڪ ڪن اڳ اطهر ڏانهن خط پئي لکيم. ڪافي ڏينهن کانپوءِ قلم ڪاغذ مليو آهي تہ ايئن ويهڻ مان مزو ئي نٿو اچي. ها! ٻہ ٽي ڏينهن "هُتي" ٻہ قلم ڪاغذ مليو هئم تہ "اقرار نامون" لکان. پر پلو ٽئي پٽائيءَ جو، واقعي هو رهبر ڪامل آهي، ڏکئي وقت جون واٽون، سڀ قلمبند ڪري ويو آهي. شايد اهڙي ئي ڪنهن موقعي تي چيو اٿس:

هوند ڪيان ايئن، جيئن ڪميٽي ڪاڻ ڪري،
پر نالو سندو نينهن، وري ونندي ڪاڻ ڪا!

اها چوٽين نومبر جي شام هئي جڏهن هڪ نئون سلسلو شروع ٿيو ۽ زندگي هڪ نئين پٽڑيءَ تي هلڻ شروع ڪيو. نئين پٽڑيءَ مان منهنجي مراد

سوچ ڌارا جي وهڪري جي تبديلي نہ پر تجربن جي هڪ نئين سفر جي شروعات آهي. ٽپهريءَ جو گرفتاريءَ کانپوءِ منگهي پير جي واڳن واري تلاءَ جي ڀر ۾ هڪڙا ٻيا واڳون ڏٺم. سچ پچ مون سندن اکين ۾ واڳن وارا لڙڪ بہ ڏٺا. هيءَ جاءِ منگهي پير ٿاڻي جي ڀر ۾ هڪ خالي جاءِ هئي. ايس.ايچ.او مخدوم حيات ٿاڻي جو انچارج هو. ويچارو مون سان ڏاڍو سٺو هليو. پهرين پاڻي پياريائين، پوءِ مانيءَ جي ڪوڙي صلاح هنيائين. پوءِ مٺا ٻول ٻوليو، "سائين! مونکي ڏاڍو ڏک پيو ٿئي توهان کي هِت ڏسي. پر اسان جي مجبوري آهي. سائين! پنهنجي ڪيئي جو ٿو ڀوڳين. تون شريف گهراڻي جو فرد، هو ڪنگلا لوفر. غلط صحبت ۾ مارجي وئين. ڀلا ٻڌاءِ نذير عباسيءَ جي دوستيءَ مان توکي ڪهڙو فائدو!؟ توکي ساڻن دوستي رکڻ نہ..." خبر ناهي هو ڇا ڇا چوندو ويو مگر مان سورنهن سترهن سال پوئتي ماضيءَ ڏانهن هليو ويس.

گورنمينٽ پرائمري اسڪول، پوءِ ميونسپل هاءِاسڪول ٽنڊوالهيار- اسڪولن جا ڪلاس ۽ ميدان، شام ٿيندي ئي ٻارڙا ڪلب جي لئبريري، رانديون ۽ ڪلب جي تنظيم ڪاريءَ جا مسئلا. نذير، مان ۽ ڪيئي دوست- آهہ!! ڪيڏا نہ خوبصورت ڏينهن هئا! اسڪول، باغيچا، رانديون، مارون، ٽهڪ، سڀ گڏجي سڏجي ڏٺوسون، ڪيوسون، سٺوسون- ڪيئن ٿو وساري سگهجي اهو سڀ ڪجهہ؟ ناممڪن.

۽ هاڻ هيءُ قربائتو واڳون منهنجي چڱائيءَ جون واٽون مونکي ٻڌائي رهيو هو. اڃا ٻہ ڪلاڪ اڳ جڏهن هت پهچڻ کان اڳ مون جيپ ۾ کانئس منزل بابت پڇيو هو تہ جواب ڏنو هئائين "پهاڙن جي هن ڀر!" يقيني طور تي هن اهو جملو چئي مونکي "پهاڙن جي هن ڀر" ڪنهن لڪل ٽارچر ڪئمپ کان ڊيڄارڻ جي ڪوشش ڪئي هئي.

گرفتاري واري هنڌ کان هڪ ڪار استعمال ڪئي وئي هئي، تنهن مهل اتي ٻيون بہ ڪجهہ "مشڪوڪ" گاڏيون نظر پئي آيون ۽ ڪيئي اجنبي چهرا بہ، جن جون اکيون "ڇاپي" واري سڄي ڪارروائيءَ کي تڪي رهيون هيون. پر جنهن مهل ڪار شهر جي کليل رستن تي پهتي تہ اڪيلي محسوس ٿي هئي. هوءَ شهر جي مختلف رهائشي علائقن ۾ مختلف بنگلن آڏو بيهندي، انتظار ڪرائيندي، اڳتي وڌندي پئي وئي. يقينن اهي بنگلا غيبي ادارن ۽ مختلف ايجنسين جي اعليٰ عملدارن جا هئا.

سج لهڻ مهل ڪار شهر جي ڀريل علائقن کي پوئتي ڇڏي نئين ڪراچيءَ ڏانهن وڌي جتي ڪار ڇڏي جيپ کنئي وئي هئي. ۽ جيپ نئين

ڪراچي ڇڏي جبلن جو رخ ڪيو. هيءَ اها گهڙي هئي جڏهن مون پنهنجي زندگيءَ تان هٿ کڻي ڇڏيو ۽ هڪدم پاڻ کي تمام هلڪو ڦلڪو محسوس ڪيو. خبر ناهي ڇو مونکي دنيا سدائين کان ڪيئي ڀيرا وڌيڪ سهڻي نظر اچڻ لڳي هئي. اڀيون، گول ۽ ٽڪنڊيون ٽڪريون، ڪٿي ڪٿي آڪاس ۾ ڪڪر، ٽڪرين جي پيٽ ۾ آباديون، ڪم ڪندڙ مزدور، کيڏندڙ ٻار ننڍڙن ٻوٽن تي ڦيرا پائيندڙ جهرڪيون ۽ آسمان ۾ اڏامندڙ پکي- سڄي ڪائنات ۾ سونهن ڀرجي وئي هئي ۽ ها مٽيءَ جي خوشبوءُ! هڪ عجيب هڳاءُ پئي محسوس ٿيو. جيتوڻيڪ ڌرتي ڀِنل ڪونه هئي پر سُڪل مٽيءَ جي خوشبوءُ به ڪا خوشبوءُ آهي! يقين هيءَ شام منهنجي زندگيءَ جي تمام سهڻين شامن منجهان هڪ هئي.

جيپ جيئن ئي جبل اورانگهيا ته آڏو وليڪا سيمنٽ فيڪٽري نظر آئي. ويجهو ٿياسون ته هڪ مزدور جيپ جي آواز تي ڪم ڇڏيو. شايد هن ڪا ڳالهه سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي پر کيس ڪجهه به ته سمجهه ۾ نه آيو هوندو! مونکي مٿس پيار اچي ويو. آڏو، منگهوپير تائو هو. جيپ بيٺي، سپاهين گهيرو ڪيو. مان، هاڻ پوليس جي تحويل ۾ هوس.

قربائتي واڳونءَ مونکي خيالن مان جهنجهوڙي ٻيهر مانيءَ جي ڪوڙي صلاح ۾ مانيءَ کائڻ شروع ٿي ويو. هن مانيءَ جو گرهه پٽي، آمليٽ جي ڀور کڻي پنهنجي وات ۾ وڌي. سندس وات سچ پچ واڳونءَ جهڙو هو. هيڏو وڏو گرهه! وات ڀرجي ويس، چٻاڙي نه سگهي. ٻه ٽي منٽ لڳي ويس، مس مس وڃي ڳيت ڏنائين. ڳيت ڏيئي، ٽوڪ هڻندي چيائين، "سائين بيدو نه ٿو وڻي ته ڪڪڙ گهرايان؟" لهجي جو زهر به جهڙو سنکيو. پاڻ کي حالتن جي وهڪري تي ڇڏي فيصلو ڪيم، "ڏٺو ويندو!" خشڪ نان، گرهه هيٺ نه لهي، چانهه جي دڪن سان وقت ٽريو. پر هو صاحب مانيءَ تي ائين ڪريل هو جڻ بڪيل بگهڙ مئل جانور تي. مانيءَ بعد به سندس قربائتو لهجو جاري رهيو.

اڌ ڪلاڪ کن ۾ مال غنيمت يعني مون وٽان برآمد ڪيل ڪاغذن جي جاچ پڙتال شروع ڪيائين. ٻي ڪا "ڪم" جي شئيءَ هئي يا نه هئي سو فيصلو سندن هو، پر هو منهنجو قيمتي قلم جيڪو هڪ تمام پياري دوست تحفو ڏنو هو ۽ اليڪٽرانڪ ڪلڪيوليٽر ڳڙڪائي ويو. قلم کيسي ۾ وڌائين ۽ ڪلڪيوليٽر ميز جي خاني ۾. مان ڪجهه به چئي نه سگهيس.

چڪاس پوري ٿي. مونکي حڪم مليو ته مان هيڊ محرر جي ڪمري ۾ ويهي ٻين حڪمن جو انتظار ڪيان. پاڻ فون جا مختلف نمبر ملائيندو

رهيو. نہ ڄاڻي ڪٿان ڪٿان ڪهڙيون ڪهڙيون هدايتون ورتائين، ٻيهر گهرايو ويس. هيڊ محرر سامهون ويٺو هو. قربائتي صاحب کان پڇيم تہ آخر هو مونسان ڪهڙي ڪارروائي ڪرڻ وارا آهن. چيائين، "سائين آرام ڪر!" هاڻ سندس لهجو مختلف هو. پر ٽوڪ! سان ڪيڏانهن ويندي؟ حاڪم جيڏو ننڍو تيڏو هلڪڙو، ايئن پيو ڀائيندو ڄڻ اداري جو سربراهہ ئي ڀاڻ آهي. بهرحال، هينئر بہ سندس گفتگو گول مول هئي

هو تمام آرام ۽ اطمينان سان پنهنجي ڪرسيءَ تان اٿيو. ميز جي خاني مان صبح کان جمع ٿيل رقم مان "حصو" ڪڍي، کيسي ۾ وجهي هيڊ محرر ڏي منهن ڪري چيائين، "ٻڌ! ابڙو صاحب ٻہ ٽي ڏينهن پنهنجو مهمان آهي، کيس ڪا تڪليف نہ ٿيڻ گهرجي!" پر مون سندس اک جو اشارو ڏسي ورتو. ان ۾ ڪا معنيٰ هئي جيڪا بهرحال منهنجي فائدي ۾ ڪونہ هئي.

پوءِ هو مون ڏانهن مڙيو، "ابڙو صاحب! مون هنن کي چئي ڇڏيو آهي. توهان کي ڪا تڪليف نہ ٿيندي، توهان اسان جي پوزيشن تہ سمجهندا هوندا!" سندس لهجي ۾ ڪا نئين تبديلي ڪونہ هئي- "منهنجي غير موجودگيءَ ۾ ڪو ڪم هجي تہ هيڊ محرر کي چئي سگهو ٿا" مون چپ رهڻ مناسب نہ سمجهيو ۽ اخلاقاً سندس ٿورا مڃيا هئا. هن هڪ ڀيرو وري هيڊ محرر ڏانهن منهن ڪري هدايت ڪئي، "ابڙي صاحب کي جيڪڏهن چانهہ ۽ سگريٽ جي ضرورت پوي تہ منهنجي حساب مان گهرائي ڏجو!" جواب مليو، "يس سر!" پوءِ منهنجو پيارو دوست مهربان واڳون هليو ويو ۽ مان هيڊ محرر جي ذميداريءَ ۽ رحم ڪرم تي رهجي ويس.

هيءُ ماڻهو بہ ڪيترا نہ عجيب آهن! سندن ايمان ئي منافقي آهي. ايمان تہ رهيو ئي فقط انهن وٽ آهي جيڪي بي ايمان سڏيا ٿا وڃن.

"اچو جناب!" هيڊ محرر صاحب پنهنجي ڪمري ۾ وٺي ويو. جسم جي تلاشي ورتائين، واچ، منڊي، ۽ رقم ڪڍي جمع ڪيائين. گارڊ انچارج بوٽ لاهڻ جو حڪم ڏنو. ۽ پوءِ مونکي ٻڌايو ويو تہ مونکي پاسي واري ڪمري ۾ رات گذارڻي آهي. پاسي وارو ڪمرو، جنهن ۾ مان اڪيلو هوندس ۽ جتي اٽيچڊ باٿ روم جي سهوليت آهي.

پاسي واري ڪمري کي شيخن جو دروازو هو، جنهن جو تالو ٻاهر وراندي واري پاسي ڀت ۾ لڳل هو. در هڪ کڙڪي سان کليو، منهنجو جسم شيخن جي پويان ڀتين جي ڀاڪر ۾ آيو ۽ در ٻيهر کڙڪي سان بند ٿي ويو.

تاڻي ۾ چاٻي گهمي وئي.

هيءُ لاڪ اپ هو، جنهن ۾ مونکان اڳ هڪ ٻيو قيدي بند هو. مونکي داخل ڪرڻ کان فوراً اڳ ڪيس ٻاهر ڪڍي، هٿڪڙيون لڳائي ورانڊي ۾ جافريءَ جي در سان ٻڌي ڇڏيائون. هدايتن موجب ڪنهن کي به مونسان ڳالهائڻ جي اجازت نه هئي، نه قيديءَ کي ۽ نه ڪنهن سپاهيءَ کي. قيديءَ جي بيدخليءَ جو سبب مان هوس يا اهو يقين ته مان هن سان ضرور ڳالهائيندس- سو، اهو امڪان ختم ڪيو ويو ۽ ٻين حڪمن تائين هر شئي جتي جو تتي ٻيهي رهي. هيڊ محرر خوش اخلاقي ۽ خيال رکڻ جون ڪوڙيون هدايتون وساري ڇڏيون.

رات جو تقريبا ساڍي ڏهين لڳي ٿاڻي جي طاقتور وائرليس جو آواز ڪن تي پيو. منهنجو Bio-data ۽ گرفتاريءَ جو اطلاع نه جاڻي ڪهڙن غيبي ادارن ڏانهن منتقل ٿي ويو. هيءُ سڀ ڪجهه شايد عجيب نه هو. پر مان ڪيترو خطرناڪ آهيان! اهو سوچي ڪل اچي ويم. جلدئي ننڊ ڪٽي وئي، صفا ئي هوشيءَ واري ننڊ.

۽ ان مهل تائين نه جاڳيم جيستائين انٽيروگيشن وارن ڏونڊاڑي نه اڌاريو.

سورهن ڏينهن جو هڪ ڏينهن

روز صبح جو:
ماچيس جي تيلي ڪٽي ديوار تي هٽاڏو ٿاهيل ڪيلينڈر تي جوڙڻ (+1) واڌو هڪ ڏينهن.

پوءِ جائزو:
هڪ هڪ ڪنڊ، ڇت، پٽيون، روشندان ۽ پڇري جو در.

هڪ ڪنڊ ۾:
ڪليل بدبودار ليٽرين، پر ۾ ڪليل غسل جي دِڪي.

بي ڪنڌ ۾:
هڪ پلاسٽڪ جي پليٽ سيرون پيل، شايد سالن کان رکيل ۽ فقط رکيل. مٽائيس متيءَ جا تهه جميل.

ٽين ڪنڌ ۾:
ٽي ڪمبل، ٽنهي ۾ وڏا وڏا سوراخ، منگهڻ ۽ چرس جي ڏپ- بي انتها، مٿو ڦاڙيندڙ (منهنجو بسترو).

چوٽين ڪنڌ:
خالي-

لوهي در کان ٻاهر:
هڪ نالي، ناليءَ تي رکيل هڪ پراٽو مَٽ ۽ ان تي ڪنهن بلب جو پراٽو لوهي چينيءَ جو پيلو شيڊ (ڍڪڻ) ۽ ان جي مٿان هڪ ڇهو جستي گلاس، مَٽ جو پاڻي هڪ ئي وقت پيئڻ لاءِ ۽ ليٽرين جي استعمال لاءِ ٻه. جنهن کي پرڻ جي ڏيوٽي هڪ پنگيءَ تي رکيل. (پنگي قابل احترام آهي. قابلِ اعتراض ڳالهه غير صحتمند طريقه ڪار آهي.)

روشندان:
مٽي جهرڪين جون وڻيون، بي حساب.

ڇت:
هڪ بلب، چوويهه ڪلاڪ روشن. هڪ ڪُنڊيو، سپاهين مطابق جنهن تي امرلال کي ڪيئي پيرا ابتو ٽنگي ڪُٽيو ويو.

پٽيون:
مٽي لکيل بي حساب شعر ۽ قيدين جا نالا، "جميل"- "بادشاهه"- "شهنشاهه"- "دادا"- "مُجبور قيدي"- "فرمان علي"- هڪ ڪنڌ ۾ سگريٽ جي اجهاڻل ٽوٽي سان، "امر" شايد امرلال، ۽ روشندان مان ديوار تي اس جو سرندڙ پلئه (منهنجي وندر ۽ گهڙيال) هڪ ديوار تي اڌورو شعر، "نه جاني ڪس گلي ۾ زندگي ڪي شام هو جائي." هڪ پاسي، ڪنهن اڌوري آرٽسٽ جي ڪوشش: اسڪيچ ۾ هڪ ماٺهو شيخن جي پويان ڏيکاريل.

ٻه وقت ماني:
هٽ جي پليٽ تي ديدو. ديدي تي دال جي ڏوئي.

چوويهه ڪلاڪ:
مڪيون، مڇر، ڪيولين ۾ ماڪوڙا ڇهڻيل، ٻليون رات ۾ ڏينهن.

صبح ويل جهرڪيون، رات جو گدڙن جون اوناين ۾ ڏينهن ۾ بگهڙن جو گهيرو.

سوالن تي سوال: "ٻيا ڪير آهن؟"، "فلاٽو ڪٽي آهي؟" "فنڊ ڪير ٿو ڏئي؟"، "تنظيم ڪهڙي آهي؟"، "هي ڇاهي؟"، "هو ڇاهي؟"، "--؟"، "--؟"

۽ پوءِ ڏمڪيون ۽ سختيون.

باقي وقت:
ڳڻپير خاموشي، اڪيلائي ۽ سانت.

هر وقت:
ذهن ۾ هلچل، ڪنهن به گهڙيءَ جساني تشدد جي شروعات جو احساس، چت ۾ ٽنگيل ڪُنديو. تصور ۾ امرلال ۽ ڪيئي ٻيا واري واري ابتا ٽنگيل - ڪُٽ ڪُٽان. پنهنجو پاڻ سان ويڙهه. دهني ڪشمڪش.

سپاهين جو اکيون:
هر وقت ڪتل.

پنڊ:
هڪ هڪ وک.
هڪ، ٻه، ٽي، چار، پنج، ڇهه، ست، اٺ، نو، واپس.
هڪ، ٻه، ٽي، چار، پنج، ڇهه، ست، اٺ، نو، واپس.
هڪ، ٻه، ٽي، چار، پنج، ڇهه، ست، اٺ، نو، واپس.
ساڳيو چڪر، ساڳي پٽڙي- هر وقت.

ذهن ۾ گردش:
جي لوڙ لڳين لاٿين!
جي لوڙ لڳين لاٿين!
جي لوڙ ....
جي لوڙ ....

سول ڪورٽ ۾

٢٠- نومبر جو صبح ساڻ اوچتو کڙڪو ڪري دروازو کليو. لاڪ اپ ۾ مسلسل اڄ سورهن ڏينهن پورا ٿيا هئا. يڪي قيد تنهائيءَ کان ڪڪ اڃي ويو هوس. تفتيش جو اٽڪٽ سلسلو جاري هو، ايئن پئي محسوس ٿيو ڄڻ ڪڏهن ختم نہ ٿيندو. گذريل ڀيري پڇا لاءِ ڪجهہ وڌيڪ ئي آفيسر آيا هئا. جن ۾ محڪمہ خفيہ جو ڊي ايس پي مون سڃاتو. ٻہ ٻيا چهرا، جيڪي سدائين هوندا ئي هوندا هئا، سي بہ موجود هئا. سپاهين جي واتان مون ڪيترائي ڀيرا کين "ميجر صاحب" چوندي ٻڌو هو. مٿن سدائين شڪ رهيم تہ اهي آءِ-ايس-آءِ ۽ ايف-آءِ-يو جا آهن. ڊي-ايس-پي صاحب بہ تن آڏو مسڪين محسوس ٿيندو هو. هن ڀيري فوٽوگرافر بہ موجود هو.

سندن پڇا جو طريقو مڪمل نفسياتي هو. ماحول بدلائڻ ۾ ويرم ئي نہ ڪندا هئا. خوف ۽ دٻاءَ کي دوستاڻي ماحول ۾، ۽ دوستاڻي ماحول کي اذيت گاهہ ۾ بدلائڻ هڪ سيڪنڊ جي ڳالهہ هئن. سو، ڳالهائيندي ڳالهائيندي اهڙو دڙڪو ڏيئي ويندا جو ان دڙڪي ۾ لڪل ڌمڪي روح ڪانڊاري ويندي هئي. ابتو ٽنگي مارڻ، هڏ گڏ ڀڃڻ، مائٽن کي گرفتار ڪرڻ، کين اذيت ڏيڻ، غير محدود عرصي تائين قيد تنهائيءَ ۾ رکڻ سان گڏوگڏ نذير عباسيءَ جهڙو حشر ڪرڻ تائين سڀ ڪجهہ. اهي فقط دڙڪا نہ هئا، مون ڄاتو پئي تہ هو سڀڪجهہ ڪري سگهن ٿا ۽ ڪندا رهيا آهن.

سو، ٢٠- نومبر جو صبح ساڻ در کليو ۽ مان ڪُنڊيءَ ۾ ٽنگجڻ لاءِ پاڻ کي روز وانگر تيار ڪرڻ لڳس. دل تمام زور سان ڌڙڪي پئي. گذريل ڀيري هو چئي ويا هئا تہ "انهيءَ عمل مان لنگهي اچ تہ پوءِ ڳالهائينداسون."

ڏينهن ڪجهہ ٿڌو هو، مان ٿاڻي جو ڦاٽل ۽ بدبودار ڪمبل ويڙهي ويٺو هوس، ان وقت تائين بدبوءِ نڪ ۾ ويهي چڪي هئي. چوويهن ڪلاڪن جي ساٿ ۾ ائين نہ ٿيندو تہ ٻيو ڇا ٿيندو؟

تالي کلڻ بعد هڪ سپاهي اندر داخل ٿيو. "اُٿ!" مان اٿي بيٺس. غير شعوري طور تي منهنجا قدم انٽيروگيشن واري ويران بنگلي ڏانهن وڌيا جتي انٽيروگيشن جو ڪمرو هو.

"سوئيٽر پاءِ.. پري هلڻو آهي!" سپاهيءَ ڪجهہ جلدي ۽ همدرديءَ

۾ ڇپو.

”ڪيڏانهن؟“ مون لاشعوري طور تي پڇيو هو.

”وقت نہ وڃاءِ، جلدي ڪر، سڀ خبر پئجي ويندءِ!“ ساڳيو ئي يراڻو رينگٽي جواب مليو. منهنجي دل زور سان ڌڙڪي رهي هئي. سوچيم ”شايد ايف-آءِ-يو سينٽر!“ ٿڪل اعصابن کي هڪ ڀيرو ٻيهر گڏ ڪري جسماني اذيت سهڻ ڪاڻ پاڻ کي تيار ڪرڻ لڳس. سوئيٽر پائي ٻاهر نڪتس. هٿڪڙيون لڳايون ويون. هڪ پرائيويٽ ڪار ۾ ٽن سپاهين، هڪ اي-ايس-آءِ ۽ هڪ پوليس ڊرائيور جي تحويل ۾ مونکي ڪنهن پاسي وڃڻو هو. ڪيڏانهن؟ سدائين وانگر ڪابہ خبر ڪونہ هئي. هن کان اڳ بہ مان ٻہ ٽي ڀيرا سندن تحويل ۾ فوجي ڇانوڻين ڏانهن ويو هئس، هٿن ۾ هٿڪڙيون، ٽي چار سپاهي، پرائيويٽ نمبر پليٽ واري ڪار يا پوليس جيپ ۽ سدائين نيون منزلون- ۽ مان سدائين بي خبر.

ڪار ٿاڻو جڏيو ۽ اهو رستو ورتو جيڪو شهر ڏانهن ٿي ويو. گهڙيءَ کن لاءِ خوشي اڀري اتي جو شهر جي رونق ڏسڻ جو موقعو مليو هئم. ڏينهن گهڻا ڪونہ ٿيا هئا پر ائين ٿي لڳو ڄڻ سال لنگهي ويا هجن. ڪار جيئن پوءِ تيئن ڳتيل علائقن ڏانهن هلندي پئي وئي. نارٿ ناظم آباد، ناظم آباد، گوليمار، لسبيلو چوڪ... ۽ مان شهر جي زندگيءَ ۾ گم ٿي ويس. مونکي سسيفس ياد اچي ويو جيڪو ڪجهہ عرصي لاءِ پاتال مان ڌرتيءَ ڏانهن موٽي آيو هو. رستن تي گاڏيون، فٽ پاٿن تي انسان... بلڪل مون جهڙا انسان! سڀ سويلين، سڀ بنا وردين جي، ننڍڙا ننڍڙا ٻار، بسون، ٽيڪسيون... پر ان مهل مونکي حقيقت جي دنيا ۾ موٽڻو پيو جڏهن گاڏي هڪ هنڌ بيٺي. مون ڏٺو، اها سول ڪورٽ هئي. اکين تي اعتبار نٿي آيو. حيراني ان ڳالهہ جي هئي تہ آخر هتي ڇو آندو اٿن. هن کان اڳ منهنجا سمورا ريمانڊ مختلف ڇانوڻين مان ڪرنلن ڏنا هئا. اها حيرت ان وقت تائين قائم رهي جيستائين مون کي مئجسٽريٽ اهو نہ ٻڌايو تہ مان پنهنجن ”ڏوهن“ جو اقرار ڪرڻ لاءِ آندو ويو آهيان.

فاضل مئجسٽريٽ مونکان تقريباً آڏي پڇا ڪئي، جڏهن تہ منهنجو اهو خيال هو تہ مونکان اهو پڇيو ويندو تہ مون تي ڇا گذريو ۽ مونکي ڇا چوڻو آهي؟ مون پاڻ تي ٿيل ذهني اذيت، دڙڪن، دهمانن ۽ جٺين جو ذڪر ڪيو. کيس اهو بہ ٻڌايم تہ مان جڏهن لاڪاپ ۾ بيمار ٿي پيو هوس تہ ڊاڪٽر کي بہ نہ گهرايو ويو هو. کيس اهو بہ ٻڌايم تہ منهنجي زندگي خطري

ہ آهي تنهنڪري مونکي عدالتي تحويل ۾ موڪليو وڃي. مئجسٽريٽ مٽ ٿي ويو، شايد هن کي مايوسي ٿي هئي. هن گهنٽي وڄائي ڪنهن ميجر سليم کي گهرايو. گهڙي پل ۾ اهو ساڳيو ميجر اندر داخل ٿيو جيڪو مان لڳ پڳ روز ڏسندو آيو آهيان. اڇي رنگ جي سلوار قميص، پورو پنو بٽ ۽ اکيون! سندس اکيون ڏسي مونکي هميشه ڪنهن نانگ جو تصور ايندو هو. سندس پويان ٽلهو متارو ڊي-ايس-پي ۽ مهربان واڳون انسپيڪٽر مخدوم حيات اندر داخل ٿيا. مئجسٽريٽ جي حڪم تي مونکي پنهنجي سڄي ڪڍ هڪ پيرو ٻيهر انهن جي سامهون ورجائڻي پئي، هو فقط مشڪندا ئي رهيا. ۽ پوءِ مونکي حڪم ٿيو ته ڪمري کان ٻاهر ٽي ٻيهان جو مئجسٽريٽ کي انهن عملدارن سان ڪجهه ڳالهائڻو هو (ميٽنگ ڪرڻي هئي).

ڏهن پندرهن منٽن کانپوءِ مونکي ٻيهر اندر سڏايو ويو ۽ خوشخبري ٻڌائي وئي ته مونکي لاڪ اپ مان آزاد ڪري سينٽرل جيل جي ڪشادي دنيا ڏانهن اماڻيو پيو وڃي. سپاهين هٿڪڑيون سنياليون ۽ سول ڪورٽ جون ڏاڪڻيون لٿاسون. مهربان واڳون پر مان لنگهندي عجيب لهجي ۾ چيو، "سائين مبارڪ هوا!" پوءِ هو ٽڪڙو ٽڪڙو لنگهي ويو. پرائيويٽ نمبر پليٽ واري ڪار ڪيڏانهن ويل هئي، اسان کي ڏگهو انتظار ڪرڻو پيو. مس مس ڪار آئي ۽ ٽڪل جنگهن آرام ڪيو. ٽيڪ ان مهل مئجسٽريٽ ۽ ميجر سليم کي ڪورٽ جون ڏاڪڻيون لهندي ڏٺم. ٻئي هڪ ئي ڪار ۾ سوار ٿيا. اها ڪار يقينن ميجر سليم جي نه پر مئجسٽريٽ جي هئي ڇاڪاڻ ته مان ميجر سليم جي اڇي ڊانسن ڪيئي پيرا انٽيروگيشن بنگلي جي ٻاهران ڏسي چڪو هوس.

هو ٻئي هن ڪار ۾ ڪيڏانهن ويا؟ ڇو ويا؟ سيڪجهه سمجهه ۾ اچڻ جهڙو هو. ٻئي جڳا هڪٻئي کي هٿ هٽن ۾ ڏيئي ڪنهن ڳالهه تي وڏا ٽهڪ ڏيئي ڪلي رهيا هئا. ان کان بي خبر ته ملزم تي عدليه ۽ انتظاميه جي سنگت جا راز کلي چڪا هئا.

جيل ۾ پهريون ڏينهن:

سول ڪورٽ جو "احسان" هو جو مان عدالت جي تحويل ۾ ورتو ويس ۽ هن ريت غيبي ادارن جي آڏي پڇا، ڏهني ڇڪتاڻ ۽ لاڳيتي تنهائيءَ کان آجو ٿيس ۽ دماغ جي رڳن کي ڪجهه آرام مليو.

پر اڃ به ذهن ۾ عجيب ڪشمڪش هئي. جيل وڃڻ جو تصور به ڪو سٺو ڪونه هو. ذهني ڇڪتاڻ کان آجو ٿيڻ جي خوشي ۽ دل جي ڪنهن ڪنڊ ۾ تجسس ۽ متضاد جذبا گڏجي پيا هئا. عدالت کان جيل تائين سڄي واٽ جيل جو تصوراتي خاڪو اپرندو ۽ ڏهندو رهيو. سوچيم ٿي ته خبر ناهي اتي به هروقت بند رکندا يا مارڪٽ ڪندا يا مشقت وٺندا.... ۽ نيٽ سينٽرل جيل ڪراچيءَ جو وڏو گيٽ نظر آيو.

ٽن سپاهين ۽ هڪ آفيسر جي گهيري ۾ ڪارو گيٽ ٽپي اندر آياسون. داخل ٿيڻ شرط کاڀي پاسي ڊپٽي سپرنٽنڈنٽ جي نالي جي تختي لڳل هئي. ساڄي پاسي مٿي وڃڻ لاءِ ڏاڪڻ. ساڄي ئي پاسي U.T.P برانچ ۽ کاڀي پاسي آمهون سامهون ٻيوڪمرو ملاقات جو ڪمرو هو. اندرٽرائل UT برانچ ۾ رکيل تمام وڏي ميز جي پويان ويٺل ڪلارڪ جيل ريمانڊ وصول ڪري، رجسٽر ۾ نالو لکيو ۽ هٿڪڙيون کولايون. واچ هڪ پيرو ٻيهر لاٿي وئي. ڪيسي ۾ رکيل پئسا نڪري ويا. انهن ٻن شين کانسواءِ مون وٽ ٻيو ڪجهه به ڪونه هو.

"بس وچ!" حڪم مليو.

"پر ڪيڏانهن؟ ڪهڙي پاسي؟" ڪيڏانهن وڃان ها؟

"هن وڏي گيٽ مان اندر وچ" مين گيٽ جي اندر هڪ ٻئي وڏي گيٽ ڏانهن اشاروڪيو ويو. گيٽ تي ٻيهر تلاشي ورتي وئي ۽ وڏي گيٽ جي ننڍي در مان اندر داخل ٿيس. پٺيان ننڍڙو در بند ٿي ويو.

عجيب وحشتناڪ دنيا هئي اندر. هڪدم هيسجي ويس. هاهوڪار لڳي پئي هئي. ڪجهه سمجهه ۾ نٿي آيو ته ڪٿي پهچي ويو آهيان. بلڪل سامهون اٺ ڪنڊي عمارت هئي. جنهن تي وڏن اکرن سان Main Kitchen لکيل هو. ننگ ڏڙنگ عجيب وحشين جهڙا ماڻهو ڪو پاٽيءَ جا ڏول پري وڃي رهيو هو، ڪو سونٽو ڦيرائي رهيو هو، ڪو جنڊ پيهي رهيو هو. ڪن جي مٽن تي ڳاڙهيون ۽ ڪن جي مٽن تي اڇيون ٽوپيون پيل هيون. گهٽن جون

ڏاڙهيون وڌيل، اکين ۾ چپيون، وات مان گٽ ۽ زبان تي گار. ڪو مار ڏيئي رهيو هو، ڪو مار کان بچڻ لاءِ هٿ پير هلائي رهيو هو. سامهون ڪيئي سپاهي بيٺا هئا. ايئن ٿي لڳو ته جڻ هن سڄي ماحول سان سنڊن ڪو واسطو ئي ڪونہ هو. هيءَ مارڪٽ، هيءُ بجاءُ، هيءَ هاهوڪار سڀ ڪجهہ ڪا رواجي ڳالهہ هئي.

منهنجي اکين آڏو يوناني ڏند ڪٿائن جا ڪردار ڦري ويا. ڊينائيڊز، اڪسيين، ٽينٽالس، ٽٽيس، سسيفس ۽ پاتال جو والي هيڊز. ايئن محسوس ٿيو جڻ مان ب يوناني ديوتائن جي ٽاهيل زمين اندر پاتال جهڙي ڪنهن پاتال ۾ پهچي ويو آهيان ۽ تمام جلد هيڊز جو ڪو چاڙتو پنهنجو چهبڪ هوا ۾ ڦيرائيندو گهمائيندو مون تي حملو ڪري ڏيندو ۽ ماں پاڻ کي بلڪل ايئن بچائيندس جيئن سامهون ڪو 'اڪسي يان' پاڻ کي بچائي رهيو آهي. مون کي بلڪل وسري ويو ته مان لاڪ اپ کان سول ڪورٽ ۽ سول ڪورٽ کان جيل ۾ پهتو آهيان ۽ مان عدالت جي تحويل ۾ (محفوظ) آهيان.

مان گر سر هئس، ڪا خبر ڪونہ ٿي پئي ته ڪيڏانهن وڃان. عجيب نفسا نفسيءَ جو عالم هو. پٽيان وڌي دروازي جو ننڍڙو در بند ٿي چڪو هو. رستو چڏي چپ چاپ هڪ پاسي بيهي رهيس. پر ۾ بينل هڪ داروغي کي احساس ٿيو ته ڪو نئون انسان "زيوس" طرفان ڏڪاريلن جي پاتال ۾ داخل ڪيو ويو آهي. هن پنهنجي نائب کي هڪل ڪئي ۽ هڪ ڳاڙهي ٽوپيءَ وارو، ڪنڊريل ۽ بي تحاشا وڌي ڏاڙهيءَ وارو ڳڪو، وحشتناڪ اکيون ڪٽي مون ڏي وڌيو. ذري گهٽ قدم پوئتي هٽڻ لڳو هئم. هن پنهنجو لڪڻ گهمايو... پر نہ جاڻي ڇا ٽيس... هٽ بيهي ويس. اوچتو وحشتناڪ ڳاڙهين اکين ۾ انسانيت جي جهلڪ ايري آئي، "ڪهڙو ڪيس اٿئي؟" هن ڳالهايو. سندس آواز ڪنهن اهڙي پراڻي ٽيپ جهڙو هو جيڪا هلي هلي، گسي، سپاٽ ٿي چڪي هجي.

"سياست" جواب ڏنم.

"اچا..! اچا...! هوڏانهن وچ صوبيدار صاحب وٽ." وري ساڳيو لهجو.

مونکي پنهنجوخيال بدلائڻو پيو ته هيءُ داروغي جو چاڙتو آهي. هو ب بهرحال، زيوس جو ڏڪاريل هو. تنهنڪري هر سياسي قيديءَ کي هٿيلو سسيفس سمجهڻ هن لاءِ قدرتي ڳالهہ هئي. سسيفس، جنهن پوڳنا کان انڪار ڪيو ۽ هيءُ پاڻ، جنهن زيوس جو ڪونہ ڪو قانون قبول نہ ڪري ان جي پڇڙي ڪئي، پر سزا جي قانون کان انڪار نہ ڪري سگهيو ۽

بيهر تابعدار رعيت ۾ شامل ٿي ويو ۽ هاڻ هن پاتال ۾ پهتل بين باغين ۽ ڏکاريل انسانن کي مارڻ جي پورهئي تي لڳايو ويو هو. مگر تنهن هوندي بہ هو پاڻ، نہ کنهن سسيفس تي هٿ کٹي ٿو ۽ نہ کٹڻ گهري ٿو.

پيٽ ۾ ساهہ پيہ. ذري گهٽ پاڻ کي گهليندو، ڇکيندو صوبيدار وٽ پهتہ ... ۽ سندس اجائي تفتيش شروع ٿي وئي. "کهڙو کيس اٿئي؟" هن پنهنجي خاص انداز، عظيہ بيپرواهي ۽ شهنشاهي شان سان مون حقير مسڪين تي نظر وڌي.هن پنهنجي اڇي مٿي ۽ کپہ جهڙن شهپرن کي مينديءَ سان ڳاڙهو کيو هو ڇاکاڻ تہ کارو خضاب سندس چهري جي گهنجن کي لکائي نٿي سگهيو. نظر وجهي، سگريٽ جو ڊگهو پرپور ڪش هٹي، جميل رک عظيہ اسٹائيل سان چنڊيائين. سندس ڪردار جو لازمي جز يعني هک عدد 'ڪين' سندس ڪرسيءَ جي سهاري مالڪ وانگر عظيہ اسٹائيل هٹي بيٹو هو.

سياسي ڪيس جو ڀڏي مزو نہ آيس. "چو ٿو کرين سياست؟ گهر ۾ سک نٿو ملیو؟ وزير ٿيندين..... هان؟ ..... وڃي هوڏانهن ويهہ....." مون چپ رهڻ کي ترجيح ڏني. ڇا ڪجي؟ اجنبي دنيا، اجنبي ماحول. کهڙي خبر تہ هن نگريءَ ۾ کهڙو قانون ٿو هلي! ايتري دير ۾ پنهنجيَ چوڌاري ڪافي تعداد ۾ سلجهيل نوجوان محسوس ڪيہ:

"ساڻي کهڙيءَ پارٹيءَ جو آهين؟ منهنجو نالو جاويد اختر آهي. هيءُ راشد رباني آهي..هي شفيق بلوچ ۽ هو سليم انصاري. اسان سڀ پيپلز پارٹيءَ جا آهيون..... ۽ پوءِ گهٹا ٹي نوجوان ايندا ويا پر منهنجي لاءِ سڀ نوان. پڇيہ، "لطف پيرزادو هن جيل ۾ آهي؟" جواب مليو، "ها! لطف بہ آهي، امام بخش بہ ۽ امرلال بہ..... بس هو اڇن پيا، ڳٹتي نہ ڪرا!"

۽ نيٹ لطف، امام بخش ۽ تن سان رفيق صفيءَ کي مرڪندي ايندو ڏٹر. ٹڪ ئي لهي پيا. مون هڪدم پاڻ کي پاتال مان نڪرندو محسوس ڪيو.

سچ ڏانهن

تون، ڪنهن اٽڪ سرهاڻ جيان سفر ڪندو، نہ ڇاٽي ڪٽي ڪٽي منزلون ڪندو، پنهنجي مهر هٽندو، هن وقت اسانجي ديس ۾ پکڙجڻ لاءِ ترسيل آهين ۽ تنهنجي نالي جي مشعل ڪٽندڙ لاتعداد انسان گهٽين ۾، رستن تي ۽ قيد خانن ۾ نظر پيا اڇن.

• تون امن آهين، مايوس اکين لاءِ روشني آهين، تون ڪنهن اڇڙي پکيءَ جيان اڏامندو پيو وتين ــ ۽ ماري تنهجي ڪاڻ ڇار پکيڙي رهيا آهن.

• تون سڪرات ۾ ييل ڪروڙن انسانن لاءِ زندگيءَ جي خوشبوءِ آهين.

۽ مونکي خبر آهي تہ خوشبوءِ قيد نہ ٿيندي آهي.

***

۴ ڊسمبر ۱۹۸۰

"تنهنجي ملاقات بند ڪئي وئي آهي!" سپرنٽنڈنٽ گهنڊ وجهي چيو.

"چو.....؟"

"مٿان حڪم آيو آهي!" هن آسمان ڏانهن آڱر کڻي چيو.

"مٿان..... يعني؟" مون مٿي آسمان ڏانهن ڏٺو، سرڻ ڦيرا ڏيئي رهي هئي. "مارشل لا وارن جو!" سپرنٽنڈنٽ چيو.

انگريزي سرٽيون اپکنڊ چڏي ويون آهن مگر ديسي سرٽيون زندگيءَ کي ڪنهن ڊور جو ڊوندِ سمجهي چيرڻ ڦاڙڻ ۾ رڌل آهن.

انگريزن وارو "ڪارو پاڻي" تہ قومي يادگار ۽ ميوزم ۾ بدلجي چڪو، مگر هيءَ ٻيٽاري في الحال ديسي سرٽين جي شڪار گاهہ آهي.

***

۵ ڊسمبر ۱۹۸۰

کوليءَ کان ٻاهر وڃ هيٺ ويٺو آهيان. ۽ اڇو هينئر هن جهرڪيءَ جي پيرڙن يا شايد ڇهنب مان ڇڏايل نرم ڇاري جهڙي سوتليءَ جون تندون منهنجي جهوليءَ منجهه اڇي ڪريون آهن.

جهرڪي سامهون وڃ جي ٽاريءَ تي ويٺي آهي ۽ مون ڏانهن ڏسي "چرڙ چرڙ" ڪري رهي آهي. دل ٿي چوي ته سوتليءَ جون تندون کيس موٽائي ڏيان. پر خبر اٿم ته جيڪڏهن مان اٿيس ته هوءَ پڙڪو ڏيئي اڏامي ويندي ۽ مان نٽو گهران ته هوءَ مونکي اکيلو ڇڏي هلي وڃي. سندس چرڙ چرڙ مان مونکي زندگيءَ جي پرپور امنگ نظر اچي رهي آهي.

سوتليءَ جون هيءُ نرم تندون به ڪيڏيون بدنصيب آهن جن کي ڪنهن آکيري جو حصو ٿيڻ نصيب نه ٿيو ۽ نرم پکيڙن جي نازڪ بيدن ۽ ڇڻ لاءِ نرم گدو ٻڌجي نه سگهيون.

* * *

٦ ڊسمبر ۱۹۸۰

قيد ته ڪالهه به حقيقت هو جيڪا پاڻ وساري ويٺا هئاسون . اڄ خمار ۽ مستي جي عالم ۾ جڏهن پتين جو پاڪر پيو آهي ته محسوس ٿيو آهي ته مٿ ڪدا به ڪيئي، ۽ هر مٿ ڪدي جي ڪيفيت ئي پنهنجي!

عجيب ڪيفيت آهي، لڳيم ٿو ڪنهن وڏي مٽخاني مان نڪري ڪنهن ننڍڙي مٽخاني ۾ داخل ٿيو آهيان. گهٽ اُڄ کان وڌيڪ اُڄ ڏانهن سفر ڪيو اٿم يا وڏي قيد مان نڪري ننڍڙي قيد ۾ گهڙيو آهيان. ڪجهه ايئن ٿو محسوس ٿئيم جڏ مان ڪنهن بي جاءِ تي هوندي به اُتي جو اُتي آهيان. مقدار جو فرق آهي ڪيفيت جو نه.

* * *

لکان ٿ پيو. پر منا تون چا چاڻين ٿ لکڻ چاهي! اندر نپوڙجي ۽ وڃجي رسيءَ وانگر ٽيو وڃي ٿو ۽ٻار بار تنهن کي کولي ٻيهر نپوڙي رَسي ٺاهجي ٿي.

کيڏا نہ زهر جا ڏک ٿا پرجن! کيڏا نہ سيني تي چهڪ ٿا سهجن! کيڏا نہ سهارا! تشبيهون ۽ استعارا ٿا وٺجن. کيڏا انکار ۽ کيڏيون ماکارون ڪرٽيون پون ٽيون. کيڏو جبر ٿو ڪرٽو پوي پنهنجو پاڻ تي! توکي ڪهڙو احساس ٿ لامحدود سوچن جي اُپام کي قابوڪرڻ مهل کيڏا گهڻا ڏيٽا ٿا پون ضمير کي!

پيارا! سڀون ٿ جڙن ٽيون پر تڏهن، جڏهن من اندر ڦٽ مڙن ٿا ۽ مڙي مڙي من ئي ڦٽَ ٿي پوندو آهي.

* * *

٦ ـ ڊسمبر ٨٠

پيارا اطهر

ڪوشش ٿو ڪيان ٿ توکي جيل جي ماحول بابت ڪجهہ ٻڌايان. هيءَ هڪ نندڙي دنيا آهي. نہ، اهڙي ناهي جهڙي تنهنجي تصور ۾ آهي. ها! قيد خاني جا ڪجهہ حصا يقين بلڪل تهڙا آهن جهڙا تنهنجي سوچ ۾ آهن.

تون ٿ قيد خاني کي صحافت جي اکين سان ڏسڻ گهرندو هوندين جيڪو بيان ڪرڻ شايد مون لاءِ ممڪن نہ هوندو. پنهنجي انداز ۾ ابتو سبتو ۽ بي ترتيب پيو لکندس، ممڪن آهي ٿ جيل جي ڪا صحيح تصوير تنهنجي ذهن ۾ اُپاري سگهان. هت هر ئٽين ايندڙ کان پهريون سوال پڇيو وبندو آهي ٿ، "ڪڇو آهين يا پڪو؟" پڪو معنيٰ سزا ورتل ۽ ڪڇو معنيٰ "بنا سزا" ..... سو، هن وارڊ ۾ مان ۽ راجا "ڪڇا" آهيون، ٻيا سڀ پڪا آهن.

هن مهل رات جا سادا اٺ ٽيا آهن. بلب جي روشني مئل آهي پر مان لکڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان. وارڊ ۾ ڇهہ ڇٽا آهيون. مان، مختار (هڪ سرڪاري ملازم)، ملڪ سليم (هڪ واپاري) رشيد غني، ۽ ان سان گڏ جبار (ٻنهي تي هيرن ۽ قيمتي پٿرن جي سمگلنگ جو ڪيس آهي) ۽ ڇهون راجا عبدالحسن سينٽ پيٽرڪ جو شاگرد ۽ شهناز جو قاتل آهي. سندن تاريخ جاگرافي ڪنهن ٻئي پيري لکندس.

مختار هينئر ريڊيو ڪوليو آهي. بي بي سي تان اردو سروس شروع ٿي آهي. اڇڪلهه سڀ سياسي توڙي غير سياسي قيدي خبرون ڌاڏي شوق ۽ تجسس سان ٻڌي رهيا آهن، خاص ڪري پولينڊ واري ڇڪتاڻ ۽ هندوستان ۾ سياسي اُٿل پٿل. اُتي مختلف صوبن جي خودمختياريءَ واري تحريڪ ۾ اندرا گانڌيءَ جي بي چيني ۽ خاص ڪري سويت يونين جي صدر برزنيف جي ايندڙ هفتي واري پارٽ جي دوري بابت ايندڙ تبصرا ڪافي ڏيان سان ٻڌجن ٿا. اڇڪلهه برطانيه جو شهزادو چارلس به هندوستان جي دوري تي آهي ۽ بي بي سي ان کي ڌاڏو ڪٽي رهي آهي ۽ ڇو نه ڪٽندي!؟؟

هر قيديءَ جوخبرن سان ايڏو شوق ڇو آهي؟ تنهن جو ڪارڻ ڪهڙو آهي؟ ڪافي ڏکيرا سوال ٿا لڳن پر منهنجي خيال ۾ ان جا مکيه ڪارڻ فقط ٻه آهن. پهريون اهو ته ماڻهو اوندهه ۾ رهڻ نٿو گهري. منهنجو مطلب آهي ته اٽڄاڻائيءَ جي اوندهه ۾. هيءُ هنڌ، جاڻ جي ڪميونيڪيشن جي معاملي ۾ ته هيڪاري ۽ جاڻي واڻي پيدا ڪيل ڪوٽ وارو هنڌ آهي. ٻيو ڪارڻ آهي "نجات جا اولڙا ڳولڻ ۽ اميدون قائم ڪرڻ". اها ڌاڏي عجيب ڳالهه آهي ته ٽپ غير سياسي ماڻهو به جيڪي ٻاهرين دنيا ۾ سياست ۽ سياسي ماڻهن کان نفرت ڪندا آهن سي به پنهنجي نجات سياسي هلچل ۾ ڏسندا آهن. اهوئي نقطو سندن ذهن کي سرڪار کان وڌ ۾ وڌ بدظن ڪندو ويندو آهي.

جيل ۾ ريڊيو رکڻ سخت ڏوهه آهي پر هن وارڊ ۾ اڇڪلهه هڪ ننڍڙو چٽن انچن وارو ٽي وي به موجود آهي. جيڪو پريڊ واري ڏينهن (هر آچر) سڀني ريڊين سميت "چپر" ڪرٽو پوندو آهي. هيءُ شيون جيل ۾ سمگل ڪيون ويون آهن. ٽي ويءَ جو مالڪ هيرن جي سمگلنگ جي ڪيس ۾ سزا ڪائي رهيو آهي (قيد بامشقت). ٽي ويءَ جي خبر جيل انتظاميه کي لازمي طور تي هوندي پر چاڪاڻ ته رشيد غني مالدار ماڻهو آهي ۽ هر عملدار کي "خوش" ڪري ٽو تنهنڪري.....

خير، ٽي وي سان ڪنهنجو به شوق نه ڪونهي، خود اُن جي مالڪ جو به ناهي. هونئن ئي وولٽيج ايترو گهٽ آهي جو ٽي وي اڪثر هلي نه سگهندوآهي. وولٽيج جي گهٽتائيءَ ڪري بجليءَ جو اسٽو (سمگل ڪيل) به ڪا خدمت ڪري نه سگهندو آهي. سو چانهه يا ماني ڪوسي ڪرڻ لاءِ روزانيون اخبارون ۽ جيل ۾ موجود وٽن جون سڪل ٽاريون وڏي ٻارڻ ڪبو آهي. پر جيئن ته سڪل ٽاريون گهٽ ملن ٿيون تنهنڪري اخبارون ۽ پراڻا ڪپڙا وڌيڪ ٻرن ٿا.

گهرج، ايجاد جي ماءُ آهي. تنهنڪري، جيل ۾ هڪ خاص قسم جي چلهه ايجاد ٿي چڪي آهي. سئو سيڪڙو قيدين جي دماغ جو ڪمال! هن کي "گل" چئبو آهي. چو؟ تنهن جي ڪنهن کي به خبر ڪونهي. پر هيءَ چلهه ڊالڊا جي خالي گول ڊبي ۾ به سوراخ ڪيي، تيارڪئي ويندي آهي ۽ منجهس ڪو ڪپڙو ڊالڊا جي گيهه ۾ ٻوڙي ٻارڻ ڪبو آهي. هن ريت، گيهه ديڳڙيءَ ۾ گهٽ ۽ ٻارڻ ۾ وڌيڪ خرچ ٿئي ٿو، پر اها مجبوري آهي.

جيل ۾، اڪثر شام جو بجلي بلڪل گم هوندي آهي، جيتوڻيڪ جيلن جي بين الاقوامي قانون موجب قيدين کي اوندهه ۾ رکي نٿو سگهجي. خير! اهو ته جيل انتظاميه جي ڪارڪردگيءَ جو مسئلو آهي. في الحال قيدين جو مسئلو: جڏهن بجلي نه هوندي آهي تڏهن گيهه ۽ ڪپڙي جي وٽ سان ڏيئو ٻاهي، روشني ڪرڻي پوندي آهي. اهڙي موقعي تي مختار چوندو آهي. "ديا جلائو ڪ روشني ڪر هئ!" ملڪ سليم موٽ ۾ چوندو آهي، "جلائو، گهي کي چراغ جلائو!" جنهن ڏينهن کائين سان چلهه ٻرندي آهي، تنهن ڏينهن سيني جون اکيون لڙڪ لاڙيندیون آهن. پر ان مان هڪ فائدو به ٿيندو آهي، يعني، وارڊ مان مچر پڄي ويندا آهن ۽ ڪافي دير تائين آرام سان سمهي سگهبو آهي.

مچرن ڏنگي ڏنگي جسم سجائي ڇڏيو آهي. هينئر به لکڻ نٿا ڏين. سراسري طور هر اڌ ست لکڻ تي هڪ ڏنگ لڳي ٿو ۽ ڏيان جوستيا ناس ٿيو وڃي. جيل وارن جي مهرباني سان هت خدا جي پي مخلوق به گهٽي آهي جن ۾ ذڪر لائق لکن جي حساب ۾ منگهڻ ۽ ڪروڙن جي حساب ۾ مڪيون آهن. ممڪن آهي ته منگهڻ به اوڏا ئي هجن.

پائو! وڌيڪ نٿو لکي سگهان. هن حالتن ۾ في الحال ايترو به گهٽو پائنج.

سلام سيني کي،

تنهنجو

***

٦ ڊسمبر ١٩٨٠

ساڍي پنجين لڳي، روز جيان قيدي کولين ۾ بند ٿيا ۽ سپاهي ٻاهر ڪمپائونڊ ۾ اڪيلا ٿي ويا. سج لٿو، اوندهه ٿي ۽ کوليون ڏيئن جي ٽم ٽم ڪندڙ لاٽن سان جاڳڻ لڳيون. آوازن، زندگيءَ جو ڏس ڏنو، وقت آجا اڳتي رڙهي ويو. ڪي کوليون ننڊ پئجي ويون ۽ ڪي اوپاسين ۾ هونديون.

ٿوري دير اڳ مون در جي شيخن ۾ هٿ وجهي تارن پريل آڪاس ڏانهن ڏسي رات جو مزو پئي ورتو. اندر، قيد روشنيون هيون؛ ٻاهر آزاد انڌيرو ۽ ان آزاد اوندهه جي ڇت ۾ آزاد روشنيون ٽم ٽم ڪندي ڪيڏيون نه وٽندڙ پئي لڳيون.

منهنجي نظر، هلڪڙي چانڊوڪيءَ ۾ اڪيلي ۽ اگهاڙي وڻ تي پئي. ڪيڏو نه ڏکارو وڻ هو مون سان هڪ نظر ملايائين ته منهنجو وجود به ڏکوئي وڌائين. ڪيڏي نه حسرت هئي سندس اداس اکين ۾!

پراسرار فطرت ۽ چانڊوڪيءَ جي اٽپوري ئي سهي، وسندڙ آڇاڻ من ۾ اتساهه پريو ته جيڪر در پچي ٻاهر نڪري، هر اداس وڻ کي ٻاڪر پائي تسلي ڏجي ۽ پوءِ.....ڪو خوبصورت تصور ڪٽي ان تصور سان پري پري تائين پنڌ ڪجي.

نٽو چاٽان ته مان ڪيتري دير ان اداس ۽ اگهاڙي وڻ جي پويان آڪاس تي نظر ايندڙ زحل تڪيندو رهيو هوندس. هيءُ ڪيڏو نه ڏات ڏيندڙ منظر هو! اوچتو، ڪنهن مونکي ڏونڊاڙي وڌو ۽ خيالن جو تصور پور پور ٽي ويو. "سائين! واپس اچ، واپس !" سليم ملڪ پائٽيو هو ته مونتي مايوسيءَ جي ڇڄهه حملو ڪيو آهي. چڙ ته ڏاڍي آئي پر.... هن يار منهنجو ڪيڏو نه سهڻو، اٽلپ، بي ملهه تخيل دانو دول ڪري مونکان منهنجي دنيا ڦري ڪنگال ڪري وڌو هو.

هن واردِ ۾ رهڻ جي نقصانن مان هڪ اهو به آهي ته هتي ماڻهوءَ کي اڪيلائي نٽي ملي. ڪڏهن ڪڏهن اڪيلائيءَ ۾ به مزو آهي. شايد انڪري ته پنهنجن ماڻهن ۾ ٻين جي دخل اندازيءَ جي گهٽ ۾ گهٽ گنجائش جي اها اڪيلي صورت هوندي آهي، يا شايد اهوئي واحد ذريعو آهي جنهن ۾ ماڻهو پنهنجي ذهني سطح تي پنهنجو ماحول جوڙي، ان ۾ ڪجهه گهڙيون رهي پاڻ کي پنهنجي پسند مطابق رکي ٿو.

واقعي! ماڻهو به ڏاڍي عجيب شئي آهي. ڪنهن به ڳالهه ۾ خوش

ڪونهي. خود مون پاڻ چوٽين نومبر کان ويهين تاريخ تائين لاڪ - اپ دوران اڪيلائيءَ کان ڪڪ اچي لاڪ - اپ ۾ ايندڙ ٻلين کي هيرائي، اڪيلائپ ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ۽ آڏي پڇا لاءِ ايندڙ خوفناڪ ماڻهن کان ڊنل هئڻ جي باوجود سندن شديد انتظار ڪيو هو. ايترو انتظار شايد مون ڪنهنجو به نه ڪيو هوندو! ۽ هاڻ جڏهن هن مختصر وارڊ ۾ فقط ڇهن ڇٽن جي مختلف طبيعتن واري ماحول ۾ آهيان ته وري اڪيلائپ جي گهرج پئي ٿئيم .

* * *

اهو هڪ ڪنپ هو. ڪارو، سج جي روشنيءَ ۾ منجهس لڪل تڪو سائو ۽ ناسي شيڊ نظر ٿي آيو. سيني ان ڪنپ کي ڪارو سڏيو پر کين منجهس ٻين رنگن جي سهڻي ملاوٽ نظر نه آئي. سندن خيال ۾ هيءُ ڪنپ ڪاڻ جو آهي ۽ منحوس آهي. پر ڪنهن به ان کان انڪار نه ڪيو ته اهو ڪنپ هڪ پکيءَ جو آهي جنهن جي زور تي هو اڏامندو رهيو هو.

اسان سيني جا ڪنپ سرڪار جي خزاني ۾ جمع آهن ۽ انهن جي سهاري هوءَ عقاب جيان اڏامڻ گهري ٿي. پر اڄ پکيءَ پنهنجي جسم تي سموريءَ ڌرتيءَ جي کنين کي چنبڙائي به اڏامي نٿو سگهي، سندس کنيڙاٽين ۾ ايڏو وهل آهي ئي ڪونه.

* * * *

۷ - ڊسمبر ۱۹۸۰

صبح جا ساڍا ڇهه

پيار اطهر

مان رات جلد ئي سمهي پيو هوس. صبح جو سوير تقريباً فجر جو اڪ ڪلي ويندي اٿم. سبب ڏاڍو وٺندڙ آهي. هن وارڊ جي ڇت ۽ ديوارن ۾ ڪيئي پور آهن، جن ۾ جهرڪن ۽ جهرڪين جا ڪيئي جوڙا پنهنجا آکيرا جوڙي

ويٺا آهن. هيءَ سندن هڪ ننڍڙي آبادي آهي. هيٺ زمين ۾ جيت ۽ ماڪوڙا رهن ٿا، زمين تي اسان ۽ ديوارن ۽ ڇت ۾ جهرڪيون پنهنجي پنهنجي ننڍڙي آڪهه سان. ٿورو سوچ ته فطرت ڪيئن نه پنهنجي هر مخلوق لاءِ گنجائش ڪڍي آهي.

صبح جو سوير اٿڻ جو ڪارڻ جهرڪيون آهن. نه ڄاڻي کين ڪيئن خبر ٿي پوي ته صبح جا چار وڳا آهن. بس، چار وڄندي ئي چون چون چرڙ چرڙ جو راڳ ڇيڙيندیون آهن. ڪو مزو وٺندوآهي ته ڪنهن کي سخت چڙ لڳندي آهي. کولي ٨ X ١١ فٽ آهي. هڪ ڪنڊ ۾ ننڍڙو ڀڳل ريڪ آهي جنهن جون ٻه ٽنگون ڪونهن. ٻي ڪنڊ ۾ ننڍڙو ۽ گرو جارو آهي. ٻنهي ۾ استعمال جون ننڍيون وڏيون شيون رکيل آهن. ڀتين تي ٻه ٽنگڻيون آهن؛ جن تي هو نئن ڪپڙا ٽنگجن، پر اڪثر ڪري تن تي جهرڪيون ٺينگ ٽپا ڏيندیون آهن يا چنهب سان پر صاف ڪري پنهنجو پنهنجو پتڪڙو وجود ڌوڻيندیون آهن.

اڃا تائين ٽوٽل نه کليو آهي، تقريباً پندرهن منٽن کانپوءِ کلندو. رات به مڇرن کان بچاءُ لاءِ بتي ٻاري سمهڻو پيو هو. نه ڄاڻي آڌي رات جو ڇا ٿيو هو.....! ننڊ ۾ سخت بي چيني محسوس ٿي هئي. عجيب ڪيفيت هئي. نه سيءُ ٿي لڳو نه گرمي، راتيون به سخت سياري جون آهن، ڪمبل به اوڍيل هئم. بي چيني ايتري وڌي وئي هئي جو ڇرڪ ڀري جاڳي پيس. جاڳڻ جي باوجود ڪجهه نظر نه آيو. جهٽ کان پوءِ احساس ٿيو ته بجلي ڪونه هئي ۽ مڇر ۽ منگهڻ اوندهه ۾ شينهن ٿي پيا هئا.

ٿوري دير کان پوءِ ياد آيم ته مون ڪجهه دير اڳ خواب پئي ڏٺو. خواب ۾ مان لاڪ - اپ ۾ هوس ۽ هُو، پڇا جي دوران مونکي سخت ذهني اذيت ڏئي رهيا هئا اڃا تائين ذهن تي سخت دٻاءُ پيو محسوس ڪيان ۽ لوندڙيون ڌنوي رهيون آهن.

اِجهو ٽوٽل کليو آهي. هاڻي زنداني زندگيءَ جون ٻيون ڪرتون شروع ٿينديون.

تنهنجو.

پيارا فقير

اڄ آڇر جو ڏينهن آهي. هر آڇر جي ڏينهن هن جيل جو سپرنٽنڈنٽ جيل جي ليفٽ ونگ،جنهن ۾ اسپتال، فيڪٽري ۽ ١٧ ڪان ٢٣ نمبر وارڊ آهن، جو رائونڊ ڪندو آهي. جيل جي اصطلاح ۾ ان کي "پريڊ" سڏيو ويندو آهي. تون ته ڄاڻين ٿو ته هر ڪاتي جو سربراهه پنهنجي محڪمي جو بادشاهه هوندو آهي پر جيل سپرنٽنڈنٽ ٻي تاج بادشاهه هوندو آهي. چون ٿا ته هيءُ سپرنٽنڈنٽ (ممتاز قاضي) پاڪستان جي سڀني سپرنٽنڈنٽن کان وڌيڪ بهتر ۽ ٽڏو آهي ۽ هيءُ جيل ملڪ جي سڀني جيلن کان وڌيڪ آزاد ۽ سٺو جيل آهي. پر هن ئي ڊويزن (ونگ) ۾ رهندڙ هڪ قيديءَ جو پنهنجي تجربي جي روشنيءَ ۾ چوڻ آهي ته هن سڄي دنيا ۾ هن کان وڌيڪ خراب جيل ڪٿي به ڪونه ڏٺو آهي. اهو قيدي پروفيسر جوزف آهي. جڳ مشهور مافيا جو ميمبر ۽ بيلجر جو رهاڪو آهي. هيروئن جي سمگلنگ ۾ ٣ سال سزا پوڳي رهيو آهي. پروفيسر پراٽو پاپي آهي ۽ دنيا جي مختلف ملڪن ۾ جيل به ڪٽي چڪو آهي.

سو، اڄ پريڊ جو ڏينهن آهي. انگريزن جي دور ۾ سپرنٽنڈنٽ جي رائونڊ جي موقعي تي سپاهين ۽ قيدين کان پريڊ ڪرائي ۽ سلامي ورتي ويندي هئي. ۽ هاڻ هوريان هوريان اهو رائونڊ فقط رائونڊ ۽ انسپيڪشن جي حد تائين وڃي بچيو آهي. انگريزن کي هندوستان ڇڏي به ته ڪو عرصو ٿيو آهي.

پريڊ وارو ڏينهن قيدين لاءِ سخت ڏينهن هوندو آهي. صبح سويرڪان ئي جيل جي مختلف ڊويزنن جي هڪ هڪ انچ جي صفائي ٽيڻ شروع ٿي ويندي آهي. ڪالهه ڪچن قيدين هٿان ڪنيءَ ناليءَ مان بالٽيون پرائي جيل جي مختلف ميدانن جو ليپو ڪرايو ويو هو ته جيئن اڄ ڏورڙ نه اُٿي (اهو رڳو ڪالهه ئي نه ٽيو پر اهو هر هفتي جو معمول آهي).

جيل جي قانون مطابق ڪچن قيدين کان ڪنهن به قسم جو ڪم نٿو وٺي سگهجي، پر جيڪڏهن ڪو پاڻ پنهنجي مرضيءَ سان ڪم ڪرڻ چاهي ته ان کي اٺ آنا روز جي حساب سان اجرت ڏيڻي هوندي آهي. اها ڳالهه صرف قانون جي ڪتاب ۾ لکيل آهي حقيقت ۾ ان جو ڪوبه وجود ڪونهي. پڪو قيدي جيل انتظاميه جي تحويل ۾ هوندو آهي ۽ ڪچو قيدي عدالتي تحويل ۾ هوندو آهي. پر هن پاتال جا قانون ٻيا آهن. هر لاوارث ڪچو قيدي بدترين ۽

ذلت وارو ڪم ڪرڻ تي مجبور ڪيو وڃي ٿو. هن ڳالهه جو علم هاڻ ڪورٽ جي ججن کان وڌي هوم سيڪريٽري تائين سڀني کي آهي. پر ڪيرڪنهن وٽ ڪيئن ۽ ڪهڙي ڪهڙي دانهن ڪري؟ نه ڪنهن وٽ سيءَ کان بچاءَ لاءِ ڪمبل ،نه پوري ماني، نه ڪا دوا ۽ نه ئي ڪو پڌرڻ لاءِ تيار آهي.

مانيءَ جي ڳالهه نڪتي آهي ته اها به پڌندو هل! نيرن ۾ "ڪانجهي" ملندي آهي. هتي ڪانجهي، ان اڌ مانيءَ کي چئبو آهي جا "سي ڪلاسين" کي ملندي آهي، سا به اڌ ڪچي ۽ اڌ سڙيل. منجهند جو مانهه جي دال ۽ ڪڏهن ڪڏهن "ڊيزل" (ٻوڙ جي اهڙي سڙيل ڪاري ڏند، جنهن جي تري ۾ ڇڇڙ جهڙي ٻوٽي ليپي پوندي آهي) ملندو آهي.

ڳالهه پئي هلي ڪچن قيدين کان ڪم وٺڻ جي. سو، انهن کان ڪم وٺڻ جو سبب هڪ اهو آهي ته مزدورن ۽ پنگڻ جي اجرت بچائڻي آهي ۽ ٻيو ته جيل جي امڙاف جي آمدنيءَ جو تمام وڏو ذريعو ڪچا قيدي آهن. تون ضرور پڇندين ته ڪيئن؟ پڌ! ڪو به انسان ڪڏهن به انسانيت کان ڪريل ڪم ڪرڻ کونه گهرندو آهي. تون جيڪڏهن انهن قيدين کي ڪم ڪندو ڏسين ته روئي پوندين. سندن بک کان پي حال جسم ڏسين ته تنهنجي نڙيءَ مان گرهه هيٺ نه لهندو. هيءُ ته ويچارا اهڙا مصيبت جا ماريل ۽ سماج جا لتاڙيل انسان آهن جن کي ڪو پڇڻ وارو به ڪونهي. جيل جو عملو متن اها مصيبت مڙهي ڪائنڪ ان مصيبت کان جان ڇڏائڻ لاءِ رشوت گهرندو آهي. ان ئي عمل جي بنياد تي سندن اقتدار ۽ حيثيت کان متي حيثيت قائم آهي.

صبح کان وڌي هن وارڊ ۾ رنگ ٽي رهيو آهي. خبر اٿئي ڇو؟ آءٕ،جي. صاحب جي پريد ٽيڻ واري آهي. رنگ ٽي رهيو آهي؛ رنگ ڇا آهي؟ بس سفيدي ۽ چونو؛ ٽورن پئسن جو سستو رنگ. مزدوري ته آهي ئي ڪونه. هي ڪچا قيدي ڪهڙي ڪم جا آهن؟ مفت خور. ترس! هڪ پي ڳالهه به پڌندو وڃ. هفتو ڪن اڳ قيدين منجهان چندي جي اوگڙ ٽي هئي؛ چونو خريد ڪرڻ لاءِ. خبر نه آهي ته سرڪار طرفان مليل رقم جو ڇا ٿيو؟

سلام سنگت کي.

تنهنجو.

***

۸ ــ ڊسمبر ۱۹۸۰

مان روز صبح جو اُٹي تنهنجو انتظارر ڪندو آهيان، جيتوٽيڪ مونکي خبر آهي تہ هن ڊگهين ديوارن کان اڳتي ڪجهہ ٻيون ديوارون بہ آهن. مونکي اها بہ خبر آهي تہ تون پاڻ بہ ڪنهن قيد ۾ ۽ منهنجي انتظار ۾ آهين. تنهنجو ۽ منهنجو 'انتظار' ئي اها سگهہ آهي؛ جنهن کي هو پڄڻ گهرن ٿا. پاڻ ٻئي ۽ پاڻ جهڙا سڀ اهو 'انتظار' ڪندا رهندا ۽ هڪ ٻئي لاءِ ڦٽڪندا بہ رهندا؛ ان وقت تائين جيسين بچڙائين جا اصول ٽهڪ ڏيئي ڏيئي، سڪرات جي هڏڪين ۾ تبديل نہ ٿي وڃن.

* * *

الائي ڇو اڄ ويٺي ويٺي جان بيز جا گيت ذهن تي تري آيا آهن. آمريڪي حڪومت مٽس بہ تہ پابندي وڌي هئي. هوءَ خوش قسمت آهي جو آمريڪا ۾ پيدا ٿيڻ ڪري مٽس غداريءَ يا بغاوت جو ڪيس نہ هليو. آمريڪي جمهوريت جو شان ئي پنهنجو آهي. آمريڪي نيگرو بہ هٿ وٽي پاڻ جڏا ڪر ڪندا وتن پوءِ ويٽا نڪسن، فورڊ ۽ ڪارٽر جهڙا اشراف ماٺهو گاريون کائين. محمدعلي ڪلي ويٽنامين کي مارڻ ڇو نہ ٿي قبول ڪيو؟ ۽ هيءَ جن بيز! تنهن کي ڪهڙو لاچار پيو جو عورت ذات هوندي انقلابي گيت ڳائي، چندا گڏ ڪري ويٽنامين ڏانهن ڦٽي موڪليائين؟ گيت بہ ڳائڻا هٽس تہ ڪٽي ڊونا سمر جهڙا ڳائي ها!. هن تہ وٽي ڪميونسٽن جي عظمت جا گڻ ڳائڻ شروع ڪيا ها! ويچاري حڪومت بہ ڇا ڪري؟ مٽس فقط گيت ڳائڻ جي ئي پابندي تہ وڌائين، ٻيو ڇا ڪيائين؟ آمريڪا ۾ اظهار جي آزادي زنده آباد! جان بيز جا گيت پابندآباد!

* * *

۹ــڊسمبر ۱۹۸۰

سياڻي صبح جو منهنجي پيشي آهي. هن کان اڳ ۳ ڊسمبر تي هئي. في الحال ريمانڊن جو سلسلو پيو هلي. اڄا چالان پيش نہ ٿيو آهي. پر ايم.ايل.آر ۱۵ ۽ ۱۸ هيٺ ريمانڊ جاري پيا ٿين. سولن سڏن اکرن ۾ انهن نمبرن جي معنيٰ آهي، "تخريبڪاري ۽ غير قانوني پمفليٽن جي ذريعي ملڪ کي نقصان پهچائڻ". ڏسجي تہ اڳتي چاڇا ٿو وڌي، ڪهڙا ڪهڙا نمبر وڌن ٿا ۽ انهن جي سولن سڏن اکرن ۾ ڪهڙي معنيٰ ٿي نڪري؟

* * *

قند فارس خانم گوگوش جو موت هيئن ٿيو هوندو تہ کيس فائرنگ اسڪواڊ اڏو ائي بيهارڻ ڪانپوءِ اکين تي پٽي ٻڌڻ جي ضرورت بہ محسوس نہ ڪئي وئي هوندي! محض اشاري سان گوليون سندس ڇاتيءَ ۾ گهڙي ويون هونديون! گولين جي ٺڪائن سان رت ٻڙڪا ڏيئي نڪتو هوندو! ڊگها اڇا جبا ۽ اڇيون ڪاريون ڏاڙهيون رڱجي ويون هونديون! گوگوش جو بت ڍرڪي ڪريو هوندو! ٻيو بہ گهڻو ڪجهہ ٿيو هوندو پرمان صرف انهن گولين بابت سوچي رهيو آهيان جن کي خبر ناهي تہ اهي ڪنهنجي جسم ۾ گهڙيون! ڪاش گوليون انڌيون نہ هجن!

* * *

* * *

بي بي هاجرا تہ 'صفا مراو' جي وچ ۾ رڳو ست ڦيرا هنيا هئا مان تہ ڊوڙي رهيو آهيان پٿر جي دور کان.....۽ خبر ناهي تہ ڪيستائين.....ڊوڙندو رهندس!

* * *

١٠ ــ ڊسمبر ١٩٨٠

هن وقت اڌ رات آهي ۽ سوچ جو پکيئڙو اڏامي رهيو آهي . اڃا ڪا وٿي ملي ٿي ۽ پکيئڙو اڏامڻ شروع ڪيو ڇڏي. جيئن سڀ سوچين پيا تيئن مان بہ سوچيان پيو. ٻاهرين دنيا ۾ منهنجا دوست سڄي ڏينهن جي ٿڪ کان پوءِ سمهي رهيا هوندا. گهر ۾ بابا منهنجي باري ۾ سوچي فڪرمند هوندو ۽ امان ڪو وظيفو پڙهي رهي هوندي. امان جي ذهن ۾ يقينن اهو سوال اڀري آيو هوندو تہ مون ماني کاڌي بہ هوندي يا نہ، ننڊ بہ ايندي هوندم يا نہ، مٿي ۾ سور تہ ڪونہ هوندم. ۽ مونکي يقين آهي تہ امان جي خيال ۾ مان سيءَ ۾ ڏڪي رهيو هوندس.

۽ هو "يار" (مهربان واڳونءَ جا مالڪ) پنهنجن معصوم ٻارن سان ستل هوندا يا ممڪن آهي تہ ننڊ ڦٽل هجين ۽ هت جيل جا پهريدار هر پندرهن ويهن منٽن کان پوءِ ڏاڍي خاموشيءَ سان چڪر لڳائي رهيا آهن. اڌ قيدي ننڊ ۾ آزاد دنيا گهمي رهيا آهن، ڪي جاڳن پيا، ڪي سوچين پيا تہ ڪي بالڪل بي خبر ننڊ ۾ الوٽ آهن.

* * *

۱۱ ـ ڊسمبر ۱۹۸۰

پيارا اطهر

اڳئين خط ۾ تو ڏانهن ۳ ڊسمبر جي پيشيءَ بابت لکيو هئم. توکي ياد هوندو ته ان ڏينهن ۱۰ ڊسمبر تي اسان کي ٻيهر پيش ڪرڻ جو حڪم مليو هو. يقين سندن خواهش ته اها هوندي آهي ته قيدي ذهني طور تي هٿيار ڦٽا ڪري پيش ٿيو. پر جيئن ته ان خواهش جي پورائي ايتري سولي نه هوندي آهي تنهن ڪري هو قيدين کي بار بار پيش ڪرائي ذهني تسڪين حاصل ڪندا هوندا.

ڪالهه مونکي ڊي.ايم.ايل.اي. هائوس پيش ڪيو ويو. اها ساڳي ڪاري بند لاري جنهن کي قيدي ڪُتا گاڏي چوندا آهن، خدمت لاءِ حاضر هئي. تقريباً پنجاهه قيدي هئا. لاريءَ شهر جي رستن تي ڊوڙڻ شروع ڪيو ۽ سياسي قيدين نعرا هڻڻ شروع ڪيا. زندگي سان ڀرپور نعرا. ٽڳين جي ٽاهن لاءِ موت جا نعرا ۽ انساني وقار جي بحاليءَ لاءِ جنگ جا نعرا. غير سياسي قيدي ڊنل ۽ مائڪ ۾ هئا، ويچارو غير منظم ماڻهو!

لاري هاءِ ڪورٽ ۾ غير سياسي قيدي لاهڻ لاءِ بيٺي ته عدالت جي عمارت کي ڏسي نعرن نئون رخ ورتو.

"هاءِ ويچاري ـ هاءِ ڪورٽ!"

"هاءِ، يتيم ـ هاءِ ڪورٽ!"

"هاءِ ڪورٽ کي ـ رها ڪيو!"

" قانون کي ـ رها ڪيو!"

ڪافي ٽهڪ ڏڙ نعرا هئا. لاريءَ ۾ سياسي قيدين مان گهٽو تعداد "جامع ڪلاڻ بس ڪيس" وارن جو هو. تن کانسواءِ ٻيا سياسي قيدي ڪابي ڏر جا، پر ٽوڙڙا هئا. بس ڪيس وارا قيدي پيپلز پارٽيءَ جا ڪارڪن آهن. لاريءَ کين فريئر هال ۾ ٽهيل اسپيشل ملٽري ڪورٽ جي در تي لاٿو. سپاهين سندن گهيرو ڪيو ۽ لاري سفر جاري رکندي اڳوڻي ايم پي اي هاسٽل جي در تي بيٺي. اڇڪلهه هيءَ هاسٽل ڊي.ايم.ايل.اي هائوس آهي. جنهن ۾ عدالت لڳائيندڙ ڪنهن به ميجر جي فيصلي کي سپريم ڪورٽ جي جج رٽ به چئلينج نٿو ڪري سگهجي.

قيدي گاڏيءَ مان لٿا. حراست ۾ ونندڙ ڪيترن ئي سپاهين هڪ ٻڌڻي قيديءَ کي سڃاتو. هو، اڳوڻو ايم.پي.اي هو ۽ پنهنجي قوم جو چڱو مڙس ٻ. ايتري وڏي عمر هئس جو پنڌ ڪرڻ سندس وس کان ٻاهر هو. اهو ايم.پي.اي سنڌ اسيمبليءَ ۾ پٽين بٽنچن تي ويهي ننڊ ڪندو هو، فقط روٽ ڏيڻ مهل هٽ اپو ڪندو هو. هڪڙا ڏينهن هئا جڏهن هو هن ئي بلڊنگ ۾ وڏي شان سان داخل ٿيندو هو ۽ اڄ قيديءَ جي حيثيت ۾ انهن ئي سپاهين جي تحويل ۾ داخل ٿي رهيو هو جيڪي ڪيس ايندي ويندي سلام ڪندا هئا.

مونکي ريمانڊ وڏي مليو. ريمانڊ وڌائڻ مهل سمري ملٽري ڪورٽ جو ميجر حفيظ الله فون تي ڪنهن دوست کان نئين ڪار جي بکنگ واسطي پُڇي رهيو هو. ريمانڊ تي لکيائين، "پوليس جي تحويل لاءِ ١٧ ڊسمبر تائين ريمانڊ وڌايو ويو" ميجر صاحب کا اها غلطي پوءِ ٺيڪ ڪرائي وئي ۽ "پوليس" جو اکري ڏاهي "عدالت" لکرايو ويو. ادا اسان جو ڪيس اهڙا قابل جج هلائيندا، نيٺ ۾ قانون سازيءَ واري عمارت ۾ گهڙڻ سانّ بندوق بازن کي ڪجهه نه ڪجهه قانون ته پاڻهي جاڻهي اچي ويو هوندو.

تنهنجو

١٢ـ ڊسمبر ١٩٨٠

پيارا اطهر

ياد نڙو اچيو ته ڪهڙي ليکڪ جو مضمون هو، پر ايترو ياد آهي ته موضوع ماحول سان انيست جو هو. سندس چوڻ هو ته ماڻهو پاڻ کي ٻئي جي اک سان ڏسي ته پاڻ کي سمجهي سگهي ٿو ۽ پي ڳالهه ته هر فرد پاڻ کي تبديل ڪرڻ جي صلاحيت رکي ٿو، جهڙو ماحول هجي پاڻ کي ان ۾ ضم ڪري ڇڏڻ ۾ ڪيس گهٽو وقت نه ٿو لڳي. ها، ياد آيو ڪنهن نصابي ڪتاب جو مضمون هو As others see us .

ماڻهو پنهنجي ماحول کي شايد عجيب محسوس نه ڪري پر ٻئي جي اک ان اجنبيت ۽ فرق کي هڪدم محسوس ڪري ٿي. جهڙي طرح پنهنجي بت تي لڳل خوشبوءِ ٻئي کي محسوس ٿيندي آهي ۽ مهاڻي کي مچيءَ جي ڪکاڻ محسوس نه ٿيندي آهي تهڙيءَ ريت فرد کي پنهنجي اندر آيل تبديليءَ

جي لک مڙئي گهٽ پوي ٿي جڏهن ته ڏاريو (ٻيو فرد) ان تبديليءَ کي جهٽ محسوس ڪري هڪدم ردِعمل ڏيکاري ٿو.

مان اڳ ڪنهن خط ۾ لکي چڪو آهيان ته مون پهرين ڏينهن پاڻ کي ڪبڏو اوپرو ڏٺو هو. پر هاڻ هوريان هوريان منهنجو ذهن هن ماحول جو ايتري حد تائين عادي ٿيندو پيو وڃي جو ماحول کان اجنبيت وارو سلسلو گهٽبو ٿو پائنجي. اهو چوڻ ته ماحول مان گهُٽ گهٽجي وئي آهي، ڪوڙ ٿيندو. پر مان هن گهُٽيندڙ ماحول ۾ ساهن جي اڇ وچ سان مانوس ٿيڻ لڳو آهيان. هاڻ ٻين وحشتناڪ قيدين جو ڊپ دل ۾ باقي نه بچيو آهي ۽ هو خود رحم جوگا لڳي رهيا آهن.

مونکي، ماحول سان هوريان هوريان انسيت جو احساس امان ان مهل ڏيارِيو جڏهن هوءَ پيشيءَ واري ڏينهن تي ملڻ آئي. تنهن ڏينهن تڙ تکڙ ۾ مان بنا گرم ڪپڙن جي حاضر ٿيو هوس. امان پڇيو "سوئيٽر ڪٿي ڇڏي آيو آهين؟" ۽ مون بي خياليءَ ۾ چيو هو، "گهر وسري ويو آهي." امان ڪلي ڏنو ۽ مان سندس ڪلڻ تي واڌارُ ٿي ويو هوس. پر جڏهن مون پنهنجو جواب پنهنجي ذهن ۾ ورجايو تڏهن احساس ٿيو ته مان جيل کي لاشعوري طور گهر تسليم ڪري چڪو آهيان.

هڪ ٻئي پيري به مون امان جي آڏو اها ساڳي غلطي ڪئي هئي، تڏهن هن روئي ڏنو هو. سندس خيال هو ته مونکي پنهنجو گهر ۽ ان سان وابستگيون وسري ويون آهن. پر مان ڪيس ماٺهو ۽ نئين ماحول سان انسيت وارو فلسفو شايد ڪڏهن به سمجهائي نه سگهندس.

تنهنجو

۱۳ ـ ڊسمبر ۱۹۸۰

پيارا ساڻي

ڪالهه، لطف مهڙ ڏيئي ويو ته منهنجين لکڻين ۾ ذات جي جهلڪ آهي. هو هتي به تنقيد کان نه مڙيو. سنگتي جتي به هجن پنهنجين حرڪتن کان نٽا مڙن. اهاسئي علامت آهي. تنقيد ۽ خود تنقيديءَ واري عمل کي سدائين جيئرو رهڻ گهرجي. اصولي طور تي مون سندس تنقيد کي قبول ڪيو ۽ پنهنجي بچاءُ ۾ دليل ڏنم ته پهريون پيرو جيل ۾ آيو آهيان ۽ آزادي، پوءِ پلي اها ٽالي ماتر ئي ڇو نه هئي، وڃائي آيو آهيان. سو جيڪڏهن مونتي

مايوسي طاري ٿئي ٿي ۽ اُها لکڻين ۾ ب ظاهر ٿئي ٿي ته فطري ڳالهه آهي. مان هتي انقلابي ڪردار ته ڪونه آهيان، جو جبل جهڙو سگهارو هجان. لطف اهو تنقيد ب ڪئي ته جيل جي مسئلن تي قلم بنهه نه کنيو اٿم. مون اها تنقيد ب اڃ قبول ڪئي آهي ۽ وڌيڪ ڪوشش جو واعدو ڪيو اٿم.

هن وقت تائين ته مون ڪجهه خاص لکيو ب ڪونهي. پر مون ڪوشش پئي ڪئي آهي ته مان پنهنجي اندر جي محرومين تي ضابطو رکان. پر اها ڳالهه ب ذهن ۾ ايري ٿي ته مونکي ڪجهه حقيقت پسند ٿي پوءِ لکڻ گهرجي. مان سمجهان ٿو ته جيڪا ڳالهه لطف چئي سا ٺيڪ آهي. نيٺ ب، مونکي ڪهڙو حق ٿو پهچي ته مان پنهنجا محرومين سان پريل خيال ۽ جذبا ٻين جي مٿي ۾ هٽان، پر اهي خيال ۽ جذبا ڪو فقط منهنجا ته نه آهن. اهي جيل ۾ ايندڙ هر نئين قيديءَ جا احساس ۽ تجربا آهن. تنهنڪري مختصر اکرن ۾، اُهو سڀ ڪجهه هڪ قيديءَ جي نفسياتي پڇ ڌاهه، اُٽل پُٽل ۽ ڪيفيت جو عڪس آهي، صرف منهنجو نه. خود لطف ب ٻڌايو ته هو پاڻ ب ان دور مان لنگهي آيو آهي، جيڪو مون لکيو آهي. مان انفرادي طور سيني قيدين جي سوچ جي نمائندگي ته نٿو ڪري سگهان پر تڏهن ب ڪجهه سيڪڙو قيدي يقين ساڳي صورتحال مان لنگهي رهيا هوندا. هت ،هڪ ڏاڍي عجيب ڳالهه محسوس ڪئي اٿم ته ساڳيو ماڻهو هڪ ڪلاڪ اندر ٻن ٻ ٽن ٽن قسمن جي ابترڙ ڪيفيتن مان لنگهي ٿو. مان ب. پر خارجي دنيا ۾ راجا عبدالحسن، جبار، مختار ۽ سليم مونکي بلڪل پاڻ جهڙا لڳن ٿا. عبدالحسن ته حدون اورانگهي زيو آهي. ڪنهن ڪنهن مهل ته هو لکي لکي روئيندو آهي ۽ ٻئي لمحي تمام پُر اميد پيو لڳندو آهي. اڄ ب اڃ ڪلاڪ اڳ هو رنو هو؛ مگر هاڻي مختار سان وڏا ٽهڪ ڏيئي موسيقي ۽ موسيقارن تي بحث پيو ڪري.

ڪير آهي جنهن تي ٽڪاوٽ ۽ مايوسيءَ جو حملو نٿو ٿئي؟ اها ٻي ڳالهه آهي ته ڪنهن جي دل ڪمزور آهي ۽ ڪنهن جي مضبوط. پر جن جي دل مضبوط آهي مون انهن کي ب پت ڏانهن منهن ڪري سڏڪا پريندي ڏٺو آهي. عجيب ڳالهه وري اها آهي ته ان جذباتي ڪيفيت کي ٻي عزتي ۽ گهٽتائيءَ واري ڳالهه سمجهيو ٿو وڃي ۽ ٻيا هن کي هوم سڪنيس جو مريض سڏيندا آهن، جيتوڻيڪ ڪلندڙن جي دل ب اوتري ئي سڻي هوندي آهي جيتري گهر سان پيار ڪندڙ روئيندڙن جي. خبر ناهي ڇو خود پنهنجي اندر، فطرت ۽ ڪردار کان انڪار ڪري خول پاتا وڃن ٿا. انسان، بهرحال انسان آهي ۽ ان جا احساس، جذبا ۽ وابستگيون آهن، جيڪي هن کي ڏک ڏين ٿيون ۽ ردعمل ٿئي ٿو. خبر ناهي ته سچ قبول ڪرڻ کي شڪست قبول

ڪرڻ جي برابر ڇو ٿو سمجهيو وڃي.

فرد، ڏک ۾ رد عمل جو ذڪر نڪتو آهي تہ قلم کي روڪڻ تي دل نٿي چوي.

هونئن، هر ماڻهو ۽ جو ردِعمل هڪجهڙي کان مختلف ٿئي ٿو. پر هت ڪجهہ ماڻهن کي وقت، حالتون، مايوسي، غيريقيني صورتحال ۽ پوڳنائون اذيت پسند ڪري ڇڏيندیون آهن ۽ پوءِ هو اڪثر هڪ ٻئي سان ٽيندڙ ناانصافيءَ تي مزاحمت ڪرڻ بدران ٿهڪ ڏيندا آهن. هڪجهڙي جي همت وڌائڻ بدران پڇندا آهن ۽ هڪجهڙي کي ذهني اذيت ڏيئي پنهنجي ڦٽڪندڙ من کي مطمئن رکڻ جي ڪوشش ڪندا آهن. جڏهن ڪو ڏکهي سزا وٺي ايندو آهي تہ اندر ۾ خوشي محسوس ڪندا آهن، فقط ان لاءِ تہ هو پاڻ وانگر ٻين کي بہ مجروح ڏسڻ ڳهرن ٿا.

هتي هڪ قيدي هو فيضياب. هونئن تہ روڊ فراڊ پر هت هڪ قيدي. اهو ڏيڍ سال کان قيدي هو، ۽ ٻن مهينن کان ضمانت تي آزاديءَ جي پرواني جي اميد سبب ذهني طور تي ٻن مهينن تائين "پليٽ فارم" ڪيفيت ۾ رهيو؛ يعني سندس ليٽ ٽيل ٽرين ڪنهن بہ مهل اچي سگهي ٿي (هن ڪيفيت کي محسوس ڪرڻ جي ضرورت آهي) جيل کان ٻاهر نڪرڻ جو تصور قيديءَ جي اندر ۾ ستل، جذباتي ۽ زندگيءَ سان پيار ڪندڙ انسان کي هڪ لمحي ۾ ڏوندڙي اڌاري ڇڏيندو آهي. آس ۽ انتظار ۾ لنگهندڙ هڪ هڪ لمحو مٽس سال جيان ڳرو گذرندو آهي. ان ڪيفيت ۾ فيضياب روز صبح جو ٻاهر نڪرڻ جي اميد هيٺ سياري ۾ ٽڏي پاڻي سان وهنجي سهنجي تيار ٿي ماڙيءَ ۾ 'بيل آربر' جو انتظار ڪندو هو. پر هر شام جو سندس 'ٽوٽل' ٽيندو هو ۽ ٻئي ڏينهن صبح جو هو وري گوڏ ٻڌي غسلخاني ڏانهن ويندو نظر ايندو هو. ٻيا قيدي بدران ان جي تہ سندس ڪيفيت کي محسوس ڪري همدردي ڪن ها، مٽس ڪلندا هئا ۽ جنهن ڏينهن فيضياب سچ پچ وڃڻ لاءِ موڪلائڻ آيو تہ مونکي ڪيترائي قيدي اهڙا بہ نظر آيا جن اُتي هن سان هٿ بہ نہ ملايو. هڪ قيديءَ جي آزاديءَ تي ٻين قيدين جي 'برين واش' ذهن ڪو جذباتي ردعمل نہ ڏنو. پر هو آزاد ٽيندڙ قيدي ان ردِعمل کان لاشعوري طور تي واقف هو تنهنڪري هن کي ٻين جي ڇهرن تي ڪنهن بہ قسم جو تاثر ڏسڻ جي ضرورت نہ هئي.

تنهنجو

۱۴ ڊسمبر ۱۹۸۰

پيارا سائين!

تون بي.بي.سي کان تہ چگيءَ طرح واقف هوندين پر "J.B.C" جهڙو اصطلاح تنهنجي لاءِ بلڪل نئون هوندو. جي.بي.سي جي معنيٰ آهي 'جيل براڊ ڪاسٽ'. تشريح هن ريت آهي تہ، جيل جي اندر يا ٻاهر جون اهڙيون خبرون جيڪي سئو سيڪڙو ڪوڙ تي ٻڌل هجن ۽ جيڪي ستن آسمانن کان زمين جي پاتال تائين وجود نہ رکنديون هجن ۽ جيل جي ماڻي يا ڪنهن بيرڪ يا وارڊ ۾ تيار ڪري جيل ۾ پکيڙيون وڃن تن کي جي.بي.سي. رپورٽ چئبو آهي.

اڪثر ڏاڍيون دلچسپ خبرون ايندڙيون آهن. مثال طور "جهڙتي ٽيڻ واري آهي"، "مارشل لا جي ٽير جيل جو معائنو ڪرڻ واري آهي"، "صدر ضياء کي دل جو دورو پيو آهي"، "شهر ۾ بم ڦاٽو آهي" ۽ اهڙيون ٻيون. انهن خبرن کي پکيڙڻ جا ٻہ سبب هوندا آهن. پهريون سبب 'تفريح' آهي ۽ ٻيو سبب 'خوف پکيڙڻ' آهي. اهو جيل انتظاميہ جو هٿيار آهي. جهڙتي ۽ مارشل لا ٽير جي معائني وارا افواهہ پکيڙي انتظاميہ غيرقانوني شيون هٽائڻ جي ڪوشش ڪندي آهي. بهرحال، J.B.C. ڏاڍي خطرناڪ بہ آهي. مثال، ڪو اها خبر پکيڙي ڇڏي تہ "فلاڻي کي فلاڻي اخلاقي ڏوهہ ۾ بند وارڊ ڪرڻ جي ڌمڪي ملي آهي" تہ ان 'واقعي' سان فلاڻي جي عزت خاڪ ۾ ملي ويندي آهي. هر طرف کان سوالن جي برسات ٽيندي: ڇا ٽيو؟ ڇو ٽيو؟ آخر ڇو؟ پوءِ چاهي فلاڻو پَل تہ ويٺو سجو ڏينهن ان جي تردید ڪري. تردید ڪڏهن بہ افواہ جو اثر ختم ڪري نٿي سگهي

اڳئين پيري سپرنٽنڈنٽ ۱۸ ـ نمبر وارڊ ۾ راجا کي پهريون پيرو ڏنو ۽ حيران ٿي ويو. پنهنجي مخصوص گُٽي لهجي ۾ پڇيائين، "هي ڪير آهي؟" وارڊ انچارج حوالدار ممتاز سندس تعارف ڪرايو، "جناب! هيءُ راجا عبدالحسن آهي.... شهناز جي قتل ڪيس وارو ڪچو قيدي آهي."

"اڇا!.... اڇا.... هيءُ آهي.... پر هيءُ تہ صفا ڇوڪرو آهي .... هن کي هتان ڪڍي لانڊي موڪليو!" هن حڪم ڏنو ۽ راجا جي منهن جو پنو لهي ويو. لانڊي ٻارن جو جيل آهي؛ سپرنٽنڈنٽ بهرحال سپرنٽنڈنٽ آهي، ڪير ٽوسندس حڪم کي ٽاري سگهي! وارڊر کي راجا تي رحم اچي ويو. هو سپرنٽنڈنٽ جو مطلب سمجهي ويو، "صاحب هي هتي خراب نہ ٽيندو، ٻاڻ لانڊيءَ ۾ خراب ٿي ويندو. هن وارڊ ۾ سڀ شريف ماڻهو آهن.... مون ٻاڻ هن

کي هتي رکيو آهي." ڀالهه آئي وئي ٽي وئي پر راجا جي مصيبت اچي وئي. J.B.C پنهجو ڪم شروع ڪري ڇڏيو ۽ منڻن ۾ اها خبر سڄي جيل ۾ پکڙجي وئي ته سپرنٽنڈنٽ کي شڪ آهي ته راجا جي عزت کي خطرو آهي. ان ڏينهن کانپوءِ راجا گم سم آهي. چيڙ چاڙ ڪرڻ وارا گهٽا آهن ۽ هو اڪيلو. هن وقت صورتحال اها آهي ته راجا مصلي تي ويٺو آهي ۽ هر هڪ کي J.B.C کان ڊپ لڳڻ لڳو آهي.

تنهنجو

هو چئي ويو... ۱۵ ڊسمبر ۱۹۸۰

۽ مان سندس احساس ميڙڻ لڳس...

هن چيو ته"اڄ مان Abnormal آهيان...گهڙيءَ گهڙيءَ اهو احساس ٿو ذهن تي تري ته هو... مونکي پنهنجي وڻ مان ٽاريءَ وانگر پٽي آيا آهن... ۽ چلهه ٻارڻ لاءِ مونکي ساڙيندا.... ۽ چاکاڻ ته مان ڪائيءَ جيان بي حرڪت آهيان... ۽ چري پري نٽو سگهان تنهنڪري ڊپ اٿر ته ڪٽي چلهه جو ٻارڻ نه ٿي وڃان..."

هن چيو، "ائين ٿو لڳي ته هُو خرڪار آهن.... ۽ مونکي ڪنهن ٻار جيان اڇوا ڪيو اٿن... مونکان بيگر وٺڻ جي انتظار ۾ آهن....."

هو چوندو ويو.... چوندو ويو ۽ مان سندس احساس ميڙي نه سگهيس.

۱۶ ـ ڊسمبر ۱۹۸۰

بي. بي. سي. تان بنگلہ ديش جي آزاديءَ جي نائين سالگرهه واري موقعي تي اولهه ۽ اوڀر پاڪستان جي ماضي ۽ حال تي تبصرو پئي آيو،صرف ان لاءِ ته مونکي فيض احمد فيض جو غزل ياد ڏياري:

هم ڪه ٹهرے اجنبي ڪتني مداراتون ڪے بعد
ڦر بنين گے آشنا ڪتني ملاقاتون ڪے بعد
ڪب نظر مين آئے گي بےداغ سبزه ڪي بهار
خون ڪے دهبے ڈلين گے ڪتني برساتون ڪے بعد

•••

ايران ريڊيو تان ايمنسٽي انٽرنيشنل جي رپورٽ آئي آهي:

۱. پاڪستاني سياسي قيدين تي فوجي عدالتن ۾ هلندڙ ڪيسن ۾ انهن کي وڪيل ڪرڻ جي سهوليت کان انڪار تي تشويش.

۲. ڪيترا قيدي جيلن ۾ تشدد جي ڪري مري ويا آهن. نذير عباسيءَ جو خاص طور تي ذڪر ڪيو ويو.

ڪلهه کان، بي بي سي راڻو رشيد پاران مارشل لاء جي جواز کي سپريم ڪورٽ ۾ داخل ڪيل چئلنج کي ڪٽي رهي آهي. هن ڪيس جي سماعت ۲۰ ڊسمبر تي ٿيندي. هيءَ، هن قسم جي ٽين يا چوٿين اپيل داخل ٿي آهي. قيدين جو خيال اهو ئي آهي ته هيءَ اپيل به خارج ٿي ويندي.

(ڀٽو نيٽ سرڪار کي هڪ نئين آرڊيننس جي اوٽ ونڊي پٽي جنهن جي نتيجي ۾ سپريم ڪورٽ جي چيف جج ۽ ٻين ٻارنهن ججن استعفا ڏيئي ڇڏي)

* * *

صوبائي خودمختياري، اڪثر بحث هيٺ ايندي رهندي آهي. هر ڪو پنهنجي راءِ ڏيندو آهي پر ڪنهن ۾ به ڪو گهٽو اختلاف نظر نه آيو اٿر. ڳالهه لڳ ڀڳ سيني جي ساڳي هوندي آهي. سيني کي گهٽ ۾ گهٽ چئن قومن تي اتفاق آهي، پر قومي حقن تي منجهي ٽا پون. ٻولين تي پهچي علاقائي ٻولين جي ترقيءَ جي ڳالهه ته ڪن ٽا، پر قومي ٻوليءَ واري ڳالهه سمجهه ۾ نٿي اچين. ممڪن آهي ته سياسي ۽ غير سياسي اصطلاحن جو چڪر پيدا ٿيندو هجي؛ جيئن گهٽا يار قوم پرست ۽ محب وطن ۾ فرق نه ڪري سگهندا آهن.

هت سياسي بحث ايتري ئي نارمل ڳالهه آهي جيتري ٻاهرين دنيا ۾ غير سياسي ڳالهه ڪرڻ. ٻاهر ته ماڻهو سياسي بحث ڪندي پيا چرڪندا آهن پر هتي ته سائين، چئي ڪٽي بس ڪر. ڪنهن ڪنهن مهل ته ايئن لڳندو آهي ته اظهار جي آزادي فقط جيلن ۾ آهي.

هن وارڊ ۾ مونکان ٽورو اڳ قمر راڄپر، شاهه محمد شاهه، رسول بخش پليجو ۽ محمد حسين ڏنجي رهي ويا آهن. سليم ملڪ سان ڪافي بحث ٿيا اٿن. هو اڪثر سندن خيالن کي بنياد ٺاهي بحث شروع ڪندو آهي ۽ ٽڪجي پاڻ ئي بند ڪندو آهي. سليم هر بحث دوران هر هڪ کي احساس ڏيارينندو آهي ته سنڌ سان مائيلي اولاد جهڙو رويو آهي. سندس دليل آهي ته

صرف سنڌ هاءِ ڪورٽ جا هٿ وڍيل آهن جڏهن ته قلم ۱۹۹ هيٺ باقي ٽنهي صوبن ۾ مارشل لا جي قيدين جون ضمانتون ٿي رهيون آهن. فقط سنڌ هاءِ ڪورٽ جا اهي اختيار به ڪسيا ويا آهن.

هاءِ ڪورٽ جي حوالي سان اڄ هڪ سٺو واقعو ٿيو آهي. انهيءَ واقعي جي ٿيڻ ۾ وڏو هٿ رفيق صفيءَ جو آهي. واقعو هن ريت آهي ته 'آڇر' نالي هڪ قيديءَ کي، هڪ فوجيءَ جي قتل جي الزام ۾ اسپيشل ملٽري ڪورٽ موت جي سزا ٻڌائي هئي. صدر ضياء به سندس دستور موجب رحم جي درخواست رد ڪري ڇڪو هو ۽ سپ کان وڏي ڳالهه ته بليڪ وارنٽ به جاري ٿي ڇڪو هو. آڇر جو ڪيس منڊ ۾ سول ڪورٽ ۾ هلي رهيو هو پر چاڪاڻ ته مقتول هڪ ريٽائرڊ فوجي آفيسر هو تنهنڪري مارشل لا اختياريءَ وارن ڪيس پاڻ ڏانهن ڇڪائي، ڪارروائي ڪري سزا ٻڌائي ڇڏي هئي.

رفيق صفيءَ، آڇر طرفان رحم جي درخواست تيار ڪرائي هاءِ ڪورٽ موڪلي هئي جيڪا اڄ چيف جج ٻڌڻ لاءِ منظور ڪئي آهي. آڇر جي سزا روڪي وئي آهي ۽ آڇر ڪال ڪوٺڙيءَ کان ٻاهر نڪتو آهي. ان ڳالهه کان پاسو ڪندي ته آڇر بي گناهه آهي يا نه؛ هن 'منع نامي' جي اهميت هيٺن به آهي ته اهو فوجي عدالت جي هڪ فيصلي جي خلاف جاري ٿيو آهي. سنڌ ۾ هيءُ پهريون واقعو آهي ته اعليٰ عدالت جا روايتي حق ڪجي وڃڻ کان پوءِ به فوجي عدالت جي فيصلي کي روڪيو ويو آهي. ممڪن آهي ته اڳتي هلي هيءُ ڪيس ٻين کي به فائدو ڏئي.

* * *

اڄ پڻ سارو ڏينهن انهيءَ انتظار ۾ گذري ويو ته جاڻ مارشل لا جي ٽير چاپو هنيو. سرنديءَ وارا قيدي به سڄو ڏينهن قيدي ڪپڙا پائي هلندا نظر آيا.....

پر اها به B.B.C. رپورٽ نڪتي.

ڏنڀ

رشيد غنيءَ جي ڄنگهن تي ڏنڀن جا نشان هئا. اهي ڏنڀ ڏيکاريندي سندس اکين مان لڙڪ ڪري پيا. چيائين، ”سائين! سڀ ظلم سٺم. وساري بہ وِهان! پر هيءُ داغ نہ جَسم تان ڊهندا؛ نہ اُهي منظر ذهن تان ڊهندا جڏهن ڏنڀ پئي ڏنائون. نہ سائين! هيءُ داغ هاڻي دل تي پئجي ويا آهن.“

هڪ تصوير

وچ شهر ۾ چو واٽي تي هوا ۾ لڙڪي رهيو آهي؛ کڙڪي رهيو آهي هڪ هڏائون پڃرو. پڃري جي منڍيءَ تي چڙهيل ڪنٽوپ ٿڳڙيون ٿي ويو آهي. ڳچيءَ ۾ وڌل مضبوط ترڪڻي رسي جو سڻڀ سُڪي ويو آهي. هڏائين پڃري جا ٻئي هٿ پوئتي ٻڌل آهن ۽ ٻنهي پيرن جا آڱوٺا سوگها ڪيل آهن.

آهي ڪو! جيڪو، هن تصوير کي عنوان ڏئي؟

هائو منهنجا سائين! ”جمهوريت.“ (مارشل لا جي دؤر ۾)

١٧-ڊسمبر ١٩٨٠

دنيا ڏاڍي سهڻي آهي. پر قيدي گاڏيءَ مان اندران ننڍڙين ڄارين جي وٿيءَ مان دنيا ڪنوار کان بہ وڌيڪ سهڻي نظر اچي ٿي. دنيا ڪنهن اهڙي پريتما جهڙي لڳي ٿي جيڪا ڪنهن جنم ۾ اوچتو وڇڙي وئي هجي ۽ هاڻ هن جنم ۾ ٻيهر سندس جهلڪ نظر آئي هجي. هڪ اهڙي ڀرپور جهلڪ جنهن ۾ اکيون نہ وچڙن ۽ ذهني رابطو نہ ٿئي.

مون بہ دنيا کي ايئن پئي ڏٺو. نہ ڄاڻي اڳئين جنم جون ڪيڏيون يادون تازيون ٿي ويون. وڇڙيل يادون، هر موڙ ۽ چئو واٽي تي انتظار ۾ بيٺل هيون. جيل جي چؤواٽي تي ٻہ سال اڳ موٽر سائيڪل واري حادثي جي ياد.....،گرومندر وٽ سخت برسات جي هڪ شام ۾ ”اُهو“ انتظار.. ۽ هوءَ، سامهون واري ديوار تي ڇهہ مهينا اڳ ڪيل چاڪنگ.

مان پنهنجي آجيان ۾ بيٺل هر ياد کي ذهن ئي ذهن ۾ هٿ لوڏي کيڪاري جواب ڏيئي رهيو هوس. تڏهن:

جناح جي مزار وٽان لنگهندي چوراهي وٽ گاڏي آهستي ٿي. فٽ پاٽ تي بيٺل ڪجهه ٻارن جي نظر قيدي گاڏيءَ ۾ تنهن جي ننڍڙين ڇارين مان ليئا پائيندڙ قيدين تي پئي. قيدين تي نظر پوندي ئي ٻارڙن رڙيون ڪرڻ شروع ڪيون. "غنڊا...غنڊا...چور...چور..." سندن انهن آوازن سان منهنجي اندر ۾ ڪا شيشي جي ٺهيل شئي ڪري چڪنا چور ٿي وئي. پر جلد ئي مونکي پنهنجو ننڍپڻ ياد اچي ويو. مان به، ننڍپڻ ۾ جڏهن ڪا قيدي گاڏي ڏسندو هوس تڏهن منهنجي ذهن ۾ به اهي ئي خيال ايندا هئا، جيڪي اڄ ٻارڙن جي واتان ٻڌم. هاڻ مونکي ڪل اچي وئي ۽ ٻار رحم جوڳا لڳا.... ائين لڳو جڙ اڄ کان پندرهن ويهه سال پوءِ هيءَ ٽرڪ وري اتان ئي لنگهندي ۽ انهن ئي ٻارن منجهان ڪو هن گاڏيءَ جي ننڍڙن ڇارين منجهان ايئن ئي شهر ڏسڻ جي ڪوشش ڪندو ۽ انهيءَ ئي فٽ پاٽ تان ڪي ننڍڙا ٻار ساڳي معصوميت سان "چور...چور..." چئي چڙرون ڪندا ۽ هُن نوجوان جي ذهن ۾ به اهي ڳالهيون گردش ڪنديون جيڪي اڄ منهنجي ذهن ۾ به آهن. شايد اُهو ئي صحيح وقت هوندو، جڏهن فٽ پاٽ تي بيٺل اهي ٻار فيصلو ڪري سگهندا تہ غنڊو ڪير آهي ۽ شريف ڪير!

پر نہ، مون ايئن ڇو سوچيو؟ ڇا اهو ممڪن ناهي تہ اڄ کان پندرهن ويهه سال پوءِ اهڙيون حالتون ئي نہ هجن جو ڪنهن نوجوان کي مون وانگر هن رستي تان لنگهڻ جي ضرورت محسوس ئي نہ ٿئي، يقيناً.

• • •

تو ڏانهن

مون ٻڌو آهي تہ تون اداس آهين! پر ڇو؟ ڇا اهي ڳالهيون وسري ويئہ جڏهن تون پاڻ چوندي هئينءَ تہ ماڻهوءَ جو وجود صرف ان جي جسم تائين محدود نہ هوندو آهي. ڇا اهي اکر به تنهنجا ناهن تہ 'پيار جا پکي هر ملاقات کي پنهنجي ذهن ۾ ائين محفوظ ڪري ڇڏيندا آهن جيئن ورڊس ورٿ جهنگلي گلن جي نظاري کي محفوظ ڪيو هو.'

سچ پچين تہ مون پنهنجي هر ملاقات کي ورڊس ورٿ وانگر محفوظ ڪيو آهي. ۽ ها! جڏهن قيد جا ڏک هاڻ ٻوسائڻ لڳندا آهن تنهن مهل مان گهڙي ڪن اکيون ٻوٽي يادن جي گلن مان ٻيهر تازگي حاصل ڪري نئين سگهہ ونڊندو آهيان.

شايد توکي ياد ناهي تہ هڪ پيرو اڳي ٻہ تنهنجي اداسيءَ هڪ نئون بحث چيڑي وڌو هو. ۽ ان بحث جي پڇاڙي پاڻ ان جملي تي ڪئي هئي تہ 'اداسي ۽ ڊپ موت جا ٻہ پاڇا آهن.' مان توکي هڪ پيرو وري ياد ڏياريان تہ تو ٻيهر ڪڏهن ٻہ مايوس نہ ٿيڻ جو واعدو ڪيو هو.

تون ۽ مان ساڳئي دور جا پوگيندڙ آهيون. جي تون مايوس ٿي ٿڪجي پوندينءَ تہ مان ٻہ مايوس ٿيڻ لڳندس. ٿي سگهي ٿو تہ ان وقت پاڻ هڪٻئي کي ٻہ وڃائي ويهون! هن دور مان توکي ٻہ لنگهڻو آهي ۽ مونکي ٻہ ٻين کي ٻہ لنگهڻو آهي. تون، مان يا ڪو ٻيو تاريخ جي وهکري جي ڌارا کي تکو ڪرڻ ۾ پلي مدد نہ ڪري يا خواهش جي باوجود نہ ڪري سگهي پر تاريخ جو اهو ئي وهکرو هر هڪ کي پاڻ سان گڏ ڪٽي نوان موڙ ونڊو اڳتي وڌي ويندو آهي. جيڪڏهن مان هن وقت پاڻ کي صليب تي ٽنگيل محسوس ڪيان تہ مونکي ڪير ٿو روڪي سگهي؟ پر صليب جو اهو احساس نہ غلط آهي نہ صحيح.

تاريخ ۾، تنهنجي يا منهنجي حيثيت معمولي انسان جهڙي آهي. جيئن مان، دنيا جي هزارن اديبن ۽ شاعرن جيان صدين کان پنهنجا احساس قلمبند ڪيان ٿو ۽ عتاب هيٺ اچان ٿو تيئن سپ ماڻهو عتاب هيٺ اچن ٿا. انسان نہ عيسيٰ آهيون نہ منصور ۽ نہ ئي ڪو مصر جو هٽرادو خدا ڪو آخري فيصلو ڏيئي سگهي ٿو.

وقت، اڄ تنهنجي ۽ منهنجي وچ ۾ هيءَ ديوار ايُي ڪري چڏي آهي صرف انهيءَ ڪري تہ انسان امن، پيار ۽ آزاديءَ جي ڳالهہ ڪئي ٿئي. ڇا توکي انهن شين جي گهرج ۽ تلاش ناهي؟ ڇا تون هن گناهہ ۾ منهنجي پائيوار ٽيندينءَ؟

١٩-ڊسمبر ١٩٨٠

اڄ ١٩ ڊسمبر آهي، منهنجو جنم ڏينهن. مان پنهنجي زندگيءَ جا ستاويهه سال گهاري چڪو آهيان. ياد ٿو اچي ته مون نئين هجري صديءَ جو پهريون ڏينهن لاڪ - اپ ۾ ڏٺو هو. هاڻ، پنهنجي زندگيءَ جو نئون سال سينٽرل جيل کان شروع ڪري رهيو آهيان ۽ شايد نئين عيسوي سال جو پهريون ڏينهن به هتي گذرندو. مونکي ڪڏهن به پنهنجي جنم ڏينهن تي پنهنجو ڏينهن ياد نه آيو آهي، شايد اڄ به ياد نه اچي ها پر اڄ صبح جو مونکي پنهنجي گهر ڀاتين وٽان سوکڙيون مليون آهن. رائيٽنگ پيڊ، اسڪيچ بوڪ، رٻڙ، پينسل، سانچو، قلم ۽ خوشبوءُ.

سوکڙين وٺڻ کان پوءِ اکين مان ٻه لڙڪ ڪري پيا. ڏسڻ وارن سمجهيو ته مونکي جنم ڏينهن تي قيد ۾ هجڻ جو افسوس آهي. نه....بلڪل....نه. ٻين کي ڪهڙي خبر ته لڙڪن پٺيان ڇا آهي. اهي لڙڪ منهنجي پيارن جي پيار وانگر هئا، گرم ۽ تلخ. سچ پچ منهنجا اهي لڙڪ سندن پيار ئي هئا؛ جيڪي پاڻي بڻجي اکين مان نڪتا ۽ ڳل پسائيندا، چهري کي گرمي ڏيندا نه ڄاڻي ڪيڏانهن هليا ويا.

سج لهڻ کان اڳ، هڪ ٻيو تحفو مليو، ٻه بيت. ۽ انهن بيتن منهنجي اندر ۾ سچ جو مچ ٻاري ڇڏيو. هيءُ تحفو مونکي ان هستيءَ ڏنو جنهن مونکي ننڍپڻ کان سچ ۽ ڪوڙ جي فرق سمجهائڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. سندس بيت منهنجي لاءِ سرٽيفڪيٽ آهن ته مون سچ ڳولهي لڌو. مان ڀٽڪيل نه آهيان.

اڄ قسم آهي سچ جو ته مون مايوس ٿيڻ ڇڏي ڏنو.

ماٺائي ۽ ماٺ، گهوڙا! ماٺائي ۽ ماٺ!
ڪانهي مِٺائي ماٺ ۾، يارو مُٺي آهي ماٺ
ڪڙائي سين ڪاٽ، ماٺائيءَ جي ماٺ کي.

سج نه وڻي سرڪار کي، جُوٺ نه وڻي ربَ
سر سونهيون نيزي مٿي، اِيءَ حسيني حُبَ
پڙن جي پيڙا جي، دلير سهندا دَبَ
لِنبي نه سگهيا لبَ، جمال آيو جلال ۾.

۲۰ ـ ڊسمبر ۱۹۸۰

مان مختيار سان شطرنج کيڏي رهيو آهيان. شطرنج، راند آهي پن قوتن جي وچ ۾.

هڪ طرف پيادا انسان آهن ۽ ٻئي طرف شيطان جا مهرا. بي شڪ راند ٺاهوڪي آهي، پر هاڻي انسان ماري سگهندو آهي ۽ شيطان پري تائين سوچي وار ڪندو آهي. راند کٽڻ لاءِ پهرين قلعي ٺاهڻ جي ضرورت آهي جيڪو هو اڃ ۾ ٺاهي چڪو آهي ۽ مان ڪليل ميدان تي بيٺو آهيان.

***

چار ڏيواريءَ اندر پنج نوان نوجوان نظر پيا اچن. سندن تعلق٠بي. ايس. او سان آهي. هو مظاهرو ڪندي گرفتار ٿيا آهن. مظاهري جو سبب، حميد بلوچ کي اسپيشل ملٽري ڪورٽ طرفان مليل موت جي سزا خلاف احتجاج جو اظهار ڪرڻ هو.

حميد بلوچ بابت هفتو کن اڳ بي. بي. سيءَ ٻڌايو هو ته بلوچستان هاءِ ڪورٽ سندس قاسيءَ وارن حڪمن خلاف Stay ڏئي چڪي آهي. حميد جو ڏوهه اهو هو ته هن پنهنجي قوم کي اڻمان جي فوج لاءِ پاڙيتو ٽيڻ کان روڪڻ لاءِ هٿيار کنيو ۽ گولي فوجي ڪرنل بدران هڪ عام بلوچ کي لڳي. ان بلوچ جي شناخت بہ پڪي ڪونهي. عجيب ڳالهه اها آهي ته حڪومت چوي ٿي ته مرندڙ نوجوان فلاڻي جو پٽ آهي پر فلاڻو چوي ٿو ته منهنجو پٽ جيئرو آهي....

***

۲۱ ڊسمبر ۱۹۸۰

اڄ صبح جو ٽوٽل ڪلڻ شرط مينهن جون ڦڙيون پوڻ شروع ٿي ويون آهن.... ٽوري دير اڳ رشيد غني کوليءَ جي در وٽ مونسان گڏ بيٺل هو ۽ بارش جو مزو پئي ورتائين. زبردست رومانوي منظر هو. رشيد دل کان مجبور ٿي رڪارڊ پليئر ڪٽي در وٽ آيو ۽ پوري آواز سان کولي ڇڏيائين. لتا جو آواز ـ ۽ برسات! ڪو تصور ڪري ڏسي. گهڙيءَ کن ۾ لتا جو آواز وايو منڊل ۾ پکڙيو محسوس ٿيو، "ساون کے جھولے پڑے .... تم چلے آؤ"

هن وقت منهنجي حالت ان پکيءَ جهڙي آهي جنهن کي پڃري ۾ بند ڪري صبح جي وقت ڪنهن باغيچي ۾ رکيو وڃي ۽ هو لوهي شيخن منجهان ٻاهر نڪرڻ لاءِ وٽي تلاش ڪندو هجي.

ٻه ڪلاڪ مينهن پيو آهي ۽ سڄي جيل جو ڪچو ميدان گپ ٽي ويو آهي. ڪولين جا دروازا ڪليل آهن پر اسان ٻاهر نڪري نٿا سگهون. دنيا تفريح ڪري رهي هوندي پر اسان جو قيد خانو وڌيڪ سوڙهو ٽي ويو آهي. هر هڪ قيدي خيالن ۾ ٻڏل آهي ۽ ڪيتريون اڪيون نه ڄاڻي ڪنهن ڪنهن کي ياد ڪري آليون آهن. هو سڀ يادن کي وسارڻ خاطر اڄ ڳالهه ڳالهه تي ٽهڪ پيا ڏين، ڪوڪلا. دل وندرائڻ جي ڪوشش پيا ڪن ۽ ڪوڪلن ٽهڪن جو حساس ٽيڙ سان هڪ دم ماڻ ٽي وڃن ٿا. مختار ۽ ملڪ سليم شطرنج کيڏندي اڌ ۾ ڇڏي ٻيهي رهيا ۽ پنهنجن بسترن تي خاموش ويهي رهيا. پنهنجو پاڻ کي فريب ڏيڻ ۾ اڄ تمام ٿورا ڪامياب ٽي سگهيا آهن.

مينهن پنهجون ٻه ڪيترين ئي يادون ڇڏي ويو آهي. سيءَ ۾ يڪدم واڌارو ٽي ويو آهي. ڏينهن جو ٻه گرم ڪپڙن جي ضرورت محسوس پئي ٽئي. ٿڌي موسم ۾ گرم ڪپڙا ۽ جيڪڏهن مينهن هجي تہ موسم آهر ڪجهه ڪائڻ جي خواهش ڪيئن نہ پيدا ٽيندي؟ پر هيءَ آزاد دنيا ڪونهي فقط چانهه ۽ ڪافيءَ تي گذارو ڪرڻو پيو آهي.

سجو ڏينهن ڪوليءَ ۾ ويهي ويهي ڪڪ ٽي پيا سون. ڏينهن ٻه ڇڻ رات هو، جو کوليءَ کان ٻاهر نڪري نٽي سگهياسون. بس کوليءَ جي در وٽ بيهي فطرت جُو نظارو ٽي ڪيو سين. کوليءَ جو دروازو اولهه ڏکڻ ۾ آهي ۽ برسات هوا جي ڪري ڇٽني پاسن کان ڦري رهي آهي. دروازي جي ٻاهران ٻنهي پاسي پيپٽي جا ماٺهوءَ جيڏا وڻ آهن ۽ سامهون پن چٽيل انب. در جي ساڄي پاسي تقريباً ڏهن ٻارهن قدمن تي نم جو هڪ ڇدو وڻ آهي.

بارش، ٽوٽل بند ٽيڙ کان ٽوروئي اڳ ختم ٽي ۽ مان ڏڳها ساهه ڪڍندو ٻاهر نڪتس. هن موسم ۾ ڪنهنجي دل چوندي تہ اندر ويهي رهي. ٻاهر اندلٽ هئي. ايڏي صاف ۽ چٽي جو مون اڳ ڪڏهن نہ ڏٺي. چون ٿا، اندلٽ امن جي علامت آهي ۽ ان جا رنگ بنيادي رنگ آهن جن سان ڪائنات جا هزارين رنگ جڙيا آهن.

اجهو سپاهي خان چاپين جو ڇڪو ڇٽڪائيندو پهتو آهي. تصور جي دنيا تي حقيقت غالب ٽي آهي.

۲۲ ـ ڊسمبر ۱۹۸۰

جيجل!

اڄ دل ٽي چوي ته توسان ڳالهيون ڪريان. تون به ڪيڏي نه سهاڄهي آهين، تنهنجي دل ايڏي ته حساس آهي جو شايد ڪٿهن فنڪار ۽ ڪلاڪار جي به نه هوندي. مونکي جيل ۾ ڏسي تو روئي ڏنو هو ۽ مان تنهنجا لڙڪ به اُگهي نه سگهيو هوس. مون سوچيو هو ته تون مونکي قيد خاني ۾ ڏسي آٿت ڏيندينءَ ۽ چوندينءَ "پٽ! مڙد ٽي منهن ڏجانءِ؛ متان مونکي لڄي ڪرين!" اهو ته چگو ٿيو جو اُن وقت منهنجن هٿن ۾ هٿڪڙيون ڪونه هيون؛ نه تَ شايد تنهنجي دل....؟.. تنهنجي حالت ڏسي مان ڏڪي ويو هوس. تنهنجي پٽيان اظهر بيٺو هو، هن جي اکين ۾ افسوس جي جهلڪ ۽ چپن ٽي مرڪ هئي. نندڙي الميرا کي کنهن به ڳالهه جو احساس ڪونه هو ۽ هوءَ جيل جي سپاهين سان نندڙن هٿن سان اشارا ڪري کيڏي ۽ ٽهڪ ڏيئي رهي هئي.

جيجل! ممڪن آهي ته تون سوچين ته منهنجي ڪري توهان سيني تي پريشانيءَ جو وقت آيو آهي، توهان حق تي آهيو به ۽ ناهيو به ـ هيءُ ته هڪ تاريخ جو وهڪرو آهي جنهن ۾ هڪ ڏنهن ايئن اوس ٽيٽو هو. چا پوءِ حق ۽ ناحق تي سوچڻ اجايو نٿو لڳي؟ توهان ڏٺو ڪونه ته پنهنجي ملاقات دوران هڪ خوبصورت نوجوان اُتان لنگهيو هو، هن کي چوڏهن سال سخت پورهيئي سان سزا لڳي آهي؛ پر هن پنهنجي زندگيءَ تان هٿ ڪونه کنيو آهي، هن کي يقين آهي ته هڪ ڏينهن اچو ۽ ڪارو پڌرو ٽي ويندو. توهان ڏٺو ڪونه پئي ته هو ڪيتري خود اعتماديءَ سان گهمي ڦري رهيو هو.

اهو سچ آهي ته قيد ۾ گذرندڙ هر ڏينهن منهنجي يا هُنجي يا ڪنهن ٻئي جي زندگيءَ جو هڪ ڏينهن ڪُٽائي رهيو آهي، پر اُن سان گڏ نه فقط اسان جي قيد جو پر خود "هنن" جي زندگيءَ جا به هڪ هڪ ٽي ڏينهن گهٽجي رهيا آهن.

تنهنجي دل ۾ ٽورن ڏينهن کان پوءِ هر ماءُ وانگر منهنجي مٽي تي موڙ ڏسڻ جي آس هئي پر امڙ! پٽائي چوي ٿو:

سرتين سهج سنجهاءُ، ٿي ڪوڏ ورهائيا ڪپڙا

تڏهن منهنجي ماءُ، ٿي پهڻ آڇيا پٻ جا ـــ (حسيني)

مان اڄ ڪوٽن ۾ آهيان تہ سڀاڻي ٻاهر ضرور ايندس، امڙ هر رات کان پوءِ ڏينهن ايندو آهي، يقين رک ڏينهن ضرور ٿيندو.

تنهنجو

اسير پُٽ

٢٥ ـ ڊسمبر ١٩٨٠

هن وقت سمنڊ تي وير چڙهيل هوندي. سمنڊ جون ڇوليون ڪلفٽن جي ڀِتڙيءَ سان ٽڪرائجنديون هونديون ۽ اُن ٽڪراءُ سان ڇوليون ڦڙا ڦڙا ٿي، ڀِتڙي اُڪري، رستو ڀڄائينديون هونديون. بالڪل ايئن جيئن تنهنجي دل جا اڌما، اکين منجهان ڦڙا ڦڙا ٿي وهاڻو پُسائي رهيا آهن.

* * *

ڪالهہ چوڏهينءَ جي رات هئي ۽

مان کوليءَ ۾ بند هئس.

* * *

هائو! مان ڪالهہ تائين آزاد قيد ۾ زندگيءَ مان اتساهہ وٺندو هئس ۽ اڄ ان ڪري بند قيد ۾ وڌو ويو آهيان تہ جيئن اتساهہ ختم ٿي وڃي. پر هن قيد مونکي زندگيءَ ڏانهن اتساهہ جي حد وڌائي ڏني آهي.

* * *

اڪيلي رات جي سانت ۾ سڏڪندڙ هوائون ڪهڙي ديس ڏانهن وڃي رهيون آهن؟

* * *

پرهه ڦٽي، وهائو، ٽيڙو، ڪتيون، هير جو گهُلڻ، ڪجهه به ته نٿو وسري. نيٺ ته قفس جو دروازو کُلندو ۽ مان ٿڌڙيون هوائون پنهنجي جسم سان وچڙنديون محسوس ڪندس.

* * *

مان ڪو پکي آهيان ۽ اڏامندي اڏامندي خار دار تارن ۾ اٽڪي ڦاسي پيو آهيان. منهنجي جسم جو رت، ڦڙو ڦڙو ٿي منهنجن اڇن کنڀن کي ڳاڙهو ڪندو، تر ڪندو، خشڪ زمين جي سخت مٽيءَ مٿان دٻا دٻا ٿي گڏ ٿي رهيو آهي ۽ مان هڪ ڀيرو ٻيهر اڏامڻ ڪاڻ پنهنجي زخمي پرن کي ڇڏائڻ لاءِ ڦٽڪي رهيو آهيان.

* * *

مان به ته فطرت جو حصو آهيان! ڇا فطرت کي قيد ڪري سگهجي ٿو؟؟

* * *

شهيد! مونکي اڃا به ياد آهي ته اڳئين ڀيري جڏهن تنهنجو ڪيس "خاص عدالت" ۾ هلايو ويو تڏهن تو چيو هو، "هيءُ ڪلارڪ آهن" ۽ مونکي رفيق سومري جو ڪردار "گوگيا پاشا وارو گولو" به ياد آهي. جيڪو ريڪارڊ تي ڇپيل ڪُتي وانگر مالڪ جو آواز سڃاڻڻ جي ڪوشش ۾ رڌل آهي. پر هاڻي تون ئي چئه ته ڇا انهن ڪلارڪن کي معاف ڪري سگهجي ٿو جن سچ جي ڇاتيءَ ۾ خنجر لاٿو آهي!؟

* * *

هر کو باهر نکرڻ ٿو چاهي. ڇا باهرين دنيا واقعي هن کان مختلف آهي؟

٢٦ ـ ڊسمبر ١٩٨٠

اوهان سيني کان مان اکيلو ڏار ڪيو ويو آهيان ۽ مون اکيلي کان توهان سڀ. توهان کي گڏيل قيد مليو ۽ آهي مون کي قيد تنهائي.

* * *

۽ هو ڪجهه چڏي نٿا سگهن، سواءِ چچريل ۽ روئيندڙ انسانيت ۽ سوال جي نشانيءَ جي.

اميد ۽ مايوسيءَ جي صليب تي ٽنگيل، اڄ جو انسان ڪجهه نٿو گهري پر پرسڪون جيون.

* * *

هيڏي هراس ڪرڻ سان ڇا زندگي بيهي رهي؟ زندگيءَ کي ڪير بيهاري ٿو سگهي؟ زندگيءَ کي ته ناگا ساڪي ۽ هيرو شيما ۽ ايٽم بم به ختم نه ڪري سگهيا هئا. هائو! انسان کي چهو ڦڏو ٿاهي ويا، جنهن تي انسانيت رهندڙ دنيا تائين روئيندي رهندي.

۲۸ ـ ڊسمبر ۱۹۸۰

ستارن جي دنيا جوڪتاب مليو اٿم. ۳ ـ نومبر کولي پڙهيم. ان ڏينهن مان گرفتہ ٿيو هوس. لکيل آهي، "Good Day". لکڻ ويٺو آهيان چو تہ لکڻ جو وقت مقرر ڪري نٿو سگهجي. خبر ناهي ڪهڙي گهڙي ڪهڙي ڳالهہ ذهن تي تري اچي ۽ دل لکڻ لاءِ ستّ هڻي. هيءُ وقت تاس ڪيڏو جو آهي. اڇڪلهہ کولي بند ٿيندي ئي مغرب جي اذان ٿئي ٿي. اذان ٿيندي ئي سڀ الله جي آڏو گناهہ بخشائڻ ۽ آزاديءَ لاءِ ٻاڌائڻ اٿي بيهندا آهن. نماز ختم ٿيڻ شرط تاس جو اڌ ڪلاڪ ڪن جو دور هلندو آهي.

هن وقت سيئي منهنجي انتظار ۾ ويٺا آهن. هيءُ ستّون لکڻ کان پوءِ مان بہ ساڻن شامل ٿيندم. نہ.....نہ.....مونکي بنهہ شوق ڪونهي. مونکي اهڙي ڪابہ راند پسند ناهي جنهن ۾ "قسمت" کي ڏوهہ ڏيڻ جو امڪان نظر اچي. مونکي راند ۾ شامل ٿيڻو آهي، صرف انڪري تہ پتن جي ورهاست پوري ٿي سگهي. راند ڪانپوءِ مانيءَ جو 'پيرد' ٿيندو ۽ مانيءَ کان پوءِ سومهٽيءَ جو وقت ٿيندو. هر ڪنهن جي مرضي آهي تہ سومهٽيءَ واي بانگ کي سمهڻ جو الارم سمجهي يا سومهٽيءَ جي نماز جو. جڏهن نماز پڙهي هڪدم بستري ۾ گهڙي سمهي پوندو آهي، چو تہ سندس چواڻي، "نہ تہ کولي کائڻ ايندي."

پيارا اظهر!

شايد توکي ياد هجي تہ، ننڍي هوندي جڏهن پاڻ عيد جي موقعي تي ريل ۾ چڙهي لاڙڪاڻي هلندا هئاسون تہ گاڏيءَ جي درين مان منڊيون ڪڍي زور زور سان رڙيون ڪري گيت ڳائيندا هئا سون. ان مان هڪڙو گيت اڄ مونکي اوچتو ئي اوچتو ياد آيو آهي، " اسين ماٺهو ريل ۾، ڪارو ڪتو جيل ۾."

ان زماني کي پندرهن ويهہ سال ٿي ويا آهن. تڏهن انهن ٻاراڻن ٻولن جي ڪا معنيٰ سمجهہ ۾ ڪونہ ايندي هئي. اڄ انهن جي معنيٰ تي سوچيان ٿو تہ انساني خواهش ۽ ان جي علامتي بيان تي ڏاڍو پيار ٿو اچيم. ريل، سفر جي علامت آهي جنهن ۾ هيڏو سارو قافلو تمام تيزيءَ سان پنهنجي منزل ڏانهن وڌندو وڃي ٿو، جنهن ۾ 'اسين ماٺهو' يا 'عوام' سوار آهي. ٻئي طرف جيل

آهي، جنهن ۾ 'ڪارو ڪتو' موجود هڻڻ کپي. ڪارو ڪتو مان مراد آهي، بدي يا بديءَ جون قوتون. يقيڻن، عوام بديءَ جي سمورين قوتن کي پنهنجي هٿن سان زنجير پارائڻ گهري ٿو يا گهٽ ۾ گهٽ اهڙي خواهش رکي ٿو.

مگر، اڄا تائين ايئن نه ٿيو آهي. في الحال ته "اسين ماٺهو جيل ۾ ڪارو ڪتو ويل ۾" وارو حساب آهي. نه..... نه ..... هرو پرو ايئن به ناهي، ريل ۾ ان جو قافلو منزل ڏانهن وڌي رهيا آهن. انهيءَ ريل ۾ پاڻ اڄ به سوار آهيون. اها بي ڳالهه آهي ته اها ڪا سپر ايڪسپريس ناهي جنهن ۾ سفر تکو ۽ سٽاءُ هجي.

جيل ۽ ريل ۾ هڪ بي به هڪجهڙائي آهي، جنهن جو مٿين علامت سان ڪو به واسطو ڪونهي.ريل جي مسافر ۽ قيديءَ ۾ گهٽ فرق هوندو آهي. ريل هلندي رهي ٿي. اسٽيشن تي بيهندي، مسافر لاهيندي، چاڙهيندي، هلندي وڃي ٿي. جنهن مسافر جي اسٽيشن ويجهي اچي ٿي سو وقت کان پهرين سامان ويڙهي سيڙهي، ڏاڪڻين وٽ اچي بيهي رهندو آهي. ساڳي طرح جيل جون اسٽيشنون ڪيلنڈر جا سال، مهينا ۽ ڏينهن آهن. قيدين کي پنهنجين پنهنجين اسٽيشن جي خبر هوندي آهي ۽ وقت سان هليا ويندا آهن يا سوار ٿيندا آهن. فرق رڳو ايترو آهي ته هو ريل جي مسافرن جيان پنهنجي مرضيءَ سان سوار نه ٿيندا آهي. ريل ۾ اڪثر بنا ٽڪيٽ وارا مسافر هوندا آهن. اهڙا بنا ريمانڊ قيدي جيلن ۾ گهٽ ۽ لاڪ اپ ڪمپارٽمينٽ ۾ وڌيڪ هوندا آهن.

ڪيترن مسافرن کي پنهنجي منزل جو علم نه هوندو آهي. ساڳي طرح ڪيترن قيدين کي پنهنجي جيل ۾ هڻڻ جو سبب به نظر نه ايندو آهي. هو هر ايندڙ اسٽيشن (ڏينهن) کي پنهنجي امڪاني منزل سمجهندا آهن. پر ريل کين نا معلوم منزل ڏانهن ڪٽي لاڳيتو ڊوڙي رهي هوندي آهي.

تنهنجو

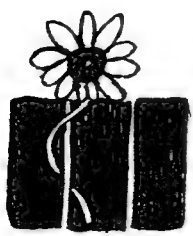

ماحول ۾ ڪيڏو سناٽو آهي ۽ منهنجي ذهن ۾ ڪيڏو شور.... !!!!

***

ماحول ۾ ڪيڏو گوڙ آهي! سخت طوفان، ڪنوڻ جا ٽڙڪا ۽ گجگوڙ پر منهنجي ذهن ۾ اٿندڙ اپرندڙ شور ۽ گهمسان آڏو ڪيڏي ماڻ!!!!

***

تنهنجيون پنل اکيون ۽ لڙڪن سان آلو چهرو ڏسي مونکي پرهه ڦٽيءَ مهل بنا ماڪ گل ياد اچي رهيو آهي.

***

پر....!!!!

چند، ساڳئي وقت تنهنجي اگڙ ۽ منهنجي ڪوليءَ مٽان چمڪندو آهي.

***

سياسي ماحول ۾ ڪيڏي نه خوفزده ماڻ آهي! اهو ڪيڏو نه ڪڙو سچ آهي.

***

ساقي! اڄ تون به سنيري آءُ ۽ مان پي اچان ! پوءِ ڪيون مقابلو. ڪٽي ائين نه ٽٽي جو تون پياري پياري ٽڪجي پوين ۽ مان پيئندي پيئندي به پياسو رهان !

***

جڏهن ورندیون ڪونجڙيون، هر هر ڪري هُلَ

تڏهن ملندا سون!

(ايار)

***

۳۰ ـ ڊسمبر ۱۹۸۰

قيد خاني جو تصور ايترو پراڻو ناهي، جيتري انسان جي عمر. پر ايترو پراڻو ضرور آهي جيترو شايد انساني ذهن جي ارتقا جو ٻيو دور آهي، جڏهن هن دشمن کي مارڻ بدران قيد رکڻ کي ترجيح ڏني ۽ غلام ٺاهڻ شروع ڪيا. ۽ تڏهن کان ئي مخالف کي چيچلائڻ، ۽ کيس جانور جهڙو احساس ڏيارڻ لاءِ زنده رکڻ، بکون ڏيڻ ۽ کانئس ڪم وٺڻ جو سلسلو شروع ٿيو.

ان جو هڪ اوائلي مثال عربن ۽ عبرانين منجهان ملي ٿو جڏهن، هو دشمن کي قيد ڪري قيدين کي اونداهن کوهن ۾ وجهي ڇڏيندا هئا يا غار ۾ وجهي انهن غار جا منهن بند ڪري ڇڏيا ويندا هئا. حضرت يوسف عليہ السلام کي به سندس ڀائرن ساڳي طرح کوهہ ۾ وجهي ڇڏيو هو. بلوچستان ۽ سنڌ ۾ اهڙن خانگي قيد خانن جو وجود اڃا تائين آهي جتي، پنجاهہ پنجاهہ، سٺ سٺ سالن کان ماڻهو قيد هوندا آهن ۽ انهن جا مائٽ کين مئل سمجهي آسرو لاهي ويٺا هوندا آهن. مغلن جي دور يا شايد هر دور ۾ اهڙا قلعا، ڪوٽ ۽ اهڙي ئي مقصد جا ٻيا قيد خانا يا انهن ۾ قيد خانن جا حصا ٺاهيا ويندا هئا، جتي مخالفن کي بند ڪيو ويندو هو. دنيا ۾ ڪي تمام ٿورا قلعا اهڙا هوندا جن ۾ قيد گهر يا تشدد خانا نہ هجن. لاهور جو شاهي قلعو هجي يا خيرپور جو ڪوٽ ڈيجيءَ وارو قلعو. ٻنهي ۾ قيد خانا موجود آهن. ائين محسوس ٿئي ٿو تہ پراڻي وقت کان سياست، رياست ۽ جيل خانن جو ساٿ رهيو آهي ۽ رياست جي حاڪمن مخالفن کي چيپائڻ جو ڪم هر دور ۾ جاري رکيو آهي. مونکي ياد ٿو اچي تہ مهن جي ڏڙي جي پارليامنٽ هائوس ۽ قاسي گهاٽ جي وچ ۾ فقط هڪ ديوار آهي. چون ٿا تہ پنڊي جيل ۽ وزيرِ اعظم هائوس ۾ آمهون سامهون آهن.

• • •

۳۱ ڊسمبر ۱۹۸۰

سال جو آخري سج

اٽاهه اونداهين ۾ غرق ۽ گم ٿيندڙ سج کي پنهنجي موت تي افسوس ٿي رهيو هوندو. پر اڄ کنهن وٽ به سندس لاءِ افسوس جو هڪ اکر به ڪونهي. نياڳو. شايد ئي ڪو سندس سوڳ ۾ به لڙڪ وهائي.

سندس زندگيءَ جو باقي هڪ ڏينهن بچيو آهي ۽ پوءِ هو دفن ٿي ويندو ۽ هن ديس ۾ پنهنجي روشن اونداهيءَ جو داستان انسانن جي دلين ۽ تاريخ جي ورقن تي ڇڏي هليو ويندو. هو ۱۹۷۹ جي سج کي به مات ڪري ويو آهي. نه ڄاڻي هو ڪيترن جوان ۽ گرم جسمن کي ٺڏو ڪري، ڪيترين زبانون خاموش ڪري ويو! ڪيترن جسمن تي ڏڳها ڪارا ليڪا ۽ ڏنڻ جا نشان ڇڏي ويو ۽ ڪيترن جسمن کي قيد خاني جي اونداهين ڪوٺين جي حوالي ڪري ويو. شايد هن کي احساس نه هجي ته تاريخ کيس ڪارن اکرن ۾ ۽ ڪارين حاشين سان پاڻ وٽ محفوظ رکندي. هن جنهن ڏر جو ساٿ ڏنو تنهن تي ڪوڙ جو پاڇو پيل هو. ڪاش! ايندڙ سال جو سج ان جي انجام ۽ تاريخ ۾ حاصل ڪيل حاشئي مان سبق وٺي!

ان جي تپش ڪنهن ڏيئي کي ٻارڻ جي ڪم به نه آئي، ڪاش ان جي دل به هجي ها ۽ انسان ذات تي ڇڏيل، پنهنجي پاڇي جي اثر کي محسوس ڪري سگهي ها! سندس سجو سال ڏرتيءَ کي گرهڻ لڳو رهيو مگر هو بي حس ٿي سپ ڪجهه ڏسندو رهيو، ڪنهن به دل ۾ پيار جي گرميءَ کي محسوس نه ڪيائين. مائرن کان پٽ، پيئرن کان پائر، سهاڳڻين کان چوٽيون ۽ ڪنوارين کان ارمان کسيا ويا.

هن جي تپش، جيڪا جيڪر زندگيءَ کي جلا ڏئي؛ تنهن جلائڻ شروع ڪيو ۽ جلائيندي رهي، تانجو سندس موت جو ڏينهن ظاهر ٿيو آهي. وقت ڪونه بيهندو، اهو ڏينهن به گذري ويندو، هو هليو ويندو. ان کانپوءِ ۱۹۸۱ جي سج جي آزمائش جا ڏينهن شروع ٿيندا ۽ تاريخ ۾ ضم ٿي ويندا.

* * *

پيارا !

مختيار جيل جو هڪ عام ڪردار آهي، ڪيترن کي کائيس چڙ آهي. هر ڳالهه ۾ اصول کي دخل ڏيندو آهي، هر ڳالهه ۾ قانون تي سخت عمل ڪندو آهي. پر سندس بدنصيبي آهي جو هو قانون تي عمل ڪرڻ جي ڏوهه

۾ جيل ۾ آهي. ساڳئي ڪيس ۾ هاءِ ڪورٽ کان ضمانت تي آهي جنهن ۾ مارشل لا طرفان سزا ڪاڻي تقريباً پوري ڪئي اٿس. تون شايد اڃا تائين سول ۽ فوجي عدالت ۾ فرق کي نه سمجهي سگهيو آهين، جيڪڏهن مان هڪ قيديءَ جي اکرن ۾ چوان جيڪو سزا جا ڏينهن گهاري آزاد ٻ ٿي چڪو آهي ته "سول عدالت ۾ انصاف ٿيندو آهي ۽ فوجي عدالتون سزائون ڏيندیون آهن"، ته شايد تون ڪجهه سمجهي سگهين.

منهنجو موضوع عدالت نه پر جيل جو هڪ ڪردار آهي. هو قانون جو ڏاڍو پابند آهي. ٻيو ته ٿهيو پنهنجي گهر پاتين سان "ملاقات" دوران ويهه منٽ پورا ٿيڻ بعد کين واپس وڃڻ لاءِ چوندو آهي. سندس زال روئيندي روئيندي گهر ويندي آهي. سڀ قيدي هن کي پٺ دل چوندا آهن پر هو دل تي پٿر رکي چوندو آهي ، "اصول اصول آهي."

اصول موجب ملاقات جو وقت ويهه منٽ آهي. پر توکي ماڻيءَ تي ٽي ٽي ڪلاڪ ٻ ملاقات هلندي نظر ايندي. شرط اهو آهي ته تون ايتري دير ٻيهي سگهين. خير! هو "ملاقات" سان گڏ گهران آيل ماني کائيندو آهي پرجيل جي دال، ماني ۽ ٻيو راشن ضرور چکيندو آهي. سندس دليل آهي ته هو قيدي آهي ۽ قيد جي ماني کائڻ، هر پکي قيديءَ لاءِ قانون آهي.

نتيجي طور ذهني اذيت ۾ مبتلا ٿي ويندو آهي ۽ پوءِ ذهني اذيت کي Isolation کيڏي وندرائيندو آهي. هيءَ راند تاس سان کيڏي ويندي آهي ۽ فقط هڪ جڙو کيڏندو آهي. اهڙو راندیگر اڪثر هلي نفسياتي مريض ٿي پوندو آهي، ڇاڪاڻ ته ڪنهن ٻ پي راند جو انجام هڪ راندیگر جي فتح ۽ ٻئي جي هار تي ٿيندو آهي پر هن راند جو انجام آس ۽ نراس تي ٿئي ٿو. پتا، هڪ خاص انداز ۾ رکڻ کان اڳ راندیگر پنهنجي ذهن ۾ اهڙو سوال رکندو آهي جنهن جو جواب "ها" يا "نه" ۾ اچي، تنهن کان پوءِ راند شروع ٿي ويندي آهي. اڪثر ڪري هيءَ راند فقط قيدي کيڏندو آهي ۽ وقت کي Kill ڪندو آهي. پر مرضيءَ خلاف ملندڙ هر جواب کانپوءِ مٿس مايوسي طاري ٿئي ٿي. جيتوڻيڪ ڪيس اها ٻ پڪ هوندي آهي ته تاس ۾ قسمت لڪل ڪونهي، پر اُن کي ڇا ڪجي ته هو قيدي هوندو آهي. اڪثر هن راند جو قيدين تي ايترو اثر ٿيندو آهي جو هو ذهني دباءُ هيٺ اچي ويندا آهن ۽ ڪن حالتن ۾ خودڪشي ٻ ڪري وجهندا آهن.

تنهنجو

۱ــ جنوري ۱۹۸۱

پيارا ساجد!

رات جا ٻارنهن لڳي پنج منٽ ٿيا آهن. هڪهئي کي نئون سال مبارڪ چئي بسترن ۾ گهڙي ويا آهيون. ريڊيا ۾ ڪيسٽ ريڪارڊر ڪليل آهن. اداسي، اميد، شرارت ۽ امنگ جا گڏوڇڙ جذبا ـ چپن تي مشڪ، اکين ۾ ماڻ. هرڪو هڪهئي کي پڙهي رهيو آهي.

ڪيسٽ رڪارڊر تي ٺيڪ ٻارهين لڳي "ساون کے جھولے پڑے..... پوري آواز سان وڳو ۽ هاڻي ٻارنهن لڳي پنجن منٽن تي " کوئي تو رهتا هئ سانسون مين....." وڄي رهيو آهي.

سليم ملڪ ڪجهه جيئرا پکي گهرايا آهن. هو بازار مان پکي خريد ڪري، هر سال جي پهرين ڏينهن آزاد ڪندو آهي. گذريل سال به طوطا اڏايا هئائين، پر پاڻ قيد ٿي ويو. هن سال ٻنيءِ اڏائيندو. ٻنيءِ پاڻي جي ڪناري جو پکي آهي ۽ ٻوڙن ۾ رهندو آهي. هو صبح جو آزاد ضرور ٿيندا پر منٽن ۾ گهات ۾ ويٺل سرٽين جو ڪاج ٿي ويندا. ٽلهي روايت جي حد تائين ته ڳالهه سمجهه ۾ اچي ٿي پر مونکي ائين ٿو لڳي ته جڏ نئين سال جي موقعي تي سرٽين لاءِ ٻنيرن جي نرم ۽ مزيدار گوشت جي دعوت ٿي رهي آهي. ڪن لاءِ ته پکي مڙئي پکي آهي، پراسان لاءِ سرڌ "شڪاريءَ" جي علامت آهي ۽ ٻنيرِ "امن" جي.

پکين جي آزادي، گرفتاري ۽ وڪرو به رسم ۽ رواج جو هڪ حصو ٿي ويو آهي. ڪلهه شهر جي بازارن ۾ اهڙن پکين جا اڳهه آسمانن سان ڳالهيون ڪري رهيا هئا. طوطا ۽ ڪبوتر ته ختم ٿي چڪا هئا. هاڻي ٻنيرن جو وارو آيو هو. واپارين ۽ آهيڙن جا افعال ته ڏس! هو آزاد پکين کي فقط ان ڪري گرفتار ڪن ٿا ته جيئن سندن آزاديءَ جو وڏ ۾ وڏ اڳهه تي سودو ڪجي. قيدي پکين جو جيڪڏهن ڪو خريدار اچي ويو ته سندن نصيب جي موٽ ڇڪجي پر جيڪڏهن نه ته پوءِ ڪجه ڏينهن پڇاڻان سندن ٻي جان جسمن کي هڪ هڪ ڪري پيري مان ٻاهر ڪڍي ڪنهن گند جي ڍير تي اڇلائي ڇڏيو ويندو. اها اٿئي ڪنهن جي آزاديءَ جي اجرت ۽ هنجو قدر!

تنهنجو

۵ ـ جنوري ۱۹۸۱

اڄ پنجين جنوري آهي ۽ ذوالفقار علي ڀٽي جي سالگرهہ جو ڏينهن. ان ڏينهن کان ٻڌو پئي ويو تہ پيپلزپارٽي طرفان پنجين جنوريءَ تي جلسن جو بندوبست ڪيو ويندو. ان سلسلي ۾ سنڌي ۽ انگريزيءَ ۾ دعوت نامن جو ذڪر بي بي سيءَ ٻہ ڪيو هو پر يڪدم پوءِ خبر آئي تہ پيپلزپارٽيءَ جا تقريباً چاليهہ پنجاهہ ورڪر ۽ ليڊر گرفتار ڪيا ويا آهن. جن ۾ ارشاد راڻو، مسرور حسن ۽ ٻيا شامل آهن. راڻو تي نسبتاً وڏو الزام هنيو اٿن تہ هن غير قانوني اخبار "مساوات ابوظهبي" پئي ڇاپي. پي پي جي ورڪرن ۾ سخت بيچيني آهي ۽ هنن پنهنجن ذريعن سان ڪين تلاش ڪرڻ شروع ڪيو آهي تہ ڪير ڪير ۽ ڪٿي ڪٿي گرفتار ڪري رکيو ويو آهي. پر راڻو ۽ مسرور بابت ڪين اڃا تائين خبر ناهي پئي. ڪين شڪ آهي تہ ڪنهن خفيہ ڪيمپ ۾ هوندا ۽ مٿن تشدد ٿي رهيو هوندو.

اڄ صبح جو جيل ۾ سالگرهہ جي سلسلي ۾ قرآن خواني ٿي آهي جنهن ته جيل انتظاميہ کو قدم کڻڻ کنيو پر منجهد جو ۳ ـ لڳي مقرر ڪيل جلسو ڪرڻ نہ ڏنو ۽ پي پي ورڪرن کي ٻين جيلن ڏانهن منتقل ڪرڻ جي ڌمڪي ڏني اٿن. هيءُ جلسو ٻيرڪ ۲۳ ۾ ٿيڻو هو، جيڪو هاڻ ڪارڪنن اٽڪل ڪري شام جو ٽوڙل کانپوءِ ڪرڻ جو فيصلو ڪيو آهي. ٻيرڪ ۲۳ جو ٽوڙل ۱۳ ڇٽا آهي پر حوالدارن کي منٽ ميڙ ڪري سياسي شعور رکندڙ قيدين جو ٽوڙل اتي ڪرايو ويو آهي. متوقع ٽوڙل چاليهہ پنجيتاليهہ جو آهي. شريڪ ٽيڙ وارن ۾ پي پي جي ڪارڪنن کان سواءِ رفيق صفي، ملڪ قاسم ، لطف، امام بخش ۽ ٻيا ڪيترائي آهن.

تازو گرفتار ٿيل چاليهہ پنجاهہ ماڻهن منجهان ويهن پنجويهن جي اڇڻ جي توقع آهي. گهٽو ممڪن آهي تہ باقين کي ٻاهران ئي ڇڏيو وڃي. ٻيرڪون خالي ناهن. ممڪن آهي تہ هاڻ هر هڪ ڪوليءَ ۾ ماڻهن کي هڪ ٻئي مٿان سٽيو وڃي.

***

شاهہ عنايت شهيد سرسري عدالت ۾

۷ - جنوري ۱۷۱۸ع بمقام ٺٽو.

نواب اعظم خان: ٻڌاءِ تو بغاوت ڇو ڪئي؟

شاهہ عنايت: آن روز ڪہ تو سنِ فلک ذين ڪردند
آرائشِ مشتري ز پردين ڪردند
اين بود نصيبِ ما ز ديوانِ قضا!
مارا چہ گنہ، قسمت ما اين گردند

(جنهن ڏينهن خدا آسمان کي گردش جو حڪم ڏنو،ء مشتريءَ کي ستن ننڍڙن جي جهرمٽ سان سينگاريو، خدا جي عدالت ۾ منهنجو اهو ئي نصيب مقرر ٿيو. ان ۾ منهنجو ڪهڙو ڏوهہ؟ منهنجي قسمت ۾ ايئن لکيل هو.)

شيخ محمد رضا: دوست بيدار بشو، عالم خواب است اينجا
حرف بيهوده مگو پاع حساب است اينجا

(دوست ننڊ مان سڃاڻ ٿي، بيهوديون ڳالهيون نہ ڪر، هيءَ حساب جو وقت آهي.)

شاهہ عنايت: در کوئے نيک نامي ما را گزر نہ دادند
گر تو نمي پسندي، تغير کُن قضارا

(مونکي نيڪناميءَ واري گهٽيءَ ۾ گهڙڻ نہ ڏنو ويو جيڪڏهن توکي ڳالهہ نٽي وڻي تہ فطرت جو قانون متائي ڇڏ)

اعظم خان: ٺيڪ آهي تہ پوءِ مصيبت لاءِ تيار ٿي وڃ!

شاهہ عنايت: البلاءُ للولاءِ كاللهب للذهب

اعظم خان: تو پاڻ کي ڇو بدنام ڪيو ۽ مصيبت جو شڪار ٿئين؟

شاھ عنايت: عاشق چہ کند گر نہ کَشد بارِ ملامت
باھیچ دلاور سپرِ تیرِ قضا نیست

(عاشق ملامت جو بار نہ کٹي تہ ٻيو ڇا ڪري؟موت جي تير کان بچاءُ جي ڍال ڪنھن بہ بھادر وٽ ناھي)

اعظم خان: ھاڻ تون قتل ٿيڻ وارو آھين اجائي ٻيگھہ مان ڪھڑو فائدو؟

شاھ عنايت: ھر گز نہ ميرد آنکہ دلش زندہ شد ز عشق
ثبت است بر جريدہء عالم دوام ما

(جنھن ماڻھوءَ جي دل عشق سان زنده آھي ڪڏھن بہ نہ مرندو آھي. اسان جي ابديت جي مُھر ڪائنات جي طرفان لڳل آھي.)

اعظم خان: تو وقت جي حاڪم جي اطاعت ڇو نہ ڪئي؟

شاھ عنايت: ما مُريدان رو بہ سوءِ کعبہ چُون آريم چُون
رُو بہ سوءِ خانہ خمار دار و پيرِ ما ـــــ

(اسان مريد پنھنجو منھن ڪعبي ڏانھن ڪيئن ڪيون جڏھن تہ اسان جي پير جو رخ مئخاني ڏانھن آھي.)

اعظم خان: ھاڻ پنھنجي خواھشن جي ناڪاميءَ تي ڏک ڇو ٿو ڪرين؟

شاھ عنايت: من ازان دَم کہ وضو ساختم از چشمہء عشق
چار تکبير زدم يکسرہ بر ھر چہ کہ ھست

(جيڏي مھل مون عشق جي چشمي تان وضو ڪيو تنھن ويل ھستيءَ جي ھر شيءِ تان ھٿ کنيو اٿم.)

اعظم خان: هن گستاخ کي قيد خاني ۾ وجهي ڇڏيو!

شاهه عنايت: ساقيا بر خيز و درده جام را
خاک برسر کُن غم آيام را

(ساقي! اٺ ۾ منهنجي هٿ ۾ جام ڏي ۽ زندگيءَ جي ڏکن کي دفن کر.)

سر قلم ٿيڻ مهل شهيد جو آخري پڙهيل شعر:

رهايندي مرا از قيد هستي
چو پيمو دي پيا پي جام مي را
جزاک الله في الدارين خيرا!

نوٽ: هيءُ سمورا شعر اصل ۾ حافظ شيرازي جا چيل آهن.

هک مجسمو

۱۷ جنوري ۱۹۸۱

انصاف جي ديويءَ اکين تان پٽي لاهي ڇڏي آهي. کيس پنهنجي سر تي اگهاڑي تلوار چمڪندي نظر پئي اچي. نراڙ تي پگهر جون بوندون آهن، قلم جي چنهب مڙيل ۽ مَس مثل ماڻهو جي جسم ۾ جميل رت وانگر قلم ۾ خشڪ ٿي جمي وئي آهي. ديويءَ جو ساهميءَ وارو هٿ ڏکي رهيو آهي. ساهميءَ جي ڪماني چهي ٽي وئي آهي، تور ڏسيندڙ ڪانڌو پڳل آهي ۽ پلڙا هيٺ مٽي آهن. هک پلڙي ۾ سڄي دنيا جا ماڻهو آهن ۽ ٻئي پلڙي ۾ لوهه جون گوريون آهن. پويون پلڙو هيٺ آهي.

* * *

• ڪيئي نوان چهرا جيل ۾ وارد ٿي چڪا آهن ۽ ڪيئي نڪري چڪا آهن. هن وارڊ مان - ملڪ سليم وڃي چڪو آهي، رشيد ۽ جبار ٽن ڏينهن کان پوءِ ويندا. راجا جي ضمانت جا بهتر امڪان پيدا ٿيا آهن، مختيار به ڏينهن پيو ڳڻي.

* * *

• • •

• ۱۵ـ جنوري تي منهنجي پيشي هئي پر "ڪورٽ" نہ وئي ڇو تہ شهر ۾ ڪجهہ جلوسن جي ڪري سڄي ڪراچيءَ جا پوليس وارا هٿن ۾ ڏنڊا ۽ مٽي تي لوهي ٽوپلا پائي ڊيوٽي ڏيئي رهيا آهن. عام طور تي "مارشل لا ڪورٽ" ڪنهن بہ صورت ۾ اماڻي ويندي آهي پر هن پيري اها بہ نہ وئي. خبر ناهي تہ هيءُ ڪهڙي نوعيت جا جلوس آهن ـ اخبارن تي سينسر آهي. ڪوبہ پتو نٿو پوي.

• • •

• اڄ سڄو ڏينهن رماند لاءِ ڏڪا ڪاڏا آهن. ڪابہ فوجي ڪورٽ رماند ڏيڻ لاءِ تيار ڪونہ ٿي. ايم. پي. اي هاسٽل ڪان،مسلم جيم خانو ـ مسلم جيم خاني ڪان پيرن پيادو فريئر هال اسپيشل ملٽري ڪورٽ نمبر ۲ تائين ڊوڙي ڊوڙي مون واري گاڏ بہ ٽڪجي پئي ـ سڄو وقت فوجي سرڪار کي گهٽ وڌ ڳالهائي نيٺ بنا رماند جي جيل پهچائي پنهنجي جند ڇڏائي اٽن.

• • •

• عوامي نوعيت جون سموريون جايون يعني اسپورٽس ڪامپليڪس، ڪلبون، پارليامينٽ هائوس، هاسٽلون ۽ ثقافتي ادارا پنهنجي حيثيت بدلائي عوام مٽان ڦٽڪا، ڦاهيون، ڏنڊ ۽ قيد مڙهي رهيون آهن ۽ نشرياتي ادارا مڪمل امن جو ڏينهن ڏيئي رهيا آهن.

• • •

۱۸جنوري ـ ۱۹۸۱

بددعا

ڪاش! تون شاعر ٿي پوين ۽ ڏکويلن جي خشڪ اکين ۾ ويرانيءَ سان گڏ ٽاندا بہ ڏسي سگهين ۽ تنهنجي نند ڦٽي پوي.

• • •

سسيفس جي پوڳنا اندر لڪل سگهاري احتجاج کي شايد تو اڃا تائين محسوس نہ ڪيو آهي جو تون پاتال جي قانون جي خلاف مزاحمت کان انڪار پيو ڪرين.

• • •

سائين مرنا جو يڪتارو نہ ٻڌڻ منهنجي قيد جو حصو آهي، ڇاڪاڻ تہ اهو بار بار قَتُ سُڪائي ۽ چڪائي ٿو. آهي ڪو آهڙو ويچ جنهن جي دوا سَائين مرنا جي يڪتاري وانگر روح ۽ ضمير کي نج ڪري سگهي!؟

***

چمڙا هر رات چرڪندا آهن پر سج هر روز اپرندو آهي.

***

ڇا ڪا، اونداهي ـ دوست ۽ روشني ـ دشمن قوت اهڙي بہ آهي جيڪا سچ کي گولي هٽي سگهي؟

***

اڄ شايد ٻاهرين دنيا ۾ ڪجهہ ٿاپر هئي. "مارشلا ڪورٽ" جي روانگي واري لسٽ ۾ منهنجو نالو پهتو. ماڙيءَ ۾ روانگي رجسٽر متان جهڪيل ڪلارڪ نالو ورتو: "بدر جمال!" ـ مون اڳتي وڌي نالو لکايو. هن ٻيو نالو ورتو، "امرلال!" ـ مون ڏاڍي اپهرائي سان مڙي ڏٺو، مرڪندڙ نوجوان، سنهڙو سڪل، اٽيا وار، وڏا شهپر ۽ ڪرائيءَ ۾ پاڻ کان ڳري هٿڪڙي.

"توهان امر لال آهيو؟" مون کانئس پڇيو هو. مرڪي ڪنڌ لوڏي هاڪار ڪندي مون ڏانهن آڱر ڪٽي پڇيائين، "بدر؟"ـ

چاچي يوسف (حوالدار) جنهن شايد غور سان پئي ڏٺو، تنهن کان رهيو نہ ٿيو، "چو، هڪڙي کي نٿا سڃاڻو؟" اسان ٻنهي کلي ڏنو. امر چيو، "هاڻي سڃاڻپ ٿي وئي آهي."

امر ۽ منهنجي هيءَ پهرين ملاقات هئي. امر کي بند وارڊ ۾ رکيو ويو آهي ڇاڪاڻ تہ سرڪار جي نگاهہ ۾ هو تمام ڏنگو ۽ خطرناڪ آهي. سياسي نوجوانن اڳ ڪافي ڪوشش ڪئي هئي تہ امر لال کي بند وارڊ مان ڪڍجي پر ڪامياب نہ ٿي هئي.

ڪورٽ روانو ٿي. سچو ڏينهن ڏڪا ڪائي موٽي آياسون، رماند نہ ملیو. هن ڀيري اسپيشل اسڪواڊ هيٺ اسان ٻنهي کي ملير ڇانوڻي موڪليو ويو. پهرين اسانجو خيال اهو ٻيٹو هو تہ امر ۽ مون تي شايد الڳ ڪيس هلندو ۽ پروفيسر جمال نقوي ۽ ٻين دوستن کي ڏار چارج شيٽ ڪندا. پر جڏهن ملير ڇانوڻيءَ ۾ ڪرنل يوسف رماند وڏائي ڏيڻ کان اڳ گارڊ انچارج کان

پڇيو تہ ٻيا ڪٿي آهن؟ تڏهن پنهنجي پهرين خيال کي رد ڏنوسين.

بي پيشي ۲۰ تاريخ تي آهي.

۲۰ جنوري ـ ۱۹۸۱

اسان پنهي کي ويگن ۾ سوار ڪيو ويو. ڏهہ هٿرنهن سپاهي ۽ هڪ آفيسر اسان جي گارڊ هئي. هٽڪڙيون اڳ ئي ويگن ۾ رکيون ويون هيون. ويگن سينٽرل جيل مان نڪري، شهيد ملت روڊ تان ٽيندي، درگ روڊ تان لنگهندي، هوائي اڈو پوئتي ڇڏي، لانديي ٽپي، لانديي جيل جي لوهي ڪاري در وٽ اچي بيٺي.

مون ۽ امر هڪٻئي ڏانهن ڏٺو. هيءَ ڪا پرولي ڪوڙ هئي. هن Chain جا ٻيا يعني ڪامريڊ جمال نقوي، احمد ڪمال وارثي، غلام شبير شر ۽ سهيل سانگي هن جيل ۾ رکيا ويا هئا. جيڪڏهن نذير عباسي شهيد نہ ٿئي ها تہ اڄ اسان ٻين وانگر سندس بہ استقبال ڪيون ها!

گارڊ انچارج ٻڌايو تہ جام ساقيءَ کي بہ هن ڪيس ۾ شامل ڪيو ويو آهي. امر، خوشيءَ ۾ ذري گهٽ ٽپ ڏنو ـ چيائين، "واهہ جي خبر ڏني اٿئي لالا، الاهي سال ٿي ويا آهن ملاقات ٿئي!" وري مونکي چيائين "شهيدن جو قافلو وڃي پيو وڌو ٿيندو!" امر پاڻ کي "شهيد" چوندو آهي. پر اهو نالو مٽس انسپيڪٽر مخدوم حيات رکيو هو چو تہ سي آءِ ڊي وارن ڪيس اطلاع ڏنو هو تہ امر جي آزاديءَ واري مهم ۾ شاگردن امر جي شهادت جو خدشو ڏيکاريو آهي.

ٿوري دير ڪانپوءِ جام ڪانسواءِ ٻيا سڀ سخت پهري ۾ وڌي لوهي در مان ٻاهر نڪتا. اڳيان شبير ۽ ڪمال هڪ هٽڪڙيءَ ۾، پويان پروفيسر ۽ سهيل بي هٽڪڙيءَ ۾. سندن چهرن مان خوشي پئي بکي ـ جڏهن سندن نظر ويگن ۾ ويٺل اسان ٻن تي پئي تہ سندن ريڪائون اڃا گهريون ٿي ويون. سڄ پڄ تہ سيني لاءِ اهو تمام جذباتي منظر هو. هڪٻئي کي زندهہ ڏسي خوشيءَ جي اڇيهہ حد ۽ نذير عباسي جي شهيد ٿيڻ جو صدمو ـ سيني جي اکين مان لڙڪ ڪري پيا. واقعي! رت جي رشتن وانگر ڪي ٻيا بہ رشتا آهن جن جو پنهنجو تقدس آهي.

"جلدي ڪيو! جلدي ڪيو!" گارڊ انچارج سخت لهجي ۾ حڪم ڏنو. شبير شر گهوري ڏٺس پر چپ ٿي ويو. سيني کي ويگن ۾ سوار ڪيو ويو. هاڻي، ٻئين منزل ملير ڇانوڻي هئي. ويگن جا ڦيٿا چرڙ سان گڏ ڳالهين

جو اٽڪٽ سلسلو شروع ٿي ويو. "ڇا ڇا ٿيو؟" اهو سڀ ڇو ٿيو؟" "ڪنهن ڇا ڪيو؟" ڪنهن ڇا چيو؟" ـ ۽ هاڻي ڇا ڪجي؟"

ڇانوڻي اچي وئي، ڳالهين جو سلسلو نہ کٽو. ڪابہ ڳالهہ پوري نہ ٿي پرگهڻئي ڳالهيون ٿي ويون. خبر پئي تہ اسان ڇهئي ڄڻا هڪ ٻئي کان ڌار ڌار آهيون. ڪنهن جو بہ ڪنهن سان مناسب رابطو ڪونهي. لانڊيءَ وارا تہ تمام ڏکين حالتن ۾ آهن. بلڪل قيد تنهائي اٿن ۽ چوويهہ ئي ڪلاڪ کولي بند آهن. پر تنهن هوندي بہ سندن حوصلا مضبوط آهن. مٿن تشدد بہ ٺيڪ ٺاڪ ٿيو آهي. پروفيسر جهڙي بيمار ماڻهوءَ کي بہ نہ بخشيو اٿن. سندس گوڏا وٺجي ويا آهن. نذير تي ٿيل تشدد جي تفصيل جي ڪنهن کي بہ ڪا خاص خبر ڪونہ هئي. شبير پئي ٻڌايو تہ آخري ڀيرو هن نذير کي شهادت کان هڪ ڏينهن اڳ ڏٺو هو. ان ڏينهن کيس روز وانگر ڏنڊا ٻيڙين ۽ هٿڪڙين ۾ سيل مان ڪڍي ڪنهن ٻئي پاسي وٺي ويا هئا. هو بلڪل ٺيڪ ٺاڪ هو. شبير ٻڌايو تہ نذير کي شايد اهڙي نوعيت جي ڪنهن حادثي جو احساس هو تڏهن تہ هن ويندي ويندي هٿ لوڏي اهڙي نموني خدا حافظ ڪيو هو جنهن مان ڪنهن پرانهين پنڌ جو نياپو ٿي نڪتو.

ويگن فوجي بيرڪن جي وچ ۾ بيٺي پهرين سڀني قيدين کي هٿڪڙيون لڳيون، پوءِ لهڻ جو حڪم مليو. ڪرنل يوسف پنهنجي تمام شاندار آفيس ۾ بند وارڊن مان گهرايل قيدين کي هڪ نظر ڏٺو. سڀني کان نالا پڇيا، تڪليفون ٻڌيون ۽ ٢ ـ فيبروري تائين رمانڊ ڏيئي بند وارڊن ڏانهن موڪلي ڇڏيو.

٢١ ـ جنوري ١٩٨١

ليڊر

هو ملڪ جو پهرين جوڙ جو سياست دان آهي. نالي ۾ ڇا رکيو آهي. سمجهڻ وارا پاڻهي سمجهندا. هو ١٩٨٠ جي آخري ڏينهن ۾ هتي آيو آهي. اها خبر باهہ وانگر سڄي جيل جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پکڙجي وئي هئي ۽ رات جو بي بي سيءَ سڄي ملڪ ۾ پکيڙي ڇڏي. هو خوش آهي تہ سندس ليڊري چمڪي اٿندي. ممڪن آهي تہ ايئن ٿي بہ پوي. هو لاهور جو وڪيل آهي ۽ ملڪ ۾ نئون سياسي اتحاد ٺاهڻ واري عمل ۾ سرگرم آهي. اهو اتحاد مهيني ڏيڍ ۾ ٺهي ويندو. پر ڪيترو فعال ٿيندو ان جو في الحال اندازو نٿو لڳائي سگهجي. ٻاهرين دنيا ۾ اهي سياستدان سٺيون تقريرون ڪندا آهن. پريس ڪانفرنس ۾ صحافين کي گوهي ڏيئي نڪري ويندا آهن ـ پر اڄ سياسي

ڪارڪنن کانئس بلڪل ايئن آڏي پڇا ڪئي آهي جيئن عدالت ۾ جوابدار کان ٿئي.

نوجوانن جا سوال ڏاڍا جاندار هئا. يعني، "ڇا توهان ان اتحاد ۾ سامراج دشمن ڌرين کي شامل ڪندا؟"، "ڇا اهو اتحاد عوامي هلچل هلائيندو؟" "ڪٿي اهو اتحاد فقط چهري جي تبديليءَ لاءِ ته نٿو ٺاهيو وڃي؟" هن سموري سوالن جا ابتا سبتا جواب ڏنا هئا - سيني جي چهري تي ئي اطميناني پکڙجي وئي - سندن خواهش جي منزل گهٽو پرانهين هئي. هيءَ ڪچهري ڪا عوامي عدالت هئي جنهن ۾ نوجوانن سندس بخيا ادڙي ڇڏيا جن کي هو سبي نه سگهيو. پر هو خوش آهي ته ڪنهن سندس اوگهڙ نه ڏٺي. هو سيني جي نظرن ۾ بلڪل اگهاڙو ٿي ويو هو. رفيق صفيءَ جي اکرن ۾، جيڪڏهن امتحان لکت هجي ها ته هڙي مارڪ ڪٽي ها!

۲۲ ــ جنوري ۱۹۸۱

ماحول ۾ گنيپرتا آهي، جبار بستري تي اوندو ليٽيو پيو آهي. سندس اکين مان لڙڪن جي قطار مسلسل وهي رهي آهي. جسم مڇيءَ جيان ٽٽڪي رهيو اٿس. رکي رکي اندر مان گرم باهه جهڙي آهه نڪريو وڃينس - اکيون آسمان ڏانهن ڪري چوي ٿو ، "ڪهڙي گناهه جي سزا پيوڏين مالڪ!"

هو مستقل ڊائزاپام جون گوريون کائي رهيو آهي. جبار اڄ جو سڀ کان وڌيڪ پوڳيندڙ آهي ۽ ٻيا سندس تڪليف گهٽائڻ جي ڪوشش ڪري رهيا آهن ڇاڪاڻ ته ان کان وڌيڪ هو ڪجهه ٻ ڪري نٿا سگهن. هڪ هٿن تي مالش پيو ڪري، ٻيو پيرن تي، هڪ متي تي زور ڏيئي رهيو آهي، هڪ زخمن جي ٽاڪوڙ ڪري رهيو آهي، پندرهن ٽٽڪن جا چمڙي اکڙيل نشان سندس سٽرن تي اپري آيا آهن، جن ۾ صبح تائين پونءَ پرجي ايندي، کوليءَ کان ٻاهر هڪ شخص تمام پريشان ڦري رهيو آهي. سندس نصيب ۾ ٻ جبار جهڙي پوڳنا لکجي آئي آهي.

۲۶ ــ جنوري ۱۹۸۱

مجموعي طرح هن جيل ۾ سياسي قيدين جو تعداد تقريباً ٽيهه آهي. جيڪو گهٽ۾ ۽ وڌندو رهي ٿو. هنن قيدي,P.P.P, NSF, SNSF , M.L, PSF, ۽ ٻين پارٽين ۽ تنظيمن جا ڪارڪن ٻ شامل آهن. پر ٽورڙن

ڏينهن کان پوءِ هتي سياسي بحث ٽيندا ڇاکاڻ تہ ٻڌڻ ۾ آيو آهي تہ ڪافي سياسي گرفتاريون ٽيون آهن.

***

اڄ جي اخبارن ۾ چيئرمين ماؤ جي بيوه لاءِ موت جي سزا بابت خبر ڇپي آهي، جيل جي سياسي حالتن ۾ ٿوري دير تبصرو رهيو ۽ پوءِ ماٺ ٿي ويئي. تبصري جو گهٽو ٽٽو حصو موت جي سزا تي عملدر آمد ۾ ٻن سالن جي ڪوتاهي ۽ بعد ۾ عمر قيد ۾ تبديلي جي سببن تي ٻڌل هو. پر اهو تبصرو ٿوري ئي وقت ۾ سيني کي ايئن وسري ويو جڻ اها خبر ڇپي ئي ڪونہ هئي حقيقت ۾ جيل جي ماحول تي پاڪستان جي سياسي حالت، مارشل لا ۽ عدالت جي رويي جو ايترو اثر ۽ اونو آهي جو باقي بي سموري عالمي سياست سرسري نظر ڪانپوءِ نظر انداز ٿيو وڃي.

٢٦ــ جنوري ١٩٨١

تو ڏانهن

ڪالهہ هڪ دوست گلاب جا ٻہ گل تحفي ۾ ڏنا ۽ مونکي تون ياد اچي وئينءَ. توکي خبر آهي تہ مان ڪابہ اڪيلي شيءِ ڏسي نہ سگهندو آهيان. ڪي ٻہ شيون: ٻہ پکي، ٻہ انسان، ٻہ وڻ، ٻہ گل يا ٻہ ڪجهہ بہ. پوري ڪائنات جي مٿاڻ آهن،ڪي بہ ٻہ شيون. ڪالهہ بيرڪ جي ٻاهران گهاٽي وڻ جي هڪ ٽاريءَ تي ٻہ پکي ويٺا هئا. ڪافي دير تائين. ۽ ..... مان ڪين ڏسي خيالن ۾ گم ٿي ويس. نہ ڄاڻي ڪيڏي مهل هو اڏامي ويا تہ بہ مان خالي ٽاريءَ تي ڪيتري وقت تائين ڪين پيار ڪندي محسوس ڪندو رهيو هوس.

اڄ هن بيرڪ جي ديوار جي پور ۾ ٽهيل آکيري ۾ فقط هڪ جهڙڪ نظر پيو اچي. هو شام ڪان اڪيلو آهي ۽ رکي رکي چرڙ.....چرڙ پيو ڪري. ۽ مان چرڙ چرڙ ڪرڻ بدران تو ڏانهن لکي رهيو آهيان. ڪيڏي نہ يڪسانيت آهي انسان هن ۾!گلاب جا ٻہ گل پر ۾ رکيا اٿر. رکي رکي سندن سرهاڻ محسوس ٿوڪريان. توکي شايد خوشبوءَ جي سندرتا جو احساس نہ هجي پر اها مونکان پڇ. هيءُ قيد خانو آهي جتي چٽي طرفن فقط مٽي آهي، پٽرن جون پتيون ۽ لوهي دروازا آهن. مان گهڙيءَگهڙيءَ گلن مٿان پاڻيءَ جا چندا پيو هڻان. مان نہ ٿو چاهيان تہ گل سڪي وڃن ۽ منجهن سرهاڻ جهڪي ٽي وڃي. پر ائين مان ڪيستائين ڪري سگهندم، نيٺ اهي گل سڪي ويندا ۽

سرهاڻ جهڪي ٽي ويندي، پر اها به خبر اٿم ته گلاب پيا ڦٽندا، سرهاڻ پئي پکڙيي. اهو نسل ۽ ان جو سلسلو ڪڏهن به کٽڻ جو نه آهي. پر خوشبوءِ وري مون وٽ ڪڏهن ۽ ڪيئن ايندي؟ اها سوچڻ جي ڳالهه آهي.

***

۲۷ــ جنوري ۱۹۸۱

• لطف ۽ امام بخش شام جو تقريباً پنجين لڳي آزاد ٽي ويا.

***

• امر لال ڪي بند وارڊ مان ٻاهر ڪڍي اسپتال ۾ رکيو ويو آهي.

***

• پيپلز پارٽيءَ جي مساوات ڪيس جا پکڙيل، هاڻ جيل پهچڻ شروع ٽي ويا آهن. هن وقت تائين فقط هڪ آيل هو، اڄ به ڇٽا ٻيا آيا آهن. پٽتي اچا ويهه پنجويهه آهن جن ۾ خاص ڪري مسرور حسن، منظر عالم، ارشاد راؤ ۽ وهاب صديقي آهن. سندن مٽان اهو ساڳيو ڪيس آهي جيڪو اسان تي آهي يعني ايم ايل آر ۱۵، ۱۸ ۽ ۷۷. ظاهر آهي ته سندن ڪيس به اسپيشل ملٽري ڪورٽ ۾ هلندو. (پر ايئن نه ٽيو. ارشاد راؤ کان سواءِ ٻيا دمشق وڃي نڪتا ۽ راؤ تي سمري ٽرائل ٽيو)

۵ــ فيبروري ۱۹۸۱

نئون سياسي اتحاد M. R. D جي نالي سان ٺهي رهيو آهي. ملڪ قاسم ان جو اُچار "مرد" ڪيو آهي ۽ چوي ٿو، 'Mrd will march in march.'

۲۵ــ فيبروري ۱۹۸۱

مان وارڊ ۔ ۱۸ڇڏي، ۱۷ وارڊ جي ٻيو نمبر ڪوليءَ ۾ آيو آهيان. هن وارڊ ۾ ڇهه ڪوليون آهن. پهرينءَ ۾ رفيق صفي، ٻيءَ ۾ مان، ڇوٽينءَ ۾ پيپلز پارٽيءَ جو سميع منير آهي جنهن جي هڪ سال واري سزا ختم ٽيڻ تي آهي. هو مٽئين طبقي جو فرد آهي. حئي سنز خاندان سرمائيدارن جي دنيا ۾ ڇاتل سيڇاتل آهي. پر جس هجيس ته هو ٻين وانگر معافي وٹي نڪرڻ کي ترجيح نٿو

ڏئي. اها پي ڳالهه آهي ته کانپي ڏر جا نظريا رکندي به ذهنيت سرمائيدارن واري اٿس. پنجون نمبر کوليءَ ۾ صمد نالي هڪ قيدي آهي. خون جي ڪيس ۾ عمر قيد اٿس. بنهه اڪيلائي پسند آهي. صفا آخري کوليءَ ۾ بيلجم جو رهاڪو آهي. پاڻ پروفيسر آهي ۽ جيالاجي ۾ پي ايڇ ڊي اٿس. هيروئن جي سمگلنگ ۾ ٽي سال ٽيپ وئي آيو آهي. سندس سزا جا اڃا ست اٺ مهينا ڪن باقي آهن. عام قيدي ڪيس اڇي چمڙي وارو هٿ ڪري انگريز چوندا آهن.

وقت گذرندو پيو وڃي. چوڻون مهينو پورو ٽيڻ وارو آهي. وقت جي رفتار تيزيءَ سان حالتن جو نقشو مٽائي رهي آهي. جڏهن مان جيل ۾ آيو هئس تڏهن مايوسيءَ جي پيلاڻ پکڙيل هئي ۽ هاڻي اميد جا ڪرڻا تمام روشن آهن. ملڪ ۾ ڪا تحريڪ اٿڻ واري آهي.

جيل مان ڪيترا پراڻا قيدي نڪري چڪا آهن ۽ ڪيترا نوان چهرا نظر پيا اچن. سليم ملڪ، رشيد غني، جبار، لطف، امام بخش ۽ ملڪ قاسم وڃي چڪا آهن. بقا محمد دراني، پيپلز پارٽيءَ جا محمد حسين ڏنجي، منظر، بشير، بي ايس او ۽ مهاجر اسٽوڊنٽس ۽ بين تنظيمن جي ڪارڪن سميت فتح محمد پٺي ۽ ٻيا ڪيترا نوان چهرا آهن.

ڏنجي روز صبح جو وارڊ مان نڪري مختلف بيرڪن جا چڪر لڳائيندو شام جو موٽندو آهي ۽ روزانو وارڊ ۾ سندس واپسيءَ وقت منهنجو ڪانئس سوال هوندو آهي، "ڏنجي صاحب ملي؟" جواب ڏيندو آهي، "نه..... اڃا رستي ۾ آهي." مختار ڪنڌ ڪٽي پڇندو، آهي "چا؟" جواب ملندو، "پارٽي لائين". سڀ ٽهڪ ڏيئي ساڍي ڇهين واري بي بي سي ڏانهن ڌيان مٽائي ڇڏيندا آهن. اهو سڀ ڪجهه معمول آهي. اڄڪلهه بي بي سي سياسي سرگرمين کي گرم رکڻ ۾ رڌل آهي. بقول ڏنجيءَ جي "بي بي سي لائين ڏيئي رهي آهي."

رات جا سوا ڏهه ٽيا آهن. ٿوري دير اڳ رفيق صفيءَ پنهنجي بيرڪ مان سميع منير ۽ مونکي رڙ ڪري سڏ ڪيو. اهو به هڪ عجيب طريقو آهي ته هر قيدي پنهنجي پنهنجي کوليءَ جي در سان لڳي بحث ڪري، ڇاکاڻ ته رات جو سڀ بند آهن. رفيق پڇيو پئي ته فرخنده بخاريءَ جي رٽ تي هاءِ ڪورٽ جو فيصلو اسان پڙهيو آهي يا نه. هو خوش آهي ته بين صوبن جي هاءِ ڪورٽن پهريون پيرو سرڪار جي خلاف فيصلو ڏنو آهي ته هاءِ ڪورٽ جا اختيار وسيع آهن. فرخنده بخاريءَ جو ڪيس هاڻي سپريم ڪورٽ ڏانهن ويو آهي. ڏسجي ته چا ٿو ٿئي. دراصل فرخنده جي رٽ مارشل لا دفعه ۱۹۹ جي

خلاف آهي. جنهن تي سنڌ هاءِ ڪورٽ سرڪار جي حق ۾، بلوچستان ۽ پنجاب جي ڪورٽن سرڪار جي خلاف فيصلو ڏنو آهي. ڏسڻو آهي ته سپريم ڪورٽ ڪهڙو فيصلو ٿي ڏئي.

بي بي سي ڪيترين گرفتارين سان گڏ پهريون پيرو ايم آر ڊي طرفان ڪراچيءَ ۾ هنگامي جي خبر ڏني آهي ته ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ هڪ فوجي جيپ کي باهه ڏني وئي. ان ۾ هڪ ميجر هنگامي جي تحقيقات لاءِ آيو هو. جيڪڏهن اهو سلسلو ڪجهه عرصو هلندو رهيو ته سرڪار کي ڪافي پريشانيءَ کي منهن ڏيڻو پوندو.

ٽيون نمبر ڪوليءَ ۾ موجود قيدي بار بار منهنجو ڏيان پيو ٽڙائي. جيتوڻيڪ هو ستل آهي ته به مان پريشان پيو ٿيان. هو تمام زور سان کونگهرا پيو هڻي، ايڏيءَ بيدرديءَ سان جو ڪنهن ڪنهن مهل ته چرڪ ڪيرايو ڇڏي.

وقت گذرندو پيو وڃي. آهستي آهستي گلوب جو دونهون پکڙجندو پيو وڃي. گلوب جا وڪڙ سڙندا، رک ٿي ڪرندا پيا وڃن. مڇر گر ٽيندا پيا وڃن. ڪنهن کوليءَ مان ريڊئي تان خبرن جو آواز پيو اچي. ٽون ٻڌائي ٿي ته بي بي سي جي ورلڊ سروس آهي. هر هڪ کي اونو آهي، هر ڪنَ پنهنجي مطلب جي خبر جهنڙ ڪاڻ ريڊئي سان سنگت ڪيو ويٺو آهي. کوليءَ کان ٻاهر وراندي ۾ ڪڏهن هڪ ۽ ڪڏهن ڪيترائي ٻلا گڏجي نڙين منجهان عجيب آواز ڪڍي رهيا آهن. ڪنهن ڪنهن مهل پاڻ ۾ وڙهي ٽا پون ۽ سيني جي ننڊ حرام ڪريو ڇڏين.

گلوب جا وڪڙ سڙي رک ٿي ڪري رهيا آهن. ڪَن، عالمي خبرن کي جهنڙ لاءِ آتا ۽ رڌل آهن. وقت گذري رهيو آهي. جيل جو وڏو دروازو هڪڙن قيدين کي ڪڍي، سندن خالي جايون پرڻ لاءِ سدائين وانگر تيار آهي! لطف پيرزادي جي اکرن ۾ "جيل هڪڙن، کي اُلٽي ڪري ڪڍي ٿو ۽ ٻين کي جهٽ هڻي ڳهي ٿو."

۲۷ ــ فيبروري ۱۹۸۱

ڪاش! ايئن ٿئي ته تون منهجين اکين سان اڇڙن پکين جي اڏار هڪڙو پيرو ئي ڏسين ــ ۽ ڳجيهن جيان ماس پڻ ڇڏي ڏين.

* * *

ٻڌو! ار يوناني ڪيوپڊ ۽ هندوستاني ڪامديو ــ ٻڌو! منهنجي ريت

اوهان ٻنهي کان اڳ آهي. مان فاني آهيان پر لافاني پريت جو پرڇارڪ آهيان.

اوهين لافاني آهيو پر توهان ٻنهي جي ڪرت فاني آهي. پيار اندر جو اڏمو آهي ۽ پنهنجي جان تي کيڏڻ آهي.

او ڪيوپڊ! او ڪامديو! ڇا اوهان به ڪڏهن ڪو پيار ڪيو آهي يا فقط ديوتائن جي حڪمن آهر تير ڇڏيا آهن؟

• • •

شاهه جهان برداشتي چرس جو اڌ سگريٽ پي زور زور سان رڙيون ڪري ڳائي ٿو:

"زندگي اور ڪُچ بهي نهين، تيري ميري ڪهاني هئه."

مونکي کل اچي ٿي وڃي، "۽ اهي اڏائي ٽي ارب ماڻهو جن جون اکيون کوپا ۽ بت هڙپائيون آهن، تن جو ڇا ٿيو شاهه جهان خان!؟"

شاهه جهان خان احتجاج ڪندي چوي ٿو، "اهڙيون ڳالهيون نه ڪر سائين! دل کي بي آرام نه ڪر سائين!"

۲۸ ــ فيبروري ۱۹۸۱

جام ساقي حيدرآباد ۾ ڏڳهي قيد تنهائيءَ کانپوءِ اڄ هتي ٽرانسفر ٿي آيو آهي، کيس بند واري ۾ رکيو اٿن ـ

۲ ــ مارچ ۱۹۸۱

۽ نيٽ ڪيس جي شروعات ٿي. جيل جي چاردياريءَ اندر بند ڪمري ۾ ۲۸ فيبروريءَ کان سمري آف ايويڊنس رکارڊ ٿي رهي آهي. في الحال شبير ۽ ڪمال تي سئو سيڪڙو ڪوڙيون شاهديون هلي رهيون آهن. جام کي بند واري ڪڍي واري ۲۲ ـ ۲۳ ۾ رکيو اٿن. قيد ۾ هيڏا سارا ماڻهو ۽ هيڏي ساري آزادي هن اٽڪل ٻن سالن کان پوءِ ڏٺي هوندي.

• • •

ڪالهه جيل ۾، ايمرآر ڊي پاران پمفليٽ تقسيم ٿي رهيا هئا ـ انهن جي مطابق اڄ "احتجاج جو ڏينهن" آهي. پروگرام مطابق وڪيل ڪورٽ جو بائيڪاٽ ڪندا ۽ سينسر شپ خلاف احتجاج جو اظهار ڪندي شهر جي چوڙاٽن تي اخبارون ساڙيون ويندیون.

***

منهنجي چوڌاري پکڙيل هر شئي، جيڪا موجود آهي - جنهن کي مان محسوس ڪيان ٿو ۽ جنهن کي محسوس نٿو ڪري سگهان، جيڪڏهن ان سان منهنجي وجود جو ڪو لاڳاپو آهي ته ڇا اهو سڀ ڪجهه مان نه آهيان؟

۳ ـ مارچ ۱۹۸۱

سمري جي شروعات ٿي. لنچ بريڪ ٿيو. اڄ ڊي ايس پي برني نظر اچي رهيو هو - مونکي يقين هو ته اڄ منهنجي خلاف شاهدي هلندي. پر اوچتو هو هليو ويو. سندس نائب ٻڌايو ته وائرليس تي شهر جي ڪنهن حصي ۾ هنگامي جو اطلاع پهتو هو، سو اوڏانهن هليو ويو.

***

بي بي سي ۽ ريڊيو پاڪستان پي آءِ اي جي بوئنگ - ۷۲۰ جهاز اغوا ٿيڻ جي خبر ڏني. منجهس ۱۳۲ مسافر ۽ عملو آهي. جهاز اغوا ٿي ڪابل پهتو آهي. هائيجيڪرن پاڪستان ۾ سياسي قيدين جي رهائي جو مطالبو ڪيو آهي.

***

وڪيلن ۽ ڊاڪٽرن جي هڙتال ڪالهه ٿي ۽ اخبارن کي به سڙڻ نصيب ٿيو، ملڪ جي صورتحال ۾ ڪافي چڪتاڻ محسوس پئي ٿئي.

۴ ـ مارچ ۱۹۸۱

جيل ۾ ڪيس جي سماعت

ڪراچي ۳، مارچ (پ ر) سنڌ نيشنل اسٽوڊنٽس فيڊريشن جي باني چيئرمين ساقي، سنڌ يونيورسٽي جي شاگرد ۽ فيڊريشن جي قائم مقام مرڪزي صدر امر لال، اردو سائنس ڪاليج جي پروفيسر جمال نقوي، ممتاز صحافي

سهيل سانگي، ٽريڊ يونين ليڈر ڪمال وارثي، ٽي وي فنڪار شبير شر ۽ ممتاز سنڌي اديب بدر ابڙي جي خلاف پهرين مارچ ۱۹۸۱ کان هڪ خصوصي فوجي عدالت ڪيس جي ڪارروائي شروع ڪري چڪي آهي - مٿن حڪومت جي خلاف سرگرمين جو الزام آهي. انهن الزامن هيٺ کين موت جي سزا ڏيئي سگهجي ٿي. ڪراچي سينٽرل جيل جي حدن اندر قائم ڪيل خاص فوجي عدالت هن ڪيس جي ڪارروائي بند ڪمري ۾ هلائي رهي آهي.

("امن" ڪراچي ۴ - مارچ ۱۹۸۱)

* * *

اڄ چوٽين مارچ آهي. ۱۹۶۷ واري شاگردن جي تحريڪ نئين موڙ تي پهتي آهي. ان ئي سلسلي جي ڪڙيءَ هيٺ اڄ به ملڪ جي آزادي پسندن تي تخريب ڪاري ۽ غداريءَ جي الزام هيٺ ڪيس هلي رهيو آهي. ڪراچي سينٽرل جيل جي حدن ۾ ڪارروائي معمول موجب شروع ٿي ۽ غير معمولي طور بند ٿي ويئي. عدالت جي ميجر سهيل ٻڌايو ته ڪيس ڪجهه ڏينهن لاءِ ملتوي ڪيو ويو آهي. هُن ڪجهه وڌيڪ چوڻ ٿي گهريو پر چئي نه سگهيو. ٿي سگهي ٿو ته ڪيس جي ملتوي ٿيڻ جو واسطو هائيجيڪنگ سان هجي. ممڪن آهي ته هن ڪيس ۾ ملوٽن جا به نالا هائيجيڪرن ورتا هجن. بهرحال، ڏسجي ته حقيقت ڇا آهي؟

۵ ــ مارچ ۱۹۸۱

صبح ٿي چڪو آهي. موسم تمام وٽندڙ آهي، ڏينهن جهڙالو ۽ هوائون هلي رهيون آهن. هوائون جسم کي وٽي رهيون آهن. ڪالهه کان جيل ۾ هڪ نئون جسم: پنهنجي جسم جي ٽاڪوڙ ڪري رهيو آهي. هو سياسي قيدي آهي ۽ جسم جي ڪجهه حصي تي فالج جو هلڪڙو حملو ٿيو اٿس.

نالو باري خان اٿس، ٻڌجي پير ته جهاز اغوا ڪندڙ ٽيپوءَ جو پاءُ آهي. مٿس فالج جو حملو پوليس لاڪ - اپ ۾ تشدد ۽ ذهني ڇڪتاڻ جي ڪري ٿيو آهي. هُن ٻڌايو پئي ته سندس سجو خاندان ۽ ويجها تورڙي پري جا مائٽ سپ جا سپ گرفتار آهن. شايد سندس ذهن تي انهن جي ڪري اثر پيو آهي. هو پنهنجي هڪ اک تي گهڙي گهڙي رومال ڦيري رهيو آهي. فالج جو اثر سندس اک تي به آهي؛ اها پوري طرح بند نٿو ڪري سگهي.

سجي رات اسپتال جي پنجين نمبر بيڊ تي پاسا ورائيندي گذري اٿس.

۸ ــ مارچ ۱۹۸۱

هائجيڪرن جون موڪليل لسٽون بار بار تبديل ٿي رهيون آهن. تعداد ۾ نالا گهٽ وڌ پيا ٿين. جيل ۾ تيزيءَ سان ۾ رايا تيار ٿيا آهن. هڪ راءِ جام ساقيءَ جي آهي ته "ڪنهن به قيديءَ کي جلاوطن نه ٿيڻ گهرجي." جڏهن ته بي راءِ سميع منير جي آهي ته "سڀني کي ٻاهر نڪري قيد کي خيرباد ڪرڻ گهرجي". رفيق صفي چوي ٿو ته، "سميع منير جهڙي ڪروڙپتيءَ کي ڇاهي ٻاهر نڪري لنڊن ۾ مائٽن سان ٽڪي پوندو، بي موت ته غريب ڪارڪن مرندا."

جام جي سختيءَ سان انڪار تي انتظاميه ڪانئس لکت ۾ پڇيو ته، "ڇا تون هائيجيڪرن جي مطالبي تي دمشق وڃڻ لاءِ تيار آهين؟" جام ان سوال جو لکت ۾ جواب ڏنو آهي ته، "هائجيڪر دراصل عوام جي چونڪاري لاءِ اهي جتن پيا ڪن تنهڪري پنجاهه سؤ ماڻهن کي زوريءَ جلاوطن ڪرڻ بدران فقط انهن ڇهن ستن جنرلن کي مسافرن جي آزاديءَ جي بدلي ۾ اماڻي ڇڏڻ گهرجي جن ملڪ جا اٺ ڪروڙ ماڻهو يرغمال ڪري ڇڏيا آهن"

۱۱ ــ مارچ ۱۹۸۱

بي بي سي، ماسڪو ريڊيو ۽ آل انڊيا گذريل ٽن ڇڻ ڏينهن کان جام ساقي ۽ ڪراچيءَ جي جيلن ۾ قيد ٻين ڪميونسٽن جي طرفان لاڳيتي مزاحمت جون خبرون ڏيئي رهيا آهن. اسان حيران آهيون ته ڪين روزانو اهي اطلاع ڪيئن ٿا پهچي وڃن! ماسڪو ريڊيو ته جام جي لکت ۾ ڏنل جواب جو به ذڪر ڪيو آهي.

۱۲ــ مارچ ۱۹۸۱

رفيق صفي سکر بدلي ٿي ويو. ايئن ٿو لڳي ته جڙ اڇ مان ٻيهر گرفتار ڪيو ويو آهيان ـ جڙ، جنهن جيل مان آئون آزاد ٿي چڪو هوس؛ اڇ ٻيهر ان ۾ موٽي آيو آهيان ـ مان جيل جي اجنبي دنيا ۾ اڪيلو آيو هوس ۽ صفيءَ مونکي ساٿ ڏنو. هن مونکي ظلمات جي اوندهين ۾ جيئڻ جو ڍنگ ڏسيو آهي ـ مان ڪيس ڪڏهن به وساري نه سگهندس.

صفي به ڪو جنم جنم جو ڏوهاري آهي ـ سندس تازو ڏوهه هائجيڪرن جي مطالبي تي دمشق وڃڻ واري فيصلي جي مخالفت ۽ جام جي راءِ جي حمايت ڪرڻ آهي. سندس سکر ڏانهن بدليءَ جو انڪانسواءِ ٻيو ڪوبه ڪارڻ ناهي.

۱۳ ــ مارچ ۱۹۸۱

اڇوڪو ڏينهن بہ ڪو ڏينهن آهي. سڄي دنيا جون اکيون دمشق واري هوائي اڈي جي رن وي تي ڪنٽرول ٽاور کان اڌ ميل پري بيٺل هوائي جهاز ڏانهن آهن، جيڪو گذريل ۱۱ ـ ۱۲ ڏينهن کان پنهنجي پيٽ ۾ ۱۰۲ مسافر يرغمالي ڪيو بيٺو آهي. ايشيا کان آمريڪا تائين سيني جا ڪن ريڊيو سان لڳل آهن.

هائجيڪر جهاز کي هفتو اڳ ڪابل کان اڏائي دمشق پهتا آهن. عورتون ۽ ٻار آزاد ڪيا اٿن ـ جهاز ڪيترائي اغوا ٿيا آهن پر هن جهاز جو اغوا اسان جي لاءِ ڪيترو اهم آهي اُن جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو ته اسان جو ڪيس بيهجي ويوآهي، ڇاڪاڻ ته ڪيس جي Chain ۾ موجود ستن منجهان ڇهن جا نالا مطالبي واري لسٽ ۾ شامل آهن، جن کي سرڪار رد ڪري ڇڏيو آهي. بهرحال، اڄ مان دنيا جي اُن قيد خاني منجهہ آهيان جتان ڪيترا قيدي، ان جهاز جي اغوا سبب آزاد ٿي رهيا آهن يا شايد جلاوطن ٿي رهيا آهن. جيل انتظاميہ جي چوڻ مطابق سڄي ملڪ جا چونڊيل اهڙا قيدي جيڪي رها ڪيا ويندا، اڄ رات جي ڪنهن حصي ۾ هن جيل ۾ پهچندا ۽ پوءِ ڪُل ۵۵ قيدي شام لاءِ روانا ٿيندا.

هن لمحي ڪراچي جيل کي بين الاقوامي حيثيت ۾ ياد ڪري سگهجي ٿو ـ آزاد يا شايد جلاوطن ٿيندڙ قيدي هن وقت منهنجين اکين جي آڏو ڦري رهيا آهن. پريشان پريشان ۽ اداس. سيني قيدين جلاوطن ٿيڻ کان انڪار ڪيو هو پر قيدي۽ جي اقرار يا انڪار جي ڪهڙي حيثيت آهي! بس، ٽوري طاقت استعمال ڪري، هٿ رسين سان بڌي جهاز ۾ اڇلائي ڇڏڻ جي دير آهي هو، دور دڳن رانگر وٽاڻن مان هڪلي ڪڍيا ويندا.

کين پاڻ سان ڪجهہ بہ ڪٽي وڃڻ جي اجازت ڪانهي سواءِ جسم تي پاتل ڪپڙن ۽ پيرن ۾ پيل بوٽ جي. هو سپ، رياستي ڏاڍ جي گهاٽي ۾ پيڙجندڙ باقي قيدين کان موڪلائي رهيا آهن. اکيون لڙڪن سان پريل، پريل آواز، ڏکندڙ هٿ ۽ ڏڙڪندڙ دليون. هو پاڪر پائي، سڏڪندا سڏڪندا هڪ ٻئي کان ڌار پيا ٿين.

صبح کان وٺي آسمان تي گهاٽو جهڙ آهي. سج ڪَني ڪڍي، سجو ڏينهن ڦڙ ڦڙ رهي ۽ اُن ڦڙ ڦڙ ۾ سياسي قيدين جي اکين منجهہ ڇلڪندڙ پاڻي. جيلرن ۽ حوالدارن جي ڇڪ ڇڪ. قيدي، تڏهن بہ پنهنجن نہ تبديل ٿي سگهندڙ سياسي نظرين تي سختيءَ سان ٻيٺل. ٺڏي موسم تڏهن بہ گرمي،

هر طرف گپ تڏهن ٻه هلچل.

ٽونڊل بند ٿي چڪو آهي. علي حيدر شاهه ۽ غلام قادر جتوئي سان پوري ڪچهري ڪري نه سگهيو. هو ڪالهه رات جو ايائي لڳي حيدرآباد جيل کان هتي آندا ويا هئا ۽ کين بند وارڊ ۾ رکيو ويو هو. صبح جو ۹ بجي کين اتان ڪڍي، جيل ۾ آزاد چڏيو ويو هو پر تڏهن ٻه ..... ملڻ وارا تمام گهٽا هئا ۽ هو فقط ٻه.

ٿوري دير بعد هيءُ سپ روانا ٿي ويندا ۽ دنيا جون ريڊيو ۽ ٽي وي اسٽيشنون سندن رواني ٽيڻ جون خبرون دنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ تائين پکيڙي چڏيندیون.

۲۰ ــ مارچ ۱۹۸۱

جام ساقيءَ کي ۱۷ تاريخ ٽرانسفر ڪري چڏيو اٿن. خبر آئي آهي ته کيس لکت ۾ ڏنل بيان جي سزا ۾ ڏنڊا ٻيڙيون هٽي بند وارڊ ڪيو ويوآهي.

۲۵ ــ مارچ ۱۹۸۱

چا چيئه! سوچڻ چڏي ڏيان ته ٻاهر ٻه ڪا دنيا آهي! عجيب ماڻهو آهين! سوچڻ ٻه ڪا چڏي ڏيڻ جي شئي آهي. نه پيارا ٻاهر جي دنيا بابت سوچيندي مان ڪڏهن ٻه نه ٽڪبس. چا ڪڏهن پوٽن ٻه باغ کي وساريو آهي. ٻاهر ته هزارين گلن جهڙا ماڻهو اسان کي پنهنجي ويجهو نه ڏسي اداس آهن. چا توکي اُهي ٻڌيون عورتون، پيرسن مرد، نوجوان ۽ انهن سيني سان ننڍڙا ساٿي ياد نه آهن جن سان پنهنجو رت جو ڪوبه رشتو ناهي پر هو سپاهين جا گهيرا ٽوڙي، قيد خاني جي داروغن سان جهيڙا ڪري، اسان کي آشيرواد ڏيڻ ۽ پيار وندڻ ايندا آهن.

* * *

اڄ وري هن شهر مان هڪڙو پکي پڙڪو ڏيئي اڏامي ويو. هڪڙو ئي پل نظر آيو ۽ پوءِ آڪاس جي اٽڪل فضا ۽ ٽڏين هوائن کيس پنهنجيءَ آغوش ۾ سموئي چڏيو. پرکهڙي خبر ته هو وري ڪڏهن ساڳئي ماريءَ جي اچلايل جار ۾ ڦاسي پوي..... ۽ بي انت هوائن جي دائري ۾ اڏامڻ جون حسرتون ڪٽي ٻيهر موٽي اچي. اهو سلسلو شايد اُن وقت تائين هلندو جيستائين اِهو جار ٽُڪجي نه وڃي يا شايد جيستائين ماريءَ کي موت نه اچي.

بدر! منزل جي آرزوءَ ۾ حيات
بارها قافلن ۾ گذري آ.

(بدر قريشي)

•••

۸ ــ اپريل ۱۹۸۱

پنجن مهينن کانپوءِ نندڙي الميرا ۽ ملاقات تي آئي. مونکي جيل جي اندرين وڏي گيٽ مان ملاقات روم ڏانهن ايندر ڏسي، پري کان نندڙيون نندڙيون ٻانهو پکيڙي ڊوڙندي آئي... ڊوڙندي ٽاپو کاڏائين.. ان کان اڳ جو پٽ تي ڪري پوي يا ڏک لڳيس ۽ مونسان ملڻ وساري روئڻ لڳي، اڳتي وڌي ڪيس هنجهه تي کنيم، کٽي چمڻ لڳس. سندس نندڙين ٻانهن مونکي پاڪر پائڻ گهريو پر هوءَ فقط چمڙي ٿي سگهي. گهڙي ترسي چيائين، "ماما هيٽ لاهيو..." ۽ لهڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳي. ڪيس هيٽ لاٿم.

ڊوڙندي وئي ۽ چلي۽ ۾ هٽ وجهي هڪ صوف ڪڍيائين. وري ڊوڙندي ويجهو آئي، ٻنهي نندڙن هٿن ۾ صوف جهلي مون ڏانهن وڌائي چيائين، "ماما شوف کائو..." مٽس ڏاڍو پيار آيم. صوف وٺي ڪيس ٻيهر کنيم هُن اِهو صوف واٽ ۾ ايندي مهل منهنجي لاءِ خريد ڪرايو هو، سندس خيال هو تہ ماما خوش ٿيندو.

ملاقات ختم ٿي تہ سپ وڄڻ لڳا... هوءَ بيهي رهي...."ماما تهان نٿا هلو؟؟" هوءَ گهٽو ڳالهائڻ سکي ويئي هئي... مان ڪيس فقط ٻ ٽي اکر ڳالهائيندو ڇڏي آيو هئس. مان ڪيس ڪوبہ جواب ڏيڻ جي قابل نہ هئس. بس ايترو چئي سگهيس تہ، "سياڻي ايندس". هوءَ هٽ لوڏيندي هلي ويئي ۽ مان نہ ڄاڻي ڪيستائين سندس نندڙو هٽ هوا ۾ لڏندو محسوس ڪندو رهيس ۽ سندس ڏنل صوف باوجود ڪوشش جي، کائي نہ سگهيس.

•••

۱۰ــ اپريل ۱۹۸۱

قيديءَ جو انٽرويو.

"تنهنجو نالو ڇاهي؟"

"منهنجو نالو....." هن کان نالو وسري ويو هو، پر سڀ هن کي مجيب چوندا آهن، ڇو ته هو بنگالي آهي.

"توکي خبر آهي ته اڄ ڪهڙي تاريخ آهي؟"

"خبر ناهي!" هن ٻئي هٿ ٻڌي جواب ڏنو ۽ پوءِ هٿ هيٺ ڪري ڇڏيا.

"سال؟"

"رات جو ڪو پهر آهي! " وري ٻئي هٿ ٻڌي جواب ڏنائين. (هن وقت شام جا چار ٽيا آهن)

"جيل ڪڏهن آيو آهين؟"

"گهٽا ڏينهن ٿي ويا..." وري هٿ ٻڌي جواب ڏنائين (هو ڪيئي سالن کان قيد آهي)

"ڪهڙي ڏوهه جي سزا ملي اٿئي؟"

"ياد ناهي!" هن وري ٻئي هٿ ٻڌا.

"گهر ڪٿي اٿئي؟"

"کلنا ۾! " هن هٿ ٻڌي، ڪنڌ ڪنيو. اکين ۾ چمڪ اپري مري وئي. ڪنڌ جهڪي ويس. (هن ماڻهوءَ تي جاسوسيءَ جو الزام آهي. چون ٿا مٺس سخت تشدد ٿيو هو)

* * *

زندگيءَ جو باغ ڏاڍو وسيع آهي. ان مان تون ڪيڏا به گل ڀني ڇڏين، هر نئون ڏينهن نون گلن جي خوشبوءَ سان واسيل هوندو. سرهاڻ ڪڏهن به نه مرندي آهي. هڪ گل وري وري پيدا نه ٿيندو آهي ۽ هر انسان وري وري جنم نه وٺندو آهي. پر اهو انسان ئي ڪهڙو جيڪو پنهنجي اڪيلي زندگيءَ ۾ به خوشبوءِ، انساني حقن ۽ خود پنهنجو به احترام نه ڪري سگهي.

* * *

مان پنهنجي ضمير جي عدالت کان پوءِ ئي پاڻ کي ڪنهن ٻئي جي آڏو جوابدار سمجهان ٿو. مون پاڻ کي ضمير جي عدالت ۾ سرخرو ڏٺو آهي. منهنجي ضمير مونکي آزاد ڪري ڇڏيو آهي، باقي فيصلو آءٌ ايندڙ وقت تي ڇڏيان ٿو. تاريخ جا ورق دستاويز ٿيندا ۽ ايندڙ نسل منهنجي ضمير جي فيصلي جي توثيق ڪندو. مونکي ان جو ايترو ئي يقين آهي جيترو مادي جي وجود جو.

* * *

دنيا جو بور ترين شخص امرلال آهي جنهن کي شاعري سمجهڻ لاءِ وقت کونهي پر هر وقت سياسي ڪتابن ۽ پمفلٽن لاءِ.

۲ ــ مئي ۱۹۸۱

ساڻي! منهنجي خلوص تي شڪ ڪري منهنجي دل ڀڃي وڏي اٽئي ــ پر مان تڏهن به تنهنجي قرباني‌ءَ کان اتساهه ونڊي ان کي ڳنڍڻ جي ڪوشش ڪندس.

* * *

عيسيٰ کي اول ڪنڊن جو تاج پارايو ويو، تنهن کان پوءِ صليب ڏني وئي.

۱۵ ــ مئي ۱۹۸۱

نه نه! تون نٽو سمجهي سگهين. نه نه! تون سوچي به نٽو سگهين. نه نه! تنهنجي تخيل جي قوت به ايڏي سگهاري ناهي جو تون ڄاڻي سگهين ته سرهاڻ کان سڪايل انسان جي دل ڪيئن ڪومائجي ويندي آهي. تون اهي احساس سمجهي ئي نٽو سگهين جيڪي ڪنهن اهڙي هنڌ جنم ورتندا هجن جتي خوشبوءَ جي تصور جو ذريعو نه هجي. تون چا ڄاڻين ان وقت* دل جو ڦٽڪڻ جڏهن مينهن ڦڙن لاءِ جسم ۽ چاندرڪيءَ لاءِ اک سڪندي هجي! جتي نه ساز هجي نه سنگيت پر فقط انهن کان ڇنل آواز ۽ آگريون. نه نه! تون نه ٿو سمجهين سگهين ساز ۽ آواز جو وچوڙو. پر شايد تو ٻڌو هجي بنا آگرين جي چرندڙ ساز ۽ ان جو بي آواز درد.

۱۸-مئي ۱۹۸۱

• مان ڪنهن اهڙي جاءِ تي آڪيرو ٿاهڻ گهران ٿو جتي ڪڏهن بارود ڦاٽڻ جو امڪان نه هجي.

• نفرتن جي اڏيءَ تي هڪ پاسي ساون پٽن جي ڏيري ۾ ٻئي پاسي موتئي جو اڇو ڪنڊ پيو آهي.

• شام ٿي چڪي آهي. آڪاس، رڻ پٽ وانگر حياتيءَ جي هلچل کان وانجهيل ٿو لڳي. ڇا اڄ ڪوبہ پکي آکيري ڏانهن واپس نہ ويندو!؟؟

• ڪتاب، بوڪ شلف جي شيشي مان جهاتيون پائي رهيا آهن؛ سيئي چپ چاپ، اداس ۽ اوٻاڙڪا. بوڪ شيلف جي چاتيءَ تي تالو آهي. ڪتاب روئي رهيا آهن، مس وڻڻي رهي آهي ،اکر ڏهي رهيا آهن. شلف اڃا بند آهي.

• خبر ناهي ڪهڙي شاعر چيو هو تہ، "بندوق ڏاڍي طاقتور آهي ڇاڪاڻ تہ اُها انسان کي ماري سگهي ٿي ۽ هر ان ڏهن کي قتل ڪري سگهي ٿي جيڪو سوچڻ جي صلاحيت رکندو هجي." پر بندوق ڏاڍي ڪمزور آهي جو تہ اها ڪنهن نہ ڪنهن انسان جي هڪ معمولي آڱر جي محتاج آهي ۽ اها بہ بندوق بازن جي پل آهي تہ سوچ گولين کائي مري ويندي آهي. هوءَ تہ گولي کائڻ کان پوءِ اڃا وڌيڪ ۽ ڏاڍي تيزيءَ سان پکڙجي سگهاري مادي شئي جو روپ وٺندي آهي. سوچ جيڪڏهن هڪ پيرو اڏامي وڃي تہ ان کي ماري نہ ٿو سگهجي. هوءَ اڏامندي رهندي، ان وقت تائين جيستائين دنيا جي گولي تي هڪ بہ انسان جيئرو آهي. سوچ اڏامي چڪي آهي ۽ معاملو بندوق جي وس کان ٻاهر نڪري ويو آهي.

۲۱ ــ جون ۱۹۸۱

ڪوليءَ جي پٽئين پاسي چند ڪڙيل ٿو لڳي تڏهن تہ ماحول ۾ ايڏي اڇاڻ آهي. ڪاش هن مهل چاندوڪيءَ جي ٽڏاڻ پنهنجي بت تي محسوس ڪري سگهجي ها، يا گهٽ ۾ گهٽ چاندوڪيءَ ۾ پنهنجو پاڇو ڏرتيءَ تي ڏسي سگهجي ها!

۲۲ ــ جون ۱۹۸۱

فطرت بي چين آهي. مسلسل متحرڪ. ۽ مان انجو حصو آهيان. جيڪڏهن فطرت کي هٿرادو طرح روڪيو وڃي تہ اها بيچينيءَ جي انتها کي ڇهڻ لڳندي. جيڪڏهن فطرت جي سيني ۾ دل پيدا ٿي پوي تہ اها منهنجي صورت وٺندي. اڄ شهر جي هر دروازي ٽي مگتو بيٺو آهي ۽ هر ڪو پنهنجون ڪوتائون سامیءَ جيان متّ ۾ پورڻ تي مجبور آهي. هن سڄي شهر جا سمورا ساز ڇو واڻن تي آڏا ابتا پيگا پيا آهن ۽ علم ۽ فن جا ڪتاب فوٽپاٽن تي پيا آهن. ۽ مان! پنهنجي بي چين ڪلا جي ناممڪن تسڪين لاءِ ڪنهن اهڙي ساز کي ڳولهيان پيو؛ جنهن تي نئين دور جي موسيقي ڪمپوز ڪري سگهجي. منهنجي ڪلا بي چين آهي پر مان ڪيس سڪون ڏين بدران ڪنهن ساز تي اڃا وڌيڪ بي چين ڪرڻ جي سنبت ۾ آهيان.

ڇا مان سدائين جلندو رهندس! ڇا منهنجي دل سدائين ڌڪندي رهندي؟

۲۳ ــ جون ۱۹۸۱

پندرهين صدي هجريءَ جو پهريون سال ۽ نندڙو علي بابا پنهنجي پهرين سالگرهہ قيد خاني جي ملاقات واري ڪمري ۾ ملهائڻ آيو.

سندس ڪچڙو ذهن موڪريون پتيون ڏسي گر سر ۽ پريشان هو، گهڙيءَ کن ۾ چپ ڪيي روئڻ لڳو. ترت ئي نرم ڪيڪ مٺان ٺهيل رنگين گل ڪيس ريجهائي ورتو ۽ دنيا جي سڀ کان قيمتي شئي سندس مرڪ (جنهن لاءِ فلسطيني شاعر محمود درويش پنهنجي اڌ زندگي ڏيڻ لاءِ تيار آهي) موٽي آئي ۽ قيد خاني جون موڪريون پتيون پتڪڙن هٿن ۾ جهليل گل کي حسرت ۽ رشڪ جي نگاهہ سان ڏسڻ لڳيون.

پٽ جي ديوارن پنهنجين محرومين تي روئڻ گهريو...پر روئي نہ سگهيون.

۱۷ ـ آگسٽ ۱۹۸۱

اقوام متحدھ کي ٻڌايو ويو آھي تہ ماريطانيہ ۾ ھن وقت ھڪ لک غلام آھن. ماريطانيہ ۱۹۶۰ ۾ فرانسيسي بيٺڪيت کان آجي ٿي. پر اڄ تائين ماڻھوءَ جي آزادي ھڪ سوال آھي. اضافي ڳالھہ اھا آھي تہ غلاميءَ خلاف مھم ھلائيندڙ بين الاقوامي تنظيم جي جنرل سيڪريٽريءَ جو چوڻ آھي تہ ماريطانيہ جي اقتصاديات جو آڌار غلاميءَ تي آھي تنھنڪري غلاميءَ جي خاتمي سان ملڪ جي معيشت بہ تباھہ ٿي ويندي.

۲۱ ـ آگسٽ ۱۹۸۱

جي تون سمجھين ٿو تہ، احساس جي شدت مايوسيءَ جو حملو آھي تہ تون غلط آھين، احساس جي شدت زندگيءَ جو احساس ۽ مايوسي موت جو ٻيو نالو آھي ھڪ جذبو زندگيءَ لاءِ تڙپ ۽ ٻيو اُن کان ٽڪا وٺ آھي.

• • •

پٽائي!

معاف ڪجانءِ! پر اڄ دل ٿي چوي تہ تنھنجي رسالي کي ٽڪٽڪيءَ سان ٻڌي ڏاڍا ڏٽڪا ھڻان. ايڏا ڏٽڪا ھڻان ايڏا ڏٽڪا ھڻان جو ان ۾ رحم احساس جي ڏنگ جي باھہ جھڪي ٿي وڃي جيڪو تنھنجي رسالي جي ست ستٽ سان اندر ۾ پنيٽ ڪري ايري ٿو، جيڪو سموري وجود کي ٽڙڪائي سَاڙي ٿو.

تنھنجو قسم پٽائي! تنھنجي رسالي مونکي ڏاڍا ڏک ڏنا آھن. مان ڏاڍو لچير آھيان، وڍيو آھيان. جي آڏو ھجين ھا تہ ڏسين ھا تہ تنھنجي رسالي جي ھڪ ھڪ ستٽ جي ۾ رحم سچائي، احساس ۽ اظھار جي شدت ڪيئن ڪٽي ۽ ڪنھن ڪنھن کي مڏين ڪاتين سان ڪٽو آھي.

پٽائي قسم اٽئي! يا تہ مونکي ان سڳھہ جي ھزارين پتي ڏي يا ان سڳھہ جو ڏس ڏي جنھن سان تو پنھنجو پاڻ کي ۽ رسالي جي پٽن کي پنھنجي تخيل جي لھسائيندڙ جيءَ کان بچايو آھي.

مان حيران آھيان تہ اھي ڏک جن جو اظھار بہ اسان کي ڏٽڪائي ٿو وجھي تن کي محسوس ڪري بہ تون اُيي پيرين ٻيٽو رھيو آھين. ڪاش! تون ڏاھو نہ ھجين ھا! يا ڪاش تنھنجا ٻول منھنجي ڪن تي نہ پون ھا!

تنھنجو پنھنجو فقير

پيارا منگي!

خوش هوندين. وري نظر موڪليان پيو، اڳئين پيري ڇاپڙ جي مهرباني. وقت جي ديوتا مونکي تنهنجي دنيا کان ڇني ڏار ڪيو آهي. ايئن سمجهه ته مان هڪ ڳيرو آهيان ۽ ماريءَ جي ڇوڙيل ڪارتوس جا ڪجهه ڇيرا منهنجي جسر ۾ گهڙي ويا آهن. رت، منهنجن پرن جو رنگ مٽائي رهيو آهي... ۽ مان زيتون جي ٽاري چنهب ۾ جهلي لاڳيتو اڏامي رهيو آهيان ـ ۽ ها! منهنجي پرواز جي منزل امن آهي.

اهو اقرار ۽ ڪرڻ ڏي ته اتساهه جو موت، زندگيءَ جو موت آهي. هن وقت منهنجي دنيا اتساهه جي خوشبوءِ سان ٽمٽار آهي. اڄ شايد ئي ڪو بدنصيب مري ٿو سگهي. پيارا! ادبي صفحو منهنجي لاءِ في الحال بالڪل اڪيلو ذريعو آهي جنهن سان مان پنهنجي سوچ ۽ پيڙا کي باقي دنيا سان هم آهنگ ڪري سگهان ٿو، ۽ اهو تنهنجي وس ۾ آهي. ادبي صفحي لاءِ ڪجهه تجويزون اٿم ڏار پني تي لکجن ٿيون.

تنهنجو

* * *

دوست!

باوجود انهيءَ احساس جي ته تنهنجو منهنجو ساڻ زندگيءَ جي ڪهڙي موڙ ۽ سبب کان آهي، اڄ تون ۽ مان هڪٻئي کي سڃاڻڻ کان انڪار ڪري رهيا آهيون. منهنجو انڪار تو لاءِ اعتمادجو سبب هئڻ گهرجي پر تنهنجي انڪار ۾ جذبي جو فرق آهي. پيارا! جڏهن تاريخ اڇن ورقن کي ڳاڙهو ڪرڻ لڳندي آهي تڏهن ايئن ئي ٿيندو آهي ـ نه تون دل لاهه، نه مان ڏک کي دائمي حيثيت ڏيندس.

ليڪڪ جو موت تڏهن ايندو آهي، جڏهن هو سمجهوتو ڪري. اهو سچ آهي ته ڏک سهڻ منهنجي وس کان ٻاهر آهي. منهنجو جسر ڪمزور آهي ۽ چڙ ڪنيو آهي. پر تڪليف جي شدت کان، جيڪڏهن اکين منجهان لڙڪ ڪري پون يا دانهن نڪري وڃي ته معاف ڪري ڇڏجانءِ .

تنهنجو

١٩ــ نومبر ١٩٨١

پکيءَ جي لات

پيارا منگي!

خوش هوندين. وچ ۾ توڏانهن هڪ خط لکيو هئم پر لکي ڦاڙي ڇڏيم. اڳيون نظم شايد صفحي جي معيار تي نه لٿو يا شايد....خير! وري نظم موڪليان پيو.

جڏهن ڪا جهرڪي داڻو چڳندي آهي ته گهڙيءَ گهڙيءَ ڪنڌ ورائي پنهنجين پتڪڙين اکين سان هيڏانهن هوڏانهن به نهاريندي ويندي آهي، هر لمحي سرڻ يا ٻليءَ جي جهٽ جي ڊپ کان. تنهن ويل دل چوندي آهي ته جهرڪيءَ کي چوان، ”فڪر نه ڪر مان تنهنجي حفاظت ڪندس“. پر چئي به نه سگهندو آهيان، خبر اٿم ته مون کان به ٽهي ويندي.

اڄڪلهه جهرڪين سان دوستي اٿم. هن عرصي دوران هڪ جهرڪي ۽ جهرڪ ٻه ٽي دفعا منهنجي ڪمري واري بتيءَ جي شيڊ ۾ آکيرو ٺاهي بيدا ڏيئي، ٻچا پيدا ڪري چڪا آهن. اڄڪلهه جهرڪ مونسان اڪيلو آهي. خبر ناهي ته جهرڪي کيس ڇڏي هلي وئي آهي يا کيس ڪو جهٽ هڻي ويو. ويچارو ڏاڍو پريشان آهي. رات جو رکي رکي رڙيون ڪندو آهي. ڏک، دانهن، اذيت ۽ احتجاج جو پاڻ ۾ ڪيڏو نه گهرو واسطو آهي! ڪڏهن Thorn Bird بابت ٻڌ اٿئي؟ Thorn Bird هڪ روايتي پکي آهي جيڪو پنهنجي زندگيءَ ۾ فقط هڪ ڀيرو ڳائيندو آهي. ايترو سٺو دنيا جي ٻي ڪابه مخلوق ڳائي نٿي سگهي. هيءُ پکي جڏهن اڏامڻ لائق ٿيندو آهي ته هو پنهنجو آکيرو ڇڏي ڪنهن ڪَنڊائين وڻ جي تلاش ۾ نڪرندو آهي ۽ تيستائين سک نه ايندو اٿس جيستائين اهو ڳولهي نه لهي. پوءِ، هو انهن ظالم ۽ بي رحم ڪنڊائين ٽارين جي وچ ۾ وچڙندو ۽ ڳائيندو آهي. ڳائيندي ڳائيندي هو پاڻ کي سڀ کان ڊگهي، تيز ۽ اُڀي ڪنڊي جي مٿان ڇڏيندو آهي ۽ ڪنڊو سندس جسم ۾ گهڙي ويندو آهي. هو مرندي مرندي پنهنجي اذيت منجهان سرور وٺندي تنواريندو آهي ۽ دنيا جي سڀ کان پياري گيت کي جنم ڏيندو آهي. هن ريت هو پنهنجو وجود ڏيئي گيت تخليق ڪندو آهي.

پر سڄي دنيا روز اهڙا گيت ٻڌي، تخليق جي اذيت کي محسوس ڪرڻ بدران مرڪي هلي ويندي آهي.

تنهنجو

۱۵ ــ ڊسمبر ۱۹۸۱

ڏيڊ سال جي عرصي کان پوءِ گڏيل چارج شيٽ ملي اٽئون ــ مارشل لا ريگيوليشن ۴، ۱۳، ۱۸، ۳۶، قلم ۱۲۴ــ اي ۽ ۱۴۹. انهن انگن جو سولي هوليءَ ۾ ترجمو ٿيندو: اعتراض جوگو مواد چپائڻ، ورهائڻ، گهٽ آمدني وارن ماڻهن کي مٽين طبقن خلاف پڙڪائڻ، فوج خلاف نفرت پکيڙڻ، اسلام خلاف ڪم ڪرڻ، صوبن وچ ۾ نفرتون پکيڙڻ، قانوني حڪومت خلاف بغاوت ۽ ملڪ سان غداري ڪرڻ.

سرڪاري وڪيل پنهنجي ابتدائي تقرير ۾ روسي افغاني خيالن جي پرچار جو اضافي الزام به چنبڙائي ڇڏيو. سيني قيدين مبارڪون ڏنيون آهن. سچ پچ ته اسان کي به ڏاڍي خوشي پئي ٿئي ڇاڪاڻ ته هاڻ بي دريافتا نه رهيا آهيون ۽ ڪيس هلڻ جوآسرو ٿيو آهي. سمورن الزامن جي مجموعي سزا پنجاهه سال، ٽيهه ٽنڪا ۽ ڏنڊ آهي.

چيانگ ڪائي شيڪ جي قيد ۾ ينگ سو به شايد اهڙي صورتحال هيٺ نظم لکيو هو ته:

"ايڏي ته عمر نه آهي تنهنجي

اڙي نادان!

ڏيئي سگهين ٿو سزا جيڏي"

سچ پچ، ته پنجاهه سالن جو عرصو ۽ سو به اڇوڪي تيز رفتار عوامي هلچل واري زماني ۾ ڪيڏي نه موتمار خوش فهمي آهي!

اڳ لڳايل الزامن ۾ مارشل لا ريگيوليشن ۱۵ به لڳايو ويو هو جنهن جي معنيٰ آهي، مسلح تخريبڪاري. يقين هن ڪيس ۾ ڪٿي به ڪنهن ڏنڪي بازيءَ جو ذڪر ڪونه هو، سواءِ سرخ پرچم ۽ هلچل اخبارن جي ڇپائيءَ جي. ۳۰ ــ آگسٽ ۱۹۸۰ وارين اخبارن ۾ عوام دشمن تخريبڪارن جو جهڙيءَ طرح پاڪستان جي هر اخبار ۾ اهم ترين خبر بڻائي 'ڏماڪو' ڪيو ويو هو ۽ وڏيڪ سنسني خيز انڪشافن جي توقع جو اظهار ڪيو ويو هو، تنهن ۾ يقين سيني کي ڏاڍي مايوسي ٿي هوندي. سرڪار بهادر کي ڏيڊ سال ڪانپوءِ به جڏهن اسلحو هٿ نه آيو تڏهن لاچار چپ چپات ۾ ريگيوليشن ۱۵ هٽائي غداريءَ جو قلم لڳائي ڇڏيو آهي.

ملڪ قاسم جڏهن جنوري ـ ۸۱ ۾ آيو هو تہ مٿس بہ "غداريءَ" جو قلم لڳايو هئائون. پر پوءِ شايد کين احساس ٿي ويو تہ غلطيءَ وچان پنهنجي ماٿهوءَ تي غلط ليبل لڳائي وڌو اٿئون. اها پي ڳالهہ آهي تہ سندن پوئين خيال سان هر هڪ جو مڪمل طور تي متفق هڻڻ ضروري نہ آهي.

تقريباً يارهين لڳي ڌاري خاص فوجي عدالت نمبر ـ ۵، ڪشمير اسپورٽس ڪامپليڪس جي مرڪزي آفيس ۾ پنهنجي ڪارروائي شروع ڪئي. عدالت پنهنجو تعارف ڪرايو. "منهنجو نالو ڪرنل عتيق آهي. هن عدالت جي صدر هڻڻ جي ناتي اها منهنجي ذميداري آهي تہ مان اصل حقيقت تائين پهچي انصاف جي سفارش مٿي موڪليان. منهنجي سڄي پاسي ڪيپٽن افتخار جليس (ابراهيم جليس جو پٽ) آهي ۽ منهنجي کاٻي پاسي مسٽر حبيب الله پٽو سول مئجسٽريٽ آهي. هيءَ عدالت مارشل لا ايڊمنسٽريٽر زون سي ۽ سنڌ جي گورنر جنرل عباسيءَ جي حڪم سان تشڪيل ڏني وئي آهي."

شايد اهو تعارف کا قانوني ضرورت هئي پر جام ان تي اعتراض اٿارڻ ۾ دير نہ ڪئي. جيتوڻيڪ عدالت ۾ فقط قانوني ويڙهہ ٿيندي آهي ۽ فيصلا ڪنهن ٻئي هنڌان نازل ٿيندا آهن پر تڏهن بہ ميدان خالي ڇڏڻ مان ڪهڙو فائدو؟ جام اعتراض ڪندي چيو تہ، "ڪرنل صاحب! بحيثيت چگي ماٿهوءَ جي مان توهانجي عزت ڪيان ٿو پر جڏهن اوهين مارشل لا جا نمائندا ٿي سامهون آيا آهيو تہ پوءِ اسان هت پنهنجي نہ پر پورهيت ماٿهن ۽ انهن جي سياست جا نمائندا ٿي ڳالهائينداسين". ڪرنل ڏاڍي غور سان ڪيس ڏسندو رهيو. ٿي سگهي ٿو تہ اها سندس پيشورانہ ضرورت بہ هجي، پر خود سندس ذات بہ تجسس ۽ ضمير جي دباءُ هيٺ هڻڻ ڪپندي هئي. شايد هو فقط عدالت جي رسمي اطمينان جي حد تائين نہ پر هڪ عام شهريءَ وانگر بہ ڪجهہ ڄاڻڻ گهرندو هجي!

"ٻيا قانوني اعتراض تہ اسان ان وقت ڪري سگهنداسين جڏهن اسان کي دوستن ۽ وڪيلن سان مشورو ڪرڻ لاءِ قانوني حق ملندو پر في الحال اسين ايترو چئي سگهون ٿا تہ هن عدالت جي تشڪيل جائز ناهي ڇاڪاڻ تہ هن ڪيس ۾ ملوث اسانجي هڪ ساٿيءَ جي قتل ۾ گهربل جوابدار جنرل عباسي اسان يعني فريادي ڌر تي ڪيس هلائڻ لاءِ ڪابہ عدالت تشڪيل نٿو ڪري سگهي ۽ ٻيو اعتراض اهو آهي تہ اسان جيئن تہ مارشل لا کي غير قانوني سمجهون ٿا تنهنڪري ان جي هر عمل ۽ هن عدالت جي تشڪيل کي بہ قانون مطابق غلط سمجهون ٿا. اسان جي خيال ۾ جيڪڏهن ڪنهن کي اسان تي ڪيس هلائڻ جو حق آهي تہ اها فقط هن ملڪ جي ماٿهن جي

عدالت آهي." جام ساقيءَ ابتدائي اعتراض زباني داخل ڪيا.

ڪرنل اعتراضن کي رد ڪري چڏيو ۽ قسم کنيو ته، "مان خدا کي حاضر ناظر سمجهي اقرار ٿو ڪيان ته پنهنجا فرض صحيح انجام ڏيندس."

جام کي وري موقعو ملي ويو. ڪجهه چوڻ جي اجازت گهري چيائين، "توهان قسم ته نه کڻو ڪرنل صاحب! اسان کي قسمن تي ڏاڍا فريب مليا آهن. اسان، ماڻهن کي قسم پچندي ڏٺو آهي..... نه فقط ڏٺو آهي پر وردي ۾ پچندي ڏٺو آهي!" ڪرنل کوبه تبصرو ڪرڻ بدران ٽڪي ٽڪي مرڪيو. شايد هو ڳالهه جي توڙ کي سمجهي ويو هو، چيائين، "مان فقط پنهنجي قسم جو ذميوار آهيان."

۱۸ ــ ڊسمبر ۱۹۸۱

اخبارن تان اڄا سينسر شپ لٿي ناهي پر سختيءَ ۾ ڪجهه گهٽتائي محسوس ٿئي ٿي. سرڪار ٿن اخبارن، جنگ، نواءِ وقت ۽ مشرق تان مڪمل سينسر شپ لاٿي آهي پر انهن اخبارن جي طبقاتي وابستگي جيڪري پاليسيءَ ۾ ڪو به فرق نه آيو آهي. امن پنهنجي وس آهر ۽ ڪاروباري گهرجن مطابق مختلف پاليسي رکي ڪافي خبرون ڏئي رهي آهي. هلال پاڪستان به همت ڪئي آهي، ڪجهه نه ڪجهه پڙهڻ لاءِ ملي وڃي ٿو، خانا پريءَ جي حد تائين ئي سهي.

نواءِ وقت ته سنئين سڌي ڪشتري پاليسي پئي هلائي، جو آهي ئي انهن جي. جنگ جو مالڪ ته پاڻ پاويهن خاندانن مان هڪ ٿي پيو آهي. هلال پاڪستان پنهنجن سمورن بهترين ڪارڪنن جي باوجود ٽرسٽ جي انتظاميه جي پاليسين کان ڪنڌ نه ٿي ڪيائي سگهي. آخر، ٽرسٽ به ته سرڪار جي ٿي.

پاڪستان ۾ به صحافت ۽ اخبار هاڻي باقاعدي صنعت جي شڪل وٺي چڪي آهي. وڏا وڏا سيٺيون پنهنجيون پاليسيون هلائڻ ۽ سرڪار سان ساڻيه برابريءَ لاءِ پنهنجا شرط رکي راءِ عامه کي برابر اوندهه ۾ رکڻ جو ڪم تمام ڪاميابيءَ سان ڪري رهيا آهن. مجال آهي جو ڪا حقيقي ڊڪليريشن وٺي سگهي! جڏهن ته جنگ گروپ ۽ ڊان گروپ مختلف نالن، پاليسين هيٺ چار چار پنج پنج اخبارون ڪڍي رهيا آهن. سبب پيو کوبه ڪونهي سواءِ ٽ ڊري اتحاد جي. ان اتحاد کي جيڪا مرضي پئي سو نالو ڏئي

سگھجي ٿو. چاهي ان کي وٺش، کتري، برهمڻ اتحاد چئو، چاهي فوج، ملا سرمائيدار اتحاد چئو. باقي رهيو عوام! سو ته يا آهي ٽلهو پورهيت يا شودر جنهن جو ڪنهن به ڳالهه ۾ ڪجهه نه وڃي. پر جيڪڏهن ڪجهه دخل اندازيءَ جي ڪوشش ڪيائين ته براهمڻ ويدن جي قوت سان، ڪشتري تلوار جي سگهه سان ۽ وٺش ناٽي جي مار سان نابود ڪري ڇڏيندس.

۱۹ــ ڊسمبر ۱۹۸۱

اڄ جنم ڏينهن اٿر. پنهنجي وجود جي تلاش ۽ سچاڻپ جي مسئلي تي سوچڻ لاءِ حق تي آهيان. خبر ناهي ته ڪيئن اڄ ويٺي ويٺي بحث چڙي پيو. تون ڪير آهين، مان ڪير آهيان ۽ هو ڪير آهي؟ سچاڻپ چاهي؟

اڇوڪي بحث ۾ ڪماندر عالم، ارشاد راڄ، حسن نظامي ۽ مان شريڪ ٿياسون. عالم بهاري آهي، نظامي پنجاب جو، راڄ راجپوت آهي ۽ مان سنڌ جو. جيڪڏهن اهي سچاڻپون صحيح آهن ته پوءِ گهٽين ڳالهين جا جواز ڳولهڻا پون ٿا. پرجيڪڏهن اهي غلط آهن ته پوءِ سچ ڇا آهي؟ اڄ اسان سيني کي هڪ ئي شڪايت محسوس ٿي، پنهنجي ڏرتيءَ سان ڇڇريل وابستگيءَ جو احساس. هن ديس جي حڪمرانن جڏهن به مونکي منهنجي سچاڻپ ٻڌائي آهي، مون اها ٻڌي آهي؛ جيڪا هو ٻڌائڻ چاهين ٿا. ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ جي سچاڻپ ڪارڊ تي منهنجي تصوير لڳل سچاڻپ ـ ڇا سنڌو نديءَ کي ڪوٺر سان پيٽي سگهجي ٿو! اڄ هر فرد ديس ۾ پرديسي هئڻ جو احساس ڪٽي ڏرتيءَ کي پنهنجو ۽ پاڻ کي ڏرتيءَ جو سڏڻ لاءِ آتو آهي ـ پر وقت جا ڪانٽا هر ٽڪ ٽڪ سان چون ٿا "ڪوشش جاري رکو... ڪوشش جاري رکو."

هونئن ته شايد مان سچاڻپ جي سفر ۾ هت نه پهچان ها پر مسئلو اسان جي پنهنجي سچاڻپ جوآهي. حقيقت جي کوج واري انساني فطرت انسان کي پٽر واري دور جي اونداهن غارن ۾ لهڻ تي مجبور ڪيو آهي. مون لاءِ به اونداهين ۾ رهڻ کان بهتر هو ته مان پنهنجي ڳولا ڪيان. روشني حاصل ڪيان ۽ پنهنجي جوڙ جڪ ڏسي پنهنجي گروهه جو تعين ڪيان. اسان اهي ناهيون جيئن ٻڌايا وڃون ٿا. هن بوتل ۾ اهو شراب ڪونهي جيڪو ان تي چنبڙايل ليبل ٻڌائي رهيو آهي. هيءَ سچاڻپ مونتي مڙهي وئي آهي.

اڄ جي اونداهي غار ۾ جڏهن مان پنهنجي وجود کي هٽوراڙيون هٽي سچاڻڻ جي ڪوشش ڪريان ٿو ته مونکي هڪ انسان نظر اچي ٿو، زنجيرن ۾ ٻڌل ۽ سچ جي ڳولا لاءِ آتو.

تاريخ، سچ ڳولهي ئي وئندي آهي، پوءِ ڪٽي ڪيس ڪيڏو به چونڊ لڪايو وڃي. هوءَ منّيءَ جا تهه لاهي چڊيندي آهي. بلڪل ايئن جيئن بت تراش فرهاد، شهزادي شيرين جو عاشق نه رهيو آهي. بلڪل ايئن جيئن نئين تحقيق ٻڌائي ٿي ته فرهاد شيرين جي عشق ۾ ڪير جي ندين بدران ازبيڪستان جي عام ماڻهن کي ڏڪر کان بچائڻ لاءِ جبل ٽڪي پاڻيءَ جي نهر ڪوڙي هئي.

۲۷ ـ ڊسمبر ۱۹۸۱

تمام پياري دوست جي خواهش تي پوري ڪوشش جي باوجود گيت نه لکي سگهيو. احساس جون رهڙون من ۾ پيون ئي ڪونه ـ شايد ڦٽ سُکي ويو آهي. وري ڪو نئون زخم لڳي ۽ ڇِڪي ته لکان ـ

• • •

رات جو پويون پهر آهي ۽ مان...

اڃا تائين خوشبوءِ جي ڳولا ۾ ـــ

خوشبوءِ ڦُٽڻ جو وقت ويجهو اچي ويو آهي

• • •

نه آمريڪا، نه روس دنيا ۾ سپر پاور فقط ۽ فقط ماڻهو آهي . اهو ماڻهو جنهن جا هٿ پورهيو ڪن ٿا ۽ منجهن تخليقي سگهه جا اٽڪٽ پندار آهن. ماڻهو، جنهن جا هٿ جيڪڏهن زمين ۾ ڪپي وڃن ته...

• • •

هڪڙي ديواني پتو تنهنجو پڇيو،

جاءِ تي پنهنجي بيهاري آيس

(بدر قريشي)

مان تنها ڪونه هوندس بدر هڪڙو شهر آ آباد

گهٽا ئي مقبرا آهن، صليب و دار جي پويان

(بدر قريشي)

"لفظ پٽرن کان بہ ڳوڙو ٿي ويو
زندگي جو بار هلکو ٿي ويو
جنهن کي دنيا ٿي ڏکاري سو اڇي
جو نہ ڪنهنجو آهہ منهنجو ٿي ويو"
(بدر قريشي)

۲۹ ــ ڊسمبر ۱۹۸۱

سهڻن سپنن کي ڇاهي؟
ڪٽي پي، ڪڏهن بہ، ڪهڙي بہ لمحي
ڪنهن تيسر ۽ بيچين پالک جيان
چرکي ٿا جاڳي پون ـ
مگر تن کي ڪهري خبر!
تہ حقيقت جي دنيا ۾ تن کي نپائڻ
ڪيڏو آ مشڪل ـ
انهن معصوم سپنن کي ڪهڙي خبر
تہ حقيقت جي دنيا ۾ آزاد چمڙن ۽ چهرن
بني نوع آدم کي ڪيڏو ستائي ڇڏيو آ
اڄا سڄ ٽڪجي سمهي ئي نٿو
تہ هوڇهرا ڏيئي ٿا چون:
" ڏس، ڪيڏو نہ آهي امن!" ـ
۽ اسان کي ڏسو!
گوتم ۽ اُنجي اهنسا پٽيان
پتين جي پاڪر ۾ پهچي چڪاسون مگر
چمڙن ۽ چهرن کي جيئندان ڏيئي اڄا

سپڻ جي معصوم ٻالڪ کي ريجهائي ريجهائي ٽڪجون ٿا

ڪڏهن دم دلاسن جي پي انت رڄ

ڪڏهن لوڀ لالچ

ڪڏهن پيار جي ٽپڪي ڏئي ٽاسهاري ڇڏيون

ڪڏهن دل جي نازڪ ڳلن تي

چمائڻ جي بارش وسائي

آگريون چٽي ٿا ڇڏيون -

ڇا توهان کي خبر آ اسان ڪير آهيون؟

اسان امن جا پوڄاري!

پنهنجن ئي معصوم سپڻ جا قاتل!

پنهنجا ئي جيرا اڇا پي

مها سنگرام کان اڳي ئي

ٽلهين ٽوڙين ڳجهن جي حوالي ڪيون ٿا

اسان!

گوتم جي اهنسا جا شارح

مهن جي درّي جي گهٽين منجهان

ڏاڪڻ وٽان

لڏل لاش آهيون -

سپڻ کي ڇا آهي؟

ڪٽي پي ڪڏهن بہ ڪهڙي بہ لحي...

•••

"پي" ڪلاس جو بورچي نسير خان قيدي آهي - آزاد دنيا ۾ سنها ٽلها ڏاڙا هٽندو هو. بورچي خاني جي سڄي ذميداري مٿس آهي. ڪيس روزآنو مقرر ڪيل راشن جو اڌ ملندو آهي. باقي اڌ انتظاميہ ۾ حصو پتي ٽي ويندو آهي. اڌ راشن مان پڪل مانيءَ جي نسبت هيءَ آهي: صبح جو ڪچو بيدو ۽

ڊبل روٽي سان چانهه جو هڪ ڪوپ. افضل خان ان چانهه کي "ٻوڏ وارو پاڻي" چوندو آهي. واقعي! جابلو علائقي ۾ لوڙيل پاڻيءَ جو رنگ اهڙو ئي هوندو آهي. منجهند جو مانهه جي دال جون ۾ ڏويون ۾ ٻه ڦلڪيون. شام جو وري ٻوڏ وارو پاڻي ۾ رات جو پاڻي جي ڏنڊ ۾ پٽاڻن جا ننڍڙا ٽڪرا. اهو راشن جو روز وارو رينگٽ آهي. چانهه کير کنڊ ۾ پتيءَ ۾ اڌ ڪٽوتي، ماني رُکي، پندرهن منٽ نه کائجي ته پاڙ جهڙي ٿي ويندي آهي. نه گيهه، نه مصالحو، نه پروٽين، نه وٽامن. خير سان جيڪو ٽورو گهٽو گيهه کنڊ اچي ٿو سو نسيم خان ۾ حد جي عملدارن ممتاز خان ۾ حوالدار شيرعلي خان لاءِ آهي. هو جيل مان گيهه ۾ ٽب پرائا، دودَ پتي ۾ آملیٽ ٺهرائي کائڻ کي پنهنجو حق سمجهن ٿا ـ آخر انهيءَ جي بدلي ۾ هو حدن اندر انتظام ۾ ته قائم رکن ٿا!

راشن جي هڙي منصفاڻي ورڇ پوڙهن حوالدارن جي ڪرندڙ ۾ ڏهندڙ صحت کي ڪجهه نه ڪجهه ٽيڪ ڏني آهي. ٻئي طرف وڏا وڏا پهلوان قيدي اندران کوکلا ٿي ويا آهن. شايد انگريزن واري زماني ۾ ٻه ايئن ئي هو. ڳالهه ٿا ڪن ته انگريزن جي دؤر ۾ هڪ قيديءَ پريذ جي ڏينهن همٽ ڪري مانيءَ جو بچيل ٽڪر انگريز سپرنٽنڈنٽ جي اُن ڪتي اڳيان اڇليو جيڪو هر وقت ساٿس گڏ هوندو هو. ڪتي، ان مانيءَ کي سونگهي ڇڏي ڏنو. قيديءَ سپرنٽنڈنٽ کي عرض ڪيو ته، "صاحب! هيءَ ماني ڪتو به نٿو کائي ـ" تنهن تي صاحب چيو هو، "ٺيڪ آهي، پر هيءُ منهنجو ڪتو آهي. (توهان کان افضل آهي)"

تنهن ڏينهن مارشل لا ٽيم جو هڪ ڪرنل معائنو ڪندي بورچي خاني ۾ گهڙي ويو هو. پاڻيءَ جي ڏنڊ ۾ پٽاڻن جا چوڪنڊا ٽڪرا چلهه تي رکيل هئا. پر ۾ مانيون پچي رهيون هيون. سپرنٽنڈنٽ صاحب مانيءَ جي تعريف ڪندي فرمايو! "ڪرنل صاحب هڙي ماني قيدين کي گهر ۾ به نصيب نٿي ٿئي!" ڪيڏو نه سچ هو. پلا اهڙي ماني.....

* * *

۲۹ ـ ڊسمبر ۱۹۸۱

عدالت ۾ اسان ڏوهي هئڻ کان انڪار ڪيو آهي. ڏوهارين جي لسٽ ۾ ڪامريڊ امام علي نازش، جبار خٽڪ ۽ نرنجن ڪمار جا نالا مفرور طور ڏيکاريل آهن.

۵ ــ جنوري ۱۹۸۲

مون پنهنجي کوليءَ جي هڪ ديوار تي ٻه تصويرون ٽنگيون آهن. پهرين تصوير ۾ هڪ اگهاڙو انسان پٽ جي اوٽ ۾ پنهنجي اوگهڙ لڪائي رهيو آهي. مان ڪيس پنهنجو ڪمبل آڇي نٿو سگهان ڇو ته مون وٽ فقط هڪ ئي ڪمبل آهي ۽ سيارو پنهنجي عروج تي.

بي تصوير ۾، هڪ ماڻهوءَ جي سڄي جسم ۾ سوئا ٽنبيل آهن. هو جيئرو آهي. مان سندس ڇهري تي ايري آيل تڪليف جون ريکائون ڏسي پنهنجي تڪليف وساري وهندو آهيان. پر...

سپ ميخون پنهنجي جسم ۾ ٽنبي سگهجن ٿيون مگر 'هن گهڙيءَ' جي انتظار واري ميخ دل ۾ ٽنبيل هوندي آهي، جيڪا ڪڍي نه نٿي سگهجي:

"نو نيئر، ڏهه ڏانوٽيون پندرهن پيند پياس!

جڏهن سڄڻ ياد پياس، ڇرڪ ڇنايس هڪڙي."

(پٽائي)

صلاحون ۽ آڇتون

۱۶ ــ جنوري ۱۹۸۲

"هن رستي تي هلندي هلندي تون مري ويندين - توکي اهو رستو ڇڏڻو ئي پوندو!"

"نه پيارا! مان سمجهان ٿو ته اڃا هاڻ پيدا ٿيو آهيان - رستو ڇڏيم ته مري ويندم!"

"تون تباهه ٿي ويندين!"

"نه! مان نئين سماج جي شڪل ۾ وجود رکندس!"

"تون غلط آهين!"

"فيصلو وقت ڪندو آهي!"

"تون ائبنارمل آهين!"

"ڇا سچ ۾ ائبنارمل ٿيندو آهي؟"

"دل نه لاهه! تون جلد آزاد ٿي ويندين!"

"شايد هي ديوارون مونکي ڇڏي ڏين پر منهنجو ضمير مونکي ڪڏهن به آزاد نه ڪندو!"

چارج شيٽ مطابق هن ڪيس ۾ ملزمن جا نالا:

۱. احمد ڪمال وارثي، گرفتاري ۲۹ جولاءِ ۱۹۸۰ع.

۲. غلام شبير شر، گرفتاري ۲۹ جولاءِ ۱۹۸۰

۳. پروفيسر جمال نقوي، گرفتاري ۲۹ جولاءِ ۱۹۸۰

۴. سهيل سانگي، گرفتاري ۳۰ جولاءِ ۱۹۸۰

۵. امر لعل، گرفتاري ۲۰ سيپٽمبر ۱۹۸۰

۶. بدر جمال ابڙو، گرفتاري ۴ نومبر ۱۹۸۰

۷. جام ساقي، گرفتاري ۱۰ ڊسمبر ۱۹۷۸

۸. نازش امروهوي (مفرور)

۹. جبار خٽڪ (مفرور)

۱۰. نرنجن ڪمار (مفرور)

۱۱. نذير عباسي شهيد (۹ آگسٽ)، گرفتاري ۲۹ جولاءِ ۱۹۸۰

• • •

جا جر جانڻون نہ ڏئي، ڏيئا نہ موهي
سڏون ڪوهہ ڪري، سا پنهجي ڪانڌ جون.

(ساموندي)

وڪيلن جا نالا

يوسف لغاري: سهيل سانگي

شفيع محمدي: بدر ابڙو

بئريسٽر ودود: ڄام ساقي

اختر حسين: امرلال

امجد علي: پروفيسر جمال نقوي

رشيد رضوي: ڪمال وارثي

ڪوبہ نہ : غلام شبير شر

١٧ـ جنوري ١٩٨٢

مان سڄي عمر گيت لکي بہ پاڻ گيت ٿي نہ سگهيم

۽ هو...

جنهن سڄي عمر گيت نہ لکيو

گيت ٿي ويو ـ

فقط ٻہ سٽون چئي:

”منهنجي زندگي سڏ آهي ۽

منهنجو موت هڪ گيت.“

مان سوچيان ٿو تہ وڏو ڪير آهي؟

سچ، يا

سچ ڳالهائڻ وارو!؟؟

***

سرڪار جو خيال آهي ته اسان مان هرهڪ ڇٽي؛ ماٺهن کي ٻڌايو آهي ته سماج ۾ ننڍ وڏايون ۽ هيٺ مٿاهيون آهن ۽ اهو به ٻڌايو آهي ته هو ڏکويل آهن ۽ غريب آهن ۽ اهو به ته مارشل لا ۾ ظلم ٿيندو آهي ۽ اهو به ته ملڪ ۾ مهانگائي آهي ۽ اهو به ٻڌايو آهي ته هن جون پگهارون گهٽ آهن. تعجب آهي! هن ملڪ جي ماٺهن کي اها به خبر نه هئي.

۱۸ جنوري ۱۹۸۲

عدالت ۾ سرڪاري ڏر هر ممڪن حد تائين اها ڪوشش ڪري رهي آهي ته ڪارروائيءَ دوران لفظ ڪميونزم، ڪميونسٽ يا ڪميونسٽ پارٽي استعمال نه ٿئي. چارج شيٽ ۽ چالان ۾ به مختلف اکر استعمال ڪيا اٿن. هونئن سندن اها ڪوشش گهڻو وقت هلي نه سگهندي ڇاڪاڻ ته ڏيهي ۽ پرڏيهي اردو توڙي انگريزي اخبارون ~Communist Trial 7~، "جام ساقي ڪيس" "سات ڪميونسٽ ليڈرون کي خلاف مقدمہ" "نذير عباسي ڪيس" وغيره جي هيڊ لائين سان رپورٽنگ ڪري رهيون آهن (اڳتي هلي هيءُ ڪيس "جام ساقي ڪيس" سڏجڻ لڳو.)

ڪالهه به، جڏهن سرڪاري شاهد سب انسپيڪٽر اسلم نور پير کوڙي پاڻ کي "سچو" ثابت ڪري رهيو تڏهن به ايٿن ئي چيائين، "جناب! جيئن ئي آءُ اندر گهڙيس ته پارٽيءَ جا هيءُ به ماٺهو اتي ويٺا هئا!" هن ڪمال ۽ شبير ڏانهن اشارو ڪندي چيو هو. يوسف لغاريءَ آڏي پڇا ڪندي ڪائنس پارٽيءَ جو نالو ڪڍائڻ لاءِ پڇيو ته، "هي ڪهڙي پارٽيءَ جا ماٺهو آهن؟ مهرباني ڪري کولي ٻڌاءِ ته افطار پارٽيءَ جا آهن يا ڪنهن پارٽيءَ جا يا ماڳهين پوليس پارٽيءَ جا آهن". مجبور ٿي يار پارٽيءَ جو نالو به کنيو ۽ ڪميونسٽن کان شديد نفرت جو اظهار به ڪيائين. پڇاڙيءَ ۾ هڪ ڳالهه ڏاڍي مزيدار ڇڻي ويو، چيائين، "مون ڪڏهن به ڪميونسٽ لٽريچر نه پڙهيو آهي. مان نائين جماعت پاس آهيان ۽ ابن صفي جا جاسوسي ناول پڙهيا اٿم".

* * *

شبير شر جي طبيعت ٺيڪ ناهي، ڪالهه عدالت ۾ بي هوش ٿي ويو هو. ڪيس فوري طور تي دوائون ڪارائي عدالتي ڪارروائي جاري رکئي وئي.

* * *

هن کوليءَ جي دروازي مان هر رات فقط هڪڙو تارو نظر ايندو آهي. هن يارن مونکان آسماني تارن جو حسن بہ کسي ورتو آهي. اڇڪلهہ منهنجي آسمان جو رنگ اڇو آهي جنهن ۾ هڪ ڪمزور بلب ٽمڪندو آهي ۽ پنهنجو ڦڪو رنگ اڇين پتين تي پکيڙيندو آهي.

دل چوي ٿي تہ دروازي سان لڳي تارن جي ڇپر کٽ ڏسان، پر اتي ڪجهہ بہ ناهي. مونکي ٻڌايو ويو آهي تہ مونسان انصاف ٿيندو. انصاف؟ ڪهڙو انصاف؟ ٻيو تہ ٺهيو مان فقط چند ڏسڻ ٿو گهران، فقط چند. جنهن کان هيءُ سمورو عرصو سڪايو ويو آهيان ۽ جنهن کي هاڻي فقط پنهنجين يادن جي زور تي ڏسي سگهان ٿو. يا اهو اڪيلو ٽمڪندڙ تارو منهنجو چند آهي جيڪو اونداهيءَ کوليءَ مٿان ڪڙي، شيخن جي وٽين منجهان، تمام ڏورانهين کان هٽ لوڏي مونکي چوندو آهي، "مان موجود آهيان!" فطرت، ماڻهوءَ سان پنهنجو ناتو ڪڏهن نہ ٽوڙيندي آهي چاڪاڻ تہ سندس سونهن انساني اک جي محتاج آهي. انسان سندس سونهن سان پيار بہ ڪندو آهي تہ ان منجهان زندگي بہ ونڊندو آهي. شايد اهو تارو ان لاءِ ئي تخليق ٿيو آهي تہ جڏهن مونکان منهنجو آسمان، منهنجا تارا ۽ منهنجو چند ڪسجي وڃن تڏهن هو اُتساهہ ۽ روشنيءَ جو ذريعو بڻجي رڄي ۽ مونکي ڪائنات جي چرپر کان واقف رکي.

۲۱ ــ جنوري ۱۹۸۲

اگهاڙي انسان ۽ ميخون ٽنبيل ماڻهوءَ واريون تصويرون ديوار تي نہ ڏسي امر لال پڇيو، "تصويرون ڪري پيون چا؟" ــ اهي ٻئي تصويرون جيلر ڪٽي ويو آهي چو تہ ديوارون سرڪار جون آهن ۽ تصويرون محروم انسانيت جون هيون.

۲۲ ــ جنوري ۱۹۸۲

قيد خاني جي ٻارين ۾ بيٺل سورج ديوتا جا پوجاري هاڻي سورج مکي ٽي پيا آهن. هو، هر رات مومل وانگر هار سينگار ۾ ۽ خوشبوءُ سان غسل ڪندي گذارين ٿا. هر صبح، چپڙن تي مرڪ پکيڙي قطار ۾ بيهن ٿا... پرروشنيءَ جو ديوتا ڏانهن نهاريو بدران، سندن اوسئيڙي کان بي نياز وڏي شان سان قيد خاني جي مٿان لنگهي هليو ويندو آهي ــ هر گل صبح کان سانجهي تائين کيس تڪيندو رهجي ويندو آهي ــ ۽ هر رات وري خوشبوءُ ۽ ماڪ جي لڙڪن سان وهنجي سهنجي هڪ ڏينهن کيس پرسن ڪري وڃڻ جي اميد تي جيئندو آهي.

سپ نہ وڃي ستيون، ايا ڪي سنجن
پير سي پهرن، جي اجائجي آيون
(مارئي)

۲۳ ــ جنوري ۱۹۸۲

اڄوڪي ڪارروائي بہ ڏاڍي دلچسپ رهي آهي. اسلم نور عدالت کي ٻڌايو تہ هي سمورا ملزم پاڪستان ٺهڻ واري وقت کان ئي ان جي خلاف سازشون ڪري رهيا آهن. يوسف لغاريءَ آڏي پڇا ڪ پڇيس تہ "تنهنجو مطلب آهي تہ جڏهن کان بہ اڳ هي ماڻهو تخريبڪاري ڪندا رهيا هئا؟" اسلم نور وراڻيو "نہ، منهنجو مطلب آهي جائي جڏهن کان." يوسف لغاريءَ وري چيو تہ، "يعني جڏهن هيءُ ننڍڙا ٻار هئا تڏهن کان وٺي؟" اسلم نور چيو، "نہ، منهنجو مطلب آهي جڏهن کان ... جڏهن کان ..." پوءِ هو گهبرائجي ويو چاڪاڻ تہ عدالت ۾ ٺهڪڙو مچي ويو هو.

تخريبي لٽريچر جي سوال تي يار بہ ڪتاب قابل اعتراض ٻڌايا. هڪڙو ڪتابڙو 'ماسڪو اولمپڪ جا پروگرام' هو ۽ ٻيو 'سويت يونين ڪي مسلمان' پهرين ڪتاب تي اهو اعتراض هئس تہ اهو ماسڪو ۾ ڇپيل آهي ۽ پوئين ڪتاب لاءِ چيائين تہ، "اهو ڪتاب پڙهڻ سان اهو تاثر اپري ٿو تہ سويت يونين ۾ مسلمانن جي حالت ۽ انهن کي مليل آزادي پاڪستان ۾ رهندڙ مسلمانن کان بهتر آهي." خبر ناهي تہ ڪيس مسلمانن جي سويت يونين ۾ بهتر حالت تي اعتراض ڇو ٿيو؟ بهرحال، يوسف لغاريءَ ڪيس مشرور ڏنو آهي تہ اهو اعتراض پاڪستاني عدالت ۾ نہ پرسويت يونين جي سرڪار وٽ ڪري.

۲۶ ــ جنوري ۱۹۸۲

گهٽي دير ٿي وئي پرعدالت نہ لڳي. خبر ناهي سهيل سانگيءَ کي چاسجهيو؛ پڇيائين، "وڪيل گندگي اڄا تائين نہ آيو آهي ڇا؟" ماڻ سندس مطلب سمجهي نہ سگهيو. هيءَ نئين پرولي مونکان نہ پڳي. سهيل مرڪيو ۽ چيائين. "ادا، هڪڙا هوندا آهن وڪيل صفائي؛ تہ هو وڪيل گندگي ٿيو نہ!" مون تصور ۾ سرڪاري وڪيل کي آندو. سندس سيني تي هڪ ميدل لڳل ڏٺم جنهن تي لکيل هو 'وڪيل گندگي'. خبر ناهي ڇو هو مونکي ڏاڍو رحم جوڳو لڳو.

۲۷ ــ جنوري ۱۹۸۲

سوجهرو ٽيڙ شروع ٿيو آهي، جهرڪين جي اٽڪٽ چرڙ چرڙ شروع ٿي چڪي آهي. پاڪيٽ ريڊيو آل انڊيا تان راڳ پيروي ٻڌائي رهيو آهي. ٽوري جهٽ رکي ڪورٽ جي تياري شروع ڪندس. اڄ ڪلهه تقريباً روز ڪيس هلي رهيو آهي. اسان فوجي عدالت جا ان حد تائين عادي ٿي چڪا آهيو جو اڪثر عدالتي ڪارروائيءَ دوران ڪو نظر يا ٽيڙو لڪجي ويندو آهي. شبيرشر بہ پنهنجي ڊائري اتي ويهي لکندو آهي.

اولمپيا

مها ديوتا، ڏٺين جي ڏٺي زيوس خيالن ئي خيالن ۾ پٽڪي چيو "عظيم آهين ـ تون عظيم آهين،سسيفس! اڏول منش مان بهادرن جو قدر ڪيان ٿو. تون ڏرتيءَ جي حقير زندگيءَ ۾ ڪنهن ديوتا سمان آهين! تون سچ آهين، شراب آهين. تنهنجو حوصلو منهنجي حڪم جيڏو سگهارو آهي!"

رولاڪ هوائن تعجب سان زيوس کي ڏنو ۽ واچوڙو بنجي پٽڪن جو راز دنيا تي فاش ڪري ڇڏيو، "ديوتائن جي ديوتا زيوس ماٺهوءَ جي قوت جو اقرار ڪيو آهي!" خبر ٻڌي:

سورج ٽيڙ ڪاڏو مگر پاڻ سنپالي ٻيهر سرڻ لڳو

هر انسان پاڻ کي چڪ پائي ڏنو

پهاڙن ڪَنُ ڏيئي وري وري ٻڌو

۽ پاتال ۾ زندگي ڊوڙي وئي...

مرڪي پيا ڪيئي اڪسي يان

ڊپ ۾ ٻُجهڻ ڊوڙي پيون

پرومٿيسس پنهنجو اڌ ڪاڏل جيرو وري پيٽ ۾ لڪائي ڇڏيو، اولمپيا جي محلات ۾ ڏار پئجي ويو.

ديوتا، مها ديوتا ڏٺين جي ڏٺيءَ پنهنجيون ئي ٻوٽيون پٽي رانيات ڪيو، "احساس جي رهڻ ۽ ادراڪ جي هر تاري تي نوان پنجوڙ اڇلايا جن...!"

ايفروڊائٽ، منهن لڪائي منهن ڪري نڪري وئي
اپالو، عقل ۽ داش جا سمورا ڪتاب ويڑهي ڇڏيا
ڪيوپڊ پنڌ پهڻ ٽي ويو
...۽ پاتال پرجي ويا.

۳۰ــ جنوري ۱۹۸۲

ڪالهه ڪان ڪيس بابت اخبارن ۾رپورٽنگ تي پابندي وڌي وئي آهي ڇو ته سرڪاري شاهدن جا عظيم الشان ڪارناما ۽ بيان پڑهي ماڻهو ڪل ۾ ٻوڙجي وڃن ٿا ۽ خواه مخواه سرڪاري ڏر تي اثر پئجي وڃي ٿو. پلا اها به ڪا ڳالهه ٽي ته جيڪڏهن ڪو آفيسر ابن صفي جي جاسوسي ناولن جي اثر هيٺ ڪامياب ڇاپو هڻي ته به ڪير نه مڃي. ڇا ڪوبه پاڪستاني پوليس آفيسر ڪرنل فريدي ۽ ايڪس ٽو جو مقابلو نٿو ڪري سگهي؟ سنڌ جي اطلاعات ڪاتي طرفان سمورين اخبارن کي هينڊ آئوٽ ذريعي هدايتون جاري ڪيون ويون آهن ته هن ڪيس بابت رپورٽون شايع نه ڪن.

• • •

جج صاحب!

عدالت کي خبر پئجي چڪي آهي ته مان شاعر آهيان، اديب آهيان ۽ بت تراش آهيان ــ ۽ توهان کي اهو به ٻڌايو ويو آهي ته مان تخريبڪار آهيان ۽ ملڪ جو دشمن آهيان. ڇا توهان اڃا به فيصلو نه ڪري سگهيا ته حقيقت ۽ الزام ۾ ڪيڏو تضاد آهي!؟

۱ــ فيبروري ۱۹۸۲

عدالت جي ساهيءَ دوران ڪنهن سپاهيءَ ڪرنل کي دانهن ڏني ته جوابدارن جا گهٽا ملاقاتي جمع ٽي ويا آهن ۽ مسئلو گنپير ٽيڙ جو خطرو آهي. ڪرنل پنهنجي آفيس مان هڪدم اٿي صورتحال جو جائزو وٺڻ آيو. ڏٺائين ته پتو پيس. ملاقاتي ته گهٽا ڪونه هئا (جوابدارن ۽ ملاقاتين کان سپاهين جو تعداد ٽيڙو هو) پر ڏاڍيان ڳالهائڻ ڪري ماحول مڇي مارڪيٽ لڳو پيو هو. هونئن به جتي جام هوندو آهي اتي زندگي اٿلي پوندي آهي.

تنهن هوندي بہ ڪرنل سخت لهجو ڪندي چيو، "چا جو گوڙ آهي؟ سڄو فلور (منزل) ڊسٽرب ٿي رهيو آهي." جام ڪان رهيو نہ ٿيو، وراڻيائين، "جناب! اسان تہ فقط هڪ ئي منزل ڊسٽرب ڪئي آهي پر 'هن' جنهن سڄو ملڪ ڊسٽرب ڪري ڇڏيو آهي تنهن کي بہ ڪٽي ڪجهہ سمجهايو!" ڪرنل کي ماڻ لڳي وئي. جام کي موقعو ملي ويو. چيائين، "ڪرنل صاحب! غريب ماڻهوءَ جي زندگيءَ ۾ خوشي ڪڏهن ڪڏهن ايندي آهي ۽ اها بہ تمام ٿوري. ان ڪري هو ان خوشيءَ جي هڪ هڪ لمحي کي نچوڙي، ڦڙو ڦڙو چوسي مزو وٺندو آهي" ڪرنل جي چهري تي مرڪ اچي وئي، "توکان ڪو نٽو ڪٽي سگهي جام! پر خدا جي واسطي گهٽو گوڙ تہ نہ ڪيو!"

هڪ ڪردار

صمد جيون قيدي هوش حواس رجائڻ لڳو آهي. اڄ ڪيس پت ئي پت سان پنڌ ڪندي ڏٺو. هو پنڌ بہ ڪندو ٿي ويو تہ پنهنجي منهن ڪلندو بہ ٿي وتيو. خبر ناهي ڪهڙين سوچن ۾ غلطان هو. فيبروريءَ جو مهينو، مٽان صبح جي ڏڪائيندڙ ٺڏ، ويتر صمد خان گوڏ مٽان فقط آلي گنجي پائي ڦري رهيو هو. پڇيومانس، "چا پيو سوچين؟" چيائين، "سوچيان ٿو تہ الله سائينءَ انسان کي چو پيدا ڪيو آهي؟" ڳالهہ تہ واقعي سوچڻ جي هئي پر چاڪاڻ تہ سندس واتان سدائين اهو ئي جواب ٻڌڻ لاءِ ملندو هو تنهنڪري حيرت کانہ ٿي. پڇيومانس، "پلا سياري ۾ هيءَ آلي گنجي چو پائي ٻيٺو آهين؟" چيائين، "سُکايان ٿو."

صمد جا ڪجهہ ٻيا بہ سوال آهن. ڪڏهن پڇندو آهي تہ "دوست کي ڪيئن سجاڻجي؟" تہ ڪڏهن پڇندو، "منهنجي ماءُ منهنجي لاءِ چا سوچيندي هوندي تہ مان قاتل آهيان يا بي گناهہ؟" ۽ تہ ڪڏهن وري پڇندو، "ماڻهوءَ کي ٻُڇ چو نہ هوندو آهي؟" هو ڪڏهن ڏاڙهي رکندو آهي، ڪڏهن اوچتو ڏسبو تہ ڏاڙهي مڇون چٽُ. هڪ ڀيري تہ ريزر سان مٿو ڪوڙي ٽڪ ڪري بيهي رهيو. ڪڏهن چوندو تہ "الله سان ڪٽي ڪئي اٿر" ڪَڏهن چوندو آهي تہ "هاڻ دوستي ڪئي اٿر". سڄي گفتگو هو پنهنجي مرضي سان ڪندو آهي. ڪنهن ٻئي ساٿس ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪئي تہ ان کي لنوائي ويندو آهي. جيڪڏهن ڪو ڪائنس پڇي تہ ؟"'تون ڪير آهين؟" تہ اڪثر بن مان هڪ جواب ڏيندو آهي. يا تہ چوندو، "ياد

ڪونہ اٿر!" يا وري چوندو، "بس انسان آهيان پن ٽنگن تي هلان ٿو، هٿن سان ڪاوان ٿو، صبح جو اٿندو آهيان ۽ رات جو سمهي پوندو آهيان!"

ڪنهن جو احسان نہ کٹندو آهي، نہ ڪنهن جي ماني کائي نہ چانهہ پيئي. چوندو آهي، "مون وٽ پنهنجي چانهہ بہ آهي، بسڪوٽ بہ آهن ۽ ماني بہ آهي." ڪنهن گهٹو اصرار ڪيو تہ اٿي هليو ويندو آهي.

۲ ــ فيبروري ۱۹۸۲

آغا صاحب ڊائيٽنگ تي آهي. تمام زبردست ڪوشش جي باوجود گهٹو ڪامياب نہ ٿيو آهي.

نيرن مهل اعلان ڪيائين تہ اڄ هو ڪجهہ بہ نہ کائيندو پر ساڳئي لمحي ۾ ٽوڪريءَ مان انجير ڪڍي کائڻ لڳو. پڇيو مانس، "آغا صاحب اتي جو اتي..." چيائين، "انجير ڪنگهہ لاءِ مفيد آهي". ڊاڪٽر مولا بخش چيس، "پر توکي کنگهہ تہ ڪونهي!" چيائين، "متان ٽي پوي احتياط ضروري آهي".

آغا بحيثيت انسان جي تمام پيارو ماڻهو آهي. منجهس بہ خوبيون آهن ۽ بہ ڪوتاهيون. هڪ تہ يار ويس آهي ۽ ٻيو پرخلوص ـ ڪوتاهيون لکڻ چگي ڳالهہ ناهي. دوستن جون فقط چگايون ڳائبيون. ڪيس هر فروٽ جا جزا بر زبان ياد آهن. مٺو ميوو وڌيڪ پسند ڪندو آهي پر چانهہ ڦڪي پيئندو آهي چو تہ سندس خيال ۾ ڪنڊ صحت لاءِ نقصانڪار آهي. حلوو، پيڑا، مائو، ڪيڪ ۽ مٺايون آڏو هجن تہ پوءِ دنيا جي بي هر شيءِ جي حيثيت ثانوي ٽي ويندي آهي.

ڪڏهن ڪڏهن آغا مونکي 'ڇهہ دوست' واري لوڪ ڪهاڻيءَ جو هڪ ڪردار لڳندو آهي، جيڪي ظالم جادوگر جي چنبي منجهان هڪ شهزاديءَ کي ڇڏائڻ واري مهم ۾ نڪتل هٿا.

۳ــ فيبروري ۱۹۸۲

پاتال مان ... ماٹڪ لاءِ

پاتال جو در گهڙيءَ کن کلي بند ٿيو... هڪ نئون باڻي، زيوس جي مڙهيل قانونن کان انڪاري، ڏرتيءَ جي هوائن ۾ منن چشمن کان تڙجي سزا پوڳڻ لاءِ وارد ٿيو... خبر ڪٽي، هانءُ ڏاريندڙ... ڏاڙڻ جيان دل ۾ چڪ وجهندڙ...

"ماٹڪ گذاري ويو..."

ماٹڪ... ڏرتيءَ جي گولي تي انساني حقن جو پرچارڪ... پاڻ جهڙن سان پيار ڪندڙ ۽ پاتال ۾ لڳاتار پوڳنا ۾ جوڙيل انسانن جي ڏرتيءَ ڏانهن موٽ لاءِ چپ چاپ لاڳيتو وڙهندو... سسيفس جيان.

سسفيس جو آزاد ساٿي: پنهنجي قلم جي سموري سگهه سان تاريخ جو ڦيٽو هلائيندو، ڦيرائندو، گهليندو، ڇڪيندو، ڏڪيندو اوچتو ئي اوچتو گر ٿي ويو...

اڏول ۽ آڻ نه مڃيندڙ سسيفس... سدائين ڪنڌ تاڻي زيوس جي شڪتيءَ کي للڪاريندڙ، لوڏيندڙ ۽ اولمپيا جي محل ۾ ڌار وجهندڙ هٿيلي قيديءَ جي اکين مان لڙڪ ڪري پيا ۽ سُڪي ويا. "ڇا اهو ٿي سگهي ٿو؟" "نه... نه" ذهن ڪاب ڳالهه قبول ڪرڻ کان انڪاري.

هٿيلو قيدي تصور ۾ ڏسي ٿو: ڏرتيءَ تي ماٹڪ جي هلايل، ڦيرايل، گهليل، ڇڪيل ڳري ڦيٽي جو زمين جي سيني تي گهرو ۽ ڊگهو تمام ڊگهو پٽو... ۽ ماٹڪ جي پهن جي زور سان ڏرتيءَ تي ٺهيل... اُڪريل نشان... محسوس ڪري ٿو: سيني ۾ درد جي لهر... ٻانهن جا ڏورا ڏرا هڪ سيڪنڊ لاءِ... اٽگهڙيل ڳرو پٽر ٽڙڪي ٿو هيٺ پستيءَ ڏانهن وڃڻ لاءِ اوچتو...

ڏاڍيان رانيات... "سسيفس!" رڙ ۽ تنهن جا پڙاڏا... چئني طرف. پاتال جي واليءَ جون ڪرڙيون اکيون... چهبڪ، شرڙاٽ... سسيفس جي پٺيءَ تي پٽو، ماٹڪ جي چوريل ڦيٽي جي پٺي جهڙو.

* * *

٦ ــ فيبروري ١٩٨٢

ٽپهري:

سپاٽي آءِ جي اچڻو آهي. جيل جو سالياني رائونڊ ٽيڻو آهي. گذريل سال ڏاڍو تجسس محسوس ٿيو هئم، هن موقعي تي. پر هن سال ته ڇڻ سڀ ڪجهه عام رواجي آهي، شايد انڪري ته ماحول سان واقفيت کان پوءِ حيرت ختم ٿي ويندي آهي. تياريون مڪمل آهن پرتڏهن به سنهو سنهو ڪم ڪافي رهيل آهي.

قيدي هر قسم جو ڪم ڪار ڪري رهيا آهن. چٽني طرفن کان سپاهين ۽ حوالدارن جا ڪڙڪا، دڙڪا ۽ سونڻن جا ٿهڪا آهن. قيدي انسان عزت وڃائڻ بعد جسم بچائڻ جي آخري ڪوشش ڪندي تمام تيزيءَ سان بنهه ڦرموڻيءَ جيان ڪم کي لڳل آهن. رنگ، چونو، پلستر، ويلڊنگ ۽ نالين جي مرمت ختم ٿي چڪي آهي. ڪاش! جيلن کي مضبوط ۽ قائم دائم رکڻ بدران هيءَ سموري ڪوشش انساني حقن ۽ انهن جي بچاءُ لاءِ ڪري سگهجي ها. ڪاش! هيءُ سمورا هٿ ملڪ جي ترقيءَ لاءِ صحيح پاسي ڏانهن محنت ڪري سگهن ها!

پر، هتي ته صفائيءَ لاءِ گندي نالي جو پوچو لڳرايو وڃي ٿو، جنهن سان ماحول ۾ ڏپ، مڇر، منگهڻ، مڪيون ۽ ان کان پوءِ مليريا، خارش ۽ ٻيون موتمار بيماريون پيدا ڪيون وڃن ٿيون.

شام ستين لڳي:

جهنڊيون لڳڻ شروع ٿي ويون آهن. قيدي هٽن سان قيد خاني جو سينگار! ماحول ۾ عجيب ڪيفيتن جو ٿهلاءُ، قيدين جو شوق، ٺهڪ ۽ لطيفا. ڏاڍيان سڏ، ڇڻ ڪا پڪنڪ هجي! سڀڪجهه فقط انڪري آهي ته ڪرڻ لاءِ ٻيو ڪجهه به نه آهي ۽ نه ڪرڻ جي صورت ۾ جيل انتظاميه جو قهر نازل ٿيندو ــ هيءُ شغل جاري رکڻ ڪري ٽوٽل تارن ايرٽ بعد ٿيندو.

اڃوڪي شام ڏاڍي سهڻي آهي. تقريباً ڏيڍ سال ڪانپوءِ چند ڏسي سگهيس، خوشقسمتيءَ سان پوري آب ۽ تاب سان چمڪندڙ. اڃا چڙهڻو هو پر مان بند ٿي ويس. هيءَ شام ڪا طلسماتي شام هئي، پرستان وانگر. ڪنهن به شخص، ڪنهن به رات جي ڪنهن به پهر ۾ ايڏو مزو محسوس نه ڪيو هوندو. چا ته چند هو! چا ته ميراڻ مائل ڳاڙهاڻ ۽ چانڊوڪيءَ جو نئون اوتجندڙ سرور هو ــ ۽ خاص ڪري اها گهڙي جڏهن ڪا سرڻ اڏامندي

اڏامندي چنبڙ جي اڇي ٽڪ آڏو لنگهي ٽي وئي.

۽ اهڙي آسمان هيٺ ان ئي گهڙي قيدي، قيدخانو سينگارڻ ۽ رڌل - پيڙا، راند ۽ منجي ويل. مدافعتي قوت جو عجيب ٺاهـ!

* * *

۱۵ ــ فيبروري ۱۹۸۲

وائيجر زحل اُڪري پلوٽو ڏانهن وڌڻ شروع ڪري ڇڏيو آهي - خلائي شٽل - وري وري خلائن جا سير ڪري رهي آهي - ۽ ... هن خلائي دؤر جي قيد خانن ۾ ڏيئي جي ڪمزور لاٽ اونداهيءَ جو سينو چيري مونکي لکڻ ۾ مدد ڏيئي رهي آهي.

۱۷ ــ فيبروري ۱۹۸۲

سڄي رات بُکيءَ جي سور کان فرش تي ڦٽڪندو رهيس. بند کوليءَ ۾ تنهائي. سرڪاري طبيب چوائي موڪليو هو ته هو نه ايندو. جيلر چيو، "در صبح جو ستين لڳي کان اڳ نه کُلندو." يمراج پٽي ٽپري مونّي ويو آهي، اڄ سندس مرڪ نيڪ ملائڪن جهڙي هئي.

علاج مهيا نه ڪرڻ بہ شايد سرڪار جو ڪو هٿيار آهي. مونکي دانهن نه ڪرڻ گهرجي.

مان واردِ ــ ۱۸ مان واردِ ۱۷ ڏانهن انڪري شفٽ ٽي آيو هوس جو ان وقت واردِ ــ ۱۸ ۾ نوان آيل قيدي مزاج ۾ بالڪل مختلف هئا. جيل ان مهل "وڏيڪ جيل" ٽي ويندو آهي جڏهن کولي پائيءَ جو مزاج نه ملي. پر جيڪڏهن خوش قسمتيءَ سان "کولي پائيءَ" جو مزاج ملي آيو ته جيل، اڌ ختر ٽي ويندو آهي. ان وقت مان سچ پچ ايترو ته ڪڪ ٽي ويو هئس جو اتان پڄي واردِ ــ ۱۷ جي اڪيلي کوليءَ ۾ پناهہ ورتم. پر اڄ وري۱۸ــ نمبر ڏانهن مونّي آيو آهيان. سبب، ڪلهہ رات بکيءَ وارو سور آهي.

صبح جو ڊپٽي سپرنٽنڈنٽ راجا سان رات واري واقعي تي ڊاڪٽر ۽ جيل انتظاميہ جي رويي تي سخت تڪرار ٿيو هو. مان جهيڙو نه ڪندو آهيان ۽ نه ئي ڪڏهن وڏي آواز ڳالهايو هوندم. ڪوشش ڪندو آهيان ته پاڻ تي ضابطو هجي ۽ ڏاڍائي ڪندڙ کي معاف ڪجي. پر جڏهن بہ ڪنهن شخص بيهودي لهجي ۾ ڳالهايو آهي مونکان ضبط ڇڏائجي ويو آهي. بدقسمتيءَ سان

ڊپٽيءَ جو لهجو بنهه اٽڪندڙ آهي ۽ ا ن لهجي سبب قيدي توڙي سپاهي کانئس ڇرڪندا آهن. جيتوڻيڪ آءٌ سمجهان ٿو ته ڊپٽي اندر جو اهڙو خراب نه آهي جيترو سندس لهجو خراب آهي.

ڊپٽي سان جهيڙي جو ڪارڻ فقط اهو هو ته اڄ معمول موجب چپ چاپ عدالت وڃڻ بدران ڪورٽ وڃڻ کان اڳ ڊپٽي سان ملڻ جو مطالبو ڪيو هوم. ان مهل ڪورٽ ويندڙ قيدي جوڙي جوڙي ۾ ماڙيءَ ۾ هئا. جڏهن ڊپٽيءَ تماڊينگي انداز ۾ رڙ ڪئي ۽ چيوته جيڪڏهن ڊاڪٽر نه آيو ته کا وڏي ڳاله ناهي ٿي ۽ مان چپ چاپ ڪورٽ وڃان. بدقسميءَ سان سندس لهجو مونکان برداشت نه ٿيو ۽ انکان پوءِ منهنجو آواز ڊپٽيءَ کان مٿي هو. پرويز شاهه ۽ امر لال بگڙيل صورتحال سنيالي. ۽ امر لال ۽ مان عدالت روانا ٿياسون.

مون فوجي عدالت ۾ جيل انتظاميه ۽ ڊاڪٽر جي روين سميت پنهنجي بيماريءَ جا تفصيل داخل ڪيا ۽ عدالت کان مطالبو ڪيو ته اها مونکي جيل ۾ زندگيءَ جي ضمانت ڏئي ڇو ته في الحال منهنجي موت جي ڪنهن به پرواني تي صحيح نه ٿي آهي.

واپس پهچڻ تي سپرنٽنڊنٽ ممتاز قاضي، ڊپٽي راجا ۽ ڊاڪٽر جيل جي مکيه گيٽ کان باهر آڏر پاءُ ڪرڻ آيا. "ابڙا صاحب! توهان ڏاڍا جذباتي ماڻهو آهيو. اسان جي نوڪريءَ جو خيال به ڪونه ڪيو. اسان توهان جي بزرگن جيڏا...." وغيرهه وغيرهه.

ڊاڪٽر طبعيت جو احوال ورتو ۽ رپورٽ لکي. ايڪس ري ۽ پين ٽيسٽن لاءِ سول اسپتال موڪلڻ وارو رجسٽر پريو ۽ ٻڌايو ته هو هاڻي روزانو صبح جو عدالت وڃڻ کان اڳ اسان کان طبعيت پڇندو. امر لال ڪن ۾ چيو "لڳي ٿو ڪرنل ناهوڪي چند ڏني اٿس!"

سپرنٽنڊنٽ جي حڪم سان وارڊ ـ ۱۷ بدلي ڪيو ويو آهيان. جتي بن ڇٽن جي جاءِ خالي آهي. پرويز شاهه مون سان ساڻ ڏيڻ لاءِ وارڊ ۱۷ ـ جي آرام ڏيندڙ ڪولي ڇڏي مون سان گڏ آيو آهي ۽ هاڻي اسان "ڪولي پائي" آهيون.

ارشاد راڄ برابر وارڊ ڪوليءَ ۾ آهي. ٻيا قيدي غير سياسي آهن پر انهن جا ڪيس سمري ملٽري ۾ هليا آهن ۽ هڪ هڪ سال سزا ملي اٽن جيڪ ڪجهه مهينن ۾ پوري ٿيندن.

پرويز شاهه تي ڏکيا ڪيس هنيا ويا آهن ۽ تازچرڪئمپن ۾ ڏڪهو عرصو رهي آيو آهي. جڏهن جيل پهتو ته ڪيس بند وارڊ ۾ قيد تنهائي ۾ رکيوهئائون. ٻئي ڏينهن تي ئي امرلال بند وارڊ جي هڪ برداشتيءَ ذريعي ساڻس رابطو ڪري ورتو هو. چاکاڻ ته هو پاڻ بند وارڊ جو سير ڪري چڪو آهي ۽ اتان جي برداشتين سان واقفيت هئس.اهو برداشتي روزانو هڪ يا ٻه پيرا بي ڪلاس واري بورچي خاني ۾ چانهه يا نشتو ٺاهڻ ايندو هو ۽ اهي ئي لمحا رابطي جو سبب بڻيا هئا. بهرحال، هفتي ڪن ۾ پرويز شاهه بند وارڊ مان آزاد ٿي ١٧ ـ وارڊ شفٽ ٿي آيو ۽ پارٽيءَ جي ڪارڪنن جي سار سنيال ۾ لڳي ويو جيڪا رفيق صفي، سميع منير ۽ راشد رباني‌ءَ جي وڃڻ کان پوءِ باقي نه رهي هئي.

١٨ ـ فيبروري ١٩٨٢

"ڏاڏي منهنجن سائين کي گل ڏجانءِ!". هيءُ ڇئن سالن جي اروشا جو تحفو آهي. ٻن سالن جي راميش گهٽي سوچ ويچار کان پوءِ پنهنجي تحفي جي چوند ڪندي چيو "ڏاڏي! ڏاڏي! منهنجن سائين کي برسات ڏجانءِ!" اهي تحفا آپا ممتاز نوراني‌ءَ هٿ پهتا آهن.

اهي سوڪڙيون منهنجي ڪاڻ جيتريون معصوم آهن، اوتريون قيمتي، اوتريون ئي پياريون ۽ اوتريون ئي اتساهه ڏيندڙ. منهنجي خواهش آهي ته منهنجا هيءُ ننڍڙا ساٿي ان سماج ۾ نپجي وڏا ٿين جنهن لاءِ سندن وڏن جدوجهد ڪئي ۽ ڪري رهيا آهن. ڪاش! هو جلد کان جلد غلاميءَ واري دور مان نڪري حقيقي آزاديءَ واري فضا ۾ پير وجهن.

• • •

"God respects me when I work, but, He Loves me when I sing." Tagore.

• • •

جوش گذاري ويو.

• • •

۲۲ ــ فيبروري ۱۹۸۲

REON

ريون، اڇي رنگ جي ڳچي ۾ نيرن پرن وارو هڪ پکي آهي جيڪو اتر آمريڪا جي ڏنڊڪٽا ۾ اتان جي قبائلين ۾ پوڄيو ويندو آهي. چيو ويندو آهي ته جيڪڏهن ڪو ڪيس ماري ڳترا ڳترا ڪري سمنڊ ۾ لوڙهي ڇڏي تڏهن به هو ٻيهر ڳنڍجي آسمان ڏانهن اڏامي ويندو آهي. هن جي باري ۾ هڪ لوڪ ڪهاڻي آهي ته، "هڪ دفعي ڪنهن، چنڊ کي ڪيترين ئي ڪوڙين ۽ ڳوڙين ۾ لکائي ڇڏيو. ريون، ان ماڻهوءَ جي گهر ويو ۽ سندس باغيچي ۾ جهنگلي ٻير جي شڪل ۾ پيدا ٿيو. ان ماڻهوءَ جي هڪ جوان ڇوڪريءَ ٻير کاڌو، تڏهن ريون ڇوڪريءَ جي ڪک مان ٻار ٻڍي پيدا ٿيو. جڏهن وڏو ٿيو ته کيڏڻ لاءِ ماءُ کان چنڊ گهريائين. ماءُ منٽ ميڙ ڪري پنهنجي پيءُ کان اهو لکايل چنڊ گهريو ۽ پٽ کي کيڏڻ لاءِ ڏئي ڇڏيائين. ريون چنڊ کي پنهنجن هٿن ۾ جهليو پر جيئن ته ڪمرو بند هو ۽ منجهس ڪابه دري نه هئي تنهنڪري هن چنڊ کي بخاري جي چمنيءَ مان ٻاهر ڪڍي آسمان ڏانهن موڪلي ڇڏيو ۽ دنيا جون اونداهيون راتيون چانڊوڪين ۾ بدلجي ويون

(محبت نامے ــ امرتا پريتم)

* * *

غلام اهوآهي، جيڪو ڪنهن ٻئي جي انتظار ۾ آهي ته اُهو اڇي ڪيس ڇڏائيندو. جيڪڏهن تون چاهين ٿو ته حياتيءَ ۾ ڦيرو اڇي ته پهرين پاڻ کي لاچار سمجهڻ ڇڏي ڏي. (ازرا پائونڊ)

۲۳ ــ فيبروري ۱۹۸۲

خوش هوندينءَ!

الاهي خط لکيا اٿم پر جواب مهينن جي انتظار کانپوءِ ملي ٿو. خبر ناهي ته غيبي ادارا پنهنجون ڪارروايون ڪري (سينسر ڪري) پوءِ اڳتي پوسٽ ڪن ٿا يا تنهنجي پنهنجي سستي آهي. گذريل خط ۾ توکان پڇيو هئم ته شاعري ڪرين ٿي يا ڇڏي ڏني اٿئي؟ وراڻي اڃا نه پهتي آهي - ٿي سگهي ته کجهه نوان نظم لکي موڪل.

جنهن ڏينهن مونکي چارج شيٽ ملي هئي تنهن ڏينهن جيل موٽڻ کان پوءِ مون ڏاڍي غور سان پنهنجي صورت آئيني ۾ ڏٺي هئي. نه ...نه ٻي ڪا خاص ڳالهه نه هئي. مون ته فقط اهو ڏسڻ ٿئي گهريو ته غدارن، تخريبڪارن

۽ باغين جي شڪل ڪهڙي هوندي آهي. مونکي يقين آهي ته اهي الزام ٻڌي جتي تون ڏني هوندين۽ اتي ڪل بہ آئي هوندء ۽ ڪنهن سوچ ۾ پڙي وئي هوندين۽.

جڏهن ڪيپٽن ظفرالله پوشني پنڊي سازش ڪيس ۾ گرفتار ٿيو هو، تن ڏينهن سندس مڱڻو ٿيل هو. شاديء ۾ ڪي مهينا رهيل هئس. چوڪريء ڏيڍ سال ڪن سندس انتظار ڪيو ۽ پوء چار سال سزا ٻڌي زندگيء لاء نئون ساٿي چونڊيائين ـ چگو ڪيائين.

جڏهن مان انٽروگيشن واري مرحلي مان گذريو هئس تڏهن مونکي ميجر سليم ٻڌايو هو ته آئون گهٽ ۾ گهٽ چار سال جيل ۾ رهندس. منهنجي طرفان توکي آزادي آهي. چاڪاڻ ته مونکي بہ ڏگهو عرصو رهڻ جي پڪ آهي. مان تنهنجي زندگيء کي انتظار جي اٽڪل باهہ جي حوالي ڪرڻ کان ڏجان ٿو.

تنهنجو

۲۶ ـ فيبروري ۱۹۸۲

"عالمي ادارن جهنگلي جانورن جي تحفظ واري جاکوڙ ۾ تيزي آندي آهي." (ريڊيو رپورٽ)

خبر ناهي ته عالمي ادارن طرفان انساني حقن جي بحالي واري جاکوڙ جو ڇا ٿيو! اڄ حيواني حقن، انساني حقن کي شڪست ڏيئي وڌيڪ اهميت حاصل ڪري ورتي آهي. مان بحيثيت انسان جي ساڻن رشڪ ڪري سگهان ٿو، ساڙ نہ.

* * *

اهو ساڳيو ميسٽو برداشتي جيڪو چرس ۽ چوريء جي چڪر ۾ ڪيترا پيرا قيد ڪاٽي چڪو آهي، جنهن کي مان تقريباً روز ڏاڍي پيار سان سمجهائيندو آهيان ۽ ڪائنس واعدو ورتو هئم ته هو آئيندهہ چوري نہ ڪندو ۽ نہ ئي جهيڙو ڪندو،اڄ منهنجي ئي واڇ چورائي ويو. مان حيران آهيان ته هيءُ شخص پنهنجي محبوب ترين هستي 'ماءُ' جو قسم کڻي، ڪيئن پڄي ويٺو آهي..... شايد هيروئن جي ٻاڙ لڳي هوندس!

۱ ـ مارچ ۱۹۸۲

حفيظ جالنڌريءَ جوش کي مرڻ کان پوءِ بہ نہ بخشيو آهي. خبر ناهي تہ جوش جي خلاف ايڏا 'ننڍڙا' اکر ڳالهائڻ کانپوءِ بہ سندن هانءَ تي ڇنڊو پيو يا نہ ـ شايد ڪڏهن پوندو بہ نہ.

۸ ـ مارچ ۱۹۸۲

دل چوي ٿي تہ پنهنجون پوٽيون پٽجن. اڄ ڪوبہ اهڙو ڪونهي جنهن سان خيالن جي ڏي وٺ ڪجي. سڀ ڏويزنون، وارڊ ۽ بيرڪون بند آهن. جيل گرم آهي.

ڪجهہ ڏينهن اڳ جيل انتظاميہ ۽ هائجيڪنگ ڪيس وارن نوجوانن جو پاڻ ۾ ٽڪراءُ ٿيو هو. انتظاميہ جي سياسي نوجوانن سان هيءَ پهرين چڪري ڏٺي اٿر. ڪجهہ سپاهين جي چهرن تي پٽيون هٻل آهن. هرسپاهي جي اک خوفناڪ حد تائين ڳاڙهي ۽ گهوريندڙ آهي. سندن وس پچي تہ سياسي سياسين جا هڏ ڪڏ پچي رکن.

قيديءَ جو انتظاميہ سان جسماني طاقت جي بنياد تي جهيڙو وڌي غلطي آهي. خاص طور تي ان وقت جڏهن سياسي قوتون ٻاهرين دنيا ۾ ڪمزور ۽ غير منظم هجن. قيديءَ جي بغاوت، اهڙيءَ حالت ۾ ڪمزور سياسي حڪمت عملي آهي. اها پي ڳالهہ آهي تہ ڪڏهن ڪڏهن اهڙيون حالتون پيدا ٿي پونديون آهن جو جذباتي نوجوان انتظاميہ جي غير قانوني حرڪتن ۽ زيادتين خلاف اٿي بيهي رهندا آهن.

تازو جهيڙو، انتظاميہ جي مرضيءَ سان ٿيو آهي. حقيقت اها آهي تہ جيل ۾ اندر سياسي نوجوانن جو تعداد گهٽو نہ سهي تہ بہ ڇگو خاصو آهي. اهي انتظاميہ جي هر غلط قدمءِ هر قيدي (سياسي توڙي غير سياسي) سان ٿيندڙ ظلم جي وچ ۾ اچي انکي روڪين ٿا، جنهن ڪري سياسي نوجوانن جو اثر وڌي رهيو هو. ٻئي طرف انتظاميہ جي آمدنيءَ جا ذريعا اثر ۾ اچي ويا آهن ـ ٻڌجي پيو تہ سياسي نوجوانن تي هيءُ ايڪشن ڪٽڻ جي باقاعدي منظوري ورتي وئي هئي. چوڪرن کي ڏاڍو ماريو اٿن، بي انتها. وارن ڪن جهلي گهلڻ، ٽونشا، لتون، ڏنڊا، بڪون، اگهاڙو ڪرڻ ـ جسم جا وار ۽ مڇون پٽي رت وهائڻ ـ ڇا نہ ٿيو آهي!؟ ڪنهن جو بہ جسم سڄو ڪونهي. سيف الله، ناصربلوچ، عيسيٰ، لاهوتي ۽ هر اهو نوجوان بند وارڊ جي فرش تي پيو آهي جنهن تي الذوالفقار جو ٽپو هنيو ويو آهي.

• • •

۱۰ ــ مارچ ۱۹۸۲

سهيل تي بيٽل شاهد ڪجهہ وڌيڪ ئي شريف ماڻهو نڪتو آهي. ڪلهہ هن زندگيءَ ۾ پهريون پيرو سهيل سانگيءَ جي شڪل ڏٺي. شايد ڪنهن پوليس واري پري کان 'شناخت' ڪرائي هئس. اڄ اتفاق سان سهيل ڪلين شيو ٿي آيو تہ شاهد (اي ايس آءِ غلام محمد) کيس سڃاڻي نہ سگهيو. عدالت ۾ سڃاڻپ مهل پهرين مونتي هٿ رکيائين ۽ پوءِ امرلال تي. جڏهن ڪورٽ ۾ ٺهڪڙو متو تہ بدحواس ٿي اٿي بيٺو. دانهن نڪري ويس، "ملزم ڪٿي آهي؟" عدالت درڪو ڏنس تہ غور سان سهيل کي ڏٺائين، هت پي دانهن نڪري ويس. "جوابدار مڃون صاف چو ڪرايون آهن؟" ڪرنل ڏند ڪرٽيا تہ هيسجي ويو. آڏي پڇا ۾ جڏهن يوسف لغاري پڇيس تہ کيس ڪنهن ٻڌايو تہ هيءُ سهيل سانگي آهي تہ پگهر نڪري آيس. چيائين، "سچ سچ ٻڌايان؟" لغاريءَ همٿ ڏياريس تہ، "گهبراءِ نہ، ملٽري ڪورٽ تنهنجي نوڪري جي ضمانت ڏيڻ لاءِ تيار آهي" تہ وري ڪرنل ڏي ڏٺائين. ڪرنل ڪنڌ ڏوڻي ها ڪئي تہ چيائين، "جناب! انسپيڪٽر صاحب ٻڌايو هو..." "ڪڏهن"؟ لغاري ٻيو سوال ڪيس. "ڪلهہ جناب عدالت جي ٻاهران جناب!" ڪورٽ جا هڙ ئي ميمبر ڏاڍي مشڪل سان کل روڪي ويٺا هئا. ڪرنل سچ ڳالهائڻ تي شاباس ڏيئي موڪل ڏنس. دروازي مان ٻاهر نڪتو تہ ڪرنل چيو، "گڏهہ!" مون کي ڪرنل جي آخري اکر تي ڏاڍو ڏڪ ٿيو.

* * *

"اسان پيدا ٿيون ٿا

هر روز

هڪ پيرو وري

مرڻ کان...."

(جوزف ـ درگ مافيا سان رابطہ ـ هيروئن ڪيس ۾ ٽي سال سزا پوڳڻ بعد)

نہ مسٽر جوزف!

اسان پيدا ٿيون ٿا

هر دور ۾

هر پيري

انساني وقار جي بحاليءَ لاءِ
جدوجهد ڪاڻ..."

ڊرگ مافيا ۽ عوامي تنظيمن جي ڪارڪن ۾ اهو ئي فرق هوندو آهي.

***

عجيب دور آيو آهي! تعمير ۽ تخريب پرڪڻ جا ماپا ئي بدلجي ويا آهن. جن هٿن ۾ قلم، هر يا هٿوڙو آهي سي تخريبڪار ٿا سڏجن ۽ جن وٽ دنيا جو جديد ترين اسلحو آهي سي معمار آهن!

۱۲ ــ مارچ ۱۹۸۲

شايد مان گوتم جي انهن ساٿين منجهان هڪ آهيان جيڪي اهنسا جي پرچار جي ڏوهه ۾ هاٿين جي پيرن هيٺان چيپائيا ويا هئا.

***

منهنجي اکين جي آڏو پڪاسو جي ٺاهيل اها تصوير ڦري رهي آهي جنهن ۾ هڪ پکي پڇري مان آزاد ٿيندي ڏيکاريو ويو آهي. اها تصوير منهنجي ۽ پوري ڌرتيءَ جي امن پسند انسانن جو خواب آهي، حقيقت بڻ ۽ مقدر بڻ.

***

هڪ پيرو مونکي بڻ چوڻ ڏيو ته، "تاريخ مونکي بي گناهه ثابت ڪندي." تاريخ ئي ثابت ڪندي ته مان بڻ سندس روايتن تي هلندڙ ۽ لاڳيتو اڳتي وڌندڙ متحرڪ ڪُل جو جُزو آهيان.

۲۰ ــ مارچ ۱۹۸۲

ڪراچي بار جي وڪيلن پين جمهوري قوتن سان يڪجهتي ۽ مارشل لا حڪومت خلاف اتحاد طور فيصلو ڪيو آهي ته آئينده هو ڪنهن بڻ قسم جي مارشل لا ڪورٽ جي ڪارروائين ۾ حصو نه وٺندا. جيتوٽيڪ هن فيصلي جو اسان تي سڌو سنئون اثر پئجي سگهي ٿو؛ ته بڻ اسان جي راءِ سندن حق ۾ آهي.

***

مقامِ فيض کوئي راهہ ۾ جَچا هِي نهين
جو ڪُوئَي يار سَي نِڪلَي تو سُوئَي دار چَلِيَ

(فيض)

* * *

چوي ڪير ٿو؟
سقراط مري ويو آهي!!
مون -
اڄ پي، سدائين وانگي
وَٽي وِهَ جي وتي آهي!

٢٣ ــ مارچ ١٩٨٢

ملڪ جي صورتحال ۾ چگي چڪتاڻ آهي ۽ جيل ۾ گرم آهي. ويهارو ڪن ڏينهن اڳ انتظاميہ ۽ سياسي قيدين جي وچ ۾ جيڪا چڪري لڳي هئي تنهن ۾ ڏاهاڪو ڪن نوجوان بند وارڊ ٽي ويا. مٽن ڏاڍو تشدد ٿيو آهي. ٽن جي حالت ايڏا ۾ ٺيڪ ناهي. ڪنهن جي هنگهہ خراب آهي، ڪنهن جا پير خراب ٿي ويا آهن ته ڪنهن جي چيلهہ زخمي آهي. انتظاميہ اخبارن ڏانهن اها خبر ناهي موڪلي آهي ته، "جيل ۾ ٻن گروهن جو تصادم ٿيو آهي ۽ کين حفاظتي طور بند ڪيو ويو آهي." سياسي حلقن ان واقعي جوسخت نوٽيس ورتو آهي. اڇڪلهہ لڳ پڳ هر روز انهن جي پاران مذمت ڇپجي رهي آهي.

ڪالهہ رات، معراج محمد خان ۽ فتحياب علي خان وري گرفتار ٿيا آهن. فتحياب هن جيل ۾ پهچي چڪو آهي، پر اها خبر اسان کي رات جو بي بي سي تان پئي ته ڪيس گرفتار ڪري هن ئي جيل ۾ رکيو ويو آهي. جيل گرم هئڻ ڪري سياسي قيدين خاص ڪري سياسي قيدين تي سختي وڌيل آهي. ڪوبہ پنهنجي وارڊ مان باهر نٿو نڪري سگهي. دروازن تي تالا لڳي ويا آهن ۽ اسان سيئي ڪنهن بئنڪ جي سيف لاڪر ۾ رکيل قيمتي شين وانگر محفوظ آهيون.

جيل جون اندروني خبرون بہ هيڏانهن هوڏانهن نٿيون پهچن. ماڳهين واردر آمريڪي سي آءِ اي وانگر جڙتو خبرون ڏيئي وڌيڪ مونجهارا پکيڙي وڃن ٿا. معراج هفتو اڳ پنجاب مان ۽ فتحياب چار پنج مهينا اڳ هن جيل

مان آزاد ٿيو هو.

ٽيويهين مارچ هئڻ ڪري فوجي جهازن جي اڏامن ۾ واڌارو محسوس پيو ٿئي. جناح جي مزار تي جهازن جي اڏام هتان به نظر آئي. ڪجهه مادڪڙ مار جهازن منجهان تمام گهٽا ڪاغذ ۽ ٽوڪٽا ڪاٽا ٽيل لغڙن وانگر هيڏانهن هوڏانهن لڏندا لمندا پکڙجي ويا. هڪ ڪاغذ اسان جي واردِ ۾ ڪريو آهي، "پيپسي ڪولا طرفان يوم پاڪستان مبارڪ". هيءُ ڪمپنين وارا اشتهار بازيءَ جو ڪوبه موقعو هٿان وڃائن نٿا.

۲۳ ــ مارچ ۱۹۸۲

۲۲ ــ تاريخ تي گرفتار ڪيل اڄ آزاد ٿي ويا. ڪين ۲۳ مارچ تي سياسي جلسو ڪرڻ کان روڪڻ لاءِ گرفتار ڪيو ويو هو. فتحياب علي خان بند وارڊ ۾ هو. پر اڄ آزادٿيڻ کا اڳ منجهند ڏاري جيل سپرنٽنڈنٽ ممتاز قاضيءَ جي اجازت سان ڪيس "مستقل سياسي قيدين" سان ملڻ جي سهوليت ملي. هن وارڊ ۲۲، ۲۳ ۽ ۱۸ ۾ اسان وٽ به ٻاهر جي تازي سياسي صوتحال ۽ جيل ۾ سياسي قيدين تي ٽيل تشدد بابت معلومات جي ڏي وٺ ڪئي. فتحياب جي اهميت هن مهيني ۾ ايم آر ڊي جي ڪنوينر جي حيثيت ۾ تمام نمايان آهي.

۳۰ ــ مارچ ۱۹۸۲

مان ڪيڏو نه خطرناڪ آهيان! هُن غير سياسي شريف ماڻهوءَ آزاد ٽيندي ٽيندي مونکي پنهنجي ڊائريءَ مان سندس نالو ڊاهي چڏڻ لاءِ منٽ ڪئي آهي. سندس خيال آهي ته هنجو ۽ منهنجو گڏ لکيل نالو سندس تباهيءَ لاءِ ڪافي آهي. مان فقط ايترو ئي سوچي سگهيس ته هر انسان کي حق آهي ته هون پاڻ کي محفوظ رکي. پر ڇا هو واقعي ايئن ڪري سگهي ٿو؟ هن پيري به ته هو پنهجن ڪرتوتن ڪري جيل آيو هو، ڪو مون کيس هٿ هٽي ته سونو ڪونه ڪيو هو.

* * *

.... ۽ حاجي تارزن به ڊڇي ويو. چوڻ لڳو، "مونکي غلط نه سمجهه پر مان ٻارن ٻچن وارو آهيان... توکي ته خبر آهي ته فوجي ماڻهو گرفتار ڪرڻ بعد پندرهن مهينن کانپوءِ پڇندا آهن ته تون ڪير آهين! حاجيءَ مونکي اسانجي ئي ڪيس جو حوالو ڏنو هو. هن ويچاري جي پنهنجي ڪُل سزا ئي سال کان مٿي ڪونهي. بهرحال، مون کيس آزاد هوندي به چوڪنيو ٻڌل محسوس ڪيو. مون سندس ائڈريس به ڊاهي چڏي آهي.

***

مونکي ڏاڍو دير سان سمجھ ۾ آيو آهي تہ 'مولا بخش' کي رول ڇو چوندا آهن. سرڪاري شاهد عدالت کي ٻڌايو پئي تہ "پوليس جو RULE بنھ جدا هوندو آهي تنهنڪري هر سپاهيءَ جي وردي ڏنڊي بنا اڻپوري آهي."

۲ــاپريل ۱۹۸۲

ڇا واقعي زمانو بدلجي رهيو آهي؟ اڳ، تنهنجي زبان تي فقط تنهنجو درد هوندو هو ۽ هاڻ ڪنهن ٻئي جو بہ ٻڌان پيو.

***

ڪين ڏر تتي ماءُ! ڪين ڇر سندي سڄڻين
هلي ۽ واجهاءِ، ٻنهي جيرن وچ ۾
(حسيني)

***

۸ــاپريل ۱۹۸۲

ڪامريڊ جمال نقوي لانديءَ مان سينٽر جيل منتقل ٿي رهيو آهي. شايد هو مون واري وارڊ ۾ اچي. هن کان پوءِ لانديءَ ۾ جام، سهيل، شبير ۽ ڪمال وارثي بچندا ــ ۽ هت سينٽر ۾ ڪامريڊ، مان ۽ امر لال. صفت رند بہ حبس بي‌جا ۾ بند آهي. نہ سزا اٽس، نہ ڪيس، نہ نظربندي. ڏاڍو پيارو ماڻهو آهي.

۱۰ــاپريل ۱۹۸۲

بدر قريشيءَ تنقيد ۽ ڪهاڻين جي موضوع تي ڪتاب موڪليا آهن ــ شايد هو منهنجي حالت کي سمجهندو هوندو ڇو تہ هو پاڻ قيد ۾ نہ سهي پرڪنهن قيديءَ کان وڌيڪ محدود حالتن ۾ آهي ــ شايد اڻن ڏٺن سالن کان بستري ۾ پيو آهي ــ ٿوهہ جوانيءَ وارن ڏينهن ۾ موٽر سائيڪل جي حادثي سندس هيٺيون ڏڙ بيڪار ڪري ڇڏيو آهي ــ پر دل ۽ دماغ تہ جسر جي مٽئين حصي ۾ هوندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن حيرت ٿيندي آهي تہ هو هن حالت ۾ بہ ايڏي خوبصورت شاعري ڪيئن ٿو ڪري. سندس بستري جي

پرسان کليل دري ڪائنات جي سڄي سونهن جي مشاهدي جو اڪيلو ذريعو رهي آهي. خبر ناهي ته ان وٽيءَ مان هو هيڏا خوبصورت خيال ڪيئن جهڙي ٿو وٽي. مونکي اڄ بہ "سرخ گلاب" جي عنوان هيٺ لکيل سندس آزاد نظم ياد آهي:

" زندگي گذري نٿي
وقت ٿو گذري وڃي
وقت جيڪو ڪنهنجي لئہ ترسي نٿو
ايئن لڳي ٿو زندگيءَ کي آهہ ڪنهنجو انتظار ــ
زندگي، جنهن ۾ هزارين رنگ هن
۽ سندس هر رنگ کي
پنهنجيون پنهنجيون خوبيون ۽ پنهنجي پنهنجي آ بهار
ايئن لڳي ٿو زندگي
رنگ پنهنجو ڪوئي پٺتي آ ڇڏيو
سرخ رنگ
رنگ، جنهن بن زندگي بيڪار آ
رنگ، جنهن بن زندگي
موت جي پاڇي جيان
بي امن ۽ بي پناهہ ــ
سرخ رنگ،
جڙ شهيدن جو لهو
جڙ شفق
جڙ تہ سانوڻ جي ڪنوڻ
جڙ تہ ڪنهنجا ڳاڙها ڳل
جڙ تہ ڪنهنجا لال لب
جڙ تہ ڪوئي باغ ۾ڪڙندڙ گلاب

جڙ ته منهنجي آرزو
جڙ ته تنهنجي آرزو
سرخ رنگ
سرخ رنگ جو انقلاب
زندگي گذري نٿي
وقت ٿو گذري وڃي.

١١ ـ اپريل ١٩٨٢

آفتاب، سمگلنگ جي ڪيس ۾ سزا ڪائي رهيو آهي. پي انتها ردي ماڻهو آهي. شايد اڄ زندگيءَ ۾ پهريون پيرو ڪنهن ماڻهوءَ کي 'ردي' چيو اٿر جنهن جو مونکي پاڻ ڏڪ آهي. پر ڇا ڪجي؟ هو ذهنيت جي لحاظ کان ڏنگو، حاسد، انتهائي خودغرض ۽ چاپلوس آهي. هڏي ماڻهوءَ سان نباهه ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. هو دنيا جي ڪنهن به ماڻهوءَ کي پاڻ جهڙو سمجهڻ لاءِ تيار ناهي. (شايد ٻن انسانن جي وچ ۾ ناهه جي اهائي Point هوندي آهي ته هڪٻئي جا هڪ جيترا حق ۽ ذميداريون قبول ڪيون وڃن).

هر وارڊ وانگر هن وارڊ جي به اها روايت آهي ته ڪنهن نئين ماڻهوءَ کي قبول يا نه قبول ڪرڻ مهل هڪٻئي جي صلاح وٺبي آهي ۽ گڏيل فيصلو ڪبو آهي. حد جو حوالدار يا جيلر وارڊ جي نظام کي درهم برهم ڪرڻ نه گهرندا، آهن تنهنڪري سڄو وارڊ ڦٽائڻ بدران ڪنهن امڪاني ڦڏي کي ٽارڻ لاءِ اٽوٽندڙ قيديءَ کي ڪنهن ٻي جاءِ ڏانهن موڪلي ڇڏيندا آهن.

اڄ، آفتاب بيرڪ جو قانون پڳو ۽ حد جي حوالدار کي پٽيون پڑهائي هڪ نامي گرامي ٺگ ڪليم الله جو ٽوٽل هٽ ڪرايو آهي. نتيجي ۾ سڄي وارڊ ٻنهي جو سوشل بائيڪاٽ ڪيو آهي. فيصلو اهو ٿيو آهي ته جيستائين ڪليم الله ٺگ هٽان نه نڪرندو تيستائين بائيڪاٽ جاري رهندو. ڪليم الله هيسجي ويو آهي ۽ آفتاب هتي رهڻ لاءِ سمورا گُر استعمال ڪري رهيو آهي.

۱۴ـ اپريل ۱۹۸۲

ٻنهي کي وارڊ مان نڪرڻو پيو. آفتاب هڪ هڪ ڪک چونڊي ڪنيءَ پنهنجي استاد سان ٽيڙ ڪائيندو وارڊ مان نڪري ويو. ڪنهن کي به ڏڪ نه ٿيو، ٿئي به ڇو؟

* * *

نذير عباسي جي موت جي تحقيق ڪرائي ويجي.

ڪراچي - ۱۳ اپريل (پ - ر) جام ساقيءَ انجي سائين اسپيشل ملٽري ڪورٽ ۾ درخواست ڏني آهي ته هن پنهنجن وڪيلن کي هدايتون ڏيڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو آهي. هن درخواست ۾ چيو ويو آهي ته سندن ساٿي نذير عباسي تحويل ۾ جان بحق ٿيو آهي. سندس جان بحق ٿيڻ جي تحقيق ڪرائي وڃي ۽ نذير عباسيءَ جي گهرواريءَ طرفان ڏنل درخواست تي ڪارروائي ڪئي وڃي ۽ ڪورٽ کي ڪليل قرار ڏنو وڃي. ڪورٽ جي ڪارروائي ڇاپڙ کي روڪڻ وارا ڏنل حڪم واپس ورتا وڃن. ڪين جيل جي قانون مطابق رکيو وڃي ۽ بهتر ڪلاس ڏنو وڃي. درخواست ۾ چيو ويو آهي ته انهن سڀني مسئلن جي حل تائين ڪورٽ جي ڪارروائي ملتوي رکي وڃي. جيستائين اهي مسئلا حل نه ٿيندا، هو پنهنجن وڪيلن کي ڪابه هدايت نه ڏيندا. هن گڏيل درخواست تي جام ساقي، پروفيسر جمال نقوي، امر لال، شبير شر ۽ ڪمال وارثيءَ جون صحيحون آهن.

(امن ۱۳ اپريل ۱۹۸۲)

* * *

عدالت درخواست رد ڪري ڇڏي آهي ۽ چيو آهي ته درخواست ڏيندڙ پنهنجن وڪيلن کي واپس گهرائين نه ته عدالت سرڪاري وڪيل گهرائي ڪارروائي جاري رکندي.

* * *

۱۵ـ اپريل ۱۹۸۲

مان ماکيءَ جي مک جيان زندگيءَ مان مٺو توڙي زهر جهڙو رس چوسي ماکيءَ جهڙا ڪارائتا ۽ پيار - رس ڏيندڙ گيت لکندو آهيان ۽ ورهائيندو آهيان. هڪ پل، هڪ هنڌ پکاريندو آهيان - نه ڪٿي وقت بيٺو آهي نه وقت بيهندو، نه ئي منهنجون پکارون هوائن ۾ ٽنگجي پونديون.

جلدي آ - جلدي آ

مان ڪنهن پکيءَ جيان اڏامندو ٿو وڃان، هِت هُت پکاريندو ۽ پيار ـ رس ورهائيندو.

جلدي آ ـ جلدي آ

متان توکي پهچڻ ۾ دير ٿي وڃي ۽ هيءُ پکيئڙو ـ وقت جي رفتار سان اورانگهي وڃي سرحدون تنهنجي سنسار جون ـ ۽ متان پيار-رس جي بنا تڪيندو رهين حياتيءَ جا سمورا ڏکيا پيچرا!

***

حاجي يونس، جنهن کي اسان سڀ حاجي صاحب عرف ٽارزن چوندا آهيون، ڏاڍو زبرست ڪردار آهي. ٻاهر چا آهي؟ اهو قصو نظرانداز ٿئي ته بهتر چاڪاڻ ته اها "غيب" جي علم جي ڳالهه آهي. هوبهو اهڙو ئي ڪردار ۱۹۸۰ ۾ رشيد غنيءَ جي شڪل ۾ مليو هو. خبر ناهي ته هاڻي هو ڪهڙي دنيا ۾ آهي پرماٿهو اهو به چگو هو. ٻنهي جو قد بت، وزن ۽ حرڪتون گهٽو هڪجهڙيون آهن. فرق رڳو اهو آهي ته رشيد غني وڌيڪ ئي سياڻو هو ۽ حاجي ايڏو گهٽو هوشيار نٿو لڳي. ڪهڙي خبر ته آغا اشفاق جي ٻوليءَ ۾ "زمين ۾ گهٽو هجي!" حاجي صاحب پوڻا ست فوٽ ڊگهو ۽ ٽي سؤ ڪن پائونڊ وزن وارو آهي. سندس ڊڪشنريءَ ۾ 'بڪ ناهي' جو اکر آهي ئي ڪونه. سندس خيال آهي ته انسان هر وقت ڪائي سگهي ٿو. ڪيس سمجهائي نٿو سگهجي ته بڪ ڪيئن 'نه لڳندي' آهي يا "پيٽ ۾ گنجائش ڪيئن نه هوندي آهي" ماشاءالله هو چوويهه ڪلاڪ ڪجهه نه ڪجهه ڪائي سگهي ٿو، بس وچ وچ ۾ پاڻي، چانهه ۽ "ڊي. ايم .ايل .اي هائوس" جو وقفو ڪندو آهي.

***

"انگريز" روز رات جو اخبارن ۾ آيل سٺين چوڪرين جون رنگين تصويرون ڏسي پوءِ سمهندو آهي. سندس دليل آهي ته هن ريت ذهن تان پريشانين جو دٻاءُ گهٽجي ويندو آهي. قيديءَ کي ٻيو نه ته ننڊ سڪون واري ڪرڻ گهرجي.

***

چنڊ چڑهي ته جلان ۽ جاڳان
سمنڊ لڇي ته لڇان ۽ ڦٽڪان
ديپ جلي ته جلان ـ
تنهنجا سپنا ننڊ اچي ته ڏسان

(امداد حسيني)

١٦ـاپريل ١٩٨٢

نامعلوم سپاهين جي قبر

...جيڪڏهن تون هن قبر کي کوڙين ته بي شمار گهائل پکي ابدي ننڊ ۾ ستل ڏسي سگهندين جن جي جسمن منجهان رت جا ڦڙا اڃا به ٽمي رهيا آهن ـ ۽ هيءُ .... قبر منجهان نڪرندڙ باهه جا اُلاءَ انهيءَ رت جي گرميءَ سبب اٿي رهيا آهن ـ آخر ڇونه؟ امن جا پکي ڏاڍا سگهارا هوندا آهن.

١٩ـاپريل ١٩٨٢

ڪامريڊ جمال نقوي بدلي ٿي مون واري کوليءَ ۾ آيو آهي. پرويز شاهه پاسي واري کوليءَ ۾ هليو ويو آهي. هاڻي هن وارڊ ۾ پروفيسر جمال نقوي، پرويز شاهه، ارشاد راڻو، سيف الله خالد، مان ۽ حاجي ٺارڙن آهيون.

٢٠ـاپريل ١٩٨٢

مختلف حلقن مان اسان واري ڪيس کي Open Court ۾ هلائڻ جا مطالبا اچي رهيا آهن ـ راءِ عامه جو دٻاءُ ڪافي وڌي ويو آهي.

٢١ـاپريل ١٩٨٢

جبار خٽڪ، جيڪو ڪجهه وقت اڳ صوبي سرحد مان گرفتار ٿيو هو تنهن کي اڄ ڪراچي منتقل ڪيو ويو آهي. ڇاڪاڻ ته هو جيل نه ڇڏڻ آهي تنهنڪري يقين سان چئي سگهجي ٿو ته هو هن وقت يا ته ڪنهن اذيت خاني ۾ هوندو يا وري مختلف ٽاڻن جا سير ڪندو هوندو ـ جبار کي گرفتاريءَ کانپوءِ ڪجهه وقت وارسڪ ڪيمپ ۽ هري پور جيل ۾ رکيو ويو هو.

• • •

حاجي صاحب نہ ڇاڻي ڇا ويڻي سوچيو. تسبيح ڦيرائيندي ڦيرائيندي، شيخن کان ٻاهر ڦڪي اوندهہ ۾ گهورڻ کانپوءِ اوچتو ڪنڌ ورائي ڏاڍي سادگيءَ سان هڪڙو سوال پڇيو. چوڻ لڳو، "مونکي هڪ ڳالهہ سمجهہ ۾ نٿي اچي - هي... گهٽو پڙهيل لکيل ماڻهو ڪميونسٽ ڇو ٿي ويندا آهن؟"

***

ڪيس جو ٻڌڪاٽ جاري آهي. ڪورٽ ۲۸ - اپريل تائين سوچڻ جي مهلت ڏني آهي. ۲۸ - اپريل افغانستان جي انقلاب جو ڏينهن ٻہ آهي.

۲۲-اپريل ۱۹۸۲

پياري!

مونکي اهو گيت ياد ٿو اچي جيڪو تو سانتا ماريا جي ڪناري تي رات جي چانڊوڪيءَ ۾ ٻڌايو هو - گهٽو وقت لنگهي چڪو آهي پر تنهنجو آواز ۽ سُر اڃا ٻہ منهنجي ذهن جي پڙدي تي جيئرو آهي ۽ مونکي قيد خاني جي ڪوليءَ ۾ اڃا تائين اتساهہ ڏيئي رهيا آهن. تو هوسي مارتيءَ جو گيت پئي ڳاتو.

مونکي ياد آهي تہ تون پيانو وڄائڻ سکندي هئينءَ ۽ مون توکي ٻڌايو هو تہ مان ان ديس کان آيو آهيان جتي سُر سنگيت تي سِرُ ڏيڻ جي روايت آهي - امن ۽ سُر منهنجي ديس جو روح آهي - اُتي هر دور ۾ نئين ساز ۽ سُر جي تخليق ٿيندي آهي.

۱۹۷۸ واري سنڌ ۽ هاڻوڪي سنڌ ۾فرق اڇي ويوآهي. روايتون تہ نہ بدليون آهن، هائو! انداز بدلجي ويا آهن. هاڻ اسان وٽ هڪ نئون ساز روشناس ٿيو آهي. هن ساز جي سُرن ۽ لئ جو انداز ئي پنهنجو آهي. نوجوانن ۾ ڏاڍو مقبول آهي ۽ ها! - سِر ڏيڻ واري روايت هن ساز کان پوءِ ويتر زورٿي وئي آهي - جديد دور، جديد ساز ۽ پراڻي روايت جو ٻڌي يقين توکي خوشي ٿي هوندي - هن ساز جو نالو 'بندوق' آهي. بندوق جيڪا بچڙي آهي پر انکي ڇا ڪجي جو امن جا رستا بند ٿي چڪا آهن. ڪاش! توکي هڪ پيرو ٻيهر ڏسي سگهان. سيني ٻيٽ واسين کي سرخ سلام!

تنهنجو

***

ڪڏهن ڪڏهن ايئن محسوس ٿيندو آهي ته جڙ مان پاڙ 'ڏرتي' آهيان. صدين کان وٽي سڪ کان وانجهيل. مونکي پنهنجي بت جي هڪ هڪ حصي تي بيشمار زخمن جا نشان نظر ايندا آهن. ڪجهه پَريل، ڪجهه پَرجندڙ ۽ ڪجهه چڪندڙ ۽ تازا. مان چاڻان ٿو ته ايا به ڪيئي زخم لڳڻ لاءِ بچيل آهن ۽ باقي گولين به منهنجي جسم ۾ گهڙي ويندين. پر، هڪ ڏينهن اُهي زخم به پرجي ويندا - نيٺ گولين کپي ويندين. مون کي اُن ڏينهن جو اوسيئڙو آهي.

***

اڄ مان به فلسطيني آهيان. اڄ مون کي به بي گهر ڪري جلاوطن ڪيو ويو آهي. مون کان منهنجي ملڪ ۾ آزاد رهڻ جو حق کسيو ويو آهي.

***

هڪڙيون ڏريون هٿين خالي پنهنجي بقا جي جنگ شروع ڪنديون آهن ۽ ٻيون بندوقون کٽي بقا جو پکي مارڻ نڪرنديون آهن - پر عجيب ڳالهه آهي ته جنگ جي خاتمي مهل بقا جي پکيءَ آڏو ٻي ڏر هٿيار ڦٽا ڪري چڪي هوندي آهي.

۱ــ مئي ۱۹۸۲

پيارا ساجد!

اڄ مان توکي هڪ عجيب ڪيس بابت ٻڌايان ٿو. ڏري گهٽ هڪ صدي اڳ ٻن قلمڪارن کي ٻين مزدورن سان گڏ تخريبڪاريءَ جي الزام هيٺ سزا جو انعام ڏنو ويو هو. وقت جي حاڪمن کين قاسي ڏئي سدائين لاءِ امر ڪري ڇڏيو - ان وقت، وقت جي قاضيءَ اگسٽ اسپائيز ۽ البرٽ پارسن کي موت جي سزا ڏيندي لکيو ته، "جيتوڻيڪ هو ڏوهاري ثابت نه ٿيا آهن پر هو ايئن (ڏوهه) ڪري ٿا سگهن تنهن ڪري کين موت جي سزا ٻڌائي وڃي ٿي." اهو ڇهين مئي ۱۸۸۶جو ڏينهن هو جڏهن کين سچ ڳالهائڻ جي ڏوهه ۾ قاسي ڏني وئي. پر تاريخ جي گذرندڙ گهڙين فقط ڇهن سالن جي ٿورڙي عرصي ۾ ڪوڙ جي قاضيءَ جو فيصلو دنيا جي آڏو اگهاڙو ڪري ڇڏيو. تاريخ جا ورق ٻڌائين ٿا ته وقت جي حاڪم ڇهن سالن کان پوءِ، بدران ان جي ته سچ ديوتا

جي پوڄارين کان معافي گهري ها، هن سندن سزائون (قاسي ڏيئي ڇڏڻ جي ڇهن سالن بعد) معاف ڪرڻ جو اعلان ڪيو ۽ چيو ته، "انصاف جي ساهمي درست ڪونہ هئي، قانون جو اهو اصول تسليم ٿيل آهي ته اظهار ڪيڏو به سخت هجي اهو ڏوهہ جي دائري ۾ نٿو اچي".

هُن، ٽارين تان گل چني؛ پوءِ کين معاف ڪري ڇڏيو ۽ سندن بي جان جسم انهن ئي ٽارين ۾ ٽنبي باغ کي موٽائي ڏنا هئا. پاڻ! سزا ۽ قيد جو فلسفو به ان ئي فيصلي وانگر عجيب غريب آهئي. انسان کي قيد فقط انڪري ٿو ڪيو وڃي ته جيئن قيديءَ جي سوچ جو دائرو ايترو محدود ٿي وڃي جو هو پوسائجي مري وڃي. سوچ جي اڏامڻ جي سگهہ ختم ٿي وڃي ۽ ماڻهو کوهہ جو ڏيڏر ٿي پوي. پر ياد رکج ته اهو ڪڏهن به ڪونہ ٿيو آهي - سوچ سان جوابدار ماڻهوءَ جو حوصلو کيس ڪڏهن به پوسائجڻ نہ ڏيندو آهي. اهو سدائين، هرروز کيس نئين سگهہ سان سوچڻ ۽ جيئڻ ۾ مدد ڏيندو آهي.

تنهنجو

پاتال ۾ پهرين مئي

ڏکن ڏوجهرن ۾ هلندو وتين ٿو

هوريان هوريان

سکن سوجهرن ڏي سرندو وتين ٿو

مگر ڪهڙي طرح؟

ڏسان ٿو

مگر ...

هيءَ پاتال آهي

هر قيديءَ جيان تون پي اڪيلو

وردين جو گهيرو هوريان هوريان

تنگ ٿيندو وڃي ٿو

بند وارڊ جون تنگ تاريڪ کوليون

آجيان لئہ تنهنجي بيچين آهن

ڪالھ ڪو ٻيو ھو

اڄ تنھنجو وارو

متان دل لاھين سوجھرن جا ساڻي

انسان ھيٺو چون ٿا آھي - مگر

خدا جو قسم

ڪوبہ ھن کان ڏاڍو نہ آھي.

* * *

ڏکيون جان نہ مڙن، تان تان پنڻ نہ ٽٽي

ٻيون ھُھين ھٽ ھٽن، روئندیون روئڻ واريون.

(سر حسيني)

۲ ــ مئي ۱۹۸۲

بابا سائين!

پيرن چمڻ بعد....

اڄ توھان کي جنم ڏينھن جي مبارڪ ڏيندي عجيب اتساھ محسوس ڪري رھيو آھيان. مونکي انسانيت جي وقار جي بحاليءَ ۾ سندس آزاديءَ جي جدوجھد ۾ جيل پھچڻ جي ايتري خوشي ڪانھي جيتري توھان جھڙي عظيم پيءُ جي تربيت ملڻ جي احساس ھيٺ آھي.

بابا سائين! توھان مونکي ننڍپڻ کان وٺي اھو احساس ڏياريو آھي تہ ڪنھن بہ انسان کي ڪنھن ٻئي انسان تي فوقيت ڪونھي. مونکي سجاول واري ڏيسر پنگيءَ کي مليل قرب جھڙا ڪيترا ئي واقعا ياد آھن جن جي غمين ۽ خوشين ۾ شريڪ ٿي توھان طبقاتي سوچ جا بخيا ادیڙيندا رھيا. مونکي پنھنجي ٻوٽ جا غريب ٻُوٽاٽا بہ ياد ٿا اچن جن انصاف لاءِ سدائين توھان کي منتخب ڪيو. توھان ڪڏھن بہ ڪنھن جي غريب ھٽڻ ڪري دل آزاري نہ ڪئي، نہ ئي ڪنھنجي خوشنوديءَ خاطر پنھنجن اصولن کي ڇڪو. بابا سائين! توھان جيڪي ڏيئا اسانجي اوندھين دلين ۾ ٻاريا آھن سي توھان يقين رکو تہ ھڪ ڏينھن پوريءَ ڌرتيءَ تي سورج وانگر اُپري روشنيءَ جو ذريعو ٿيندا.

توهان، قدم قدم تي منهنجي رهنمائي ڪئي آهي. توهان، هر اُن جاءِ تي؛ جت منهنجو قدم لڏيو آهي، مونکي سنڀاليو آهي ۽ جڏهن مون صحيح رستو ورتو آهي، توهان منهنجي پٺي ٺپي منهنجي همٿ وڌائي آهي. مان توهان تي ايترو ئي فخر ڪريان ٿو جيترو توهان کي ڏاڏا سائين تي آهي. مونکي ياد آهي ته جڏهن منهنجي گرفتاريءَ کان پوءِ توهان پهريون پيرو مونسان مليا هئا، تڏهن مونکي مبارڪ ڏني هئي. قسم آهي اُن تربيت جو جيڪا توهان مونکي ڏني، ان وقت مون ايئن محسوس ڪيو هو جڻ مون آخر ڪار صحيح واٽ ڳولهي لڌي آهي ۽ اوهان مونکي واٽ جي صحيح چونڊ واري امتحان ۾ پاس ڪري ڇڏيو آهي. مان محسوس ٿو ڪيان ته مان دنيا جو خوشنصيب ترين پٽ آهيان. فوجي عدالت جي در وٽ توهان جڏهن به مُڪ اُلاري اسان سيني جي آجيان ڪئي آهي، مونکي هن اڏوهي ڪاڏل سماج جون پراڻيون پتيون پورا پورا ٽيندیون محسوس ٿيون آهن. مونکي هڻن ديوارن جي جلد ڪرڻ جو ايترو ئي يقين آهي جيترو پنهنجي حوصلي ۽ انسانيت جي عظيم جدوجهد جو.

توهان سان منهنجو فقط هڪ رشتو ڪونهي. مون توهان کي هڪ بهترين اديب جي حيثيت ۾ به پنهنجو آدرش ٺاهيو آهي. جمال ابڙو منهنجو آدرش آهي. هڪ پيءُ جي حيثيت ۾ به ۽ هڪ اديب جي حيثيت ۾ به. مونکي فخر ان ڳالهه جو آهي ته مون اهو جهنڊو سنڀاليو آهي جيڪو جمال ابڙي جي اديب واري حيثيت کي ظاهر ٿو. سنڌي ادبي سنگت جو جهنڊو جيڪو ڪاڪا جمال ابڙي واري ٺهيءَ جي هٿ ۾ هو، هاڻي بدر ابڙي واري ٺهيءَ جي هٿ ۾ آهي جنهن ان جهنڊي کي ڪرڻ نه ڏنو آهي ۽ نه ئي ڪرڻ ڏيندو.

مان "پشو پاشا" جي ڪردارن مان کو ڪردار آهيان. کو اهڙو ڪردار جنهن کي جمال ابڙي ڏاڍي پيار سان تخليق ڪيو آهي ۽ ماحول هن کي اڇتي وٺي آيو آهي. ڇا توهان کي پنهنجا ڪردار جيئرا جاڳندا، پرپور ۽ مضبوط نظر نٿا اچن؟ يقين ايندا هوندا.

اڄ جيڪڏهن فوجي عدالت مونکي سزا ڏيئي ڇڏي ته مونکي ان جو ڪوبه فڪر ڪونهي ڇاڪاڻ ته اهو دستور آهي. ان جي کانبه اهميت ڪونهي؛ جيڪڏهن منهنجو ضمير؛ جنهن توهان جي نظر هيٺ پرورش ورتي آهي مونکي بري ڪري ڇڏي. مونکي منهنجي ضمير بري ڪري ڇڏيو آهي، نه فقط ايترو پر مان سمجهان ٿو ته هيءَ هٿ ٺوڪي عدالت،سزا جي شڪل ۾ فقط ۽ فقط انعام ئي ڏئي سگهي ٿي.

اڄ توهان جو جنم ڏينهن آهي ۽ توهان جو هڪ ڪردار قيد خاني مان توهان ڏانهن خط لکي رهيو آهي. توهان کي حيران نه ٿيڻ گهرجي، وقت تمام تيزيءَ سان توهان کي توهان جي ڪردارن جي ويجهو ۽ اڃا ويجهو ڪري رهيو آهي. اوهين سمجهي سگهو ٿا ته جڏهن وقت جي رفتار تيز ٿي وڃي تڏهن خوابن جي تعبير حقيقت جو روپ وٺڻ لڳندي آهي.

مونکي منهنجي امڙ تي به فخر آهي جنهن مونکي پنهنجي مٺي ٻولي سيکاري ته جيئن مان پنهنجي سوچ جو اظهار ان ئي ٻوليءَ ۾ ڪيان ۽ ان ئي ٻوليءَ جي معرفت ڏکويل انسانن کي خوشيون موڪلائي ڏيڻ لاءِ آواز اڀاريان. اڄ جڏهن مان اوهان ڏانهن جي مدد سان ان لائق ٿيو آهيان جو قلم ۽ زبان رستي ڏرتيءَ جي ڪروڙين مائرن ۽ پيئرن جي خدمت ڪريان ته اها منهنجي لاءِ ڪيڏي نه خوشيءَ جهڙي ڳالهه آهي سا توهان شايد سمجهي سگهندا هجو. مونکي منهنجن پائرن تي به فخر آهي ۽ پيئرن تي به، جن هر وقت هر گهڙي منهنجي دوستن وانگر مدد ڪئي. شال! هو سڄي ڏرتيءَ تي رهندڙ پائرن ۽ پيئرن لاءِ به اوترو ئي ڪن ،جيترو مون لاءِ ڪيو اٿن.

تحفي ۾ پٺائيءَ جا بيت موڪلجن ٿا.....جنم ڏينهن تي.

توهان سيني جو

۳ ــ مئي ۱۹۸۲

امر لال کي بند وارڊ ٽئي اڄ ٽيون ڏينهن آهي. انتظاميه سان ڳالهيون هلندڙ آهن، اڄ سيٽي ۾ واپس اچي ويندو.

* * *

۵ ــ مئي ۱۹۸۲

درد جو احساس ختم ٿي چڪو آهي چاڪاڻ ته هاڻ اهو جسر جي رڳن ۾ رت وانگر ڊوڙي رهيو آهي. درد منهنجي جسر جو حصو بنجي چڪو آهي، جنهن بنا جسر نامڪمل ٿي پوندو. پيارا! جسر جو ڪوبه حصو جان تي بار نه هوندو آهي.

موکي!

اڄ رات
وڏو اهتمام ڪرڻو آهه!
ڪتاب، قلم
سڀ هٽائي ڇڏجانءِ!
حال في الحال
ميز مٿان
فقط پيالا رکجانءِ!
اڄ رات هتي ڀٽائي ايندو!
”جيئڻ ڇاهي؟
۽ پيئڻ ڇاهي؟“
هر راز ٻڌائي ويندو!
محفل تہ گهڻي ”خفيہ“ آهي پر
تون چاهين تہ ڀلي
هلي اچجانءِ..... !

٦ ـ مئي ١٩٨٢

ڪتابن تي ڳجهون ويٺيون آهن
ڳجهون چنبن سان ڪاغذ ڦاڙي چنهنب سان اکرپٽي کائي رهيون آهن
ڪتاب ڦٽڪي رهيا آهن
سندن چيريل جسمن مان رت ٽمي رهيو آهي
آلي رت منجهان چيڪيءَ مٽيءَ جي ڀِنل ڀِنل سُرهاڻ اُٿي رهي آهي.
ڇا ريج اچي ويوآهي!؟
ڏاڍو عجيب منظر آهي!

***

مان ڪير آهيان؟ ڇا آهيان؟

ڪوبہ نہ ..... ڪجھ بہ نہ.

۷ ــ مئي ۱۹۸۲

بہ ٽي ڏينھن بابا کي دل جي ڪافي تڪليف ھلي آھي. ڏاڍي پريشاني ٿي پئي آھي. اطھر، جڏھن بہ منھنجي آڏو ڳالھ ڪندو آھي تہ ان جي گھرائيءَ ۽ شدت کي گھٽائي ھلڪو ڦلڪو ڪري پيش ڪندو آھي. خود بابا بہ تہ تڪليف جو اظھار اصل نہ ڪندو آھي، بس پنھنجي ليکي اندر ۾ پيو برداشت ڪندو آھي.... خبر ناھي تہ صحيح صورتحال ڇا آھي؟ اطھر مونکي اھا خبر ڏيئي في الحال تہ ساڻو ڪري ويو آھي.

***

"مان پيدا ٿيو آھيان ٻرڻ لاءِ، ٻرڻ ۽ اونداھيءَ ۾ روشني ڪرڻ لاءِ منھنجي فنا منھنجو انعام ٿيندو." (گورڪي)

***

قاضي صاحب! اڄ ۽ اسان "ڏوھارين" سان گڏجي پيئ. پيئڻ ۽ چئہ تہ:
"اسان کي امن گھرجي"

"دنيا کي سڪ ماڻڻ ڏنو وڃي!"

"اچو تہ گڏجي ڏکن کي دفن ڪيون، ايڏي پستيءَ ۾ جو وري ڪنھن جي اک مان لڙڪ نہ ڪري!"

"اچو تہ گڏجي دنيا جي سمورن حقيقي ۽ علامتي قيد خانن جا بنياد ڌاھي ڇڏيون!"

"اچو تہ گڏجي انسان کي آزاد ڪيون!"

"اچو تہ گڏجي انسان جو وقار بحال ڪيون!"

"اچو تہ ڪروڙين منتظر اکين جو انتظار ختم ڪيون ۽ ھڪ اھڙو ماحول جوڙيون جو پيار سان ٽمٽار دلين جي وچ ۾ پٿرن جون ديوارون نہ رھن!"

"اڇو تہ شيشي گھرن مان خوشبوءَ کي آزاد ڪيون ۽ پوپٽ خوشبوءَ جي موسيقيءَ جي مدهوش ٽي رقص ڪن!"

ڪاش! تون حالتن سان ناهہ نہ ڪري ضمير کي سجدو ڪرين.

• • •

خلق مئي گويد کہ خسرو بت پرستي مئي ڪند
آري، آري، مئي ڪنم، با خلق عالم کارِ نيست

۱۰ ــ مئي ۱۹۸۲

عوامي دباءَ ۽ درخواست ڪندڙ ڏر جي سخت روين کان پوءِ سرڪار مجبور ٽي عدالت کي OPEN COURT قرار ڏنو آهي. پر عدالت جي ڪمري ۾ فقط هڪ ٻن ويجهن مائٽن کي وهڻ جي اجازت ڏني اٽن ڇو تہ ڪمرو تمام ننڍڙو آهي. هيءَ اسانجي ننڍڙي ئي سهي پر پهرين ڪاميابي آهي.

• • •

ڏکن جي بي انت سمنڊ ۾ جڏهن سوچن جي باهہ لڳندي آهي... تڏهن تنهنجي ياد! چانڊوڪيءَ جيان وسندي آهي... ۽ قيد خانو جل ٽل جل ٽل ٽي ويندو آهي. پر جڏهن سچ پچ مينهن وسندو آهي تڏهن وڻ ٽڻ کي باهہ لڳي ويندي آهي.

۱۸ ــ مئي ۱۹۸۲

جبار خٽڪ کي جيل آندو ويو آهي. مٽس تمام گهڻو تشدد ٿيو آهي. هٿ پير سڄيل اٿس. اڄڪلهہ تمام ٿورا سياسي قيدي سنڌين لڳين جيل پهچن ٿا. اذيت خانن جو چار سڄي ملڪ ۾ پکڙيو پيو آهي. جيڪي قيدي اتفاق سا سنڌين لڳين نظر اچن ٿا سي گهٽي ياگي حڪمران طبقن جي سياست ڪندڙ آهن.

۱۹ ــ مئي ۱۹۸۲

ماڻهوءَ ان لاءِ تہ جنم نہ ورتو آهي تہ پڃرن ۾ رهي پر ان لاءِ تہ ٻگولي ....ٻگولي زندگيءَ جون حقيقتون ۽ ڏکن جو حل !

پر هتي تہ "ٻگولا" بہ ڏوهہ ٿيو.

۲۲ ــ مئي ۱۹۸۲

انورشير سرڪاري وڪيل اڄ صبح جو دل جي دوري بعد گذاري ويو. هو اسان جي ڪيس ۾ سرڪاري وڪيل جي حيثيت ۾ پيروي ڪندو رهيو. ڪورٽ جي ڪارروائي ملتوي ٿي وئي پر انور صاحب هاڻ نه ايندو. هو سدائين ياد رهندو. هو پنهنجي ضمير جي خلاف سرڪاري پيروي ڪندي ڪندي ضمير جي دٻاءَ کي سهي نه سگهيو.

۳۱ ــ مئي ۱۹۸۲

ماڻهن جون خواهشون بيروت ٿي ويون آهن، جنهن کي جنوني انسان بارودي سرنگون وڇائي ڇاڙي رهيا آهن، مگر بيروت مٿو ناهي ايا پي ڪن مورچن ۾ ڪي زخمي سپاهي مزاحمت ڪري رهيا آهن.

۱ ــ جون ۱۹۸۲

بابا جي طبعيت ٺيڪ نٿي رهي. گهر مان ته ڪير به پوري خبر نٿو ڏئي. منهنجو ساهه ٿو منجهي. اُف ... هيءُ سپ ڇاهي؟ شايد بابا جي طبعيت جي ذميواري اڪيلي سر مونتي آهي. خدارا ڇا ڪجي؟ هيءُ ڪهڙو عذاب آهي؟ مان اندر ئي اندر ۾ روئي رهيو آهيان. ڪو تسلي ڏيڻ وارو ويجهو ناهي، پر ڇا واقعي تسلي ڏيڻ سان ملي ويندي آهي؟ ذهن ۾ عجيب عجيب خيال اچن ٿا... مون کي ڊپ پيو ٿئي. هن خاموشيءَ ۾ ڪيڏا نه وحشي ۽ ڪارا پاڇا آهن جيڪي هر شئي جي اوٽ مان ليئا پائي مونکي گهورن ٿا.

۴ ــ جون ۱۹۸۲

ڪابي ڏر جي نئين سر جوڙ جڪ ڏانهن هڪ قدم نظر آيو آهي. اين پي پي ۽ پي اين پي هڪ ٿيون آهن. پروفيسر جمال نقوي سوچ ۾ آهي. دوستن سان رابطي جي ڪوٽ محسوس پئي ٿئي.

۵ ــ جون ۱۹۸۲

ڪمال کي ڏاڍي تڪليف آهي. لانڍي جيل ۾ ڪو به ڊاڪٽر ڪونهي. هاڻ ته ڪيس پيشاب ۾ رت اچڻ لڳو آهي.... شبير جون اکيون خراب ٿي ويون آهن، هن همراهه کي به ڏاڍي تڪليف آهي. هر وقت اکيون ڳاڙهيون رهنس ٿيون. جام ڪيس چيڙائيندو آهي، "جذباتي نوجوانن جون اکيون ڳاڙهيون هونديون آهن." سرڪار بهادر سول اسپتال ۾ باقاعدي علاج کان ڇرڪي رهي آهي.

۱۴ ــ جون ۱۹۸۲

شبير کي عدالت مان اسپتال موڪليو ويو. سندس اک جي آپريشن ٿي آهي. مگر اسپتال ۾ داخل ڪرڻ جي اجازت نه هئڻ ڪري واپس موڪلائي موڪليائون. عدالت پنهنجي ڪارروائي نه روڪي. شبير جي اک تي پٽي ٻڌل رهي ۽ تڪليف کان ڪنجهندو رهيو. پر عدالت ڏينهن سجايو ڪيو آهي. عدالت اها همت ضرور ڪئي آهي ته فوري طور تي ڪمال ۽ شبير کي لانڍي جيل جي "عمر ڪوٽ" مان ڪڍي سينٽرل جيل جي اسپتال ڏانهن منتقل ڪرايو آهي.

۱۶ ــ جون ۱۹۸۲

سنڌي ادبي سنگت، ڪراچي جيل شاخ کولي اٽئون. پهرين گڏجاڻي به خير سان ٿي گذري آهي. پروفيسر جمال نقويءَ صدارت ڪئي. ايجنڊا تي ٻه کهاڻيون (تريجڊي: ڊاڪٽر مولا بخش جي لکيل ۽ پي منهنجي: پورن ڪارن ڪڪرن هيٺ) ۽ به آزاد نظم رکيا ويا. هن محدود ماحول ۾ جوش ۽ جذبي جا هي ننڍا لمحا به ڏاڍا عجيب ٿا ٿين. جنرل باديءَ ۾ شاهه مراد بيگ، پرويزشاهه، امرلال، صفت رند، جبار خٽڪ، سليم، عارف بيگ ۽ ڊاڪٽر مقبول خشڪ شامل آهن. پهرين گڏجاڻي آغا اشفاق جي کوليءَ ۾ ٿي آهي.

۲۱ــ جون ۱۹۸۲

امر لال، شبير شر ۽ ڪمال وارثيءَ عدالت جي معرفت چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر ڏانهن درخواست موڪلي آهي ته کين لبنان موڪليو وڃي ته جيئن فلسطيني عوام سان گڏجي هلندڙ خوفناڪ ويڑهه ۾ شريڪ ٿي سگهن

۽ اسرائيل ـ آمريڪا جارحيت جو مقابلو ڪري يڪجهتيءَ جواظهار ڪن. هن اهو به لکيو آهي ته جنگ ختم ٿيڻ کانپوءِ جيڪڏهن اسان زندهه بچي وياسون ته واپس اچي پاڻ کي حڪومت جي حوالي ڪري ڪيس وڙهنداسون. فلسطيني ۽ اسرائيلي فوجن جون تازيون جهڙپون تمام خوفناڪ آهن. اهڙو مثال ويجهڙ ۾ نظر نٿو اچي. هيڏو سارو قتل عام! اسان جا وار ڪنڌارجي ويا آهن.

* * *

مان ۱۷ ـ وارڊ ۾ واپس موٽي آيو آهيان. ڪمال وارثي پروفيسر سان ۱۸ ـ نمبر وارڊ ۾ آهي.

۲۲ ـ جون ۱۹۸۲

ڪراچي بار ايسوسيئشن جي اپيل تي اڄ وڪيل صاحبن عدالتي ڪارروائين جو بائيڪاٽ ڪيو آهي. اسان به وڪيلن سان اتحاد ڪندي عدالتي ڪارروائيءَ جو بائيڪاٽ ڪيو آهي. اڄوڪو بائيڪاٽ لبنان ۾ اسرائيلي جارحيت ۽ حڪومت پاڪستان جي طرفان فلسطينين جي مدد نه ڪرڻ خلاف احتجاج آهي.

* * *

عدالت ۲۱ جون واري درخواست مسترد ڪري ڇڏي آهي ۽ اهو ٻڌايو آهي ته "نه ئي ڪين لبيا موڪلي سگهجي ٿو ۽ نه سندن درخواست سي ايم ايل اي ڏانهن موڪلي سگهجي ٿي."

۲۳ ـ جون ۱۹۸۲

جام ساقيءَ فلسطيني مجاهدن لاءِ رت ڏيڻ جي درخواست عدالت ۾ جمع ڪرائي آهي، جيڪا قبول ٿي.

۱۰ ــ جولاءِ ۱۹۸۲

بيروت

بيروت ۾ باهه ٻري رهي آهي ۽ تنهن ۾ سرد جسم هت هُت پکڙيا پيا آهن. بارود ڦاٽڻ ڪري ڪنهن ٻار جي هٿ مان هوا سان پريل ٽوڪٽو ڇڏائجي ويو آهي. ٻار جي حيراني خوف ۾ بدلجي وئي آهي. زندگي، زندگيءَ کان ڪشڪول کڻي ٻڌڪي رهي آهي. وحشت جا سپ ڇپيون ڪڍي رهيا آهن. وٽن جون ٽاريون دکي رهيون آهن ۽ سپ جهومي جهومي ور وکڙ ڏيئي هڪ ٽاريءَ کان ٻي ٽاري ۽ وڻ کان وڻ تائين ٽپا ڏيئي رهيا آهن. دونهين جا ساهه ٻوسائيندڙ هٿ نڙگهٽ ڏهائي رهيا آهن. جت ڪٽ لاشن مٽان لاش ۽ مٽن ڪروڙين مڪيون پُڻ پُڻ ڪري رهيون آهن. مرندڙ انسانيت جي سڏڪندڙ ڏپ بيروت جي گهٽين منجهان نڪري سجي ڌرتيءَ جي گولي تي پکڙجي رهي آهي. مان هن قيد خاني ۾ پاڻ کي ان ڏپ کان بچائڻ لاءِ نڪ تي رومال نٽو رکي سگهان ڇاڪاڻ تہ ان منجهان چڪيل رت جي بوءِ اٽي رهي آهي.

۱۳ ــ جولاءِ ۱۹۸۲

گهر مان اطلاع آيو آهي تہ بابا جن سياٽي آمريڪا پيا وڃن، دل جي آپريشن لاءِ. مونکي خوف کان بار بار ڪنبڻي وڻي ٿي وڃي. اڄ جڏهن بابا ۽ امان ملاقات لاءِ آيا تہ خبر ناهي ڪيئن پاڻ کي سنيالي ويٺو هوس. يقين هو منهنجي حالت مان (اداڪاري سبب) مطمعن ٿي ويا هوندا. پر مونکي تہ جڙ زندگيءَ جا سپ لهجا ئي ٽڪل ٻي رنگ ۽ ڍنل ڍنل پيا لڳن. مان ڪو بهادر ماڻهو ڪونہ آهيان. مان تمام ڪمزور آهيان. مان اندر ئي اندر ۾ پرزا پرزا ٽيندو پيو وڃان. بابا منهنجي باري ۾ سوچي سوچي ۽ ڊوڙي ڊوڙي پنهنجي اها حالت ڪئي آهي ـ مان پاڻ کي ڪڏهن بہ معاف نہ ڪندس، ڪڏهن بہ نہ. بابا سائين! مونکي معاف ڪجو. اي پٽر جون ديوارون! مونکي سهارو ڏيو يا مونکي ڇڏي ڏيو! اوهين ڇا ڄاڻو تہ انسان ڇاهي! هن جا رشتا ڇا آهن؟ هن جون سوچون ڇا آهن؟ ان جون وابستگيون ڪيڏيون نہ لطيف آهن!

اڄ مان ڏاڍو ڍنو آهيان ـ ڏاڍو رنو آهيان ـ اڪيلو رهڻ ٿو چاهيان پر اڪيلائيءَ کان ڀَڄ ٿو ٿئي. ماڻهن سان ملڻ چاهيان ٿو پر سندن ڏڪ، منهنجي مونجهه کي اڃا وڌائن ٿا. مان هر ٻي جان شئي کي وچڑي ان سان ڳالهائڻ شروع ڪيان ٿو ـ ها! ان ريت ڪجهه دل وندري ٿي.

•••

رمضان جو مهينو پيو هلي. ۽ قيدي سزا وٺي پهتا آهن، هڪ هڪ مهينو. ٻنهي جو ڏوهه ساڳيو آهي - يعني "روزو نه رکڻ." هڪ ڇٽي قبول ڪيو آهي ته ڪيس روزو نه هو - ٻئي جو چوڻ آهي ته هن زندگيءَ ۾ ڪڏهن روزو نه ڇڏيو آهي. پر هو اها ڳالهه عدالت ۾ ثابت ڪري نه سگهيو. (هو هت ۽ سڀ روزا رکندو آهي.) متن رمضان شريف جو احترام نه ڪرڻ جو الزام آهي.

۱۴ــ جولاءِ ۱۹۸۲

ڪڏهن ڪڏهن ڏاڍو ٽڪ محسوس ٿيندو آهي پر اندر جي خوف کان وري پرن ۾ ڪنپڻائين تي زور وجهڻو پوندو آهي. ولر ڏاڍي تيزيءَ سان اڀتي وڌندو، وڏاوڏا جبل ۽ ميدان پار ڪندو پيو وڃي. مونکي هر صورت ۾ پرن کي تيزيءَ سان حرڪت ڏيڻي پوندي، هوا کي پوئتي ڌڪڻو پوندو - پوءِ يلي ڇوڙ منهنجا پر برسات ۾ پُسي آلا ۽ ڳرا ٿي پيا هجن. مان تنهائين جي صحرا ۾ مرڻ لاءِ پيدا نه ٿيو آهيان. مونکي اڏامڻو پوندو ۽ ولر سان ملي دور سپنن جي وستيءَ ڏانهن وڌڻو پوندو.

۱۵ــ جولاءِ ۱۹۸۲

وفاقي وزير داخلا محمود هارون چيو آهي ته پاڪستاني فوج کي لبنان موڪلڻ جو مطالبو ڪرڻ وارا پنهنجن آقائن جي اشارن تي نچي رهيا آهن. هن، اهو مطالبو ڪندڙن کي روسي ايجنٽ قرار ڏنو آهي.... هاڻي مشڪل اها پيدا ٿي پئي آهي ته ڪالعدم جماعت اسلامي جي مرڪزي رهنما ۽ هڪ سابق وزير چوڌري رحمت الاهي ب لبنان جي بحران تي جهاد جو نعرو لڳايو آهي. هوڏانهن، موتمر عالم اسلامي ب اسلامي ملڪن کي چيو آهي ته هو پنهنجون فوجون لبنان موڪلين. هاڻي، جناب محمود هارون اهو ٻڌائي ته ڇا جماعت اسلامي ۽ موتمر عالم اسلامي ب.... "

(جمع خان جو ڪالم روزنامه امن)

موت جي سزا تي آزاديءَ جو گيت

٦ ـ آگسٽ ١٩٨٢

پريٽوريا ٦ آگسٽ (ريڊيو رپورٽ) ڏکڻ آفريڪا جي غير قانوني نسل پرست حڪومت، افريڪن نيشنل ڪانگريس جي ٽن آزادي پسندن کي موت جي سزا ٻڌائي آهي. فيصلو ٻڌڻ کانپوءِ ٽيئي جڻا آزاديءَ جو گيت ڳائيندا عدالت جي ڪمري مان روانا ٿي ويا ـ مٿن غداريءَ جي الزام هيٺ ڪيس هلايو ويو هو.

٩ ـ آگسٽ ١٩٨٢

اڄ نذير عباسي جي شهادت جو ڏينهن هو. عدالت جي ڪارروائي هلڻ کان اڳ سيني ڪاريون پٽيون ٻڌي ڇڏيون. عدالت ڪارروائي نه هلائي.

١١ ـ آگسٽ ١٩٨٢

عدالتي ڪارروائي شروع ٿيڻ کان اڳ، جام جي درخواست تي "پنڊي سازش ڪيس" جي ملزم ايئر ڪموڊر محمد خان جنجوعه، سنڌي اديب نور عباسي ۽ خديجه مستور جي وفات تي فاتحه پڙهي وئي.

• • •

بابا جن آمريڪا کان خير خيريت سان موٽي آيا آهن. جيل هلڪو محسوس ٿي رهيو آهي.

١٥ ـ آگسٽ ١٩٨٢

تمام سخت برسات پئجي رهي آهي. قيد خاني جون پتيون تيز هوائن ۽ برساتي جهڪڙن آڏو سينو تاڻي مقابلو ڪري رهيون آهن. وڻ ٽڻ تمام تيزيءَ سان جهومي رهيا آهن، ڪمزور پن ڇٽي، هيٺ ڪري لڙهندا پيا وڃن ۽ مضبوط پن ٽارين ۾ پانهون وجهي شرارتي ٻارن جيان لڏي رهيا آهن. گجگوڙ ۽ انڌوڪار سيني اندر دردجي ستل سمنڊ کي ولوڙي رهيا آهن.

مان وراندي ۾ بيهي اڇلون ڪائيندڙ نيسارن کي آبشارن جيان ڪرندو ڏسي رهيو آهيان. تصور ۾ جيل جون پتيون ڪيرائي ڇڏيو اٿم. ۽ پاڻ کي ڪوهه مري جي ڪنهن ريسٽ هائوس ۾ محسوس ڪري رهيو آهيان. هڪ هڪ گهڙيءَ ۾ امرت رس جهڙو مزو آهي. مان ڪا به گهڙي ۽ امرت جو هڪڙو به ڦڙو هٿان وڃائڻ نٿو گهران. مان خوشيءَ ۽ درد جي هڪ هڪ گهڙي ميڙڻ ٿو گهران.

دل چويو ٿي ته پارن جيان وچ ميدان تي بيهي رهن. مينهن جي ٽڏڙي وسڪاري ۾ پاڻ کي جلايان، جسر جو انگ انگ ۽ روح جون سموريون گهرائيون پُسايان ۽ پوءِ ان وقت تائين بيٺو هجان جيستائين آسمان مان هڪ هڪ بوند ٽمي بس نه ڪري ۽ دل ۾ اها خواهش جيئري رکان ته آخري بوند واري گهڙي ڪڏهن به نه اچي.

پر ڪجهه گهڙين کان پوءِ اهو سيڪجهه جيئن جو تيئن ڇڏي مان کوليءَ ۾تنهائين جي شمع آڏو جهڪي ويندس ۽ دروازي ۾ تالو لڳي ويندو. هيءُ پاتال جو ازل کان قانون آهي.

۲۰ ـ آگسٽ ۱۹۸۲

دوستو!

سوچجو!

ڪٿي آهي زندگي؟

ست ست ڳولجو!

جتي جتي به قيد آ

ماڻهپو ڳولجو!

جتي جتي به درد آ

توڙ تائين پهچجو!

جي ڪٿي چڙيون هٿي

خواب ڪو مئو هجي

انتقام ـ کان اڳي

دوستو نه پورجو!

مئڪدي جون واٽيون

باربار ڳولجو!

ساقين کي سارجو!

دوستو!

سوچجو!

هزار وار سوچجو!

پوءِ هن ڊير مان

گيت کي چونڊجو!

مهڀ جبين جي چپن

جهڙو حسين کو

گلاب هڪ چونڊجو!

۲۱ ـ آگسٽ ۱۹۸۲

پيارا لاشاري!

ننڍڙي واري ڏکوئيندڙ خبر هلال پاڪستان ۾ پڙهيم ـ گل ٿ هوندا ئي ڪومائجڻ لاءِ آهن پر جڏهن کا مکڙي ڪومائجي وڃي ٿي تڏهن ڇرڪ نڪري ويندو آهي. تون مان جنهن باغ ۾ رهون ٿا ان ۾ روزانو نه ڇاٽي ڪيڏا ڇرڪ نڪرندا آهن. مان توکي تسلي ٿ ڏيان، پر ڇا سچ پچ تنهنجي من کي شانتي ملندي؟ مان ڇاڻان ٿو ٿ شانتيءَ جو سپ کان مکيه رستو انهن مکڙين جي ٽڙڻ ۾ جوپن ماڻڻ واري عمل مان ڦٽندو آهي جيڪي اڃڪلهه ڪومائجي وڃن ٿيون. دنيا ۾ پکڙيل چوطرف ڏکن جي پنڌارن ڏکن جي اهميت کي گهٽائي اسان جون دليون سخت ڪرڻ ۾ کا کوٽ نه ڇڏي آهي. پر ماٺهوءَ جي دل شايد پٽر ٿي ئي نٿي سگهي ـ ان جواحساس توکي به هاڻ ٿيو هوندو. پيارا! تون ۽ مان جنهن ڪڙم مان آهيون، تنهن برابر ڏکن سان چنبو انڪايو آهي. پاڻ فطرت جي قانون آڏو هيٺا ئي سهي، آهيون ٿ سهي. برابر اڄ ڏک سگهارو آهي. پر اڄ ڏک سگهارو آهي ٿ ڇاهي، زندگي ان جي چيپٽ ۾ سري رهي آهي. ڏک ڏاڍو ڪاري آهي. ڪوشش ڪجاءِ ٿ ست سهي وڃين. اسان سيني کي هڪهئي جي ضرورت آهي. افسوس! جو مان تو وٽ اچي به نٽو سگهان ـ ڪيڏا نه ڦٽڪائيندڙ لمحا آهن ـ قيد هئڻ جو احساس وڏي ويو آهي.

تنهنجو

۲۵ ـ آگسٽ ۱۹۸۲

پيارا اطهر

هتي هر ڪر هڪ مخصوص پيچري تي هلندو آهي: ساڳيو ۽ سدائين ساڳيو، اسٽريو ٽائپ. پر اڄ جي خبر قيدين ڪاڻ يقين ۾ نه اچڻ جهڙي هئي. منڊ ۾ سپني جو خيال هو ته اها J.B.C رپورٽ آهي. پر نه، خبر ڪري هئي. خبر اها هئي ته ڪراچي يونيورسٽيءَ جا شاگرد ۽ شاگرد ياٽيون جيل ڏسڻ ايندا. تون چوندين ته ان ۾ يقين نه ڪرڻ جي ڪهڙي ڳالهه هئي ! دراصل تو ان خبر کي قيديءَ جي ذهن ۽ ماحول سان نه پرکيو آهي. پهرين ڳالهه ته قيديءَ لاءِ اهو تصور ئي بچاڻ اچڻ ۽ حيرت جهڙو آهي ته قيد خانو گهمڻ جي جاءِ ٿي سگهي ٿي. هت سرڪاري عملدار ته اڪثر ايندا آهن، پر اهو ڏسڻ ڪو نه ٿا اچن ته قيدي زندگي ڪيئن ٿا ڪاڻين، پر فقط اهو ڏسندا آهن ته پتين جي اوچائي اطمينان بخش آهي يا نه، سپاهي پنهنجيون ڊيوٽيون ٺيڪ طرح سان ڏين ٿا يا نه، تالا مضبوط آهن يا نه ۽ ڪو قيدي ڀڄي ته نه ويندو؟ گذريل پريڊ واري ڏينهن سپرنٽنڈنٽ ڪوليءَ کان ٻاهرين (وارڊ جي) حد واري ديوار ۾ گندي ناليءَ جي ان سوراخ کي اڃا به نديڙو ڪرايو هو جنهن مان فقط ٻليون ئي اچي وڃي سگهنديون آهن.

سو ڀائو! هيءُ نوان مهمان سرڪاري عملدار ڪونه هئا، پر جيل گهمڻ جا شوقين هئا. جيئن اڪثر ماڻهو چرين جي اسپتال يا راڻي باغ ڏسڻ ويندا آهن ۽ فقط ڏسي موٽي ويندا آهن.

خير اها خبر ڪجهه حيران ڪندڙ برابر هئي ته يونيورسٽيءَ مان ڪي اڇٽا آهن، پر قيدين لاءِ اها خبر وڌيڪ دلچسپ هئي ته يونيورسٽيءَ مان شاگرد ياٽيون ايندیون. سو، صبح کان ئي گهٽو ڪري هر قيدي: چوڪرين ڏسڻ جي شوق ۾ پاڻ کي سينگاريڻ ۾ رڌل هو. ۽ جڏهن شاگرد ياٽيون سچ پچ وارد ٿيون، ته جيل جو سمورو اسٽاف سندن حفاظت لاءِ هر وقت ساڻن گڏ رهيو. جيلر صاحب پاڻ به پاڻ کي چوڪرين جي گهيري ۾ ڏسي پاڻ کي راجا اندر محسوس ڪري رهيو هو. شايد جيل جي هر هڪ سپاهيءَ به پاڻ کي راجا محسوس ڪيو هجي. (اڇڪلهه جا بناسپتي سپاهي، پاڻ کي سپاهي نه پر وڏو حاڪم سمجهندا آهن.)

ڪيئي سالن کان قيد خاني جي بي رنگ و بوُ ماحول ۾ بند قيدين جون اڇايل ۽ هَوَس سان پريل اکيون، چوڪرين جو هر طرف هر وارد کان ٻئي وارد تائين ۽ هر ڪنڊ کان بي ڪنڊ تائين پيچو ڪنديون رهيون هيون.

ويچاريون ڇوڪريون حفاظت ۾ هوندي بہ پاڻ کي غير محفوظ سمجهي رڍن جي ڌڻ وانگر هڪٻئي سان ملي ۽ وچڙي هلنديون رهيون هيون. تو شايد هالي وڊ جي تيار ٿيل فلم "برين واش" ڏٺي هجي! فلم جي ڪهاڻي سياسي قيدين تي هئي. جن کي هڪ ٻيٽ تي ٻين اخلاقي ڏوهارين سان گڏ قيد ڪيو ويو هو. سڀني جون سزائون ڊگهيون هيون. سڀني کي ڪيئي ڪيئي سال ٿي ويا هئا جو هنن پاڻ جهڙن بد حالن ۽ ظالم محافظن کان سواءِ ٻيو ڪنهن کي بہ نہ ڏٺو هو. هڪ موقعي تي هڪ سياسي قيديءَ جي زال پنجن ڇهن سالن کان پوءِ ملاقات جي اجازت وٺڻ ۾ ڪاميابيءَ کان پوءِ ملاقات لاءِ ٻيٽ تي اچي ٿي. ٻيٽ تي هاهوڪار مچي وڃي ٿي. باقي قيدين لاءِ فقط ايترو احساس ئي طوفان کان گهٽ نہ هو تہ ان ٻيٽ جي هڪ ڪنڊ تي هڪ عورت جو وجود ڪجهہ گهڙين لاءِ موجود هو. سندن وس پڄي ها تہ خبر ناهي ڇا ڪري وجهن ها، ڇو تہ جڏهن ان عورت پنهنجي مڙس کي تحفي ۾ ڪمبل ڏنو ۽ هو واپس ڪيمپ پهتو تڏهن، اهو ڪمبل کانئس ڦرجي ويو ۽ ايئن ڌاڳو ڌاڳو ٿي تقسيم ٿي ويوجيئن بکايل بگهڙن ۾ گوشت ٿئي. اهو صرف انڪري تہ ان ڪمبل کي ڪنهن عورت جا هٿ لڳل هئا.

ٿي سگهي ٿو تہ تون هن کي بيهودگي چوين پر اِها نہ فحاشي آهي، نہ اخلاقي ڪمزوري. اهو فطرت جو حصو آهي. تون سالن کان بکايل انسانن منجهان ڪهڙي توقع ڪري سگهين ٿو؟ ممڪن آهي تہ اهي ماڻهو جيڪي هن قسم جي صورتحال منجهان نہ لنگهيا هجن، هِن عمل کي جنسي ديوانگي چون. پر سالن کان سڪايل ۽ قيد انسانن جو ان ۾ ڪهڙو ڏوهہ؟ خبر ناهي تہ انسانن جي بنيادي گهرجن ۽ ضرورتن کي هٿرادو ڇو ٿو سمجهيو وڃي؟ حقيقت کان ڪيترو انڪار ڪري سگهجي ٿو؟ آدم وري بہ جانور آهي ۽ ارتقا جي عمل ۾ پاڻ جهڙي ٻئي وجود کي وجود ڏيڻ سندس فطري خواهش، فرض، حق، عمل ۽ جبلت آهي. فطرت کي نہ گهٽو ڏيئي ٿو سگهجي ۽ نہ ئي ختم ڪري ٿو سگهجي. گناهہ ۽ ثواب جو فلسفو بنيادي گهرجن جي پورائي کان پوءِ شروع ٿئي ٿو. تنهنجي ڪهڙي راءِ آهي؟

هڪ طرف قيدين جي صورتحال اها هئي. ٻئي طرف هن جيل جي سياسي قيدين پنهنجا ڪيئي شاگرد ساٿي ان ٽولي ۾ ڏٺا جن خاص طور تي ان ٽولي ۾ شرڪت ڪئي هئي تہ جيئن قيدي ساٿين سان رابطو ڪجي. امرلال اک بچائي کين ٻن ٽن کولين ۾ وٺي ويو. خوب احوال ڏنائون وتائون.

۱ ــ سيپٽمبر ۱۹۸۲

پروفيسر جمال نقوي شديد اعصابي حملي کانپوءِ ڪورٽ منجهان سڌو سول اسپتال منتقل ٿي ويو آهي. سندن جسم جي کاٻي پاسي فالج جو اثر ٿيو آهي. ڳالهائي ۽ نٽو سگهي. ڊاڪٽرن جو چوڻ آهي ته جيڪڏهن فقط هڪ ڪلاڪ جي دير ٿئي ها ته...

عدالت فيصلو ڪيو آهي ته پروفيسر جي صحتياب ٿيڻ کان اڳ ڪارروائي اڳتي نه هلائي سگهبي.

۲۴ ــ سيپٽمبر ۱۹۸۲

ڪالهه ٻيجل مونکان سر گهريو،پر

اوچتو:

هن پنهنجو ساز منهنجي هٿ ۾ ڏيئي

پاڻ سنگيت جي ديويءَ آڏو سر جهڪائي ڇڏيو

ءِ...

مان ايڏا تائين حيراني منجهان سندس ساز ڪٽي در تي ٻيٺو آهيان.

مان سوچيان ٿو مان ڪير آهيان؟

راڳ ڏياڻ؟

ٻيجل؟

يا ٻئي؟؟؟

• • •

عيد الاضحيٰ

۲۸ ــ سيپٽمبر ۱۹۸۲

بابا سائين، امان جيجي!

توهان سڀني کي عيد مبارڪ هجي. اڄ جيل ۾ سياسي قيدين فلسطين جي شهيدن سان يڪجهتيءَ جو اظهار ڪندي عيد نه ملهائڻ جو فيصلو ڪيو آهي. ظالم اسرائيل جنهن ريت شطيلہ ۾ صابرا جي ڪئمپن ۾ بربريت جي راند رچائي آهي تنهن سان سڄي دنيا جي مظلومن ۾ ڏک جي لهر ڊوڙي وئي آهي.

اڄ مان توهان کان گهٽو پري ڪونہ آهيان، گهڙيءَ کن سوچيو تہ سهي انهن هزارين جيجلن، پيئرن، پائرن، پينرن ۽ ٻارن تي ڇا گذري رهيو هوندو جن جا لخت جگر، پائر، پينر ۽ سهاڳ چٽجي ويا ۽ اسرائيلي ٽينڪن جي لوهي پٽن هيٺان قيمون ٻڌجي ويا آهن. نيٽ ظلم کي موت اڇٽو آهي، اسان سڀ هجون يا نہ هجون. اسان سڀني جو ڪردار ڪو الڳ ٿلڳ ڪونهي، اسان سڀ تاريخ جي هڪ مخصوص وقت جي "هڪ" واقعي جو عڪس آهيون، بلڪل اهڙي طرح جيئن فلسطيني.

اڄ وقت جا وار شديد آهن پر انسان جيڪڏهن چاهي تہ جبل جيان ڳاڙ اوچو ڪري سموريون ضربون سهي سگهي ٿو. هيمنگوي چوي ٿو تہ "انسان کي فنا ڪري سگهجي ٿو، پرڪيس شڪست ڏيئي نٿي سگهجي." سندس هنن اکرن ۾ ڪيڏو نہ عزم آهي ڪيڏي نہ سچائي آهي منجهن!

ڪجهہ اهڙي ئي ڪيفيت ۾ توهان لاءِ هيءُ سٽون لکيون اٿم، ڪجهہ تجريدي آهن، شايد احساس چٽو ڪري سگهن:

اکيون جاڳن پيون
ديپڪ جلي ٿو اڃا
نند اچي ئي نٿي
سانت جاڳي پئي
رات جلي ٿي اڃا
ڪوبہ ناهي ستل
چند جاڳي پيو

چُرن باک ۾ ٿا

خراب منهنجا اچا

سِکن ماک لئہ

ٿا گلڙا اچا

ديپڪ جلن ٿا اچا

اکيون جاڳن پيون.

توهان سيني جو

۳۰ ــ سيپٽمبر ۱۹۸۲

مان هيءَ ڪولي بدلائي ڪنهن ٻيءَ ۾ نٽو وڃڻ گهران. جيتوڻيڪ هيءَ ٻين جي پيٽ ۾ اوندهي ۽ ڏتڙيل آهي، پر هاڻ مان هتان ڪڏهن ڪڏهن چنڊ ڪي چمڪندو ڏسي سگهان ٿو.

• • •

پاڪيٽ ريڊيو تي ڪا اجنبي اسٽيشن لڳي وئي آهي. اجنبي ٻوليءَ ۾ ڪو ڏکوئيندڙ گيت پيو ٻڌجي. خبر ناهي ته هيءَ گمنام ايل پي ڪنهنجي آهي! خبر ناهي ته ساز تي چرندڙ ۽ دل ۾ ارتعاش پيدا ڪندڙ آگريون ڪهڙي رنگ جون آهن!

منهنجي ماءُ! منهنجي ڌرتي! مان ڪنهنجا ڪنهنجا هٿ چمان؟ هيءُ ڏکويل راڳيندڙ خبر ناهي ته تنهنجي ڪهڙي ڪک ۾ رنو آهي جو ساز سوري دل جو حال اوريو اٿس. نہ ٻاٽي چپن تي ڪنهنجو گيت اٿس. ناظم حڪمت، نرودا، پوشڪن، ٽئگور ڪوبہ ٽي سگهي ٿو ــ يا ممڪن آهي ته اهو منهنجو ٽي وڃايل ڪو گيت هجي!

۳ ــ آڪٽوبر ۱۹۸۲

ڪورٽ، هرهڪ ڪان بچاءُ جي شاهدن جي لسٽ گهري آهي. اسان جو ارادو آهي ته شاهدن جي اهڙي فهرست ٺاهجي جيڪا قانوني پيچيدگين کي حل ڪرڻ بدران سياسي لحاظ کان فائدي مند ثابت ٿئي. منڊ ڪان هن وقت تائين هر موڙ ۽ نئين صورتحال تي سيئي گڏجي هڪ راءِ سان ۽ طريقہ ڪار

بابت ويچار ڪري پوءِ اهڙو ڪو قدم ڪٹندا آهيون جنهن سان مجموعي طور تي ڪوبہ سياسي نقصان نہ ٹئي ۽ باهرين سياست تي ان جو اثر پوي. اسان سمجهون ٹا تہ هن وقت تائين اسان انهيءَ ۾ ڪامياب ويا آهيون. سياسي نقطہ نظر کان ويچار ڪرڻ بعد بيئل راءِ وڪيل صاحبن ڏانهن ويندي آهي جن کي اسان "قانوني صلاح" چوندا آهيون. هو تجويز ڪيل راءِ جي چگي طرح تپاس ڪري يا تہ جيئن جو تيئن قبول ڪندا آهن يا ڪجهہ ترميمون ڪري ڏيندا آهن. خير! هن موقعي تي ايا ڪافي سوچ ويچار جي گنجائش آهي ڇو تہ اسان وٽ ڪجهہ وقت آهي. في الحال راءِ اها بيٹي آهي تہ مارشل لا مخالف، سامراج دشمن، جاگيردار دشمن ۽ ايم آر ڊي ۾ موجود هر پارٹي جا اهڙا اهم ليدر جيڪي اڳتي هلي تاريخي طور تي ڪابي ڈر جا ساٹاري ٹيٹا آهن، تن کي گهرائجي تہ جيئن اهڙي راءِ عامہ تيار ٹئي جنهن سان سانت ٹئي. اسان کي اهو بہ احساس آهي تہ هيءُ تمام ازکو، ڏکوءُ، اهم، صبر جو گهرجائو، تمام حساس پر ڪارائتو موقعو آهي ۔ اڄ، ان جي ڪاميابيءَ جي واٹ فقط پريس جي تعاون منجهان ٹئي ٹي. جيترو پريس تعاون ڪندي ۽ ٹير ورڪ ٹيندو اوتري ٹي يقيني ڪاميابي ملي سگهندي. هن وقت بہ مختلف سياسي حلقن مان وڏي حد تائين ڏيل ڏيل اکرن ۾، پروفيسر ۽ ٻين دوستن جي بيماريءَ جي حوالي سان سٹو رد عمل ملي رهيو آهي. اخبارون بہ سختين جي باوجود، جيترو ممڪن ٹئي ٹو، تعاون ڪري رهيون آهن.

۱۵ ـ آڪٹوبر ۱۹۸۲

ايمنسٹي انٹرنيشنل وارن خط لکي اسان کي ڌڏايو آهي تہ اسان "ضمير جا قيدي" آهيون ۔ شايد اهو اعزاز هجي. پر اسانجو خيال آهي تہ ايمنسٹي وارن همراهن پنهنجي ڪردار کي توازن ڏيڻ لاءِ ڪوڙيون گوريون ڳٹيون آهن.

'ضمير جو قيدي' هٹڻ وڏي ڳالهہ آهي. ان جي سرٹيفڪيٹ جو هٹڻ اهم ناهي. ها، جيڪڏهن ڪنهن سرٹفيڪيٹ جي واقعي ضرورت آهي تہ پوءِ پني جي چٹڪيءَ تي لکت ۾ نہ پر عوام جي خوبصورت دلين ۾ محفوظ هجي تہ چگو.

خبر

۲ ـ نومبر ۱۹۸۲

جام ساقي ۽ سندس ساٿين طرفان بک هڙتال جي ڏمڪي. هن بيگم نصرت پٽو کي علاج لاءِ ٻاهر موڪلڻ جو مطالبو ڪيو آهي.

• • •

نہ پيارا! اڄ جڏهن مونکي هن عدالت ۾ وحشي ڏوهاريءَ جو ٽپو هڻي آندو ويو آهي، منهنجي ذهن ۾ڪوبہ تعجب جو نشان اپريل ڪونهي. پر سدائين وانگر ڪجهہ نوان سوال ڪر ڪٽي اڏي بيٺا آهن، جن مونکي ٽئين سر سوچڻ جي دعوت ڏني آهي. مان هٽڪڙيون پائي بہ سوچي رهيو آهيان. پلا ڪير آهي جيڪو مونکي سوچڻ کان روڪي سگهي!

• • •

اوچتو هُل ٿي ويو:

"مري ويندو ـ جهليوس! ـ مري ويندو ـ جهليوس!" هرڪو اپهرائيءَ ۾ ڊوڙي، ڪولين مان ٻاهر نڪتو. شاهد، پٽ جي ديوار سان ٽڪرائي رهيو هو. پيشاني رتو رت ٿي وئي هئس.

"خبردار! ڪومنهنجي ويجهو نہ اچي!" شاهد رڙيون پئي ڪيون.

"مرڻ ڏيوس! خبردار ڪو ويجهو نہ وڃيس!" هيءُ ممتاز حوالدار هو.

"ڇاهي؟ ڇا ٿيو؟ ڇا ٿيو؟ اڙي جهليوس!" هر طرف چڙ ڦول ـ ڪا ڳالهہ سمجهہ ۾ نٿي آئي.

سياسي نوجوان اڳتي وڌيا. شاهد کي ڇڪي، ديوار کان پري ڪيائون. سندس پيشاني لال ٿي چڪي هئي ـ رت جون بہ ليڪون هوريان هوريان هيٺ سري رهيون هيون.

"هيءَ بہ ڪا زندگي آهي؟ هيءُ ٽڪي جو حوالدار ڏينهن ۾ ڏهہ ڏهہ پيرا زندگي زهر ڪرڻ اچيو پهچي ـ هيءُ آهي سياسي قيدين ڏانهن رويو ۽ سڀ چپ ڪيو پيا سهن. شرم آهي سيني تي!" هيءُ زخمي شاهد جو ڪروڌ سان پريل آواز هو.

شاهد، شاعر بہ آهي ۽ سياسي ڪيس ۾ بہ آهي. پر سياسي شعور کان وانجهيل، ڪنهن بہ تنظيمي پابنديءَ کان انڪاري آهي. خود پيپلز پارٽي (جنهن کي هو پنهنجي ماءُ چوي ٿو) جي پنهنجي ڪچي ڦڪي ڊسيپلن جي پابندي بہ نٿوڪري جنهن جو نتيجو اهو نڪتو آهي تہ باوجود سڀني سياسي نوجوانن جي ڪوشش جي؛ شاهد عملي طور تي سياسي حلقي مان نڪري اخلاقي ڏوهارين جي چنبي ۾ ڦاسجي ويو آهي. اخلاقي ڏوهاري، سماج ۾ ڪنهن بہ قسم جي سياسي تربيت نہ هئڻ ڪري جت پاڻ زندگيءَ جي اعليٰ قدرن کي پرکي نہ سگهيا ۽ پنهنجين محرومين کي چرس ۽ هيروئن جي دونهين ۾ حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا رهن ٿا اتي سندن چهري تي اڀريل ظاهري ۽ فوري اطمينان وارو هرکائيندڙ ڄار، هرهنڌ، خاص طور تي جيلن ۾ شاهد جهڙا ڪيئي نوجوان ڦاسائي وجهي ٿو.

عام طور تي سياسي تنظيمون سمجهن ٿيون تہ 'ڪارڪن' بدران 'غير ڪارڪن' تي ڪم ڪرڻ گهرجي. پر حقيقت ۾ 'ڪارڪن' وڌيڪ کان وڌيڪ تربيت ۽ نظرداريءَ جو مستحق آهي. نظرداريءَ جو مطلب اعتماد جي کوٽ ڪونهي، پر اها سندس سنڀال آهي - جيتري سندن سنڀال ۽ تربيت مڪمل هوندي، مستقبل ۾ سندس 'ڪم' اوترو ئي مڪمل هوندو - ٻيءَ صورت ۾ شاهد وانگر ٻين کي ميارون بہ پيو ڏيندو تہ ٻئي طرف ساٿين جو ٻانهن ٻيلي ٿيڻ بدران ماڳهين هڪ مستقل تڪليف ٿي پوندو.

ممتاز حوالدار، جت بي رحم ۽ طبعيت جو هلڪو آهي اتي ڪڏهن ڪڏهن سندس انساني رڳ بہ ڦڙڪي پوندي آهي - خبر ناهي ڇو جڏهن بہ ڪو سياسي نوجوان پڙهڻ ۽ پڙهائڻ بدران پنهنجو وقت ڪنهن غلط پاسي وڃائيندو آهي تڏهن هو بقول شاهد جي ، "زندگي زهر ڪري ڇڏيندو آهي."

٣ــ نومبر ١٩٨٢

منهنجي آڏو سمورين کولين جا دروازا واڳن جيان وات پٽي بيٺا آهن، جيڪي هر شام مون کي ڳهي هر صبح جو الٽي ڪري ڪڍي ڇڏيندا آهن.

هو نہ تہ مونکي ڳهي سگهن ٿا، نہ ئي ٻاهر ڏسي ٿا سگهن.

مان هر روز ڏاڙهونءَ جي ڇڊي ڇانوَ ۾ ويهي پنن منجهان سج جا ڇڻندڙ ڪرڻا ۽ ڏاڙهن جو ٽاريون ٽاريون ڪمزور جسم ٽڪ ٻڌي ڏسندو آهيان: ساوا پن، ڳاڙها گل ۽ هر ٽاري ڏاڙهن سان جهنجهيل ۽ جهڪيل.

مونکي لڳندو آهي ته مان ۾ انجي وجود جو ڪو انگ آهيان، ٽاريءَ وانگر جهڪيل.

۽ سپ: ڪنهن ڳوڙهي سوچ ۾ گم.

هيءُ سپ چاهي؟ هن ماحول ۾ ڪا پرولي آهي! مان اها پرولي پڄڻ ٿو گهران ـ ڪجهه لکڻ ٿو گهران.

۴ ـ نومبر ۱۹۸۲

هن سالن جو سفر پورو ٿيو آهي. لمحن جي جوڙجڪ جاري آهي. هر پل مڊ جو ڦڙو ڦڙو بنجي منهنجي روح ۾ گهڙي نشو وڌائي رهيو آهي. ايڏا نه ساڻيءَ تي ننڍ جو حملو ٿيو آهي، نه منهنجا قدم ڏڙيا آهن، نه تنهنجا حوصلا گهٽيا آهن ۽ نه ئي مڊ جي ڪنڊ جو ڪو امڪان آهي ـ شايد اسان سپ هڪ ٻئي سان مقابلو ڪري رهيا آهيون!

رات پنهنجي عروج تي آهي ۽ مٺ خاني ۾ فقط مڊ اوتجڻ جو آواز آهي جيڪو سرد راتين ۾ گهٽيءَ جي آخري سري تائين پهچي رهيو آهي.

• • •

حفيظ لاکو ۽ عبدالمالڪ خان وڪيلن جي تحريڪ ۾ جيل پهتا آهن. هيڏي ماڻار ۾ وڪيل برداريءَ اهم ابتدا ڪئي آهي. هيءَ تحريڪ الڳ ضرور نظر اچي رهي آهي پر يقين اها تحريڪ عوام جي ان وڏي جدوجهد جون پهريون ڦڙيون ٿي سگهن ٿيون جيڪا طوفان بڻجي اٿندي. في الحال وڪيلن جي هيءَ جدجهد ۱۹۷۳ واري آئين ۾ ڪيل ترميمن خلاف تحريڪ جو حصو آهي. لاکو صاحب چوي ٿو ته هن تحريڪ ۾ ايم آر ڊي وارن کي شامل ٿيڻ جو وجهه ڏنو اٿئون ، اسان ابتدا ڪئي آهي، اڳتي وڌا سياستدان پاڻ جاڻن.

۷ ـ نومبر ۱۹۸۲

اي ٽڪل شاعر!

ماضيءَ کي ڇپر ڪٽ جيان سهڙو ٿو سڏين

حال کي پگهر ۾ شل پورهيت ۽ آئيندي کان ايئن پوٺ ٿو ڪائين جيئن آڏو هجي اوندهه ۾ چپ هٽي لکل ڪو راکاس!

عجب آهي! عجب آهي!

لحا ته ڇاڻيءَ جيان هڪ هڪ ڪري اوندهه جي جبل منجهان سونهري ذرڙن کي ڌار ڪري ٺاهيندا آهن نوان نوان ڏڳ ۽ روشنيءَ جا تجلا ڏينڊڙ پهاڙ. ڪٽي ايئن ته ناهي ته تون تجلاٽيون ڏسڻ نه ٿو گهرين؟ يا روشنيءَ جي سمنڊ ۾ لڙهي ويو آهين! ۽ تنهنجون اکيون ٻوڙجي ويون آهن. ۽ اوندهه جي جبل تي چڙهي چمڙو ٽي ويو آهين ۽ عادي ٽي ويو آهين انداهن غارن جو؟ يا حالتن آڏو جهڪي، گوڏا کوڙي ڪنڌ نمائي مُنين ۾ واري پري مٽي ۾ رجهي رهيو آهين؟

•••

سچ ڇا هي؟ ڪٽي آکيرو جوڙيو اٿس؟ مان صبح کان سوچي رهيو آهيان. ادراڪ جا پنجوڙ پاتال کان آڪاس تائين اڇلايا اٿر. منهنجيءَ ڪوليءَ جي بند دروازي تي پٽي آهي. ٻاهر ٻليءَ جا پونگڙا ڇالون هٽي ڪيڏي رهيا هئا ۽ هاڻ سپاهيءَ جي ڳري بوٽ جو آواز ٻڌي ٻوڙن ۾ چپ هٽي اکيون ٽمڪائي حيرت مان تڪي رهيا آهن. اهو ڪيڏو نه وڏو سچ آهي.

۸ ــ نومبر ۱۹۸۲

تون جي ڳيرو هجين ها ته عرب جي صحرا ۾ زخمن سان چور ۽ اڄ کان بيحال هجين ها!تون جي انسان هجين ها ته مونسان قيد خاني ۾ گڏ هجين ها! تون جي ڪپڙو هجين ها ته تنهنجي تارتار وجود سان انسان پنهنجا انگ ڍڪي سگهي ها! تون جي آن هجين ها ته منهنجي پنڊي خالي نه هجي ها! تون رڻ محبوبہ جيان پرچين بہ نٽي ۽ ڪاڪ محل جي ڪڙڪيءَ تان هٽين بہ نٽي. هار سينگار ڪري انتظار بہ ڪرين ٽي ۽ ويجهو اچڻ بہ نٽي ڏين. اي ـ شانتي ! اي ـ آشتي ــ نرواڻ ــ مڪتي! نجات ــ يا ــ آزادي! تون امر بہ آهين ۽ ايا تائين اجيت بہ. تون جيڏي سگهاري آهين اوڏي بي پرواهہ، اوڏي اڏول ۽ هٺيلي. ايا ڪيڏا تير هٽندين؟ اگهاڙي ترار سان ڪيڏا سر ڪُهندئين؟ خير! مان ته حاضر آهيان باقي ٻين جي مرضي!

۹ــ نومبر ۱۹۸۲

جڏهن دل ڏائڻ جي وات ۾ چهڄندي آهي
۽ دماغ جي رڳ رڳ
لهو لهو ٿي لڇندي آهي؛
جسم اٽليڪي ڇڪيءَ ۾ چيٽ ڪائيندو آهي
۽ اندر ۾ جذبا، لڙڪ ۽ دوريون
ڏڏ وانگر رلوڙجندا آهن.
جڏهن ذهن ۾ وڇ ڪڙڪاٽ ڪندي آهي
۽ لڙن لڙءَ ٿي ڪرندي آهي، تڏهن؛
قلم منجهان مس وڻڻي پوندي آهي
۽ تون ٻڙڪ ٻڌندو آهين.

• • •

نہ زيوس هڪ آهي ۽ نہ پرومیٿس. اڄ، ڪيئي پرومیٿس زنجيرن سان جبلن جي چوٽين ٿي وڏن ڇپن سان ٻڌا ويا آهن ۽ ڳجهن کي حڪم ڏنو ويو آهي تہ اهي هر روز سند پيٽ چيري، جيرا ڪڍي ڇني ڇني کائين. پر ڪيستائين؟ هڪ ڏينهن هن ديس جو مڇريل عوام بہ هر ڪيولس بڻجي ايندو ۽ پنهنجي چمڪندڙ سگهہ جي تلوار سان زنجيرون ٽوڙي ڇڏيندو.

۱۰ــ نومبر ۱۹۸۲

هيءَ اهو سسيفس ناهي، جنهن اهو ڪجهہ ڪيو جنهن سان ڪجهہ پراپت نہ ٿيو. مون هومر جي اوڊيسيس جيان پنهنجي ديس سان پيار ڪيو آهي. منهنجو سفر ڪائنس مختلف ڪونهي.

منهنجي پينالوپ جون اکيون ايٿينا وانگر چمڪي رهيون آهن ۽ هوءَ منهنجي انتظار ۾ سهاڳ رات جو وگو پائي ڪپڙو اُڻي رهي آهي.

منهنجي موٽ يقيني آهي. پوسيڈن جو ديوتائي غرور ۽ سگهہ پيار جي

چقمق آڏو گوڏا کوڙي ڇڏيندا. هو وڌ ۾ وڌ زيوس کي دانهن ڏيندو جيڪو خود اڪيلي سسيفس کي به هوڏ تان لاهي نه سگهيو.

• • •

مان تنهن هوندي به خوش آهيان. قيد آهيان، پر پنهنجي ئي ديس جي ڪنهن ڪنڊ ۾ آهيان. ڏک آهي ته رڳو ايترو ته هاڻي مان نه ته ڪو مجسمو گهڙي ٿو سگهان، نه ئي ڪو چِٽ چٽي ٿو سگهان. مان پٽرن کي ڏسي سگهان ٿو، ڇُهي سگهان ٿو، چمي سگهان ٿو، انهي هنجھ ۾ سمهي سگهان ٿو پر منجهائن مورتي نٿو گهڙي سگهان. مان ڪينواس جهڙو ٽلهو ڪپڙو پهرڻ لاءِ مجبور آهيان پر ڪيس ڪائيءَ جي فريم ۾ مڑهي رنگ ۽ برش سان نئون روپ ڏيڻ منهنجي اختيار ۾ ڪونهي. اي ديس جي ڌرتي! تون محبت جي ايڏي ڪڙي پريڪشيا ته نه وٺ!

(اڄ مون سپرنٽنڈنٽ کان اجازت گهري هئي ته مونکي مجسما ٺاهڻ جو سامان گهرائڻ جي اجازت ڏني وڃي. پر اجازت نه ڏني وئي)

١١ ــ نومبر ١٩٨٢

جيجل ڌرتي!

هن کي ته جيڪي وٽي سو چون.

تون پنهنجو فيصلو ڏي!

مان ڪنڊ جهڪائي بيهان ٿو

وٽئي ته وڃي ڇڏ

وٽئي ته نراڙ چمي آشيرواد ڏي.

• • •

سوجهرا ئي سوجهرا سارجو!

سوجهرا ئي سوجهرا
روشني ئي روشني
سارجو!
دوستو!
زندگيءَ جي راند ۾
اوچتو ئي اوچتو
ڪڏهن ياد جي پوان، تہ
ٻہ گهڙيون ئي سارجو!
ياد جي تار تي
دل جي تال سان
ديپڪ ئي ڪو ڇيڙجو!
ٿي سگهي تہ سارجو!
درد جي خمار ۾
هڪڙو رول هو
پٿرن جي ديس ۾
مست هو الست هو!
ساقين جي ديس ۾
هجر جي شراب ۾
ٿُٻ هو!
عجب ڪو رند هو!
رانين جو رول هو!
دوستو!
رات جي اُماس ۾
ءِ اٿانگي پنڌ ۾
ٻرانگهہ تي، وک تي
ٻَل تي، اَپل تي
"سنگني" ٿو ساريان!
جوڳي تہ ناهيان!
پر هي پيچرا
محبتن جي گيت تي

منڍ کان
زندگيءَ جو ساز هِن-
ڪڏهن هن راهہ ۾
هلي هلي ڪري پوان!
ڪٿي ٻي مري پوان!
ءِ اتفاق سان
جي اوهان ٻڌي وٺو!
هڪ وار دوستو!
هڪ وار-
هڪ وار سارجو!
ياد جي تار تي
ٻہ گهڙيون ئي سهي
ديپڪ ئي ڪو ڇيڙجو!
ٿي سگهي تہ سارجو!
زهر ئي پيارجو!
ٿي سگهي .....
جيڪڏهن ٿي سگهي ...!!

مون سڃي رات جاڳي ڪاڻي آهي.
۽ پل پل مان وِهـ نپوڙي نپوڙي پيتو آهي.
شفق جي ڳڻن تي لالاڻ پکڙجي وئي آهي
مان ننڊاکڙين اکين سان
چمڙن ۾ ٽاکوڙ ڏسان پيو
مون کي ڏاڍ ننڊ ڪرڻ گهرجي.....
ڇا واقعي مونکي ننڊ ڪرڻ گهرجي؟

• • •

لکڙي جل ڪوئلہ ٿئي، ڪوئلہ جل ٿيو راک
مين پاڻ ايسي جلي ڪے ڪوئلہ ٿئي نہ راک
(ڪبير داس)

• • •

۱۴ ــ نومبر ۱۹۸۲

برزنيف ۱۰ نومبر تي گذاري ويو سندس انتقال جي خبر کان ڪافي اڳ هو منظر عام تي نہ آيو هو. آڪٽوبر انقلاب واري سالگرهہ پيري ۾ ريڊ اسڪوائر نہ آيو. اها ڳالهہ سڃي دنيا محسوس ڪئي هئي. حد اها آهي تہ آغا اشفاق خان ۾ محسوس ڪئي هئي. سندس خيال هو تہ روسي ۽ ڪميونسٽ ماڻهو فطرتاً ايترا محتاط آهن جو رواجي رواجي ڳالهين کي ۾ لکائڻ جا عادي ٿي ويا آهن. جڏهن برزنيف جي وفات جي خبر پهتي تہ سڀ کان پهرين آغا صاحب افسوس جو اظهار ڪيو. چار ساڻي ڪيس جي هڪ هڪ 'مُلزم' وٽ ويو ۽ تعزيت ڪرڻ کان پوءِ هڪدم پڇيائين، "هاڻي ڪير ايندو؟" جڏهن اسان کيس ڪجهہ ۾ ٻڌائي نہ سگهياسون تڏهن ڏاڍو مايوس ٿي چيائين، "توهان کي ۾ نہ ٿا ٻڌائين! اهڙي بي اعتباري ڇو ٿا ڪن؟ انهن جي پارٽيءَ ۾ ڪير شامل ٿيندو؟"

آغا کانپوء ڊاڪٽر مولا بخش، پرويز شاهه، بس ڪيس وارا، هائيجيڪنگ ڪيس وارا ۽ پيا ايڪڙ ٻيڪڙ سياسي ماڻهو هڪ هڪ ٽي يا گروپن جي صورت ۾ ايندا ويا ۽ تعزيت ڪندا ويا. لڳي ٿو ته سڄي قيد خاني جي دنيا (انتظاميه سميت) جام ساقي ڪيس وارن کي برزنيف جو اصلي وارث قبول ڪيو آهي.

۱۵ ــ نومبر ۱۹۸۲

تنهنجو ڏنل گلاب پن پن ٽي ڇٽي ويو آهي ۽ مان ان جا سڪل پن سنياڻي نه سگهيو آهيان. نه تون الف ليلي جي ڪوهه قاف جي پري آهين، نه مان سيف الملوڪ وانگر ڪو شهزادو آهيان ۽ نه ئي تنهنجي ۽ منهنجي پيار جو ساهه ڪنهن گل ۾ قيد آهي. ها.....! اڄ به منهنجي من ۾ تنهنجي ڏنل گلاب جو هڪڙو ۽ رنگ ۽ اها چمي جا مون کيس ڏني هئي؛ سڀ ڪجهه پهرين ڏينهن وانگر نڪور نرم ۽ لطيف آهي. سڀ صفتون ۽ جذبا اوڏا ئي سڄاڻ ۽ سچيت آهن جيڏا سڄ جا ڪرڻا، هر روز.

* * *

تنهن ڏينهن، ايس. ايم. ايل. اي. برگيڊيئر جلال کي شوق ٿيو، سو جيل جي رائونڊ تي آيو. ڪي ڪي قيدي رائونڊن تي خوش ٿيندا آهن ڇو ته کين غلط فهمي هوندي آهي ته ايندڙ آفيسر سندن لاء ڪجهه ڪري سگهندو. پر اڪثر قيدي جيل انتظاميه وانگر اهڙن دورن کي پنهنجي ڪم ۽ ذاتي دنيا ۾ بي جا مداخلت پائيندا آهن. لالي افضل (جيون قيدي) جي لفظن ۾، "جنهن کي ڏسو پڇ بغل ۾ وجهي جيل پگو بيٺو آهي" . لالو سندن سرڪاري وردي۽ واري ڏنڊي کي "پڇ" چوندو آهي. سندس ڪاوڙ بالڪل صحيح آهي. پلا سندن آمد سان قيدين کي ڪو فائدو پهچي ته پوء اڪين تي! پر بي سبب ڪنهن جي خاموش دنيا ۾ اچي طوفان مچائي هليو وڃڻ ڪهڙي ڇڪي ڳڻهه آهي؟ سو برگيڊيئر آيو. پهرين کوڻي افضل جي آهي، به منٽ سڀ ڪجهري ڪيائين. بي کوڻي في الحال آغا اشفاق خان جي ملڪيت آهي. آغا سان مليو ئي مس ته هو ڏاڪا ٻڌي چڙهي ويس، "ظلم آهي... ناانصافي آهي... هڪ سال ٿي ويو آهي... ڪيس نڪو هلي... مان پوليس سب انسپيڪٽر آهيان... الزامن جي خبر نڪن... وغيره وغير..." سپرنٽنڈنٽ جي بار بار تنبيهه جي باوجود سندس آواز جهڪو نه ٿيو. ايئن پئي لڳو ته جڏ آغا دانهن ڏيڻ بدران ڏمڪيون ڏيئي رهيو هجي. پوء، منهنجي کوليءَ جي در

تي بيٺو، غور سان پيرن کان متي تائين ڏٺائين، "تو جهڙو پلو نوجوان هت چا پيو ڪري؟" مون چيو، "مان باغي آهيان!" "اوهه! توکي ڪهڙي ضرورت پئي نوجوان؟" برگيڊيئر وري چتائي ڏٺو. مون چيو، "اهو ته وقت فيصلو ڏيندو!" قاضي ممتاز کان رهيو نه ٿيو. هڪدم چيائين! "سر! هي ليفٽنٽ آهي، جام ساقي ڪيس وارو!" "اوهه! اچا اچا!" هن پيري سندس "اوهه" دٻجهي هئي. پوءِ هو مرڪندو هليو ويو. چوٽون نمبر پرويز شاهه جو، پنجون صمد چرئي جو ۽ ڇهون ڊاڪٽر مولا بخش جوٽيجي جوآهي. ڊاڪٽر به ٺيڪ ٺاڪ شاعري ٻڌايس. برگيڊيئر صاحب ڏاڍو متاثر ٿيو. سچ پچ هن صرف اهو هڪ وارڊ ڏسڻ ۽ ٻڌڻ کان پوءِ باقي دورو ملتوي ڪري ڇڏيو. سڄي جيل جي قيدين آڳا کي مڙسيءَ تي شاباس ڏني آهي.

۱۶ ــ نومبر ۱۹۸۲

چا چيئه! پٽرن جون ديوارون!؟...

نه، منجهن ايڏو بل ۽ چيٽ آهي ئي ڪونه جو ڪنهن جو جسم،

سوچ يا ساهه چٽي يا هوسائي سگهن.

• • •

مان گمنام اوندهين جي پيٽ ۾ هوڏو پوکي رهيو آهيان. جڏهن سڄ اپري ايندو تڏهن ڪي ڏسندا ته وچ ميدان ۾ گل مهر پنهنجي گهري چانو هيٺ ڪين پناهه ڏيو ٻيٺو آهي.

• • •

آسڻ وٽ آهون ڪيان وس نه منهنجي وات

لڳم لاهوتين جو ڪينر منجهان ڪات

هلڻ کي هيهات، آءٌ نه جئندي ان ري.

(رامڪلي)

١٦ ـ نومبر ١٩٨٢

پروفيسر جمال نقوي جي بيماريءَ سبب عدالت سڳوري پريشان آهي. ان ڪري نہ تہ سندس صحت جو بهتر يا خراب حال آهي؛ پر ان ڪري تہ ڪيس جي ڊيگهہ ڪيس کي ڪمزور ڪري رهي آهي. پوڻا ٽي مهينا انتظار ڪرڻ کان پوءِ سرڪار فيصلو ڪيو آهي تہ في الحال پروفيسر کي سندس حال تي ڇڏي ڪيس اڪلائي وٺجي. جبار خٽڪ ۽ پروفيسر کي ٻئي مرحلي ۾ ڏٺو ويندو. ايئن ناهي تہ ڪو پروفسير سان ڪا رعايت ٿي آهي. پر درحقيقت هو وڌيڪ عرصو بيماريءَ جي حالت ۾ رهندي بہ انڊر ٽرائل رهندو ۽ جيئن ئي سندس صحت بهتر ٿي، هڪدم ڪيس هلايو ويندو.

• • •

ممتاز برنيءَ کان عدالت سڳوريءَ جي پريزيڊنٽ پڇيو، ”ٻڌاءِ تہ هي شخص (آءٌ) هت ڇو ويٺو آهي، مونکي اڄ تائين اها پرولي سمجهہ ۾ نہ آئي آهي.“ برنيءَ صاحب جواب ڏنو ”جناب! اسان هن کي شڪ ۾ پڪڙيو هو.“ ڪرنل پڇيو، ”ڪهڙو شڪ هو؟“ جواب ڏنائين ”ڪميونسٽ پارٽيءَ جي مالي مدد ڪرڻ جو.“

”پوءِ ؟“

”جناب! ڪا شهادت نہ ملي سگهي آهي.“

” پوءِ، تو کيس ڇڏيو ڇو نہ؟“ ڪرنل حيرت مان پڇيو هو.

”جناب منهنجي وس ۾ ڪونہ هو. توهان ڇڏي سگهو تہ ڇڏي ڏيو.“

٢٣ ـ نومبر ١٩٨٢

پيارا منگي!

عجيب دنيا ۾ جنم ورتو اٿئون، ڇو تہ هتي ڪنهن ڏکوئيندڙ واقعي جو وجود وٺڻ ڏوهہ ناهي، اک جو تنهن واقعي کي ڏسڻ ڏوهہ ناهي،پر ان واقعي کي ڏسڻ کانپوءِ دل تي اثر وٺڻ ڏوهہ آهي. پر ڇا ڪاڻ تہ دل ۾ لهڻ سولو ناهي تنهنڪري ’ڏوهہ‘ ثابت نٿو ٿئي. جيڪڏهن تون مان ڪروشي جا پوئلڳ هجون ها تہ وڏن جهنجهٽن کان بچي پئون ها، ڇاڪاڻ تہ هن جي خيال ۾ تخليقي عمل اتي پورو ٿي وڃي ٿو. پر پاڻ ٿياسون نانگ کاڌل، جيسين اظهار نہ

ڪيون تيسين سڪ نہ ٿئيسون. بس! سڄو عذاب اتان شروع ٿئي ٿو. واقعي! 'عشق نانگ نپٽ خبر ڪاڏن کي پوي.' تو اظهار ڪيو ناهي ۽ وٽ وڃان ٿي ناهي! اها وٽ وڃان زهر جي اثر جي نہ، لئين جي بي آهنگ آوازن جي هوندي آهي. ننڍي هوندي استادن سڄ ڳالهائڻ جي سکيا ڏني هئي. اڄ سڄ ڳالهايان ٿو تہ هو چون ٿا تہ مان سڄ نہ ٿو ڳالهايان. سمجهہ ۾ نٿو اچي تہ ڇا ڪجي؟ اظهار ۽ چپ جي انهيءَ ڇڪتاڻ ۾ اهي لفظ نٿا ملن جيڪي منهنجي اندر جي ڳالهہ تو تائين پهچائين. مان محفوظ لينڊنگ لاءِ مضبوط پرن سان هوا جي ڪلهن تي وزن رکڻ گهران ٿو. گهٽئي ڳالهيون، گهٽئي ڏک، گهٽئي نياپا، گهٽئي اميدون، ڇا ڇا لکان!؟ بيهہ! پٽائيءَ جو بيت هُري آيو اٿم.ٽورر ويچار ڪجانءِ سڀ سمجهي ويندين:

"پانڊي پرين پنهوار کي، چير تيئن چيج
سندا سنگت ڏينهڙا، ور مَ وساريج
ڪوئين ڪُئي آهيان، سِگهي سار لهيج
مٺ مانڊاڻي مجيج، تہ نيرن ۾ نئون ڪيان."

ادبي صفحي لاءِ آزاد نظم موڪلجي ٿو. ويجهو ڪو نقاد ڪونهير. تنهنجي تنقيد جي آجيان ڪندس پر هڪ ٻيو مسئلو بہ اٿم، في الحال ائڈريس جي معاملي ۾ بي گهر سمجهہ.

ڏاڍي سڪ مان

تنهنجو

امرتا پريتم جو خيال آهي تہ شاعر ديپڪ (ڦقنس) هوندو آهي. پنهنجي ئي سر جي سوز مان اڳ جا اُلا پيدا ڪندڙ پکي. جيڪو پوءِ انهن ئي شعلن ۾ سڙي رک ٿي ويندو آهي ۽ پوءِ ساڳي رک منجهان مينهن جي مند ۾ ٻيهر جنم وٺي وري سر سنگيت کي جنم ڏيئي ٻيهر رک ٿي ويندو آهي. شاعر پاڻ کي سمورن سرن جي دنيا ۾ گم ڪري پوڳنا جي باهہ ۾ اڇلائيندو آهي ۽ هر دور ۾ جنم وٺي پاڻ کي هر دور ۾ ساڙيندو آهي.

۲۷ ــ نومبر ۱۹۸۲

ڪرنل، بچاءَ واري بيان جي تياريءَ لاءِ اڳرائڻ ٿي زباني نوٽس ڏنو آهي. ڇا مونکي بيان ڏيڻ گهرجي؟ نہ، مان پنهنجي بچاءُ ۾ ڪجهه به نہ چوندس. منهنجو نقطہ نظر سيني جي آڏو آهي، مان فيصلو ايندڙ نسلن تي ڇڏيان ٿو. وٽين تہ مونکي پيار منجهان ڳرائڻي پائين يا نفرتن جي تابوت ۾ وجهي هميشه لاءِ دفن ڪري ڇڏين.

* * *

مان تہ فقط ايتري ڳالهہ ٿو چوان تہ انسان جو پورهيو ۽ پگهر دنيا جي هر قانون کان اُتر آهي ــ ان ۾ چرڪ جي ڪهڙي ڳالهہ آهي!؟

* * *

اٽ ڏهہ ڇٽا آهن. گورا چٽا، جان ۾ پورا پنا، جينز جون پتلونون ــ پگهل ٽٽل انگريزيءَ ۾ سمجهائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا:

"اسان پهرين جنيوا يا روس ۽ پوءِ آمريڪا وينداسون. شاهہ ايران چگو ماٺهو هو ــ آيت الله آهي ــ هيڏا سارا سال ٽي ويا آهن تہ ڪالج بند آهن ــ اسان ڊاڪٽري يا انجنئرنگ پڙهي آمريڪا ۾ رهي پونداسين"

"ڪيانوري، ٺيڪ ماٺهو آهي پر اسان سياستدان ناهيون، اسان ڪنهن مصيبت ۾ نٿا پوڻ گهرون" ــ

ايران عراق جي ڊگهي لڙائي، واقعي ايران جي اندروني صورتحال جي سڌاري ۾ سپ کان وڏي رڪاوٽ آهي. عام ماڻهن شهنشاهہ کي ان لاءِ تہ نہ ڪڍيو هو تہ سجي قوم عراق سان جنگ ۾ مشغول ٿي سجي معاشيات تباهہ ڪرڻ ۾ جنبي رجي. ڪيانوري ۽ تودهہ پارٽي وارا ڪيترا بہ چگا مڙس چو نہ آهن ،پر في الحال تہ آيت الله سڳورن جي مرضي آهي.

ايران پنهنجي سياسي منظر ۾ آمريڪي سامراج ۽ شهنشاهيت کان تہ آجو ٿي چڪو آهي پر محسوس ايئن پيو ٿئي تہ ملڪ ۾ اندروني طور تي سامراج دشمن مزدور قوتن متان جنوني ملائيت ۽ بيروني طور تي آمريڪي ۽ برطانوي سامراجي قوتون وري جاءِ ولاري رهيون آهن. ايراني پارليامينٽ ۽ وزارتي حڪمن جو تضاد، هڪ ئي حڪومت ۾ بن حڪومتن جو پتو پيو ڏئي، جن مان لڳي ٿو تہ آيت الله خمينيءَ جي حيثيت هاڻ فقط "چهري" جي

رهي آهي.

ايراني عوام تہ پنهنجي سگهہ سان آمريڪا کي ڪڍي ٻاهر ڪيو آهي پر سامراجي ڏر برطانوي پاسپورٽ ۽ معيشت جي آڌار تي گهڙي رهي آهي. عوامي ڏر جي خواهش آهي تہ جنگ بند ڪئي وڃي تہ جيئن معاشي ترقيءَ جو سامراجي پاليسين کان آجو نظام قائم ٿئي پر برطانوي ڪئمپ جي گهرج اها آهي تہ هنگامي حالتون برقرار رهن تہ جيئن ملڪ ترقيءَ جو غير سرمائيدارٽو رستو نہ اختيار ڪري وٺي. ايران ـ عراق جنگ جوخاتمو نہ ٿيڻ ڪري عوام ۾ بي يقيني، بيچيني، بيزاري، غير محفوظ هڻڻ جو احساس ۽ انتشار برابر وڌي رهيا آهن. ان هل هنگامي جي اٽندڙ ڏورڙ مان مزدور دشمن قوتون پورو فائدو وٺي رهيون آهن.

۳۰ ـ نومبر ۱۹۸۲

جڏهن، رات درد اوري نہ سگهندي آهي ۽ سورن جون سٽون نہ سهي روئي پوندي آهي، تڏهن مان سندس ڳلن تان لڙڪ ڦڙو ٻڏجي چپ چاپ گلاب جي پنکڙيءَ تي ڪري پوندو آهيان. ۽ اٽڄاڻ دنيا مونکي ماڪ ڦڙي جو نالو ڏيندي آهي. ماڪ ڦڙي جي ڪهڙي هستي آهي؟؟ مون وٽ پرهہ ڦٽيءَ جوگلابن جي پوتر سريرن جي شيرا لاءِ ٻيو ڪجهہ آهي ئي ڪونہ. تون منجهن جا سونهن ۽ سڳنڌ پسين ٿو سا مون کين پنهنجو وجود وڃائي ڏني آهي. پر تعجب آهي تہ تون يي او گل جا مها سيوڪ! چوين ٿو تہ مان پاپي آهيان!! ۽گلن جو بي رحم قاتل آهيان. منهنجا محنت ڪش مالهي دوست تنهنجي هڻن جو پورهيو گلابن کي نازڪ وجود ضرور ڏيندو آهي پر مان درد جي ڪک مان پاڻ کي نپوڙي کين محبت جو پاڻي ڏيندو آهيان. منهنجا ناراض ساٿي!مکڙي تڏهن ٽڙندي آهي ۽ گل تڏهن جوڀن جو رقص ڪندو آهي جڏهن محبت جو پاڻي سندس سرير کي ڇهندو آهي.

(ڊاڪٽر مولابخش مون تي الزام لڳايو آهي تہ اڄ مون سندس لڳايل ٻوٽي مان گلاب پٽيو آهي)

۵ ــ دسمبر ۱۹۸۲

شفيع محمدي جيئن ته هڪ ئي وقت ۾ اهم سياسي ڪيسن يعني جام ساقي ڪيس ۽ پي آءِ اي هائجيڪنگ ڪيس ۾ پيروي ڪري رهيو آهي تنهنڪري سياسي قيدين جو باهرين دنيا سان وڏي حد تائين رابطي جو ذريعو به آهي. شفيع، اسان واري ڪيس ۾ منهنجي پاران ۽ هائجيڪنگ ۾ ناصر بلوچ پاران وڪالت نامو داخل ڪيو آهي. بهرحال، شايد انتظاميه ان ڳالهه کي محسوس ڪري ورتو آهي تنهنڪري شفيع محمديءَ کي ملاقات لاءِ اندر اچڻ نه ڏنو ويو. ڪيس چيو ويوآهي ته هو هوم سيڪريٽريءَ کان اجازت وٺي اچي. شفيع محمديءَ جو چوڻ آهي ته هوم سيڪريٽري پنهنجي لاچاري ڏيکاري ڏي. ايم. ايل. اي کان اجازت وٺڻ لاءِ چوندو. تنهنڪري هو ڪيڏانهن به نه ويندو، پر واسطيدار عدالتن جي نوٽيس تي اها ڳالهه ضرور آڻيندو.

۷ ــ ڊسمبر ۱۹۸۲

ممتاز برني، انويسٽيگيشن آفيسر جي حيثيت ۾ عدالت ۾ بيان ريڪارڊ ڪرايو آهي. ان بيان جو هيءُ حصو ڪيڏو نه دلچسپ آهي! چوي ٿو، "بدر ابڙي جي آفيس مان ڪجهه به هٿ نه آيو آهي پر گهر مان مليل هڪ فائل مان چار ڪارڊ هٿ آيا آهن، جن تي ڇپيل تصوير پاڪستان جي نظرئي جي خلاف آهي." ـ ڇڻي ڪارڊن تي ساڳي پرنٽ ٽيل هئي. تصوير ۾ فقط اهو ڏيکاريو ويو هو ته هڪ ماڻهوءَ کي ڦٽڪا لڳي رهيا آهن. ان ماڻهوءَ جو هڪ هٿ اذيت کان مٽي کڄيل آهي ـ مٽي آسمان ۾ سج آهي ـ تصوير جو عنوان هو "پاڪستان" ـ ممتاز برني ان تصوير منجهان به هڪ ڪهاڻي ڪڍي ورتي. چيائين، "ڦٽڪا ڪائيندڙ ماڻهو ڳاڙهي سج يعني ڳاڙهي روس کي مدد لاءِ پڪاري رهيو آهي ـ" برني کان اڳ مهربان واڳون (مخدوم حيات) شاهدي ڏيندي انهن ڪارڊن کان وڌيڪ منهنجي اها ڪهاڻي سپ کان وڌيڪ اعتراض جوڳي ٻڌائي هئي جيڪا "پٽرن جا قيدي" جي عنوان سان هلال پاڪستان جي ادبي صفحي ۾ ڇپي هئي (مخدوم سنڌيءَ ۾ اکر به نه پڙهي سگهندو آهي)

(پٽرن جا قيدي بعد ۾ سنڌوءُ ۾ "پنڌ پاهڻ" جي نالي هيٺ ڇاپي ويئي)

۸ ــ ڊسمبر ۱۹۸۲

جام ساقيءَ بچاءَ جي شاهدن جي لسٽ جمع ڪرائي آهي. نالا گهٽا نه پر فقط ۱۲۰ آهن. اها لسٽ جمع ڪرائڻ مهل جام ڪرنل کي چيو، "ڪرنل صاحب! توهان سرڪاري شاهد به ڏٺا هاڻ اسانجا به ڏسجو. سرڪاري ڏر ته رڳو ۲۵ شاهد آندا آهن. جيڪڏهن توهان وٽ وقت هجي ته اسان سڄي پاڪستان کي شاهديءَ لاءِ درخواست ڏيڻ لاءِ تيار آهيون."

۲۸ــ ڊسمبر ۱۹۸۲

سرڪاري شاهد ختر ٿي ويا آهن ـ بچاءُ وارن بيانن جو سلسلو شروع ٿي چڪو آهي. تنهن ڪانپوءِ بچاءَ جا شاهد هلندا، جيڪي لڳ ڀڳ پنجاهه هوندا. ان ڪانپوءِ اسانجو ڪم ختر ۽ وڪيل پنهنجا قانوني دليل ڏيندا. پوءِ ايندڙ سزائون، پر سيني کي نه. آخر، انصاف به ته ڏيکارڻو آهي نه! هونئن به ڪيس تمام ڪمزور آهي.

۱ ــ جنوري ۱۹۸۳

سچ جي راهه جا پانڌيئڙا!

اڄ جڏهن تو به ڪوڙ جي ديو جو پيٽ قلم جي نوڪ سان چيري ڪيس زخمي ڪري وڏو آهي... ۽ اڄ جڏهن، هن تنهنجي قلم تي زنجير وجهي توکي به ديوار ۾ مڑهي ڇڏيو آهي... ۽ جڏهن اڄ، نئين سچ ڪنيون ڪڍيون آهن تڏهن دل ته گهري ٿي ته توکي اونداهين جي هن ويران ۽ لڳاتار ٻيٽ ۾ ڪٽان روشنيءَ جو ڪرڻو آٿي ڏيان. ڏرتيءَ جي گرلي مٽان هن ني ٻوءِ گل لاءِ ڪٽان زندگيءَ جي خوشبوءِ آٿي ڏيان... تنهنجي لاءِ ڪا گوتم جي مورتي ٿي گهڙيان پر... هن پٽرن جي دنيان ۾ ڪو اهڙو پٽر به ناهي جنهن کي ٽڪجي... نئين ساز تي توکي ڪا ڏن ٿي ٻڌائجي ها پر... منهنجن هٿن مان به سر سنگيت جو دشمن، ساڳيو ئي ڪوجهو ديو، ساز ڦري ويو آهي.

ساٿي! ذهن ۾ سوچون ايئن سرجي رهيون آهن، جيئن گرپ ۾ ٻار سرندو آهي. هيءُ ڪهڙو دور آهي؟ ڪهڙو ديس آهي؟ ترس!...هڪ لمحو ترس...! ڪجهه ڳولهيان ٿو...ڪجهه ڳولهيان ٿو. اڄ جي اخبار مان توکي ڏرتيءَ جي ڪنهن بيروت جي گهٽيل گهٽيءَ ۾ بارود ۽ باهه کان گهبرايل ڪنهن ٻار جي ڪائي تصوير آٿي ڏيان ٿو ...!

۳ ــ جنوري ۱۹۸۳

اسان جو کيس ذري گهٽ پورو ٿي چڪو آهي. سياسي نوعيت جو ٻيو اهم کيس پي آءِ اي هائجيڪنگ وارو آهي ـ جنهن نموني سان سندن کيس هلايو پيو وڃي تنهن مان سمجهجي ٿو ته ان جوفيصلو تمام سخت ايندو. اسان جو خيال آهي ته هيءُ پهريون سياسي کيس هوندو جنهن کان عدالتي حڪمن هيٺ سياسي قتلن جي ابتدا ٿيندي. سڀ کان وڌيڪ سخت کيس ناصر بلوچ، ايوب ملڪ ۽ عيسيٰ بلوچ تي ٻيٽو آهي، پر سيف الله خالد ۽ رسول بخش لاهوتيءَ تي به سوچي سمجهي کيس ٺاهيو ويو آهي. ڏاڍو مشڪل آهي ته کنهن به هڪ تان سزا جي سختي لهي. ان ڳالهه ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته هڙ ئي بهادر نوجوان آهن، ڪلٹا ۽ يار ويس. ناصر بلوچ کي سڀ کان وڌيڪ احساس آهي ته کيس ڦاسي ملَٹي آهي. پر مجال آهي جو سندس چهري مان ڪا اهڙي لکا به ملي وڃي! تنهن ڏينهن حسن ناصر جو ڏينهن ملهايو ويو هو. ڪافي وڏو اجتماع ڏسي چيائين، "يار هڪ ڏينهن ايندو جو توهان ناصربلوچ جو ڏينهن به ملهائيندا. جيڪڏهن هيڏا ماڻهو جمع ٿين ته ڦاسي ڪاٹڻ جو شوق پيدا ٿيو پوي!" ناصر بلوچ اسٽيل مل ۾ ڊرائيور آهي، عيسيٰ سندس ويجهو عزيز آهي؛ جنهن جي ڊيوٽي هوائي اڈي تي هئي. سيف الله خالد لاڙڪاڻي جو نوجوان آهي. لاهوتي، جنهن کي سيئي ماما چوندا آهن ٽپ غير سياسي مگر پُڻي جو عاشق آهي. کيس قبرستاني به چوندا آهن جو سندس پيشو گورکني آهي. سرڪار چوي ٿي ته هن هڪ قبر ۾ اسلحو لڪائي ڇڏيو هو ـ هڪ طرف نوجوانن جي همت جو اهو مثال آهي ته ٻئي طرف الذوالفقار ۽ هائجيڪنگ جي حوالي سان سرڪار سڄي ملڪ ۾، ۽ خاص ڪري سنڌ ۾ جيڪا وٹ پڪڙ جاري رکي آهي اُن جو ايترو ته پز ويٹل آهي جو الذوالفقار جي قيدين جي پاران ڪوبه وڪيل کيس نٿو کڻي ـ جنهن ڏانهن نياپو ڪجي ٿو، تنهن جا ڏيڍ ڏرا ٿيو وڃن. پيپلز پارٹيءَ جي صفن مان گهٽئي وڏا نالا لکي سگهجن ٿا؛ جيڪي وڪيل آهن. پر سندن جواب هانءَ ساڙيندڙ آهن. پيپلز پارٹيءَ جي هاءِ ڪمان وڪيلن جي هڪ ٹيم مقرر ڪئي هئي جيڪا هاءِ جيڪنگ جي هر هڪ قيديءَ پاران وڪالت نامو داخل ڪري ها، پر کنهن نه ڪيو سواءِ شفيع محمديءَ جي؛ جيڪو پيپلز پارٹي جو ميمبر به ناهي ـ پرصرف سڌ تي تيار ٿي ٻيٽو آهي.

اسان وارو کيس به منڊ ۾ بند ڪمري ۾ هلايو ٿي ويو پر مڪمل بائيڪاٹ پاليسي ۽ پريس سان کنهن نه کنهن ريت رابطي جي ڪري بند ڪمري جي ٻوساٹ ختم ٿي هئي، پر تڏهن به فقط ويجهن مائٹن ۽ دوستن کي

اچڻ جي اجازت ملي هئي ـ هائجيڪنگ وارن تي سختي گهٽجي نه سگهي، انجو سبب سياسي حلقن جي بي حسي ۽ اخبارن ٿي سختي آهي.

۸ ـ جنوري ۱۹۸۳

امر لال ۽ مون پنهجو بيان عدالت ۾ لکرايو آهي. امر جي لهجي ۾ نوجوان انقلابين واري سختي هئي ۽ مون وٽ بقول سهيل جي شاعراڻي نرمي. سمورن انقلابين ۽ سياستدانن کي مون تمام ڏکين حالتن ۾ به وڌيڪ پر اميد ڏٺو آهي. شايد انڪري ئي امر جو اسٽائيل اهو آهي. هونئن به هيءُ سائڻ پنهنجي ڪم جي انداز کان "لٽل اِسٽالن" آهي.

بهرحال، شيخن جي پٽيان هٽڻ جو هيءُ تجربو سٺو رهيو. مان انهن جو ٽورائتو آهيان جن مونکي حياتيءَ جا ڏڪ ۽ انهن خلاف جدوجهد کي پنهنجين اکين ۽ سمورن حواسن سان محسوس ڪرڻ جو هڪڙو موقعو ڏنو. مان هتن جو ان لاءِ به ٽورائتو آهيان ته هتن مونکي پنهنجا تجربا کهاڻين ۽ شاعريءَ ۾ لکي سگهڻ جي وٽي به ڏني. شايد، ايندڙ نسل انهن تحريرن ذريعي پنهنجو ڳاڙهو ماضي ڏسي سگهي. شايد اهو ئي هڪ ذريعو آهي جنهن سان ڪوبه آرٽسٽ يا ليکڪ پنهنجي حياتيءَ جو قرض لاهي سگهي ٿو.

• • •

مولانا ابوالڪلام آزاد

پريزيڊنسي جيل ڪلڪتي ۾ ـ انگريز مئجسٽريٽ آڏو

۱۱ ـ جنوري ۱۹۲۲

"مسٽر مئجسٽريٽ! هيءُ تاريخ جو هڪ دلچسپ ۽ حيرت انگيز باب آهي، جنهن جي ترتيب ۾ تون ۽ مان هڪ جيترو مشغول آهيون. منهنجي حصي ۾ مجرمن جو ڪٺهڙو آيو آهي، تنهنجي حصي ۾ مئجسٽريٽ جي ڪرسي. مان مڃان ٿو ته انهيءَ ڪم لاءِ اها ڪرسي به اوتري ضروري آهي جيترو هيءُ ڪٺهڙو. اچو ته اهو يادگار ۽ افسانو بڻجندڙ ڪم جلد ختم ڪريون. مؤرخ اسان جي انتظار ۾ آهي، مستقبل ڪڏهونکر آسمان جون واٽون پيو نهاري. اسان کي جلدي جلدي هت اچڻ ڏي ۽ تون به ٽکڙو ٽکڙو فيصلو لکندو رهه. ڪجهه ڏينهن تائين اهو ڪم جاري رهندو، ايستائين جو هڪ بي عدالت جو در کلندو، اها خدا جي قانون جي عدالت آهي. وقت انجو جج آهي، هو فيصلو لکندو ۽ ان جو ئي فيصلو آخري فيصلو هوندو."

۱۲ ــ جنوري ۱۹۸۳

مختلف اخبارن ۾ "جام ساقي ڪيس" جي خلاف سخت پروپيگنڊا شروع ٿي وئي آهي ـ خاص ڪري جنگ، نواءِ وقت ۽ جسارت جا پنا جهاد في سبيل الله ۾ شامل آهن. شايد اهو سڀ ڪجهه به ذهني چڙ ۽ سماج ۾ ٽينڊنسين سر ڏر بنديءَ جو منطقي نتيجو آهي. هڪ اهڙو منطقي نتيجو؛ جنهن مان حيراني گهٽ، پگهٽي وڌيڪ ڪکي ٿي.

اڳوڪي 'جسارت' ۾ محمد موسيٰ پٽي "جام ساقي اور ان کے ساتيون پر مقدمہ" جي عنوان سان سنڌ ۾ هاري ڪميٽيءَ جي تاريخ جاگرافيءَ (۱۹۳۱ عيسوي) کان وٺي اڄ تائين ـ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، جيئمل پرسرام، جمشيد مهتا ۽ جي ايم سيد کان اڄ تائين جي پنجن ڪالمن واري مضمون ۾ ڪابه ڏر جي سڃي ساري تاريخ سموئي ان سڃي تاريخ کي عوام دشمن قرار ڏنو آهي ـ بهرحال، پُٽي صاحب ان سڃي بکيڙي جو حل سنڌي نوجوانن کي روزگار ڏيڻ ۽ محمد بن قاسم ادبي سوسائٽي وغيره جهڙين تنظيمن ذريعي اسلامي فڪر جي واڌاري ۾ لڪل ٻڌايو آهي.

اها به چگي ڳالهه آهي ته پٽي صاحب فڪر جو جواب فڪر سان ڏيڻ جي حمايت ڪئي آهي. ڪاش! هو هر مڪتبہ فڪر جي ماڻهن کي خيالن جي آزاد پرچار جو حق به وٺي ڏي.

* * *

بچاءَ وارا بيان ۱۱ ــ جنوريءَ تي پورا ٿي ويا آهن.

* * *

عدالت جام واري ۱۲۰ ڇڻن جي (بچاءَ جي شاهدن واري) لسٽ مان ڪٽوتي ڪري ڪيس فقط پندرهن ڇڻن جي موڪل ڏني آهي. ڪٽوتي ڪيل نالن ۾ فلسطين جو نمائندو باسم عبدالرحمان، ڪراچي بار جو صدر حفيظ لاکو، بيگم نصرت پُٽو ۽ مس بي نظير پُٽو جا نالا به شامل آهن. (نوٽ: بعد ۾ شديد احتجاج ڪانپوءِ مس بي نظير پُٽو جو نالو لسٽ تي واپس آيو)

۱۳ــ جنوري ۱۹۸۳

خود تنقيديءَ هيٺ، جڏهن مان جائزو وٺان ٿو ته پاڻ کي ڪنهن اهڙي هنڌ ڏسان ٿو، جتي، مان هڪ انسان آهيان، عام. ايترو ئي عام جيترو ڪوبہ ٻيو آن جا داڻا ڪائيندڙ ماڻهو. مان پاڻ کي ان هنڌ ڏسان ٿو، جتي، مان

نہ باهمت آهيان ۽ نہ بي همت. شايد انجو ماپو آهي ئي ڪونہ. انسان بہ مختلف ذاتن وانگر هوندو آهي. ڪو سون، ڪو چاندي، ڪو تامو، تہ ڪو لوهہ. ڪنهن جي دل پٿر آهي، ڪو گلاب جهڙي نازڪ دل رکي ٿو. پٿر مان منهنجي مراد فقط بي حسي ڪونهي ۽ نہ وري هتي گلاب مان منهنجي مراد فقط سونهن آهي.

پٿر،ڪا چِپَ ٿي سگهي ٿو پر بهرحال هو جبل ناهي، هو سگهارو بہ آهي، وزني بہ ۽ صدين جيتري عمر بہ رکي ٿو. جيڪڏهن مان پاڻ کي ڪو ذاتو سمجهان تہ اهو ڪيترن ئي ٻين ذاتن کان هيٺو آهي ۽ ڪيترن ئي ٻين ذاتن کان سگهارو آهي. جڏهن مان پاڻ کي جام ساقيءَ آڏو رکان ٿو تہ پاڻ کي هيٺو، حالتن سان ٽاهہ ڪندڙ، خود پرست ۽ ڪجهہ بہ نہ محسوس ڪريان ٿو. پر جڏهن پاڻ کي ڪنهن ٻئي سان پيڻيان ٿو تہ بلڪل ابتڙ محسوس ڪريان ٿو. شايد مون کان هيٺا بہ ائين محسوس ڪندا هجن، شايد جام بہ ائين محسوس ڪندو هجي. بهرحال، اصل ڪسوٽي تہ تاريخ هوندي آهي جيڪا تعين ڪندي تہ ڪير ڪيترو سگهارو هو ۽ ڪير ڪيترو هيٺو. فرد لاءِ فقط ايمانداري ۽ اڻپنا ضروري آهي جيڪا سگهہ ۽ سوچ کي ٽاهڻ لاءِ ضروري آهي.

اياز جي ابتڙ، منهنجي خيال ۾ هر چوٽيءَ کان پوءِ ٻي چوٽي آهي. اهي منزلن جون نشانيون بہ آهن تہ پانڌين جي حوصلي جو ماپو بہ. مان There is always space on the top واري نظرئي سان سؤ سيڪڙو متفق آهيان. تنهنڪري ڪوبہ ماڻهو مڪمل نہ هوندو آهي، پر هرڪو ٻين کان اڳتي يا پوئتي هوندو ٽيندو رهندو آهي.

• • •

زندگيءَ جو فلسفو سمجهڻ گهرين تہ ٻڌ:

قيد خاني جي اوندهين کوليين جا دروازا فقط ان مهل کلندا آهن جڏهن 'سج' اپري چڪو هوندوآهي ۔ ۽ جڏهن محسوس ٽيندو آهي تہ سج پنهنجي روشني وڃائڻ وارو آهي، تڏهن هڪدم انسانن کي اوندهہ جو حصو بڻائي ڪارن دورازن تي مضبوط تالا لڳايا ويندا آهن . سج، آزاديءَ، اوندهہ، تالن، غلاميءَ ۽ انسانن جو پاڻ ۾ اجهو اهو رشتو آهي، اها ئي زندگي آهي. پر اها ڳالهہ اتي ئي ختم نٿي ٿئي. اتان انسانن جي لاڳيتي جدجهد شروع ٿئي ٿي. اتان ئي محبتن ۽ نفرتن جي پرک شروع ٿئي ٿي. اتان ئي پسند ۽ ناپسند شروع ٿئي ٿي. ها! انسان سدائين 'سج' سان محبت ڪئي آهي.

ڊاڪٽر شمير اختر (بچاءُ جو شاهد) ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ انٽرنيشنل رليشنز جو پروفيسر آهي. ڏاڍو شريف انسان آهي. اسان سڀني مان ڪنهن سان بہ سندس واقفيت ڪونہ هئي. ملٽري ڪورٽ جو سمن پهتس تہ اچي پهتو. ڪافي پريشان هو. سندس پريشانيءَ کي ذهن ۾ رکي جام ۽ ٻيا ساٿي ساٿس ڏاڍي عزت ۽ قرب سان مليا تہ ڊاڪٽر صاحب جي چهري تي اطمينان پکڙجي ويو. چيائين، "مون سمجهيو الائي ڪيڏا خونخوار ماڻهو آهيو؟ توهان تہ ڪافي شريف ماڻهو ٿا لڳو." جام ڪلي چيس، "سائين! دراصل، دنيا جو هر شريف ماڻهو ڪميونسٽ هوندو آهي، اها بي ڳالهہ آهي تہ هو ان حقيقت کان واقف نہ هوندو آهي. اسان جي نظر ۾ توهان بہ شريف ماڻهو آهيو!" ڊاڪٽر صاحب جي نظر هڪدم پوليس وارن ڏانهن ڪجي وئي ۽ چيائين، "ياروا مونکي تہ معاف رکوا" جام ڪيس سرخ پرچم جا ڪجهہ پرچا هٿ ۾ ڏنا ۽ چيائينس، "جناب هي 'مصالحو' ڏسو تہ پوء اسان توهان کي ٻڌايون تہ توهان کان ڪهڙا سوال پڇيا ويندا ـ" ڊاڪٽر پرچن جا پنا اٽلائي پٽلائي ڏسي چيو، "ڪمال آهي توهان هن کي مصالحو ٿا چئو، هيءُ تہ 'گرم مصالحو' آهي ـ گرم مصالحو!"

۱۴ ــ جنوري ۱۹۸۳

ڊيئر نور ظهير!

اڄ ئي تنهنجو خط مليو اٿم. پنهنجون ملاقتون جيڪي پنج سال اڳ آزاديءَ جي ٻيٽ تي ٿيون هيون، ڪيڏيون نہ اتساهہ ڏيندڙ هيون. اهي سدائين ياد رهنديون. خوشي ان ڳالهہ جي اٿم تہ هندوستاني دوستن بہ يد رکيو آهي. خبر ناهي ڇو جڏهن جڏهن بہ مون لفظ 'هندوستان' لکيو آهي تڏهن منهنجو هت لڏي ويندو آهي ۽ تصور جي پردي تي ڪو زخمي ساهوارو ڦٽڪندو نظر ايندو آهي. تون پاڻ فنڪار آهين تنهنڪري شايد تون ان خوشيءَ جو اندازو لڳائي سگهين تہ آزاديءَ جي ٻيٽ تي ٽاهيل ڪنهن دوست جو خط جڏهن قيد خاني واري ٻيٽريءَ تي وصول ڪجي ٿو، تڏهن د ل ڪيڏي زور سان ڌڙڪڻ لڳندي آهي.

مونکي تنهنجو خط ۽ ان سان موڪليل رضيہ سجاد جو ڪتاب "زرد گلاب" محسن ڏنو، هو شايد تور وقت اڳ ئي دهليءَ مان واپس آيو آهي ـ چگر ٿيو جو اهي شيون پوسٹ نہ ڪيئ، اصل نہ ملن ها!.

هونئن ته پنهنجو قبيلو هڪ ئي چئجي، پرڪڏهن ڪڏهن پنهنجي شناسائي ڏاڍي عجيب لڳندي اٿئي. بابا، جڏهن ۱۹۷۳ ۾ ايفرو ايشيائي اديبن واري الماٽا ڪانفرنس ۾ شرڪت لاءِ ويو هو تڏهن سندس ملاقات ڪامريڊ سجاد ظهير سان ٿي هئي. سندن پاڻ ۾ سنگت به ٿي پر حياتيءَ ڪامريڊ سان وڌيڪ سنگت نه ڪئي.

وقت ريڙهيون پائيندو اڳتي لنگهي ويو ۽ جڏهن مان يوٽ فيسٽول ۾ شرڪت لاءِ هوانا پهتس تڏهن محسن تنهنجو تعارف ڪرائيندي ٻڌايو هو ته تون ڪامريڊ سجاد ظهير جي ڏيءُ آهين. اهو ۱۹۷۸ جو سال هو ـ مان اڄ تائين ٻن پيڙهين جي تسلسل ۾ هن اتفاق کي ٿلهو اتفاق نٿو سمجهان. اهو اوس ٽيٽو هو. خبر ناهي ته اُن موقعي تي اهڙا ڪيترا 'اوس اتفاق' ٿيا هوندا جڏهن ڏرتيءَ جي مختلف ڇيڙن تي رهندڙ اجنبي گهراڻن جا پاڻي هڪ ئي علامتي پنڌ ۾ نسل در نسل پاڻ ۾ رابطو رکندا آيا هجن.

خط ۾ تو ان خواهش جو اظهار ڪيو آهي ته پاڻ جلد ملنداسون. ڪاش! ايئن ٿي پوي ۽ پاڻ بهتر دنيا ۾ جلد ملي سگهون. "زرد گلاب" وٽندڙ آهي پر هُاڙهن گلابن جي مند شايد اسان وٽ توهان کان اول اچي ـ ميلي وارن سائين، سنگتين ۽ ٻين سيني دوستن لاءِ سمورن قيدي سائين جا سلام.

تنهنجو

* * *

• فرض جي احساس جي شدت ۽ وابستگيءَ کان سواءِ ڪو ماڻهو آرٽسٽ ٿي ئي نٿو سگهي، ناممڪن، بلڪل ناممڪن.

• حقيقت پسندي ڪا فارمر ناهي پر هڪ جمالياتي صلاحيت آهي. جيڪڏهن ڪو سگريٽ پي رهيو هجي پر هنجي سوچ ڪنهن ٻئي دائري ۾ گردش ڪندي هجي ته مان رڳو ان سگريٽ کي ڇو پينٽ ڪيان؟ مان، ڇو نه سوچ کي تصويري شڪل ڏيان!

• آرٽسٽ جي برش کي بي رحم ايمانداريءَ سان چٽ چٽڻ گهرجن. ڪيڏي به حسين چهري تي جيڪڏهن ڪو مسو آهي ته ان کي وساري آرٽ جي توهين آهي. آرٽسٽ کي هر حال ۾ آرٽسٽ رهڻ گهرجي.

• تلاش ۽ تجسس ڇا آهي؟

هڪ آرٽسٽ جي زندگي.

• ماڻهن کي به ڪٽي نه ڪٽي وٽن وانگر وڌڻو آهي. انهن کي پاڙون هوندیون آهن جو ته اهي ڌرتيءَ ڇاوا آهن. ڌرتيءَ کين سڃاڻپ ۽ وطن سان پيار بخشي ٿي. کين اها ڳالهه سمجهڻ گهرجي ته ڌرتي معنيٰ مارو ۽ انهن جر ورثو.

• اڄ جو نڪتي تند مان تڙڦي ڪائي تان

مون تان ويون ميڙجي زنجيرون زندان

سمجهن ٿا نادان، باندي مونکي بند ۾.

(ایاز)

•"مورتيون ته مان پنهنجيون ٺاهيندو آهيان، البت صورتون ٻين ماڻهن جون هوندیون آهن" بت تراش جواب ڏنو.

(ایاز)

۱۵ ــ جنوري ۱۹۸۳

صدين جي ڪنهن پَلَ ۾

هوءَ اچي رهي آهي

دور ڪٽي مندر جي گهنٽي جاڳي پوندي

مونکي جاڳڻ کپي...

ايئن نه ٿئي جو هوءَ

گهيرٽ کي اکٽ ننڊ سمجهي موٽي وڃي

۽ مان تنهائين جي وادي ۾ پٽڪي وڃان!

زندگي!

هلي آءُ زندگي!

مان تنهنجي انتظار ۾، بنا اکيون ڇنڀڻ جي

صدين کا جاڳي ...

اکيون لال ٽاندن جيان ساڙي رهيو آهيان

•••

جام ساقيءَ جي نوٽ بوڪ تي لکيل:

Name: Jam Saqi

Class: Proletoriat

School: Life

•••

"جن خيالن جون جڙون ڌرتيءَ ۾ نہ هوندیون آهن، اهي وڻ ويڑهيءَ وانگر هوندا آهن جا سائي وڻ کي سکائي ڇڏيندي آهي." (ایاز)

•••

ڇا ڪنهن کي احساس آهي تہ هن وقت دنيا جي موت جو خوفناڪ ڪانٽو ڪٽي پهتل آهي؟ اڄ هٿيارن جي وزن کان دنيا جا گوڏا ٽڙڪي رهيا آهن. هوءَ خوف کان ڏکي رهي آهي. هرانسان جمڻ شرط پنهنجي مٿان ٽي ٽن بارود جو وزن کڻي ٽو. هن بارود جي مقدار سان پوري ڌرتي ڪيئي ڀيرا پسر ٽي سگهي ٽي. تنهن جي باوجود هر ڪئين سال ڇهہ کرب ڊالر هٿيارن جي ڊوڙ تي خرچ ٽي رهيا آهن. ڇا ڪنهن کي اندازو آهي تہ اها ڪيتري وڏي رقم آهي؟ هيءُ سموري ڌرتيءَ جي انسانن جي گڏيل محنت جو هيڪاندو حصو آهي. ڇا ڪنهن کي اندازو آهي تہ هن جنون آسان کي ڪٽي پهچايو آهي؟ اقوام متحده جي سيڪريٽري جنرل مسٽر ڊيڪولار هٿيارن جي ڊوڙ جي خاتمي لاءِ جون ۱۹۸۲ جي خاص اجلاس ۾ يو اين او جي رپورٽ پيش ڪندي هيءُ هانءُ ڏاريندڙ خبرون ٻڌايون تہ:

هڪ طرف:

• ڪنهن جي به زندگيءَ جي ڪابه ضمانت ڪونهي.

• سڄي دنيا جا سمورا انسان هڪ لمحي ۾ مري سگهن ٿا.

• هن وقت پنجاهه هزار ايٽم بمن جيڏو بارود جمع ٿي چڪو آهي جنهن سان ڏهه لک هيروشيما بڏجي سگهن ٿا.

• ڌرتيءَ جي گولي‌ءَ تي هر سال فوجي تحقيقي سرگرمين تي پنج ڪروڙ ڊالر خرچ ٿي رهيا آهن ۽ دنيا جا بهترين پنج لک سائنسدان ترقياتي ڪمن بدران اڃا وڌيڪ فوجي تحقيق ڪري انسان ذات جي پاڙ پٽڻ جي پرپور ڪوشش ۾ رڌل آهن ۽ دنيا جي مجموعي سائنسي ترقيءَ جو پنجويهه سيڪڙو يعني پنجٽيهه ارب ڊالر فوجي تحقيق جي برندڙ جبل ۾ ٻاري طور ڏکائي رهيا آهن.

• اسرندڙ ملڪن کي ملندڙ مجموعي امداد ۽ خيرات کان اٺويهه ڀيرا وڌيڪ رقم هٿيارن تي خرچ ٿي رهي آهي.

• ڪوبه ايٽمي ٻوجهه جهاز ايتري تباهي آڻي سگهي ٿو جيتري بي مهاڀاري جنگ ۾ مجموعي طور به نه ٿي هئي.

ته ٻئي طرف:

• اَسي ڪروڙ آدم علم جي روشنيءَ کان محروم آهي.

• پنجويهه ڪروڙ ٻار اسڪول نٿا وڃي سگهن.

• هر سال هڪ ڪروڙ اَسي لک ٻار پنجن سالن اندر فقط انڪري موت کي ڀرائڙي پائين ٿا جو غريب ملڪن ۾ جنم وٺن ٿا ۽ باقي بچيلن مان ستر سيڪڙو کان به وڌيڪ خطرناڪ ۽ وچڙندڙ بيمارين ۾ مبتلا ٿين ٿا.

• هڪ ارب اَسي ڪروڙ انسانن کي علاج ميسر ڪونهي.

• هڪ ارب ڏ ڪروڙ انسانن جي سالياني آمدني نوي ڊالرن کان به گهٽ آهي.

هڪ ارب ٽي ڪروڙ ماڻهو مناسب اجهي جي تلاش ۾ آهن.

هڪ ارب ڏهه ڪروڙ ماڻهو نوڪرين جي تلاش ۾ ناڪام آهن.

الا! اهو ڏينهن ڪڏهن ايندو جڏهن گلن جو شڪار بند ٿيندو، بارود جي ڌپ کان جند ڇٽندي ۽ چوڏس خوشبوءِ پکڙجندي! پر ڇا "جيستائين لانگ بوٽن جا پهرا هوندا،اوستائين ڊيزيءَ جو گل چيڀاٽبو نہ رهندو؟"

٢١ ــ جنوري ١٩٨٣

اي پورهيت! تنهنجن ٽامي جهڙن لڱن تي جهرمر جهرمر پگهر جون بوندون ايئن آهن، جيئن...ڪاري رات جي اُڀ تي تارا. جيئن گلاب جي ڪاري ڳاڙهسري گل مٿان سِجُ اڀرڻ کان پوءِ تخليق جي ديويءَ جي نرم چپڙن جو چلڪندڙ رس. جيئن ڪنهن وينگس جي پوتيءَ تي موتين تارن جو ڪم. الف ليلہ جي شهزادن زندگيءَ جي بقا خاطر جنهن آب حيات لاءِ ڪوهہ قاف جي ديون سان چنبو اٽڪايو هو، سو تنهنجي جسم مٿان تجلا ڏيئي ڊوڙندڙ پگهر آهي.

اياز پنهنجا گيت تن وٽ وڪڻي ٿو جن وٽ ڪو لڙڪ ڦڙو هجي! پر مان... پنهنجين ڪاوشن کي تنهنجي چلڪندڙ ۽ چمڪندڙ پگهر آڏو دان رکان ٿو جيڪو جياپي ۽ تخليق جو ضامن آهي.

٢٢ ــ جنوري ١٩٨٣

زندگي!

جڏهن مان ڏکويل هوندو آهيان

تڏهن مان اکيون ٻوٽي تنهنجا سپنا ڏسندو آهيان

جڏهن تنهنجو سنيهو ملندو آهي

تڏهن مان گلاب جي ٻوٽي کي سجدو ڪندو آهيان

جڏهن تون رُسي ويندي آهين

تڏهن مان گيت لکندو آهيان

۽ جڏهن تون پرچي پوندي آهين

تڏهن... تڏهن مونکي ڪجهہ بہ سمجهہ ۾ نہ ايندو آهي

چؤ طرف پکڙجي ويندا آهن

انڊلٺ جا رنگ ـ خوشبوءِ ـ ٽهڪ ـ پيار ـ هيرون ـ چانڊوڪيون ـ

خواب ۽ ڪلياڻ.

مان پنهنجي ڦاٽل ۽ ليڙون ليڙون جهول ۾

ڇا ڀري ڇا ڀريان - ڇا کڻي ڇا کڻان؟

زندگي!

٢٣ ـ جنوري ١٩٨٣

اسان، امن جا ڳولائو بہ ڪيڏا ڀاڳ وارا آهيون جو ڪڏهن هارايون نٿا، ٽڪجون نٿا، مرون نٿا. رهي ڳالهہ انهن گهائن جي جيڪي وحشت جي جهنگ مان اسان کي سوکڙيون ٿي ملن ٿا، تن جو بہ ڪو ملهہ ناهي. ڪيڏو ڪجهہ ملي ٿواسانکي! بي حساب مائرن جي ممتا، بيشمار ڀينرن جو پيار ۽ ساٿين جو هر پل وڌندڙ هجوم. سچ تہ اهو آهي تہ اهو ئي شرط آهي تہ جيڏا گهڻا گهاءَ جسم تي سينگاريل هوندا، اوڏو ئي پيار ميڙڻ لاءِ ملي ٿو - ۽ گهاءَ؟ سي بہ ڪهڙا! رت ڳڙهي پوي تہ هر ٽيپي مان نئون ڏيئو ٻري پوي ٿو. اسان امن جا ڳولائو بہ ڪيڏا ڀاڳ وارا آهيون جو اسان پنهنجو وجود ٻاري اونداهين کي پوئتي پاتالن ڏانهن ڌڪي ٿا ڇڏيون.

* * *

ٻي جنگ عظيم کانپوءِ آئن سٽائن چيو هو تہ ٽين جنگ کان پوءِ چوٿين لڙائي پٿرن سان وڙهي ويندي. پر منهنجو خيال آهي تہ جيڪڏهن ٽين لڙائي لڳي تہ چوٿين ٿيندي ئي ڪونہ. انڪري نہ تہ ڪو دنيا ۾ امن قائم ٿي ويندو پر انڪري تہ دنيا جي گولي تي هڪ بہ ساهوارو وڙهڻ لاءِ جيئرو نہ بچندو.

* * *

...۽ پيار جا ديوتا! تون چپ چاپ تارن سان مستيءَ ۾ مدهوش آهين! تون ڀلي هج! تنهنجي اهائي مدهوشي بار بار سڀني کي جيون جي سک ڪاڻ وڙهڻ لاءِ اتساهہ ڏئي ٿي.

٢٥ ـ جنوري ١٩٨٣

مادام ماؤ کي ڏنل موت جي سزا کي تبديل ڪري عمر قيد ڪيو ويو آهي. ٻہ سال اڳ کيس ثقافتي انقلاب جي خلاف ڪم ڪرڻ ۽ ماضيءَ ۾ مخالفن تي تشدد جا الزام لڳائي سزا ٻڌائي هئائون، جا پوءِ ٻن سالن لاءِ معطل ڪئي وئي هئي.

•••

سهيل فرمائش ڪئي آهي ته ٿر تي ڪجهه لکان. پر مان ڪيئن ٿو لکي سگهان؟ بدقسمتيءَ سان مون ان جو اکين ڏٺو مشاهدو ايڏا تائين نه ڪيو آهي. مان پنهنجي ڪوتاهيءَ جو اقرار به ڪريان ٿو. تصور جي اک سان مان ڪيڏا به ڏک جهڙيان پر هيءُ ته يوسف جي سونهن وارو معاملو آهي، ٻڏو ڏٻي جي برابر ڪيئن ٽيندو؟ شايد مان ڪجهه لکي سگهان، پر تڏهن، جڏهن ڪجهه عرصو ٿر ۾ ٿرين جيان پوڳي ڏسان.

•••

پيار ڇا آهي؟ تضادن جو ايڪو، جيڪو زندگيءَ جو جوهر آهي.

•••

نر جو گهٽ ۾ گهٽ هڪ ٻوٽو مان به پوکڻ گهران ٿو ته جيئن ڪجهه سالن کان پوءِ هن وارڊ جا قيدي ان جي ڇانوَ هيٺ پسار ڪري سگهن. مون گذريل ٽن مهينن ۾ گهٽ ۾ گهٽ هڪ سؤ نموريون پوکيون. سلا به ڦٽا، وڏا به ٽيا، پر وڌجي ويا... ۽ مان سندن قتل عام تي ڪجهه به ته نه ڪري سگهيو. مان ايندڙ مند ۾ وري نموريون پوکيندس. متان ڪو سلو ڦٽي ٻوٽو ٿئي ۽ پوءِ وڌي وڻ ٿي وڃي ۽ جيل وارن کان بچي وڃي. پر اهو ڪيئن ممڪن آهي! ڪاش ايئن ٿي پوي!

۳ ــ فيبروري ۱۹۸۳

جڏهن مان ڏکن جي رچ ۾ پنهنجا ئي لڙڪ پي اڃ اجهائي رلندو آهيان، تڏهن منهنجن اڃايل جذبن جو گل مُرڪي پوندو آهي . . . پر تڏهن تون پنهنجي لانگ بوٽ سان ان کي چٽي چڏيندو آهين ۽ مان درد ۾ ٻيٽو ٿي ٻيهر مرڪڻ جي سگهه ڪَٺي ڪرڻ لڳندو آهيان. ڪي تنهنجيون ريتون آهن، ڪي منهنجيون ريتون آهن.

٦ ـ فيبروري ١٩٨٣

خان غفار خان عدالت کي پشتو ۾ هڪ خط ذريعي اطلاع ڏنو آهي ته جيڪڏهن ڊاڪٽر مشورو ڏنو ته هو ڪنهن به صورت ۾ ايندو. (ڄام ساقي ڪيس ۾ بچاءَ واري شاهد طور بيان ريڪاڊ ڪرائڻ لاءِ)

فيض احمد فيض جي طبيعت به ڏاڍي خراب آهي، شايد هو به نه اچي سگهي. (هن وقت فيض جي عمر ٧٢ سال آهي)

* * *

مان نڪارا گوا جي انقلابين سان متفق آهيان ته سمورا شاعر انقلابي نه هوندا آهن، پر هر سچو انقلابي شاعر هوندو آهي. هر حساس ماڻهو ڏکويل هوندو آهي، ۽ ڏک پنهنجي خاتمي لاءِ پاڻ دعوت ڏيندا آهن. سچو انقلابي پنهنجي سيني ۾ درد رکندو آهي. وحشت، بک، بيروزگاري، بيماري ۽ ذلت جي ڏنگيلن جو درد، انتظار جو درد ـ ۽ درد شاعر کي به جنم ڏيندو آهي ته انقلابي کي به ـ ۽ ها! انقلابي ڪڏهن به نه مرندا آهن. هو مرندي مرندي خود گيت بڻجي ويندا آهن ۽ توکي خبر آهي ته اڄ جا عوامي گيت سڀاڻي جا لوڪ گيت بڻجي ويندا آهن.

١٠ ـ فيبروري ١٩٨٣

ڪالهه تائين چوندو هئس :

”ميس جن ڪاڻ ڪانڌي سي نه ٿيا ـ“

پر اڄ ڏاڍو خوش آهيان ـ مونکي سنگت ياد ڪيو آهي. هن کان اڳ، سنگت کي ڀلجي به ياد نه آيو آهيان. سڄي سنگت مان هڪ اڌ ڀيرو هدايت منگي ۽ ڪيهر شوڪت ملڻ آيا هئا. الطاف بيدار ۽ خاص طور تي ستار پيرزادي سٺو سنڀاليو آهي. ڪتابن جي کوٽ ٿيڻ نه ڏني اٿائون. ستار ته ڄڻ مونکي پنهنجي ذميداري بنائي ڇڏيو آهي. مون کي سنگتين کان ڏک ڪڏهن به ڪونه ٿيندو ڇاڪاڻ ته سخت حالتن ۾ بنا ضرورت جي پريشاني نه کڻڻ گهرجي. سنگت کان ڏک فقط اهو هئم ته بحيثيت تنظيم جي نه ساريائين. آخر مان ان منجهان ئي ته هئم. تنظيم ماءُ ٿيندي آهي. ماءُ وساري وهي ته ڏک نه ٿيندو؟ هاڻ خوش آهيان. هلال پاڪستان ۾ رپورٽ پڙهي اٿم ته ٣ ـ فيبروري تي ٿيل سنڌ سنگت جي خيرپور واري ادبي ميڙ ۾ ياد پيو آهيان. ڀلا ماءُ اولاد کي وساري سگهي ٿي؟

۱۲ ــ فيبروري ۱۹۸۳

غوث بخش بزنجي پنهنجو بيان ريڪارڊ ڪرايو آهي. ٽوس بين ڏنو اٿائين. هن کان اڳ جيڪي بيان ريڪارڊ تي آيا آهن: سي سڀ ۽ مضبوط آهن پر تن مان ڪنهن کي ٽوس چوڻ مونکي ٺيڪ نه لڳو. مٽس به بين سياستدانن وانگر سنڌ ۾ داخل ٿيڻ تي پابندي لڳل هئي. پر هن موقعي لاءِ ڏهن ڏينهن جي اجازت ملي اٿس. هن وقت سندس عمر ٦٥ ورهه آهي پر عمر کي چا آهي؟ مير صاحب بندش پيل پراڻي نعپ جي ٽئين ٽڪڙي پاڪستان نيشنل پارٽيءَ جو صدر آهي. ۱۹۳۹ ۾ سياست شروع ڪيائين. ۷۳ ــ ۱۹۷۲ ۾ نعپ پاران بلوچستان جو گورنر ٿيو ۽ پوءِ پٽو حڪومت ۾ بلوچستان واري عوام ــ فوج جنگ کانپوءِ نعپ تي پابندي پوڻ بعد جيل هليو ويو. مارشل لا لڳي ۽ حڪومت بدلي تہ باهر آيو. ڪجهہ وقت اڳ، ڊاڪٽر اعزاز نذير واري پراڻي نعپ جي هڪ ٻئي ڏڙي نيشنل پروگريسو پارٽيءَ جي پاڪستان نيشنل پارٽيءَ ۾ ضم ٿيڻ کانپوءِ؛ پي اين پي کي ڪميونسٽن جي اثر هيٺ آيل پارٽيءَ جو نالو ڏيئي ايم آر ڊي مان تڙڻ لاءِ چگا جتن ٿيا.

۱۴ ــ فيبروري ۱۹۸۳

ولي خان تي به سنڌ ۾ داخل ٿيڻ جي پابندي آهي. عدالت طرفان سمن مليو اٿس تہ ملڪ ۾ هُل ٿي ويو آهي. ولي خان به عدالتي حڪم جي بهاني سان ريل رستي يا ٻاءِ روڊ اچڻ جو پروگرام رٿيو آهي تہ جيئن جت ڪٽ ميڙا ڪندو اچي. پرسرڪار بهادر به اڳواٽ بندوبست ڪري ولي خان جي پنجاب ۾ داخلا تي پابندي وجهي ڇڏي آهي. ولي خان چوي ٿو تہ مونکي سنڌ جوفقط چئن ڏينهن جو ويزو مليو آهي سو مان تہ ضرور ويندس. سنڌ اچڻ لاءِ ڪيس پنجاب ٽپڻو پوندو جڏهن تہ پنجاب ۾ داخلا جي پابندي اٿس. وٽس ڪابہ واٽ ڪونهي سواءِ هوائي جهاز ذريعي اچڻ جي. محسوس ڪري سگهجي ٿو تہ جام ساقي ڪيس جي شاهدن جي اڇ وڇ، بيان بازي، عدالتي بيانن ۽ اخباري رپورٽنگ سان گڏ حمايت ۽ مخالفت واري پروپيگنڊا ۾ آيل تيزيءَ ملڪ ۾ بهتر سياسي فضا ناهي ورتي آهي. شايد هيءَ فضا، سياسي ماڻار ۾ هڪ مستقل شور پيدا ڪري وجهي.

١٦ ـ فيبروري ١٩٨٣

فتحياب علي خان بيان ريڪارڊ ڪرايو. سٺو بيان ڏنو اٿس. شاهدن جي چونڊ مهل جنهن مقصد جي ضرورت محسوس ڪئي وئي اهو گهڻي حد تائين حاصل ٿيو آهي. لانڊي جيل ۽ سينٽرل جيل ۾ موجود ٻئي ڌريون (اسان مان اڌ لانڊي جيل ۾ ۽ اڌ سينٽرل جيل ۾ بند آهن) هر روز هوم ورڪ ڪري سوال ٺاهي ايندیون آهن؛ جيڪي ٻئي ڏينهن تي بچاءُ واري شاهد کان پڇيا ويندا آهن. سوالن جو هڪ دائرو ٺاهيو ويو آهي جن ۾ سڀ سوال سياسي آهن. مثال طور مارشل لا جي قانوني ۽ تاريخي حيثيت ۽ جواز ڪهڙو آهي؟ آئين مطابق سڀ کان وڏو غدار ڪنهن کي سڏي سگهجي ٿو؟ غاصب ڪير آهي؟ پاڪستان جو نظريو ڇا آهي؟ ڪميونزم، سوشلزم جا فلسفا ۽ انهن جون پارٽيون جو اهم ضروري ۽ قانوني آهن؟ وغيره وغيره. هن مهل تائين چڱو ميڙو مچي ويو آهي. سياسي پوسٽ ختم ٿيندي محسوس ٿي رهي آهي. هي ڪيس جهڙوڪر سياستدانن لاءِ ڊائس ٿي پيو آهي، هرڪو پنهنجي راءِ Float ڪري هليو وڃي ٿو. پر جيئن ته مجموعي راءِ ساڳي آهي تنهنڪري مختلف خيالن جا وهڪرا ملي هڪ وڏو وهڪرو ٿي پيا آهن.

* * *

صحافي به واقعي گوريلا آهن. هر هنڌ پهچيو وڃن. پر هن عدالت ۾ دال نه ڳري اٿن. ڪورٽ بي بي سي جي نمائندي اين هور ۽ اي ايف پي جي نمائندي مارٽن کي عدالت ۾ وهڻ جي اجازت نه ڏني.

فتحياب علي خان ڪورٽ کان لکت ۾ سوال ڪيو آهي ته ڇا هيءَ عدالت کليل(Open) ناهي؟ جيئن اڳ ٻڌو ويو هو.

* * *

اخبارن ڄام ساقي ڪيس جي حوالي سان "نظريه پاڪستان" کان انڪار خلاف باهه ٻاري ڏني آهي. دراصل اسان تي هڪ الزام پاڪستان جي نظرئي خلاف ڪم ڪرڻ به آهي. بدقسمتيءَ سان پاڪستان جي ڪنهن به قلم، شق، ڪوڊ، قانون ۽ آئين ۾ نظريه پاڪستان جي 'وصف' ڏنل ڪونهي. سرڪار به قومي نظرئي کي پاڪستان جو نظريو سڏيو آهي. هر بچاءُ واري شاهد جو انهيءَ ڏس ۾ جواب، سرڪار ۽ مخصوص مفادن واري پريس جي مرضيءَ جي ابتڙ آهي تنهنڪري همراهه ڪاوڙجي پيا آهن. خاص ڪري جسارت ۽ جنگ وارا همراهه ته چڙي پيا آهن.

غوث بخش بزنجي پاڪستان جو نظريو ٻڌائيندي چيو هو تہ، "نظريو ڪا سوچيندڙ هستي رکندي آهي. پاڪستان زمين جو ٽڪرو آهي تنهنڪري ان جو ڪوبہ نظريو ٿي نٿو سگهي. جيڪڏهن نظرئي جي ڀالهہ ڪندو تہ پوءِ اهو پاڪستان جي ماڻهن جو نظريو ٿي سگهي ٿو". بيگم طاهره مظهر علي خان چيو تہ، "مون ڪٽي ۽ اهڙو نظريو نہ پڙهيو آهي پر، امن سان رهڻ، پاڪستاني عوام جي سلامتي ۽ استحڪام ۽ پاڪستانين جي زندگيءَ جو معيار وڌائڻ ئي پاڪستان جو نظريو ٿي سگهي ٿو."

• • •

ولي خان آيو ہہ، بيان ۽ ڏنائين ۽ واپس پشاور ۽ پهچي ويو. پر ڪراچي ۽ ملڪ جي ٻين حصن جي فضائن ۾ اڪيچار بحث،سوال ۽ تن جا پڙاڏا پيدا ٿي ويا آهن. ويزا جي حڪمن جي برعڪس ۱۵ تاريخ تي جيئن ئي ولي خان جو بيان پورو ٿيو ۽ هو عدالت جي ڪٽين ڪان هيٺ لٿو تہ ڪيس گرفتار ڪري سڏو هوائي اڈي تي وٺي ويا ۽ پهرين اڏام ۾ پشاور اماڻي چڏيائونس.

ان حقيقت ۾ ذري جيترو ہہ گمان نہ بچيو آهي تہ هن وقت هيءُ ڪيس هڪ وڏي راءِ عامہ تيار ڪري رهيو آهي. ان جو انت ڇا ٿيندو؟ تنهن لاءِ ڪجهہ نٿوچئي سگهجي. پر ڏسڻ سانت ڪانپوءِ ماحول ۾ اهڙي چرپر پسجي پئي جيڪا هن ڪولين جي پورن ۾ رهندڙ جيوتن جي ان چرڙ چرڙ سان ڏاڍي مشابهت رکي ٿي جيڪا پرهہ ڦٽڻ ڪان ڪجهہ ئي اڳ ٻڌي آهي.

• • •

جام، بي نظير پُٽو کي سرڪاري شاهد طور گهرائڻ جو مطالبو ڪيو آهي. پيپلز پارٽيءَ جي هاءِ ڪمان جيڪاپاڻ ہہ قيد خانن ۾ آهي، تنهن کي گهرائڻ تقريباً ناممڪن پيو لڳي. پر اسان جو اصرار آهي تہ اسان جو سڀ ڪان اهم ۽ بنيادي شاهد مس بي نظير پُٽو آهي جنهن جي اچڻ ڪانپوءِ گهٽئي حقيقتون ظاهر ٿيندیون.ڪيس، نہ گهرائڻ سان عدالت پورو انصاف ڪرڻ ڪان رهجي ويندي.

• • •

۱۷ ــ فيبروري ۱۹۸۳

عدالت بي نظير پُٽو کي گهرائڻ واري درخواست منظور ڪئي آهي. مگر اهو ٻڌايو ويو آهي تہ بينظير پُٽو بيان جي تياريءَ لاءِ هفتي جي مهلت گهري آهي تہ جيئن هوءَ پنهنجن وڪيلن سان صلاح مشورو ڪري سگهي.

١٩ــ فيبروري ١٩٨٣

مس بي نظير ڀُٽو شفيع محمدي ۽ مجيب پيرزادي کي پنهنجو وڪيل مقرر ڪيو آهي ۽ ڪالهه تقريباً پنج ڪلاڪ ساڻن صلاح مشورو ڪيو آهي. پيپلز پارٽيءَ جا قيدي ڪارڪن ڏاڍو خوش آهن. خاص طور تي هائيجيڪنگ ڪيس ۽ بس ڪيس وارا چون ٿا، ”ڏٺوَ! اسان نٿي چيو ته بي نظير ڀُٽو ليفٽسٽ آهي.“ پرويز شاهه به ڏاڍو مطمئن آهي. سندس خيال آهي ته بي نظير جو اچڻ لاءِ حامي ڀرڻ ڪارڪنن لاءِ اهم لائن آهي ته اڳتي هلي اسانکي صرف هارين ۽ مزدورن جي مڪمل سياست ڪرڻي آهي ۽ فيوڊل ڪلاس جي چيلهه ڀڃڻي آهي...

هوءَ شايد ٢٧ يا ٢٨ تاريخ تي پنهنجو بيان رڪارڊ ڪرائيندي.

٢٨ــ فيبروري ١٩٨٣

٢٧ ۽ ٢٨ ٻنهي تاريخن تي بينظير ڀُٽو کي نه آندو ويو. ٢٧ تي اسان کي به نه اماڻيو ويو. شايد هن موقعي لاءِ وڌيڪ ئي حفاظتي قدمن جي ضرورت ٿيندي، شايد گهربل فورس اڄ نه ملي سگهي اٿن.

* * *

پڇڻ وارا پڇن ٿا ته حڪومت ڄام ساقيءَ وارن کي ايتري رعايت ڇو ڏني آهي جو ملڪ جا سمورا وڏا سياستدان بچاءَ جا شاهد ٿي اچن ۽ حڪومت جي خلاف شاهدي ڏيئي هليا وڃن ۽ اها رپورٽ اخبارن ۾ ڇپجڻ به ڏين.

اهو سوال پڇڻ وارا ڪي ته واقعي حيران آهن ۽ ڪي سخت چڙيل آهن. شايد هنن جي مرضي هئي ته بنا ڪيس هلائڻ جي ڦاهيون ڏجن ها ته بهتر هو. اهو سوال اسان کي به حيران ڪندو رهيو آهي. جيڪي ماڻهو صرف تنقيد جي خيال کان اهو سوال پڇن ٿا تن لاءِ ته صرف اهو جواب ڏيئي سگهجي ٿو ته سرڪار کي هاڻي يا ته ڄام ساقيءَ سان سخت نيهن ٿي ويو آهي يا وري سرڪار ۽ فوج ڪميونسٽ ٿي ويا آهن. پر جيڪڏهن سچ پچ ويهي سوچجي ته ان جا هڪ کان وڌيڪ سبب نظر اچن ٿا. جتي ڄام ساقي ۽ ٻيا سياسي اڳواڻ پنهجو نڪته نظر هن اسٽيج تي بيان ڪري عام ماڻهن تائين پهچائي رهيا آهن. اتي سرڪار انهن گهُٽيل گهُٽيل آوازن تي عام ماڻهوءَ جا تاثر به جمع ڪري رهي هوندي ته گڏوگڏ آمريڪا بهادر کي به سنگت ۾ ٻڌائي رهي هوندي ته، ”ڏس! تنهنجا ٻيا سمورا اتحادي ڪميونسٽن جا دوست

ٽي ويا آهن." هڪ بي راءِ ۾ ڏيئي سگهجي ٿي ته (جيئن ٻڌجڻ ۾ اچي ٿو) جنرل جا مختلف گروهه مختلف انداز سان سوچين ٿا. هر گروهه ٻئي گروهه کي کمزور ڪرڻ گهري ٿو. ٽي سگهي ٿو ته من مڪيس کي Deal ڪرڻ وارو جنرل اهڙي راند ڪندو هجي. پر انهن سيني ڳالهين جي باوجود منهنجو خيال آهي ته ڪاب ڏر گهاٽي ۾ ڪونه ويندي. هر ڪا پنهنجي وٽي ڪڍي پنهنجو رستو ٺاهي ٿي.

٨ ــ مارچ ١٩٨٣

صمد صفا چريو ٽي پيو آهي. اڄ ڪلهه روزانو رات جو سندس ڪوليءَ مان تقرير ٻڌڻ ۾ ايندي آهي. تقرير وري ڪهڙي. بس ويچارو ساڻگيا ساڻگيا جملا پيو ورجايندو آهي:

"اتنا ظلم نهين ڪرو ـ انتقام ليا جائيگا!"

I am Innocent. They have involved me in false case.

سرڪار ٽائيپ رائٽر استعمال ڪرڻ جي اجازت ڏني اٿم. جڏهن ٽائپ ڪرڻ لڳس ته ڏاڍيان رڙ ڪري چيائين: "انسانون کي زبان مين بات ڪرين، مجهي ٽائپ رائيٽر کي زبان سمجهه مين نهين آتي!"

I don't understand the language of your type writer.

ايتريون رڙيون ڪيائين جو نيٽ مونکي ڪم بند ڪرڻو پيو. ڪجهه وقت کان وٽي ڪيس شڪ پوڻ لڳو آهي ته هر هڪ ماٺهوءَ جا ڏهه ڏهه پندرهن پندرهن همشڪل هوندا آهن ۽ ڪجهه همشڪل ماٺهو سندس ماءُ، ڀائرن ۽ پينرن جي ويس ۾ ساڻس ملڻ اچن ٿا. اڄ ڪلهه ماءُ کي به موٽائي چڏيندو آهي. چوندو آهي ته، "وه کوئي مهربان خاتون هين اور ميري والده کي همشڪل هين، خواه مخواه اپنا وقت اور پيسه ضايع ڪرتي هين. مين نهين چاهتا ڪه کسي کا نقصان کرون!"

ويچاري پوڙهي ۽ هلڻ کان هلاڪ ماءُ روز رت جا ڳوڙها هاري موٽي ويندي آهي.

١٥ ــ مارچ ١٩٨٣

صمد مونکي ڪالهه کان قتل ڪرڻ جون ڏمڪيون ڏيئي رهيو آهي. سندس خيال آهي ته مان سندس ڪوليءَ جي دروازي کي روزانو ٽورو ٽورو پيندو آهيان. خبر ناهي ڪيس اهو وهم چو ٿيو آهي. دروازو بلڪل صحيح

سالر اٿس. هيءُ دروازا هڪ سؤ سورنهن سال پراڻا آهن پر ايا تائين لوهه جيان مضبوط آهن. نہ گهر کي طاقت آهي ۽ نہ ئي اڏوهيءَ کي؛ جو کين ڪو نقصان ڏيئي سگهن. صمد جو خيال آهي تہ مان انٽيلجنس جو ماڻهو آهيان تنهنڪري سندس دروازو پڄي مٿس نرار جو ڪيس ٿهرائي سزا ڏيارڻ ٿو گهران. هن صورتحال کان جيل انتظاميہ کي آگاهہ ڪيو اٿر. پر دل ۾ نٿي ميڃي تہ صمد کي "چريا وارڊ" ۾ بند ڪن. جيڪڏهن ايئن ٿيو تہ پوءِ صمد بنهہ چريو ٿي پوندو ۽ سندس چريائپ جو ذميدار شايد مان سمجهيو ويندس. ڪاش! هو ٺيڪ ٿي سگهي.

***

چا ٿيندو آهي گناهہ ۽ ثواب؟ ۽ ڪير ٿيندو آهي ڏوهي؟ ۽ ڀي ڏوهي ان جو فيصلو ڪير ڪندو؟ ان ۾ منهنجو ڪهڙو ڏوهہ آهي جيڪڏهن تاريخ پنهنجي ڦيٽي کي ڦيرائڻ لاءِ جن جسمن جي چوند ڪئي تن ۾ منهنجو جسم ۽ شامل آهي. هنن کي ڪيڏي نہ اڇاڻائي آهي جو هو جسمن کي قيد ڪري سوچن جي واهن ۾ رندڪون ٿا وجهڻ گهرن. چا جسم کي ۽ اختيار هوندو آهي تہ ان تي ڪهڙي سوچ جي پَري يا جن قبضو ٿوڪري! هو ڀي وقوف آهن جيڪي منهنجي جسم تي سزا يا جزا مڙهين ٿا. اسان سڀ تاريخ آڏو ايترا ئي بي وس آهيون جيترا درياهہ جي وچ سير ۾ لڙهندڙ ڪَکَ. اهو ۽ ڪيڏو نہ عجيب مذاق ٿي ويو آهي هنن ويچارن سان! جو هنن اسان کي گرفتار ڪري سمجهيو تہ سمورا گلاب خوف ۽ دهشت ۾ ساهہ چڏي زرد ٿي ويندا پر هتي تہ اهي سوچ جوں مکڙيون ۽ ٽڙي پيون آهن جن تي جواني ايا ديرسان اچي ها!

***

مان ڏاڏي ميڙ ماڻهو آهيان پر نہ چاٽي چو اڄ مونکي ٽڳور جو اهو گيت ڏاڏي ياد ٿو اچي جنهن ۾ سانجهيءَ جو لهندڙ سج چاٽڻ گهري ٿو تہ ڪائنس پوءِ روشني ڪير ڪندو؟ هن ڪائنات جو چا ٿيندو؟ تڏهن جهوپڙيءَ ۾ ٽمڪندڙ مون جيان هڪ ننڍڙو ڏيئو ڪر ڪٽي چوي ٿو، "مان پنهنجي پوري ڪوشش ڪندس!"

***

نون ڇا بہ چئہ، پر امن جي تلاش ۾ نڪتل ٽانڊاڻا پنهنجي وجود منجهان روشني ڏيندا، هر دور ۾ اوندهہ جي سيني ۾ [illegible] منتر ٽنبيندا رهندا، ايستائين جو اوندهہ جو جسم ساهہ ڇڏي وڃي.

* * *

ٿي سگهي ٿو تہ تون سچو هجين تہ شاعر ٺلهو خواب ڏسندو آهي پرتڏهن بہ مونکي پنهنجي ضمير جي صليب جو وزن پنهنجن ئي پٺن تي کڻڻو آهي، مان ڪنهن بہ لمحي اهو بار تنهنجن پٺن تي رکي ساهي نہ پٽيندس.

١٧ـ مارچ ١٩٨٣

نئين موڙ تي...

ڏکيو وقت آهي، وڇوڙا پون ٿا
اچو دوستو اڄ کلي موڪلايون
محبت جي سورج جي ڳولها ۾ ساٿي
هوائن جيان اڄ روانا ٿيون
ڪو اولهہ ڪو اوڀر، ڪو ڏکڻ، ڪو اتر
ڏسون ڪير امن جو آب حيات
ڏور جبلن مان ڳولهي اچي ٿو
ڏسون ڪير پهڻن کي پرزا ڪري ٿو
ڏسون ڪير فرهاد بڻجي اچي ٿو
ڏسون ڪنهنجو تيشو
پهاڙن جي سيني کي چيري ڇڏي ٿو
ڏسون ڪير جيون جي خوشبوءِ پکيڙي اچي ٿو
ڏسون ڪير ڇاتي ڇِلائي اچي ٿو
ڏسون ڪير گرهڻ کي ٽوڙي اچي ٿو
ڏسون ڪير سورج ڇڏائي اچي ٿو

ڏسون ڪير راڻو ٻڌجي اچي ٿو
ڏسون ڪاڪ ڪنهن کي ڪڪوري چڏي ٿي
ڏسون ڪير سورن سان سودو ڪري ٿو
ڏسون ڪير سوريءَ کي پنهنجو ڪري ٿو
ڏکي واٽ آهي ڏکي واٽ آهي
هي جيون گهِرو ۽ نيرو ڪو ساگر لڳي ٿو
ڏسون ڪير محبت جا موتي لهي ٿو
ڏسون ڪير ڪلاچي جو مانگر ڪهي ٿو
ڏسون ڪير سورن جي صحرا کي چاٽي
دردن جا ڪنڪر چونڊي ڪٽي ٿو
ڏسون ڪير ڪيڏو ٿو ٽٽڪي
۽ ڪيسين ٽٽڪي ٿو جيئرو رهي
ڪير شبير آهي ۽ ڪيڏو سهي ٿو
امر ڪير آهي ۽ ڪنهنجو ڪمال
هلڪي ٿو جام يا خاموش ساقي
ڏسون سخن سانگي ۽ جام جمال
بدر ڪير آهي ۽ ڪيڏو پيئي ٿو
ڪير ٻڌجي نذير ڪيڏو جيئي ٿو
ڏسون وقت ڪنهن کي ٿو ڪاڏي ڪري
ڏسون ڪير ظلمات جهاڳي بچي ٿو
ڏکيو وقت آهي وڇوڙا پون ٿا
اچو دوستو اڄ ڪلي موڪلايون.

۱۸ـ مارچ ۱۹۸۳

خبر ناهي ته حالتن ۾ وقت جي وچ ۾ کهڙو منطقي رشتو آهي پر لڳي ٿو ته وقت ڪنهن طاقتور درياهه وانگر وهي ٿو ۽ ماڻهو ان جي آڏو سدائين بي وس آهي. هيءُ ڪو ارتقا جو وهڪرو آهي جنهن کي بيهاري نٿو سگهجي. وقت هر شئي کي بدلائي ڇڏي ٿو: ڪاٺ کي پٿر (Fossils) ۾ ۽ ڪوئلي کي هيري ۾. مون به پنهنجو سفر شروع ڪيو آهي. گمنامي ۽ کان ڪنهن سچائپ ڏانهن. (خصوصي فوجي عدالت مونکي خصوصيت ڏني آهي يا شايد هوءَ منهنجي موجودگيءَ جي ڪري خاص ٿي آهي) مان نٿو چاڻان ته وقت جو وهڪرو منهنجي وجود جي پٿر کي چو گهڙي رهيو آهي. پر هڪ ڳالهه مونتي واضح ٿيڻ لڳي آهي ته وقت حالتن کي بدلائي ڇڏيندو آهي ۽ حالتون انسان کي. شايد اهوئي سبب آهي جو فلسفي چوندا آهن ته "فرد حالتون نه بدلائيندو آهي پر حالتون فردن کي بدلائي ڇڏيندين آهن." اڳواڻ حالتون نه ٺاهيندا آهن پر حالتون اڳواڻ ٺاهيندين آهن."

• • •

بُجھا جو روزنِ زنداں تو دل يہ سمجھا
کہ مانگ تيري ستارون سي پر گئي ہوگي

چمک اٹي سلاسل تو ہر ني جانا هي
کہ سحر تيري رخ پر بکر گئي ہوگي

(فيض)

۲۶ـ مارچ ۱۹۸۳

اي رب العزت!

تون دنيا جو خالق آهين. تو سونهن به خلقي آهي ۽ ڪوجهائپ به. پر مان تنهنجو باغي بندو تنهن ڪوجهائپ مان سونهن ڳولهي نروار ڪندو آهيان. بي جان پٿر کي زبان ڏيئي ڪائنات جي رنگت ۾ هڪ نئون رنگ شامل ڪندو آهيان. مان ته انسان آهيان جو هٿ جو پورهيو ڪري سونهن تيار ڪريان ٿو ۽ پوءِ سچي حياتي ان جي بچاءُ لاءِ اٽي بيهان ٿو. پر تون ڪهڙو خدا آهين جو هر شئي کي گهڙي پوءِ پيچي ڇڏين ٿو؟ تخليق ته پوڄا جي لائق هوندي آهي جو منجهس پيار، تڙپ ۽ اتساهه جو سمند هوندو آهي. شايد

تون هر شئي کي موت انکري ٿو ڏين جون تون پنهنجي تخليق لاءِ ڪشالا نٿو ڪڍين. "ڪُن فيڪون" جو مزو تخليق ڪار جي اوجاڳي ۽ پورهئي جهڙو ته ڪونهي. اي ڪائنات جي سگهه! مان تنهنجو ٿورائتو آهيان جو مونکي پنهنجو نائب ڪري ڏرتيءَ تي موڪليئه ۽ پنهنجين سمورين صفتن جي سرهاڻ مونکي محسوس ڪرائيئه. مونکي سموريون قوتون ڏنئه ۽ "ڪُن" جي لائق نه سمجهيئه. منهنجي دل کي ڏک، درد، پيڙا، پوڳنا، اتساهه، پيار ۽ احساس سان پري ڇڏيئه ۽ منهنجي هٿ ۾ قلم، برش ۽ ڇيٽي هٿوڙو ڏيئي ڇڏيئه. بي شڪ تون عبادت لائق آهين، توکان سواءِ انسان کي ڪير به پيدا ڪري نٿي سگهيو.

تنهنجو خاڪي بندو

٢٦ ـ مارچ ١٩٨٣

بي نظير پُٽو جو بيان شام جو پنجين تائين هليو. سنڌس رويو تمام دوستاڻو ۽ محتاط رهيو. ڪنهن به قسر جي ڪليل ڪمٽمينٽ محسوس نه ٿيو. ممڪن آهي ته ٻين يارن مختلف راءِ قائم ڪئي هجي، ڪائنئ پچندم. عدالت به ڏاڍي خوش نظر ٿي آئي. عدالت جي خوشيءَ جو پهريون لمحو ولي خان جو اچڻ هو. ان جو به ڪو ٻيو سبب ڪونه هو سواءِ ان جي ته ولي خان جي شخصيت به بي نظير پُٽو وانگر ملڪ کان ٻاهر به جاتل سجاتل آهي. ولي خان پيري عدالت، مونکي "مرعوب" محسوس ٿي هئي جڏهن ته بينظير پيري "ٽڙيل" لڳي. بزنجي پيري به عدالت ڏاڍي "متاثر" هئي. بهرحال، بي نظير پُٽو جو بيان تيز، متوازن، تفصيلي ۽ سڌو هو. هن چا چا چيو؟ سا ڏگهي ڪهاڻي آهي.اڄ ۵ لڳي تائين اڌا اڌ بيان ٿيو آهي. باقي بيان ٢٩ ـ تاريخ تي ريڪارڊ ٿيندو. بي نظير پُٽو جو هر جواب ٽيڪ ٽاڪ هو. سرڪار کي جواب ڏيڻ لاءِ ته تمام سخت هو پر.... يقين هوءَ ڪميونسٽ پارٽيءَ کان مختلف انداز ۾ سوچي ٿي.

اڄ اين هور (بي بي سي جو نمائندو) انٽرول تائين عدالت ۾ ويٺو رهيو. عدالت سڳوريءَ جو ان طرف ڌيان ئي نه ويو. ڪرنل، ڪيس اسانجو ڪو پٽاڻ دوست سمجهيو هو. انٽرول ۾ انٽيليجنس سروس وارن جڏهن ڪرنل کي اطلاع ڏنو ته پريشان ٿي ويو. اين هور کي ته ڪنهي ڪڍيائون پر اسان جي هر پٽاڻ دوست تي پابندي پئجي وئي آهي چاڪاڻ ته اهي به شڪل مان انگريز لڳندا آهن.

* * *

اڄ جي هڪ بي خاص ڳالهه اها آهي ته ڪورٽ، عدالت ۾ بي نظير پُٽو جا فوٽا ڪيڻ جي اجازت ڏني. ان کان اڳ عدالت ولي خان سان به "يادگار" فوٽو ڪڍايا هئا. جڏهن ته ٻه سال اڳ پهريون پيرو ۽ ڪجهه ڏينهن اڳ ٻيو پيرو اسان جي ڪن دوستن جون ڪئميرائون صرف ان ڏوهه ۾ قتل ٿيون جو هنن اسانجون تصويرون ڪيڻ چاهيون هيون.

* * *

هر نوجوان سياسي قيديءَ پنهنجي پنهنجي حصي ۾ آيل گلاب جي گل جي پرپور نمائش کانپوءِ ان کي سانڍي رکيو آهي. هنن گلابي گلن جي اهميت مختلف آهي. اسان جي سماج ۾ گل يا ته سيج سينگارڻ لاءِ ڪڙندا آهن يا وري قبرن مٿان چادر ٻڌجي سڪي ويندا آهن يا وري پيار جي اظهار لاءِ "سلام محبت" ٻڌجي محبوب جي هٿن ۾ ڏڪڻ لڳندا آهن. پر اڄ هر گلابي گل جي اهميت مختلف هئي: عجيب پيغام لڪل آهي تن جي هر هڪ پتيءَ ۾ ويساهه، جمهوريت، امن، آزادي ۽ يڪجهتيءَ جي مليل جليل خوشبوءِ. خبر ناهي ته خوشبوءِ جون هيءُ ننڍڙيون ننڍڙيون ڪاٽيون زندان جي گهٽ ۾ ڪيستائين ويساهه برقرار رکنديون. ڪاش! ايندڙ بهار تائين ايئن ٿي سگهي. هنن گلن کي سُڪڻ نه ڪيو جيستائين امن ۽ آزاديءَ جي شهزادي ديس جي گلستان ڏانهن موٽ ڪائي ۽ پنهنجن عاشقن جي جوان امنگن تي ڳاڙهن گلن جي ورکا ڪري. هي گل بينظير پُٽو اسان جي معرفت سياسي قيدين ڏانهن موڪليا هئا.

* * *

۲۸ـ مارچ ۱۹۸۳

اخبار گارجين جي اڇوڪي شماري ۾ اين هور پنهنجي رپورٽ شايع ڪرائي آهي. اخبار سمنڊ پار خبرن جي صفحي تي سرخي ڏني آهي ته:

~Pakistan communists turn court into platform~

اها ڳالهه اڄ تائين ڪنهن صحافيءَ نه لکي هئي. شايد محسوس نه ٿئي هوندي. پر اين هور هڪدم اها ڳالهه نوٽ ڪئي ۽ بنا دير جي پڙهو ٻئي ڇڏيائين.

(هيءَ اخبار اسان تائين گهٽو دير سان پهتي پرتسلسل قائم رکڻ خاطر ، ڪراصلي تاريخ تي رکيو ويو آهي)

***

۲۹-مارچ ۱۹۸۳

چار عدالت ۾ هڪ نئين درخواست داخل ڪئي آهي ته صدر ضياءُ الحق، شريف الدين پيرزادي ۽ اي ڪي بروهيءَ کي بچاءَ جي شاهدن طور گهرايو ويجي. جنرل ضياءُ ۲۷ مارچ - تي چيو هو ته "پاڪستان صرف اسلام جي نالي تي قائم ڪيو ويو آهي، ان وقت کوبه معاشي نظريو آڏو نه هو. اسان فقط اسلام پئي گهريو." شفيع محمديءَ ڪورٽ کي اعتراض ۾ چيو آهي ته صدر جي ان بيان سان عدالت جي ڪارروائي ۽ فيصلي تي اثر پئجي سگهي ٿو.

نوٽ: (عدالت اها درخواست ۱ - اپريل تي رد ڪري ڇڏي.)

***

هر ڏينهن ايڏو ئي اداس هوندو آهي جيڏو اڄ، هر ڏينهن ايڏو ئي اهر هوندوآهي جيڏو اڄ. هر ڏينهن ايڏي ئي چڪتاڻ هوندي آهي جيڏي اڄ.

هر ڏينهن ڪٿي نه ڪٿي ڪو نه ڪو غريب ۽ ڏٽڙيل انسان ڪرڙيون هٽي هٽي مري ويندو آهي جيئن اڄ هن جيل ۾ هڪ قيدي ڪيترن مهينن کان هڏڪي هڏڪي، اٽڪي اٽڪي، ساهه ڏنو آهي. انسان کي ويچارو چوڻ تي به دل نه ٿي چوير پر سندس ويچارگي ڏسي ننڍ اڏاميو وڃي!. هيءُ قيدي هڪ بلوچ ۾ آيل هو، پنهنجن پٽن پائيٽين ۽ ٻين پاڙي وارن سان. پٽس جي شاديءَ رات هنگامو ٿيو، هڪ ماٿهو مري ويو ۽ گهوٽ، پائرن ۽ پيءَ سان گڏ لاڪ اپ کان ٿيندو اسپيشل ملٽري ڪورٽ نمبر ۱ کان عمر قيد جي سزا وٺي جيل پهتو. مونکي ياد آهي ته سندن ڪيس اپريل ۸۱ ۾ هلندو هو، جڏهن اسان جي سمري آف ايويڊنس هلي رهي هئي. هن ملڪ ۾ ڪنهن مفلس جو به ڪهڙو مقدر آهي. غربت ۾ بک جا چڪ، پوءِ جهيڙو، پوءِ جيل يا قاسي ۽ جيڪڏهن قاسيءَ کان بچي ويو ته سڏڪا ۽ هڏڪيون، پوءِ چڙيون، پوءِ بيماري ۽ پوءِ قبر جي تاريڪ دنيا.

***

هر ڏينهن دنيا جي ڪنهن نه ڪنهن ڪنڊ ۾ اٽليڪا پروگرام ٿهندا آهن. ضروري ناهي ته ڏريون محسوس به ڪن. اڄ پاڪستان جي سڀ کان وڏي سياسي پارٽيءَ جي ڪو- چيئرپرسن مس بي نظير ٻٽو ڪميونسٽ پارٽي آف پاڪستان جي بچاءَ ۾ بيان ڏنو آهي. سندس سچ تي ٻڌل اکر هئا، "آءُ ڪميونسٽ پارٽي آف پاڪستان سان يڪجهتيءَ جو اظهار ڪرڻ آئي آهيان." تاريخ ڪنهن کي ڪٽي، ڪڏهن ۽ ڪيئن يڪجهتيءَ لاءِ مجبور

ڪري ٽي سر قيادت جي مرضيءَ تي ڪونهي.

هوءَ جام ساقي سان يڪجهتيءَ جو اظهار ڪرڻ آئي هئي پر شايد هوءَ اهڙي يڪجهتي ولي خان سان ڪرڻ لاءِ تيار نه ٿئي ها. پر هيءَ سياست منهنجي سمجهه کان ٻاهر آهي. خبر ناهي ته ڪٿي ۽ ڪيڏي مهل ڇا ۽ ڪيئن ڪرڻ ضروري ٿي ويندو آهي. شايد مان هيءَ عجيب غريب راند ڪڏهن به نه سمجهي سگهندس.

* * *

صبح وارو مرندڙ قيدي ان ڏڳهي ۽ ڏکوئيندڙ تسلسل جو حصو آهي جيڪو ڪاموراشاهيءَ جي ناڪ جي صورت ۾ هر جيوت کي ڏنگي ٿو. هيءُ قيدي انهن هزارن قيدين مان هڪ هو جيڪي اذيت ناڪ لمحن کي سالن کان ڳڻي ڳڻي سول اسپتال ۾ ايڊميشن جي آخري خواهش رکندي ٽڪڙيون بستري ۾ ڳنڍ وانگر پئجي پئجي هڪ ڏينهن ڪنڌ لاڙي يا اکيون ٻوٽي ڇڏيندا آهن.

مونکي ان پوڙهي جا اکر ياد پيا اچن، جڏهن ملندو هو تڏهن چوندو هو، "بيٽا ڪوئي فڪر نهين - اُس کي هان دير هي انڌير نهين." مان سوچي رهيو آهيان ته آخر هن نند جي گوريءَ جو اثر اڃا ڪيستائين هلندو! آخر ڪيستائين ماڻهو صبر وارو موت جهڙو فلسفو پيڙهيءَ کان پيڙهيءَ تائين وصيت ڪندو ويندو.

اڄ منهنجي دل رڙيون ڪرڻ ٿي گهري، ۽ رڙيون ڪري دنيا جو ڌيان ڇڪائڻ ٿي گهري پرڪري نٿي سگهي، اکيون روئڻ گهرن ٿيون پر روئڻ نٿيون. هڪ اٽڻ گهرن ٿا پر اٽن نٿا. اسان پاڻ ئي پنهنجي اندر ۾ ڪيڏا مظلوم ۽ رحم جوگا آهيون!! ڪيڏا!! افسوس جو مان آئيني ۾ پنهنجي صورت ڏسڻ جي همٿ نٿو رکان.

* * *

صمد جيل جي اسپتال ڏانهن منتقل ٿي ويو آهي. مان ڪورٽ پيشيءَ تي ويل هئس، بي نظير پُٽو جي شاهدي قلمبند ٿيڻي هئي. پريٽ صمد خان وارڊ ڇڏي اسان کي اڪيلو ڪري ويو آهي. سندس قيام ۽ طعام هن وارڊ ۾ تقريباً پنج سال رهيو.

ڪجهه راتيون اڳ مان ڪيس ٽوٽل ڪانپوءِ وراندي ۾ گهمندو نظر آيو هوس ۽ سندس چوڻ مطابق مونکي اڇي رنگ جا ڪپڙا پاتل هئا ۽ مان سندس دروازو پڇڻ لڳو هوس. انتظاميه سندس اطمينان لاءِ ڪيس سيمنٽ

ڏنو هو جيڪو هن پنهنجي مرضيءَ سان ڪاڻ ۾ در کي ٽڪي پنهنجو اطمينان ڪيو. اڄ تائين سندس واحد ڪم فقط دروازي جي حفاظت ڪرڻ هو تنهنڪري سدائين دروازي ۾ ٽيبل ڪرسي رکي ايئدڙ ويندڙ ۾ خاص ڪري مونکي گهوريندو رهندو هو.

* * *

۳۰ـ مارچ ۱۹۸۳

سهيل سينٽرل جيل يعني هتي ٽرانسفر ٽي آيو آهي. ڊفينس سائيڊ پوري ٽي.

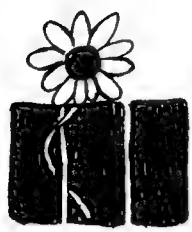

بچاءَ جا خاص خاص شاهد

تاريخ

١- اقبال جعفري:	صحافي (بي بي سي)	
٢- ڊاڪٽر شميم اختر:	پروفيسر انٽرنيشنل رليشنس، ڪراچي يونيورسٽي	١٢-١-٨٣
٣- حاصل بلوچ:	چيئرمن يو ايس ايم ۽ بي ايس او	٢٦-١-٨٣
۴- ناهيد افضال:	اين ايس ايف ڪراچي جو اڳوڻو صدر	
۵- غازي صلاح الدين:	سپاف جو صدر	
۶- محمد خان مينگل:	بي ايس او جو اڳوڻو چيئرمن	
٧- محمود شام:	صحافي	١-٣-٨٣
٨- افضل صديقي:	ايڊيٽر روزاني امن	٦-٢-٨٣
٩- محمد حسن شيخ:	چيئرمن پوليٽيڪل سائنس سنڌ يونيورسٽي	٩-٢-٨٣
١٠- مجيب پيرزادو:	اڳوڻو ايم پي اي (پ پ پ)	
١١- مسز نسيم شميم اشرف ملڪ :	صدر انجمن جمهوريت سند خواتين ۽ سينٽرل ڪميٽي ميمبر پي اين پي	
١٢- بيگم طاهره مظهرعلي خان:	جنرل سيڪريٽري P.D.W.A	
١٣- مير غوث بخش بزنجو:	پي اين پي جو صدر	١٢-٢-٨٣
١۴- سيد محمد شاهه امروٽي:	قائم مقام جنرل سيڪريٽري (جي يو اءِ)	
١۵- آل مقبول رضوي:	وڪيل	
١٦- يوسف ٽالپر:	اڳوڻو ايڊيٽر اي (پي پي پي)، اڳوڻو صدر سنڌ يونيورسٽي اسٽوڊنٽس يونين	١٦-٢-٨٣
١٧- فتحياب علي خان:	مزدور ڪسان پارٽيءَ جو صدر	١٦-٢-٨٣
١٨- شيخ عزيز:	صحافي	
١٩- غني درس:	صحافي	
٢٠- منهاج برنا:	صحافي، ايپنڪ جو صدر	٢٠-٢-٨٣
٢١-معراج محمد خان:	قومي محاذ آزاديءَ جو صدر	٢١-٢-٨٣
٢٢- شيخ رفيق احمد:	پيپلزپارٽي (پنجاب) جو صدر	١۵-٢-٨٣
٢٣- شيخ علي محمد:	ايڊيٽر روزاني آفتاب حيدرآباد	١۵-٣-٨٣
٢۴- خان عبدالولي خان:	اين ڊي پي ۽ اڳوڻي نعپ جو سربراهه	
٢۵- مس بينظير ڀٽو:	قائم مقام چيئرپرسن (پ پ پ)	٢١-٣-٨٣ ۽ ٢٩-٣-٨٣
٢٦- عبدالله جي ميمڻ:	ڪمشنر حيدرآباد	

* * *

افضل جي پٽيشن سپريم ڪورٽ مان ميرٽ جي بنياد بدران ٽائيم بار تي رد ٿي آئي آهي ـ هڪ شخص ٿڪجڻ لاءِ تيار ڪونهي ٻئي طرف بي حس قانون ميرٽ ڏسڻ لاءِ تيار ڪونهي.

٣١ ـ مارچ ١٩٨٣

صمد اڄ وري اسپتال مان ڀڄي آيو آهي ۽ وري مونکي قتل ڪرڻ جي ڌمڪي ڏيئي ويو آهي. اڄ سندس اکيون ٽانڊن وانگر ڳاڙهيون ۽ وحشت سان ڀريل هيون. آغا اشفاق کيس ڏاڍيون ڇڙٻون ڏنيون آهن، چيائينس، "جيڪڏهن تون چريو آهين تہ مان توکان وڌيڪ چريو آهيان" بهرحال، مونکي ڏک آهي ۽ صمد کي هيسل ڏسي افسوس بہ ٿي رهيو اٿم. آخر هن ويچاري جو ڪهڙو قصور آهي، سچ چيو آهي ڏاهن، "چرين ڪهڙي چِت".

* * *

اڃا رات آهي!

اڃا ڪونہ آئي

مگر محبت جا اوڙاهہ ڏس!

اکين جون ڏياٽيون اڃا ٿيون جلن

اڃا رات ڪيڏي ڊگهي ڇو نہ آهي!

اڃا تيل باقي،

اڃا شوق آهي!

اڃا بت پنهنجي کي ٻارڻ بنائي سڙون ٿا، رجهون ٿا

اڃا حوصلو آ

اڃا جيئرو جندڙيءَ جولان آهي.

* * *

ڊيئر ڪيٽي مرڪن

تنهنجو ۲۱ فيبروري تي لکيل خط اڄ مليو آهي. مهرباني. مونکي تنهنجو خط نه ملي ها پر اهو به ڪو خوبصورت اتفاق هو. بهرحال، تو حالتن بابت پڇيو آهي ته پوءِ ٻڌ: اسان جن حالتن ۾ رهون ٿا سي اڄ کان سؤ سال اڳ وارين حالتن کان مختلف نه آهن. قيد خاني جي سِرن تي ۱۸۶۵ جو سال لکيل آهي، پر مان ڪنهن جي به شڪايت نه ڪندس ڇو ته اها سڀ ان نظام جي مهرباني آهي جيڪو ايشيا کان آفريڪا ۽ ڏکڻ امريڪا تائين هرهنڌ بين الاقوامي سامراجيت جي ذريعي انسان جي وقار ۽ عزت کي چٽي ۽ چيپاٽي ٿو.

مان تنهنجو ۽ تنهنجن دوستن جو احترام ڪيان ٿو ڇو ته هو انهن ماڻهن جي سار سنڀال لهي رهيا آهن جيڪي پيار خاطر پوڳي رهيا آهن. هوند وقت، سگهه، صحت ۽ حالتون توهان کي مدد ڏين ته اوهين سوچ جي آزادي ۽ انساني حقن جي بحاليءَ واري جنگ ۾ ڪامياب ٿيو. مان توهانجي ڪنڊ جي عظيم انسان ارنيسٽ هيمنگوي کي سلام ڪيان ٿو جنهن چيو هو ته "ماڻهو شڪست لاءِ نه جائو آهي. ڪيس نابود ڪري سگهجي ٿو پر هارائي نٿو سگهجي!"

سو، هن ڏٽڙيل ڌرتيءَ جو ڪوبه ماڻهو ڌرتي جو سڪ تباهه ڪندڙ ۽ اپوجهه ماڻهن مٿان جوهري جنگ مڙهيندڙن آڏو گوڏا نه ڪوڙيندو، توڙي جو کين زنجيرون وڌيون وڃن، ڏنيپو وڃي يا قاهي گهاٽن ڏي اماٽيو وڃي.

تنهنجي وڏي مهرباني جو مون لاءِ انصاف ۽ آزاديءَ جي تمنا رکين ٿي. پر شايد توکي وسري ويو آهي ته صرف ديوارون قيد نه ٿاهيندیون آهن، اڄ سڄو ديس هڪ تمام وڏي قيد خاني ۾ بدلجي چڪو آهي. مونکي يقين آهي ته تو رڳو منهنجي نه پرسڃي قوم جي ماڻهن لاءِ موجود بندڻن کان ڇوٽڪاري جي تمنا ڪئي آهي.

هو، اسان جي نراڙ تي پنهنجي مرضيءَ جو ٽپو هڻن ٿا. پرڇا ٽپا سڀ کي تبديل ڪري سگهن ٿا؟ ڇا ڪو ڌرتيءَ جائو غدار ٿي سگهي ٿو؟ نه، ڪڏهن به نه، ناممڪن. حقيقت ۾ ڳالهه رڳو ايتري آهي ته مان امن جو پرچارڪ آهيان ۽ هڪ اهڙي سماج جا سپنا ڏسان ٿو جنهن ۾ محنت پوڄا آهي، تخليق جو قدر آهي، جنهن ۾ انسان پنهنجا جذبا بيان ڪري ٿو.

مان ڄاڻان ٿو ته اهو ڏينهن ضرور ايندو جڏهن ڌرتيءَ جي ڊيگهه ويڪر تي امن قائم ٿيندو، جڏهن هر هار کي تعليم جو زيور پاتل هوندو ۽ هر قسم جو استحصال اونهين قبرن ۾ دفن ٿي ويندو.

ايندڙ خط ڏنل پتي تي موڪجاڻء ۽ ها! لفافي جي مٿان ايمنسٽي انٽرنيشل جو نالو خط کي 'غلط' هٿن ۾ پڄائڻ لاء ڪافي آهي. تنهنڪري اهو نہ ئي لکجي تہ بهتر آهي.

خلوص منجهان

(• ڪيٽي شڪاگو ۾ ايمنسٽيءَ انٽرنيشل جي لاء ڪم ڪري رهي آهي)

• • •

ويڪيوم بم: اسرائيل/ آمريڪا بيروت تي ست بم ڪرايا جن مان پنج ڦاٽا. ان بم تي اقوام متحده جي اڳواڻ بندش آهي. اهي بم پينٽاگون جي فرمائش تي اسرائيل کي ڏنا ويا.

ويڪيوم بم هوا ۾ ڦاٽندو آهي. گئس ۽ باهہ پيدا ڪري 'ويڪيوم' پيدا ڪندو آهي ۽ زمين مان هر جاندار ۽ عمارتون چڪجي، پٽجي ان ويڪيوم کي پُر ڪندیون آهن. ان عمل ۾ جسم ۽ هرشئي پرزا پرزا ٿي ويندي آهي.

• • •

برنارڊ شا ڏانهن لکيل عاشقانہ خط ۲۳ فيبروريءَ تي نيلام ٿيڻا هئا. الائي ڇا ٿيو؟ اخبارن وارا بہ اڌ خبرون ڏيئي الائي ڪهڙي پاسي هليا ٿا وڃن.

• • •

قيمتون

هڪ ٽينڪ: ۵۰۰،۰۰۰ آمريڪي ڊالرن جي آهي جنهن سان ٽيهہ شاگرد في ڪلاس جي حساب سان ۵۲۰ ڪلاسن لاء سمورو تعليمي سامان خريد ڪري سگهجي ٿو.

هڪ جيٽ فائٽر: ۲۰ ملين آمريڪي ڊالرن جو آهي جنهن سان ۴۰،۰۰۰ ڳوٺاٽيون اسپتالون کولي سگهجن ٿيون.

هڪ تباهہ ڪن بحري جهاز: ۱،۰۰۰،۰۰۰،۰۰۰ آمريڪي ڊالر جن سان تيرهن شهرن ۽ اوٽڻيهن ڳوٺن کي بجلي پهچائي سگهجي ٿي.

۸ ـ اپريل ۱۹۸۳

انسان ڏرتيءَ جي گولي سان ايئن چهٽيل آهي جيئن ميز تي رکيل تمام وڏي گلوب سان کا ڪيئلي چهٽيل هجي. مان به گردش ۾ آيل ڪنهن گلوب سان ڪيئليءَ وانگر چهٽيل آهيان. وٽيوَ ته دل پچي ٿوڪ هٽي ڪيرائي ڇڏيو. وٽيوَ ته چهٽيل ئي رهڻ ڏيو. مون هن صحرائي ڏرتيءَ تي پنهنجو رت نہ سهي پگهر ضرور ٽمايو آهي. باوجود ان جي ته طارق جيان ٻيڙيون نہ ساڙيون اٿم پر پيارن ڪاڻ پاڻ تي وار سَٽا اٿم. باوجود ان جي ته ڪاهوڙين وانگر "پهاڙ" نہ آهيان پر پنهنجي حال آهرڪڏهن به درد کان ٻڙڪ نہ ڪڍي اٿم، ڪڏهن به ڪنهن کي ڏوهہ نہ ڏنو اٿم، ڪڏهن به ڪنهن کان مدد نہ گهري اٿم، ڪڏهن به ڪنهن کي ميار نہ ڏني اٿم. ڪڏهن به ڪنهن تي بار نہ وڌو اٿم. وار هٽڻ ۾ ڪاهوڙين سان گڏ نہ سهي، سهڻ ۾ ٽورڙي ئي سهي پائيواري ضرور اٿم. پر ڪڏهن ڪڏهن احساس ٽيندو آهي ته شايد... ڪاهوڙين جوڳي به نہ پائيو. تڏهن ئي ڪڏهن ڪڏهن زبان مان نڪري ويندو آهي ته "آءُ انهن جي آهيان توڻي مون نہ مڃين!"

ڪاهوڙي قدر جهڙا آهن. سندن قربانيون بي حساب آهن. هو سچ جا پانڌي آهن ۽ زهر مان به سرور وڻي اڳتي نڪري ويندا آهن ـ ۽ مان؟ مان ته سندن هٿ سان اوتيل مڌ واري ساغر کي به ڇهڻ جي قابل نہ آهيان.

بس، تڏهن به ديوانگي ئي سڏجي جو پاڻ کي ضمير جي عدالت آڏو بيهاري اهو ئي فيصلو ونڻ ٿو ته، "آءُ نہ جيئندي اُن ري". هو پٽر کي پٽر سمجهي ڇڏي ٿا ڏين. ٿي سگهي ٿو ته اهو صحيح هجي پر ان کي گهڙڻ ڪنهنجو ڪم آهي؟ يا شايد مان محض واريا سو پٽر هوندس. پلا هنن پهاڙن جي پانڌين کي پٽرن جي سڃاڻپ نہ هوندي ڇا؟

شايد زندگي فقط ۽ فقط زخم سهڻ ۽ موٽ ۾ ڪجهہ نہ ڪچڻ ۽ لچڻ جو نالو آهي. مون اڳ به ان ئي فلسفي تي عمل ڪيو آهي ۽ آئيندي به ڪندس. شال مان پنهنجن اکرن تي قائم رهان!

***

پڄي ساز پنهنجو پنهنجي هٿن سان

وري جوڙيان ٿو

وري تاڻي تارون

وري سوچيان ٿو

وري ڏن ڪائي ڇيڙي ڏسان ٿو

وري گيت ڪوئي ڳائي ڏسان ٿو

وري هڪ پيرو

ڪائي صدا

ڪو سڏ، سڏ ڪو

ڏيئي ڏسان ٿو

پڄي ساز پنهنجو پنهنجن هٿن سان

۱۱ـاپريل ۱۹۸۳

ايران ـ عراق لڙائيءَ ۾ وري تيزيءَ جي خبر آئي آهي. عراق ڏاڍي فخر سان سوين ايراني سپاهين کي مارڻ جي دعوا ڪئي آهي ۽ ايران ۾ سوين عراقي فوجين کي مارڻ جي حامي هنئي آهي. پنهي حڪومتن پنهنجي نقصان کي لڪايو آهي. هيءَ ڪهڙي فوجي ۽ اخلاقي ضرورت آهي؟

سامراج انسانيت جي ڊگهي قتل عام جو ڪيترو ذميدار آهي تنهن جي گهرائي لهڻ في الحال ممڪن ڪونهي. انسان، سامراجيت جي هٿن ۾ ڪيڏي لاچيتو ڪنهن ٻئي انسان پاءُ کي ڪُهي رهيو آهي. جنوبي پاڻ پردي جي پويان ويهي خليج جي تيل کي پنهنجي صنعت لاءِ رت وانگر استعمال ڪرڻ ۽ منافعي ڪمائڻ کاڻ وچ اوپر کي جنگ، باهه ۽ دونهين جي طوفان ۾ مستقل لوسائي رهيا آهن.

۱۵-اپريل ۱۹۸۳

وقت: صبح جا پوٽا يارنهن:

ڪالهه سؤ سوا قيدي پهتا آهن. بند وارڊ ۾ رکيا ويا آهن. بظاهر مذهبي جنوني آهن جيڪي تازرڪراچيءَ ۾ شيعه سني جهيڙي ۾ گرفتار ٿيا آهن. ملڪ ۾ سياسي بوسٽ ڪري جيڪا بي چيني پيدا ٿي هئي تنهن جي ٻاڦ ڪڍڻ ڪاڻ سرڪار شيعا سني فساد ڪرائي ڇڏيو آهي. هن مهل تائين ٻنهي ڏرين جا لاتعداد ماڻهو مري چڪا آهن. سرڪار في ماڻهو ويهه هزار رپيا قيمت مقرر ڪري ڇڏي آهي. جيڪو مري ٿو تنهن جي ورين کي اها رقم ملندي.

ڪالهه رات فيڪٽريءَ ۾ روشني هئي. جڏهن به رات جو فيڪٽري مان روشني ايندي آهي تڏهن سمجهيو ويندو آهي ته ڪاهي گهاٽ ڪانهن ڪو مسافر ويڙهو آهي ۽ رستو سينگاريو ويو آهي. ڏهي ڏيڑ لاءِ فجر جو وقت ڇو چونڊيو ويو آهي تنهنجي منطق هاڻ سمجهڻ ۾ اچڻ لڳي آهي. پهريون هيءُ ته رستي ۾ چراغان ڪجي ۽ ٻيو هيءُ ته ان وقت ٻيا سمورا قيدي پنهنجين پنهنجين ڪولين ۾ بند هوندا آهن ۽ ڪنهن به قسر جي مزاحمت جو امڪان نه ٻچندو آهي. سو، ڪالهه به فيڪٽري ڪانهن چراغان هو، پر شام ڪان ئي. جڏهن ڪنهن کي ڦاسي ڏني ويندي آهي تڏهن رات جو يارهين لڳي ڪان چراغان ڪيو ويندو آهي. لڳو ٿي ته ڪا اهر ڳالهه آهي پر ڪهڙي؟

اڄ صبح ٻڌايو ويو ته فيڪٽريءَ جي ٻنهه ان حصي ۾ جتي قيدين کي قرآن شريف پڙهايو ويندو آهي اتي ٽڪٽڪي لڳائي وئي هئي - "اسلامي سزا" تي ٽيڪ ان جاءِ تي عمل ڪرايو ٿي ويو جتي اسلام جي بنيادي تعليم ڏني ويندي آهي. ان ئي جاءِ تي سپاهي ۽ فوجي آفيسر لانگ بوٽن سميت چڙهي تقدس جون ٽهڪڙيون اڏائڻ وارا هئا.

• • •

وقت: شام جا ٽي:

سمورن مذهبي قيدين کي ڏهه ڏهه پندرهن پندرهن ڏنڪا لڳا، هڪ هڪ سال سزا ٻه. شهر ۾ رد عمل طور اڄ گوڙ ٿيو آهي. جمع جو ڏينهن ٻه آهي، ملن جي لاءِ سئو موقعو. تقريباً ۲ - لڳي ڏاري شيلنگ ٿي آهي ۽ چگي خاصي، شايد جيل جي ويجهو ٻه ٿي آهي جو اسان ٻه گيس سبب ڳوڙها نه روڪي سگهيا آهيون ۽ سيني جا منهن سڙي رهيا آهن.

۱۶-اپريل ۱۹۸۳

"انڪل! اسان کي نہ ماريو...الله جي واسطي... اسان اڳ ۾ ڏاڍي مار کاڌي آهي... " هيءُ اهي التجائون هيون جيڪي انهن ڏهن ڏهن، ڀارهن ڀارهن سالن جي معصوم ہارن ڪنڪن لڳڻ مهل ميجر انچارج کي ڪيون. جيل جي ڪجهہ سپاهين ہڏايو تہ، "انهن ۾ گهٽو ڪري اهي ہار ۾ وڌا شامل آهن جيڪي هاڪر آهن ۾ ننڍڙا ننڍڙا فٽ پاٽي دوڪان، اسٽال ۾ گاڏڙا هلائي رهيا هئا" سيئي بي گناهہ. ڪنڪا ايترا زور سان لڳايا ويا جو هڏندڙ سپاهين جي هٿن مان ۾ قيدين جي جسمن مان رت وهي پيو هو. پر ميجر جي ان تي تسڪين نہ ٿي ۾ برگيڊئر انچارج کي دانهن ڏني تہ ڪنڪا آهستي هنيا ويا آهن. خبر ناهي هنن اذيت پسندن جون حسون ايتريون ڇو مري ويون آهن. ڪجهہ ايئن ٿو محسوس ٿئي تہ شايد ملڪ تي ڪنهن غير ملڪ جي فوجن قبضو ڪري ورتو آهي ۾ اهي پنهنجي انتقام جي باهہ اسرائيل وانگر غريب ۾ معصوم ہارن ۾ مردن مان ڪڍي رهيا آهن. هونئن اهاڳالهہ ۽ ڪا گهٽي پراٽي ڪونهي جڏهن هن ٿي شهر جي بهادر عورتن پنڊيءَ جي عورتن سان يڪجهتي ڪندي پوليس هٿان لاٺي چارج ۾ زخم پرايا - هيءُ ماٺهو "امن" قائم ڪرڻ لاءِ ظلم ڪري رهيا آهن ۾ سندن اذيت پرست ذهن جي تشفي نٿي ٿئي. جيل جي سپرنٽنڈنٽ فون تي برگيڊيئر کي چيو آهي تہ "هو ڪنڪن ذريعي موت جي ذميداري نٿو کٽي سگهي، جيڪڏهن ڪين مارٽو ئي آهي تہ فائرنگ جو حڪم نامو لکي موڪلي" هُن اهو ڪنڪو (CANE) برگيڊيئر ڏانهن ڏياري موڪليو آهي جنهن جي ہنهي ڇيڙن تي سپاهين ۾ قيدين جي هٿن ۾ سٽرن جو رت جميل آهي - جبر ۾ بربريت جا اهڙا اهڃاڻ سنڌ جي تاريخ جي ورقن ۾ يا تہ ارغُونن ۾ ترخانن جي دور ۾ ملن ٿا ياڪلهوڙن جي دور ۾. هيءُ رجعتي مُلا هر دور ۾ اسلام کي استعمال ڪري ڪيس اهڙي جاءِ تي پهچائي چڪا آهن جتي شايد ڪيس ڪو دشمن بہ نہ پهچائي ها!.

* * *

مونکي ان ٽلهي مڇر تي ڪل اچي رهي آهي جيڪو منهنجو رت پيئڻ کان پوءِ پنهنجو وزن نٿو کٽي سگهي.

* * *

اسپيشل نوٽ:

"مان صحافي ٽيڻ جي ڪوشش ڪري رهيو آهيان"

* * *

ڊاڪٽر مولا بخش ٻڌايو تہ جڏهن هو پريشان هوندوآهي تڏهن کيس سڄي رات ننڊ نہ ايندي آهي. سهيل سانگيءَ چيو، ”ٿورڙو مختلف ڪيس آهي، جڏهن شبير شر گهڻو پريشان هوندو آهي تڏهن کيس ننڊ گهڻي ايندي آهي.“

* * *

مان پکي پکڻ ۽ جيت جڻي ۾ ٽاهہ ڏسي رهيو آهيان. شايد هي ديوارون ڌڏڻ واريون آهن... شايد ڌرتي پاسو مٽائڻ واري آهي.

* * *

سهيل سانگيءَ ٻڌايو تہ هو ننڍپڻ ۾ پينسل وارا رٻڙ ڏاڍي شوق سان کائيندو هو. مونکي تہ اعتبار نٿو اچي پرجڏهن کان هو سينٽرل جيل پهتو آهي منهنجا ٻہ ٽي رٻڙ گم ٿي ويا آهن. شڪ ۾ مون رٻڙ کي تالي ۾ رکڻ شروع ڪيو آهي.

١٧-اپريل ١٩٨٣

”اداس شهر“

جڏهن وقت واقعي بيهجي وڃي تڏهن اهو اداس شهر هوندو آهي. جڏهن ڪو اجنبي هن شهر جي فصيل اندر پناهہ وٺندو آهي تڏهن سندس واچ جا ڪانٽا ذهنن ۾ بيهجي ويندا آهن ۽ ان وقت تائين بيٺل هوندا آهن جيستائين سندس وارو نٿو اچي تہ ٻاهرين دنيا جي ماڻهن واري سمنڊ ۾ڪنهن ڦڙي جيان ملي منجهن جذب ٿي وڃي. هو تڏهن ئي محسوس ڪري سگهندو تہ وقت بيٺل نہ هو پر ڪيئي سال اورانگهي ويو آهي شهر جو نقشو بدلجي ويو هي، جت ميدان هئا اتي ڏهہ ڏهہ ماڙ عمارتون ۽ جت عمارتون هيون اتي کنڊر آهن. هو محسوس ڪندو تہ سمنڊ جي سطح اها ناهي جا اڳ هئي بلڪ جڙهيل آهي. هو روڊ اڪرڻ جون سموريون اٽڪلون وساري چڪو هوندو - يا

شايد ڪيس اهو ڪجهه ياد اچي وڃي جيڪو هو اداس شهر ۾ وساري ويٺو هو.

عجيب ڪيفيتن جو اداس شهر، جتي پل پل ۾ جذبا ساندن جيان رنگ مٽائيندا آهن: ڪڏهن پر اميد ۽ حوصلي مند ڪڏهن مايوسي، ڪڏهن ڪاوڙ، ڪڏهن هفتن جا هفتا ننڊن جا گهيرت ڪڏهن ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون بي انتها دڳها ۽ اٽڪل ارجاڳا. ڪڏهن زندگي ٿهڪ ڏيئي دنيا تي ڪلندي وتندي آهي ۽ ڪڏهن ٻئي ئي پل ۾ اوچنگارون ڏيئي روئي پوندي آهي.

هتي نه رنگ جو احساس آهي نه خوشبوءِ جو. سڄ ڀڄ ڪڏهن ڪڏهن ته ٻاهرين دنيا ڏينهن جا ڏينهن ياد نه ايندي آهي پر ڪڏهن اهو لمحو نه هوندو آهي جڏهن ٻاهرين دنيا جون يادون ڏنپ ۽ ڏنگ ٽي روح نه ايذائيندیون هجن. پر انسان سڀ کان "ڏاڍو" آهي. هو هر جاءِ تي رهي سگهي ٿو، ۽ سڀ ڪجهه ڪري سگهي ٿو، سڀ ڪجهه سهي سگهي ٿو ۽ وک وک تي پنهنجي اندر اها سگهه محسوس ڪري سگهي ٿو، جيڪا جيئارينڊڙ آهي.

• • •

اخبارن تي سينسرشپ آهي ۽ بي بي سي ماڻ آهي. پر انسان محسوس ڪري سگهون ٿا ته شهر ۾ سانت ناهي. M.R.D جا ليڊر مري ويا آهن شايد ڪو آمريڪا ۾علاج پيو ڪرائي ته ڪو فرانس ۽ انگلينڊ ۾، ڪو ڳوٺ هليو ويو آهي. اڳي شڪ هو پر هاڻي يقين ٽي ويو آهي ته M.R.D ڪابه تحريڪ هلائڻ لاءِ ڪنهن به قيمت تي تيار نه آهي. معروضي حالتون گنڀير آهن ۽ ڪابه تنظيم ڪونهي. ماڻهو پنهنجي منهن ۾ڙوڙ ٽي وڙهي رهيا آهن. ڪڏهن شاگرد، ڪڏهن وڪيل، ڪڏهن ٽرانسپورٽ وارا، ڪڏهن ڊاڪٽر، ڪڏهن جذبا مذهبي رنگ ۾ اڪلي رستن تي نڪري ٿا پون. ٽن چئن ڏينهن کان هتي بمن جا ڌماڪا، فائرنگ ۽ ڳوڙهاگيس جي شيلنگ جا آواز ٻڌڻ ۾ ايندا آهن. اڄ صبح جو سادي چئين لڳي تمام زوردار ڌماڪي سان اک ڪلي پئي، بي انتها رڙين جا آواز به ڪن پيا - خبر ناهي ڇا ٿيو ۽ ڪهڙو ڪهڙو ظلم ٽي ويو. اخبارن جي زبان وڏيل آهي ۽ نشرياتي ادارا يا ته بي وس آهن يا بنهه بي حس.

• • •

پاڻ صحرا جي اڪيلي ڦول جان،
درد جي پاتال مان ايري مٽي،
ايئن اڏول آهيون أپا،
جيئن ڌرتيءَ ۾ هجي، پالو ڪُتل
۽ مسلسل پيا ڪِلون - (تاج بلوچ)

•••

صبح سوير وارو ڏماڪو، جيل ڊپٽيءَ جي گهر تي ڪلاشنڪوف سان فائرنگ ۽ الڪٽريڪل ٽرانسفارمر جي شارٽ ٽيڻ جو ڏماڪو هو. اڄ به اڪثر ڏينهن وانگر بجلي بند رهي آهي.

•••

سپاهي گل محمد ٻڌايو ته سپاهي پرويز خان قتل ٿي ويو آهي. واقعي ظلم جو بدلو ظلم آهي. هو خوبصورت ڏوآور جوان هو پر سخت ظالم. خاص طور تي ڏنڪا هڻڻ مهل پوري جان جو زور لڳائي ڏيندين جون ڪلون ادبيڙي چڏيندو هو. هاشم خان حوالدار ڪانپوءَ جنهن جو زور هاڻي ٻڌاپي ڪري ختم ٿي رهيو آهي، ٻيو نمبر پرويز خان جو هو. عام خيال اهوئي آهي ته ڪنهن قيديءَ آزاد ٽيڻ کان پوءِ پنهنجو بدلو ورتو آهي.

۱۸-اپريل ۱۹۸۳

اونداهي گُگهه آهي. مونکي روشنيءَ جي تلاش کاڻ انڌاري رات جو سفر جاري رکڻو پوندو، وقت بيهندو ناهي. ڪنهن جي بيهي رهڻ سان ٽرندو ناهي. وقت، هماليه جي چاتين مان سير ڪري وهندڙ ڪير جي اٽڪڻ ڌار آهي، جيڪا پياڪن جي نڙيءَ کي سڪل نه ڇڏيندي آهي. هو اڇڻو آهي. مونکي وڏڻو آهي، ٽڪڻو ناهي. مونکي هن جي آڏرياءَ کاڻ اوستائين وڃڻو آهي جتان روشني ڦٽندي آهي.

•••

اي سونهن جي ديوي!

منهنجي آڏو جڏهين بہ اچين پنهنجي بي خود حسن کي سنڀالي ايندي ڪر. حسن ڇڙواڳيءَ ۽ بي خوديءَ ۾ پٿر جي بتن کان بہ سدا سانت جو قسم ڀڃائي ڇڏيندو آهي. مان تہ وري بہ انسان آهيان. منهنجو تحرڪ سانت ۾ بدلائي توکي ڇا ملندو؟ منهنجي منزل جورخ ڦيرائي توکي ڇا ملندو؟

تنهنجي سونهن جي تعريف نہ ڪرڻ ڪفر آهي پر مان ڊڄان ٿو تہ ڪٿي تنهنجن نرم چپڙن جي ٽانڊي کي چمي مان ڳالهائڻ ۽ اظهار جي قوت نہ وڃائي وهان - ڪٿي تنهنجي زلفن جي خوشبوءَ ۾ مدهوش ٿي مان لوهي زنجيرن سان وڙهڻ جي سگهہ نہ وڃائي وهان. نہ.... تون ان رستي تان نہ لنگهندي ڪر جتان منهنجو گذر آهي. هيءُ وقت منهنجي موٽ جو ناهي - موٽندي توسان رهاڻ ڪندم.

* * *

اي جان اسير!

پيار،

آزادي

حسين مستقبل

امن

سپنن جو شهر

انصاف

نون گلن جو ٽڙڻ

ديوارن جو ڊهڻ

حياءَ جو اٿلي پوڻ...

هيءُ سڀڪجهہ هڪ ٻئي سان ڪيترو ڳنڍيل آهن سو تون هاڻ سمجهي سگهندينءَ. اهو سڀڪجهہ هڪ ئي ڏينهن تي ٿيندو ۽ هڪ ئي ڏينهن ملندو. ڪاش! تون هڪ ئي وقت انهن سڀني ڪاڻ ايڏو سوچين، جيترو منهنجي لاءِ.

اڄ جو ڏينهن تنهنجي ۽ منهنجي زندگيءَ جو يادگار ڏينهن ضرور آهي پر تنهنجي ۽ منهنجي ديس جي زندگي لاءِ اهي وڇوڙي جا ڏينهن تنهن کان گهڻو اهم آهن.

تنهنجو

۲۴-اپريل ۱۹۸۳

ايائي سال گذرڻ کانپوءِ بہ جڏهن عدالت 'وقت کان اڳ وارو مرحلو' چئي ضمانت واريون درخواستون رد ڪيون تہ وڪيل صاحبن نوان گرائونڈ ٻڌائڻ شروع ڪيا. تنهن تي مسٽر حبيب الله پُٹي (ڪورٽ جي سول ميمبر) امالڪ چيو، وڪيل صاحب!

"Singing birds are kept in cages, not owls"

جام اڻي ٻيٽو ۽ چيائين، "سائين! اها ڳالهہ عجيب ٿي لڳي تہ خود ڪورٽ کي بہ اهڙو احساس ٿي رهيو آهي پر ڪاش عدالت اهو بہ چئي تہ اڇڪلهہ چهرا نہ رڳو آزاد آهن پر ڪرسيءَ تي بہ ويٺا آهن!"

ڏٽو هوندو گاهہ، وٺا هوندا مينهن
باقي ٽورا ڏينهن، وري ورندي مارئي.

۲۸-اپريل ۹۸۳

اڄ، مان ڏاڍي نشي ۾ آهيان -

.... ۽ اهو سيڪجهہ ڪندس جيڪو مونکي وٺندو ۽ اڄ مون دشمن کي بہ موڪل ڏيئي ڇڏي آهي تہ ڪيس جيئن وڃي، مونکي روڪي.

***

رات ڪاڻ لاءِ ڪائي ڳالهه ڪيو
رات ڇو گذري نٿي
سانت ڪاريهر جيان پئي ڏنگي
خاموشيءَ جو زهر ٿو چڙهندو وڃي
ڪيستائين چپ سندي چادر وڃهي
رات گذرڻ جو ڪنداسين انتظار
رات ڪاڻ لاءِ ڪائي ڳالهه ڪيو
رات ڇو گذري نٿي.

(بدر قريشي)

۲۹-اپريل ۱۹۸۳

جڏهن رات پنهنجا پيانڪ پر پکيڙي لهندي آهي ۽ پير پير ۾ وجهي گشت ڪندي آهي، تڏهن ... جيون قيديءَ (افضل) جي ڪولي سانت جي صحراءِ اعظم جيان پڻون پڻون ٿي پوندي آهي ۽ ڏکويل دل جي رجاڻيل واريءَ تي اڄ اوتيندي آهي.

تڏهن هو فنڪار قيدي ائين ڦٽڪي پوندو آهي جيئن... بارود ڪاڻ ڪانپوءِ مائيٽي ڏيڻ جي ارتعاش ۾ چند جو پاڇو. احساس چڙيون هٿي شانطل ڪهيرانيءَ جو گيت الاپيندو آهي. ۽ بانسريءَ جو چشمو ڪوليءَ جي در منجهان روڻ ڪري ڦٽي، جرٽر هڪ ڪري ڇڏيندو آهي.

۽ آلاپ... نئڙ روڻ ڪوٽ جي سخت پٽرائين ديوارن سان ٽڪرائجي اڪري ويندو آهي... پري پري تائين.

• "شانطل" هڪ ڇيهي جيترو ريگستاني پکيئڙو آهي جيڪو "ڪهيراني" جي ٻوٽي تي ويهي ڳائيندو آهي ڪهيرانيءَ ۾ پن ڪوڙ ٽين منجهس فقط ڪنڌا هوندا آهن. روايت مطابق ٻنهي جو پاڻ ۾ عشق آهي.

• • •

۱ ـ مئي ۱۹۸۳

پيارا!

بحث جڙي پيو آهي ته بهتر انسان ڪير هوندو آهي. هڪڙي ڏر جو خيال آهي ته خدا جي ذات تي ايمان آڻيندڙ هر فرد بهتر آهي. بي ڏر جو چوڻ آهي ته ڪوبہ ماڻهو خراب نہ هوندو آهي. ٽين ڏر جو خيال آهي ته جيڪو ڪنهن ٻئي کي نہ ڏکوئي سو بهتر آهي. بحث ڏاڍو منجهائيندڙ آهي. لالو افضل ته چوي ٿو ته، "توهان سڀ فضول بحث ۾ پئجي ويا آهيو، مان سيني کان بهتر آهيان."

ان بحث ۾ انساني زندگيءَ جا عجيب غريب نفسياتي پهلو اپري آيا آهن. ڪابہ راءِ آخري ناهي. جيڪڏهن خدا جي ذات تي ايمان جي بگالهہ ڪٽبي ته بہ اعليٰ انساني قدرن ۾ اعتماد جي بگالهہ اپرندي. اهو جدا بحث آهي ته اعليٰ انساني قدر مختلف زمانن ۽ مڪانن ۾ مختلف هوندا آهن. انساني زندگيءَ ۾ تمدن جي اوسر ۾ مادي رشتن جي روحاني اپٽار کي نظر انداز ڪري ڇڏڻ حقيقت پسندي ڪونهي. ڪنهن بہ بگالهہ تي ايمان رکندڙ ماڻهوءَ جو فلسفو سندس زندگي گهاڙڻ ۽ زندگيءَ کي پرکڻ جو اسٽائيل آهي. ان اسٽائيل يا زاويي تي اهو فرد جيڪڏهن مضبوطيءَ سان بيٺل آهي ته اهو ان فلسفي ۽ انجي ڊسيپلن ۾ ايماندار ٿي ڇڏيو. آخر بہ بي لغام ماڻهوءَ کان با لغام ماڻهو بهتر آهي، اهو ماڻهو پاڻ کي ڪن اخلاقي اصولن هيٺ پابندي ته ڪري ٿو. ڪابہ اخلاقي پابندي قبول ڪندڙ کي اسان بهتر ماڻهن جي لسٽ ۾ شامل ڪري سگهون ٿا. بي ڏر جي راءِ بہ غلط ناهي ته ڪو بہ ماڻهو غلط ناهي هوندو. واقعي هر دل ۾ پگهران بہ آهي ۽ هر ماڻهوءَ ۾ بنيادي جبلت معصوم پار واري هوندي آهي، جيڪا مرڻ گهڙيءَ تائين سندس اندر ۾ موجود هوندي آهي. ٽين ڏر جي راءِ بہ اعليٰ انساني قدر تي ٻڌل آهي. جيڪڏهن سڀ صحيح آهن ته پوءِ هي بحث ڇا جو؟

پيارا بحث اتان شروع ٿئي ٿو، يعني لالي افضل جي اها دعويٰ ته "مان سيني کان بهتر آهيان!" ـ اسان سيني جي گڏيل راءِ اها بيٺي آهي ته سماج ۽ دنيا ۾ ڏڦيڙ جي ابتدا اها ئي سوچ آهي. اها آخري راءِ معاشي مسئلن کي پاسيرو رکڻ کان پوءِ واري منزل آهي.

جڏهن هٽلر خان کي خيال پيدا ٿيو ته مان ۽ منهنجي قوم انساني نسل ۾ سڀ کان اتم آهي تڏهن مهاڀاري جنگ لڳي. جڏهن سڪندر اعظم پاڻ کي سڀ کان وڏو سورمو سمجهيو تڏهن اڌ دنيا ۾ قتل عام ٿيو. جڏهن

مهاپارت جي پاندون ۽ ڪورون پاڻ کي عظيم ڪشتري سمجهيو تڏهن ويهن ڏينهن ۾ ۳۸ لک ماڻهو مارائي ويهي رهيا. جڏهن ضياءُالحق پاڻ کي بهتر مسلمان سمجهي سڄي قوم کي گمراهه پانيو ۽ زبردستي مسلمان ڪرڻ شروع ڪيو تڏهن هيءَ بوسٽ پيدا ٿي آهي؛ جيڪا خبر ناهي ته ڪهڙي قهري طوفان جو سبب ٿيندي.

حوالدار شيرعلي ٻڌايو ته ڪجهه وقت کان "چڪر" ۾ ٿي چار عرب سڳورا اچي ڦاٽا آهن. سهيل سان صلاح ڪيم ته ساڻن ملي اچجي. سهيل هڪدم چيو، "ادا بهتر مسلمان اچي ويا" - هو بهتر مسلمان نه پر بهتر ماڻهو هئا - سندن تعلق پي .ايل. او سان هو. ٻه ته دل لاهي ويهي رهيا هئا شايد انڪري ته انهن جو تنظيم سان ڪوبه سڌو تعلق ڪونه هو. سڪن گڏ آلا بہ ولجي ويا. جميل جيلر کي منٽ ميڙ ڪري سندن ٽوٽل پنهنجي وارڊ ۾ ڪرايوسون. ڏاڍيون سٹيون ڪچهريون ٿي رهيون آهن. وارڊ جو ماحول ئي "بهتر" ٿي ويو آهي. پي. ايل.او جي سمورن گروهن مان هتن يارن جو تعلق ياسر عرفات گروپ سان آهي. سوشلزم گهٽ؛ فلسطين گهڻو. محسوس ٿئي ٿو ته ٻين گروپن سان سندن شديد اختلاف آهن. پر ڪين پڪ ٿي چڪي آهي ته جيستائين ڪميونسٽن سان اتحاد نه ڪبو تيستائين فلسطين جي آزاديءَ جو ڪوبہ امڪان ناهي. آزادي حاصل ڪرڻ ڪانپوءِ چا ٿيندو؟ سندن معاشي پرگرام ۽ خارجہ پاليسيءَ جو رخ چا ٿيندو؟ سو ڏسجي. اهي هڙئي فلسطيني قيدي ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ پرگريسو اتحاد جي حمايت ۽ جماعت اسلاميءَ جي چفلخوريءَ جي نتيجي ۾ هت پهتا آهن. سرڪار ڪين واپس اردن موڪلڻ گهري ٿي پر اي يار وڃڻ لاءِ تيار ناهن.

فلسطيني همراهن مان ٻه ڇٽا سخت بيزار آهن. سندن رويو غير سياسي چيڑاڪ، غير ذميدارٽو ۽ اپهرائي وارو آهي جڏهن ته ٻيا خاص طور تي حسام نهڙو، توري تکي ڳالهائڻ وارو، سمجهڻ ۽ سمجهائڻ ۾ رڌل هوندو آهي ۽ واندڪائيءَ ۾ ڪتاب پڙهڻ ۾ مشغول رهي ٿو.

انسان بهتر انسان واري بحث کي هتن فلسطينين تي لاڳو ڪري ڏٺو. انسان ڏٺو ته ته اڳ قائم ڪيل راءِ ۾ ٽورڙي تبديليءَ جي ضرورت آهي ته 'بهتر انسان اهو آهي جيڪو نه فقط اعليٰ انساني قدرن کي پنهنجي زندگيءَ جو استائيل ناهي ٿو پر هنجو شعوري طرح اهڙي تنظيم ۾ شامل هڻڻ ضروري آهي جيڪا سائنسي بنيادن تي عظيم آدرشي سماج اڏڻ لاءِ جدوجهد ڪري رهي هجي.

۲ ــ مئي ۱۹۸۳

بابا سائين!

پيرن چمڙ بعد ــ اڄ توهان جي سالگرهہ آهي. توهانکي مبارک هجي. ان سان گڏ ان ڳالهہ جي مبارک هجي ته توهان واري ٿهيءَ جنهن نسل کي جنم ڏنو آهي تنهن جي پٺن تي گهاءَ ناهن. هن نسل سيني تي گهاءُ سهي پٺن تي عيسيٰ وانگر صليب کڻي هر دور واري روايت کي اڳتي وڌايو آهي. توهان کي ان ڳالهہ جي به مبارک هجي ته توهان اولاد جي مٿان يزيدي ڏر جون سختيون ڏسي ڏاڍي ثابت قدميءَ سان اسان کي همٿايو آهي.

تاريخ جو ڦيٽو کجهہ اڳتي وڌي آيو آهي. فوجي عدالت فيصلو ٻڌائڻ واري آهي. سچو کير آهي ۽ کوڙو کير؟ سو توهان اسانکي ننڍي هوندي کان ٻڌائيندا رهيا آهيو ۽ اسان پنهنجين اکين سان ڏسي رهيا آهيون. اهڙي ۾ فيصلو ڇا ٿيندو؟ سو توهان به سمجهي سگهو ٿا ۽ اسان به. ممکن آهي ته توهانجي محبت ۽ شفقت کو اهڙو فيصلو ٻڌڻ نہ گهري جيکو کوڙ ۽ ڪچ جو قاضي ڪندوآهي. پر توهان کي اهڙو فيصلو ٻڌڻ جي لاءِ نہ صرف قوت ڪٺي ڪرڻ گهرجي پر خود مونکي به همٿائڻ جو ڪم توهان جو ئي آهي. ايترو ته اسان سڀ سمجهون ٿا ته انساني جذبا ۽ احساس، رشتا ۽ محبتون ۽ وقت ۽ گهرجون کجهہ به نہ ڏسندا آهن، اهي سڀ ته فقط پنهنجي پورائيءَ جون تقاضائون ڪندا آهن. پر وقت جي وهکري آڏو اسان سڀني کي پنهنجو پنهنجو ڪردار پلٽ پوندو آهي،پوءِ ڪٽي اهو ڪردار اسان جي مرضيءَ جو هجي يا نہ هجي.

توهان سان منهنجو کو هک رشتو ناهي ۽ اها منهنجي خوش قسمتي آهي. رت جو رشتو، قومي رشتو، ادبي رشتو، استاد جو رشتو ۽ پنڊ جو رشتو. هر رشتي جي پنهنجي پنهنجي خوشبوءِ آهي ۽ گهرائپ آهي پر آخري رشتي جو رنگ ئي کجهہ عجيب آهي. جيکڏهن رت جو رشتو ئي سيکجهہ هجي ها ته پٽائي پنهنجي ان اولاد کي سائين جي ڪري نہ پٽي ها جيکو اڃا ماءُ جي پيٽ ۾ هو.

نئون نسل کو عجوبو ناهي. هيءَ ته تسلسل جي هک ڪڙي آهي جيکا گمنام ماضيءَ کي حسين ۽ اڻڄاتل مستقبل سان ڳنڍي رهي آهي.

تاريخ کنهن بہ نسل کي واندو نہ ڇڏيندي آهي. وقت جو مکنو هاڻي هر دور ۾ پنهنجيءَ مرضيءَ جا ماڻهو چونڊي انهن جي گلي ۾ هار وجهي کين پنهنجو ڪندو آهي.

قرآن شريف، دولت ۽ اولاد کي سچ جي راهہ ۾ آزمائش سڏي ٿو ته، ڪير انهن کان پاڻ کي سچ جي سفر کان ڪيترو پاسيرو ڪري ٿو. مان ڄاڻان ٿو ته توهان مونکي ڪڏهن بہ هن سفر کان نہ روڪيو آهي پر سدائين منهنجي رهنمائي ڪئي آهي. ڪيتري عجيب ڳالهہ آهي ته رشتا ۽ ناتا پنهنجي پوريءَ سگهہ سان اسان کي پوئتي موٽڻ لاءِ سڏين ٿا؛ جيتوڻيڪ اسان سڀني جون خواهشون ان جي ابتڙ آهن. پاڻ کي روڪڻ جي انسان ۾ ڪيتري اهليت آهي ۽ هو خود ان سلسلي ۾ ڪيترو ويچارو آهي، اهو هڪڙو ڏار موضوع آهي پر اهوبہ ته ڏسي سگهجي ٿو ته انساني رت جا رشتا ۽ ناتا انهن قوتن جون جڙڪ اتحادي قوتون آهن جيڪي بربريت جو اهڃاڻ آهن.

ڪي ماڻهو چوندا آهن ته "ماڻهو وقت سان ٽڪر ڪاڻ جو پاڻ ذميدار آهي" پرخود توهان جو ئي ڪردار پشو پاشا ان جي نفي ڪندي چوندو نظر اچي ٿو ته، "نہ ... دراصل وقت ۽ حالتون ماڻهن کي ساڻن ٽڪر ڪاڻ لاءِ اپاريندیون آهن." جيڪي ماڻهو بظاهر "مهم جو" نظر ايندا آهن،اهي ڪڏهن ڪڏهن نہ بہ هوندا آهن ـ پلا! همالیہ جي چوٽين تان تيزيءَ سان لهندڙ پاڻيءَ ۾ لڙهندڙ پٿرن جي ڪهڙي مجال آهي جو هو پاڻ کي لڙهڻ کان بچائين! ڪڏهن ڪڏهن ته ڪناري تي بيهي تماشو ڏسندڙ ۽ آڪاس کي ڇهندڙ وڻ بہ پاڙئون پٽجي تيز وهکري ۾ ڪک پن جيان لڙهي ويندا آهن ۽ پنهنجي وقت سان وري ڪناري پيڙا ٿيندا آهن يا ٽڪر ٽڪر ٿي ويندا آهن.

دورين، ظلم، تشدد، بربريت ۽ آزاديءَ جو هر قربان ٿيندڙ لمحو انساني سماج کي هڪ وک اڳتي امن ڏانهن وڌي وڃي رهيو آهي. هن سفر ۾ هرڪنهن کي ڪجهہ نہ ڪجهہ ادا ڪرڻو آهي، ڪو زندگي ڏئي ٿو، ڪو مال، ڪو آزاديءَ جون گهڙيون ڏئي ٿو ته ڪو قربتن کي فاصلن ۾ بدلائي سڪون جي پيڙا ڏئي ٿو. مان انهن سان متفق ناهيان، جيڪي درياهہ جي سير ۾ لڙهندڙ ۽ وڙهندڙ پَنَ کي ئي ويڙهاڪ سمجهن ٿا. دراصل اهو خاموش ۽ اندر وڌيل ميڙ جيڪو بظاهر محض تماشائي نظر اچي ٿو اوترو ئي حصيدار آهي جيڪو ويڙهہ کي محسوس ڪري ٿو. مان انهن جي ڳالهہ نٿو ڪريان جيڪي لاتعلق رهن ٿا يا مخالف ڌر بڻجن ٿا.

ادب جي اڃايلن کي توهان کان شڪايت آهي تہ اوهان لکڻ بند ڪري ڇڏيو آهي. ادب جي معمولي شاگرد جي حيثيت ۾ مان بہ پنهنجو احتجاج رڪارڊ ڪرائڻ گهران ٿو ۽ حساب گهران ٿو. ان وقت تہ هيڪاري شدت سان محسوس ٿيندو آهي جڏهن اوهان مُڪ الاري، فوجي عدالت جي ٻاهران اسان جي همٿ وڌائيندا آهيو. توهان جي اها مُڪ خود، اسان کي بار بار مجبور ڪندي آهي تہ اوهان کي ٻيهر لکڻ لاءِ مجبور ڪيون. اميد اٿم تہ اسانجو احتجاج توهانکي لکڻ تي مجبور ڪندو.

توهان جو پنهنجو ئي تخليق ڪيل

بين الاقوامي امن جو هڪ ڪردار

• • •

”تون ويهي ڪهاڻي مڪمل ڪري وٺ!“

(ڪورٽ ۾ ڪيس هلندي سهيل مشورو ڏنو)

• • •

خبر ناهي ڄام عدالت کان وري ڪهڙو مطالبو ڪيو. ڪرنل ورچي پيو. چيائين، ”خدا جي واسطي ڪورٽ کي ٽارچر نہ ڏيو!“

• • •

ايران مان خبرون آيون آهن تہ تودهہ پارٽيءَ جي جنرل سيڪريٽري نورالدين ڪيانوريءَ ٽيليويزن تان انٽرويو ۾ ’غدار‘ هئڻ جو اقرار ڪيو آهي. ڪيڏي نہ عجيب ڳالهہ آهي! ايئن ٿو لڳي تہ گرفتاريءَ کانپوءِ مٿس آخري حد تائين تشدد ٿيو آهي. پر هيءُ ڪهڙو اقرار آهي جنهن ۾ پاڻ کي ”انقلابي“ بدران ’غدار‘ چيو اٿس. ممڪن آهي تہ کيس ڪي خاص قسم جون سيون هڻي اهو بيان ورتو ويو هجي. ايران ۾ حد ٿي وئي آهي. شايد شاهہ پسندن جو خاتمو اچي ويو آهي ۽ هاڻي توده وارن تي وقت آيو آهي. شايد جلد ئي اسان اها خبر بہ ٻڌون تہ ڪيانوريءَ کي فائرنگ اسڪواڊ گوليون هڻي ماري ڇڏيو.

٦ ــ مئي ١٩٨٣

پروفيسر اسپتال مان سينٽرل جيل موڪي آيو آهي. بهتر آهي، پر فالج جو اثر اڃا موجود آهي.

٧ ــ مئي ١٩٨٣

ڪيس ختم ٿيو آهي.ڪيس ختم ٿيڻ کان اڳ عدالت پڇيو ته "اڃا توهان مان ڪنهن کي ڪجهه چوڻو آهي؟" جام اٿي بيٺو ۽ چيائين، "ها!" پوءِ هو اٿي بيٺو ۽ سوچڻ لڳو ته ڪهڙي ڳالهه رهجي وئي آهي. جڏهن ڪيس کا ڳالهه ذهن ۾ نه آئي ته ڪرنل کلي چيس ته، "ڪا ڳالهه نه بچي آهي ته چپ ڪري ويهي رهو، ضروري ته ناهي ته ڪجهه نه ڪجهه ضرور چئجي." جام کلي چيو ته، "مون ڪٽي پڙهيو آهي ته ويڙهه ڪنهوءِ جيڪو ٽونشو ياد اچي سو پنهنجي منهن تي هڻجي، انڪري اٿي بيٺو آهيان ته متان ڪجهه رهجي نه ويو هجي."

٨ ــ مئي ١٩٨٣

صمد خان اڇڪلهه ڪرسيءَ جي پڇل ٽنگ هٿ ۾ ڪٽي سامهون ٻاريءَ ۾ ويهي رهندو آهي. ڪڏهن صفا چپ ته ڪڏهن خبر ناهي ته پنهنجي ليکي چا چا سوچي پيو مرڪندو آهي. مٽ جيتري ڏاڙهي ٿي وئي اٽس پر ڪيس کو احساس ڪونهي. پندرهين ويهين ڏينهن مودِ آيس ته وهنجندو نه ته اهو به نه. مئي جي سخت گرميءَ ۾ ٽاڪ منجهند جو سوئيٽر پائي ٻاريءَ ۾ ويٺي ويٺي ايندڙ ويندڙ تي نگاهه رکندو آهي.

اڄ رائونڊ تي سپرنٽنڈنٽ کي ٻڌايائين ته رات جو ڊاڪٽر مولا بخش جي ڪوليءَ مان ڪنهن عورت جي روئڻ جو آواز اچي ٿو، ڪو هن تي ظلم ٿو ڪري، جيڪو بند ٽيڻ گهرجي. سپرنٽنڈنٽ ڊاڪٽر مولا بخش کي تنبيهه ڪئي ته هو ظلم نه ڪري. هو صمد کي اختيار ۾ ڏئي ويو آهي ته جيڪو به ظلم ڪري، صمد ان جي رپورٽ ماڻيءَ تي ڪري.

١٠ ــ مئي ١٩٨٣

هڪ قبائلي گروءَ چندراپور مهاراشٽر ۾ رٽل ديوتا کي پرچائڻ لاءِ ابهر ٻارڙيءَ کي بت آڏو ڪهي سندس سمورو رت نپوڙي چانور پسايا. ــ (هڪ خبر)

۱۱ ــ مئي ۱۹۸۳

اڄا ياد آهين او خوشبوءَ جي راڻي
اڄا ياد آهي تو واعدو ڪيو هو
ڪينجهر جي ڪناري
گلابن جي پر ۾
لال بخمل ۾ ويڙهي گلابي بدن
زماني کان نظرون بچائي پرين
خيالن ۾ مونکي ڏسي تون مگن
ڇرڪائي ويندينءَ مونکي مگر...
مهين سالن ۾ صدين جا راڳا
منهنجي سپنن جا آبي پکي
اڄا ڪونہ آيا...
اڄا ڪونہ آيا...
اڄا منهنجي اکين جا سورج مُکي
ڏرتيءَ تان اُپري ۾ ڇهرو ڪٽي
هوائن جي جهوٽن جو دامن جهلي
پُڇن ٿا ٻڌايو!...
ڪٽي بي وفا...؟
ڪٽي آهي ڏرتيءَ جي سپنن جي راڻي!

* * *

۲۰ ــ مئي ۱۹۸۳

تمام ڊگهي وقفي کانپوءِ تنقيدي ميڙ جمع ڪيو. هن کان اڳ سموريون ڪوششون ضايع ٿيون، شايد انڪري ته ڪجهه اسانجي ڪيس لاءِ تياري ۽ وٽ پڪڙ هئي ۽ ڪجهه بين شريڪ ٿيندڙن جا ڪيس هلي پيا هئا.

اڄوڪي ميڙ جي صدارت شرافت حسين بٽنڪ فراڊ ڪيس واري ڪئي هئي ۽ سيڪريٽريءَ جا عارضي فرائض سهيل سانگيءَ انجام ڏنا، ڇاڪاڻ ته مان پاڻ ڪهاڻي پيش ڪرڻ جي موڊ ۾ هوس. هيءَ ڪهاڻي "ڪي ڏور به اوڏا سپرين" ڪافي ڊگهي به آهي ۽ ڏکيو پلاٽ اٿس، سهيل جي راءِ ۾ ته پلاٽ ليس ڪهاڻي آهي ۽ ڪردار به Shadow آهن. ڪردارن جي انفراديت، اجتماعي پاڇي ۾ چرندڙ آهي. بهرحال مان خود به مطمئن نه آهيان.

• افضل سنو آزاد نظر چيو. هي پهريون پيرو هو جو سندس خيال تي grip بيٺي؛ نه ته هن کان اڳ اهڙو ته منجهيل نظر ڏيندو رهيو آهي جو دماغ جو رڳون ڦاٽڻ لڳنديون هيون. ڊاڪٽر مولا بخش جوڻيجي جي ڪهاڻي "مرڪندڙ چهرو، ڪوماٽل گل" ٽريٽمنٽ جي لحاظ کان سٺي هئي پر پلاٽ تمام سگهارو هو ۽ ان ۾ گهٽي گنجائش هئي. هيءُ بهترين علامتي ڪهاڻي ٿي سگهي ٿي، جيڪڏهن پڇاڻيءَ ۾ تبديلي ڪري سيڪنڊ ڪريڪٽر کي Develop ڪجي ها!

شاهد رعنا انتهائي هِسي موضوع تي ڪهاڻي ٻڌائي، پر ضد اهو ئي هئس ته آزاد نظر آهي. ڪنهن قلم ڪار خلاف قلم کڻڻ تي دل نٿي گهري پر ڇا ڪجي جڏهن ان قلمڪار جي قلم مان بدبوءِ جا پيڪا اچن تڏهن جانبدار قلم کي بي رحم ٿيڻو ئي پوندو آهي.

آغا اشفاق اڄ ميڙ ۾ ڏاڍو دلچسپ مشورو ڏنو. چيائين، "ڪهاڻي جي ڪردارن "تمر" ۽ "اليانا" جا نالا غلط ۽ خراب آهن. اهي متائڻ گهرجن" مون کيس ٻنهي نالن جي حق ۾ دليل ڏنا. پر چيائين، "بهرحال، ڪجهه به هجي اهي نالا متاءِ". پڇيومانس، "آغا صاحب پلا ڪهڙا نالا تجويز ڪندؤ؟" چيائين، "تمر جو نالو 'دُريمن' ۽ اليانا جو نالو 'درشهوار'".

آغا صاحب جڏهن به مشورو ڏيندو آهي ڏاڍي خلوص ۽ سچائي سان ڏيندو آهي. اهڙو فيض نه رڳو دوستن پر دشمنن سان به جاري رهندو آهي.

آغا صاحب پاڻ بہ ڏاڍو "فياض" انسان آهي. سخت محنتي ۽ پي حساب اسٽيمنا وارو (ماشاءالله). قدرتي ڀالھ آهي تہ هو موٽ ۾ بہ اهڙي توقع رکندو آهي؛ جيڪا منهنجي وس ۾ ناهي. تنهنڪري مونکي "پي فيض" سڏيندو آهي. آغا صاحب جي فياضي مشهور آهي پر سندس ڪجھ ٻيون بہ فياضيون آهن مثال طور: طبي مشورا ڏيڻ ۾ فياضي، ادبي مشوري ڏيڻ ۾ فياضي، رُسڻ ۾ فياضي، هدايتون جاري ڪرڻ ۾ فياضي ۽ ڪنهن بہ اجنبي کي فوراً دوست سمجهي استعمال ڪرڻ جي فياضي.

۲۲ ــ مئي ۱۹۸۳

خبر آئي آهي تہ "پارتي شهر فتح پور جي مئجسٽريٽ گلوڪاره سلميٰ آغا ۽ فلمساز پي آر چوپڑا جي گرفتاريءَ جا وارنٽ جاري ڪيا آهن چو تہ هنن هڪ فلم لاءِ مولانا حسرت موهانيءَ جو غزل "چپڪي چپڪي رات دن....." بنا سندس وارثن (نائي ۽ ڏيءُ) جي اجازت جي ريڪارڊ ڪيو آهي. متن دفعہ ۴۲۰ ۽ ۴۱۸ هيٺ ڪيس داخل ٿيو آهي."

مان سوچيان ٿو، ڇا واقعي شعر ذاتي ملڪيت هوندا آهن؟ ڇا واقعي حسرت موهاني جو غزل ڳائي سلما آغا دوکي بازي ڪئي آهي؟ ۽ ڇا واقعي مولانا جي غزلن جي وارث سندس ڏيءُ آهي؟ جيڪڏهن عدالت پنهنجو فيصلو اهو ڏنو تہ، "فن، ذاتي ۽ خانداني ملڪيت آهي" تہ پوءِ اهڙين عدالتن جون ديوارون ئي ڊاهي ڇڏڻ گهرجن يا هر فنڪار کي گهرجي تہ هو پنهنجي زندگي ۾ ئي اولاد کي پنهنجي سوچ تخليق ۽ تخيل تي ڪاريهر ٿي ويهي رهڻ ۽ يزيد ٿي ڏرتيءَ ڏٽين کي اڄ مارڻ جو حق ڏيڻ کان انڪار ڪن.

۲۷ ــ مئي ۱۹۸۳

هڪ ڪردار

۴ ـ مارچ ۱۹۵۳ تي شجاع الدين قتل جي ڏوهہ ۾ گرفتار ٿيو. ڪيس قتل ڪرڻ جي بشارت آئي هئي. عدالت سندس دماغي توازن جي چيڪ اپ لاءِ ڪيس چرين جي اسپتال موڪليو. شجاع الدين هاڻي صحتمند ٿي واپس آيو آهي. فريادي، شاهد ۽ گرفتار ڪندڙ سڀ مري چڪا آهن. هو ٽيهن سالن بعد بہ ڪچو قيدي آهي.

۲۸ ــ مئي ۱۹۸۳

ڪرنل اختتامي جملا ڳالهائيندي چيو، "ڪيس گهٽو ڏگهو ٿي ويو

تنهن جو ڪورٽ کي احساس آهي، توهان مان هرڪنهن پرپور دفاع ڪيو آهي جيڪو ساراهڻ جهڙو آهي. پراسيڪيوشن بہ پنهنجو ڪردار ادا ڪرڻ جي وس آهر ڪوشش ڪئي آهي (اهي لفظ چوندي هو مرڪي پيو شايد ڪيس استغاثہ جي پيرويءَ تي ڪل آئي هئي) سيني پنهنجو پنهنجو ڪردار نڀايو آهي. ڪورٽ جو رويو بہ ڪڏهن سخت، ڪڏهن نارمل ۽ ڪڏهن نرم رهيو، اهو ضروري هو تہ جيئن ڪارروائي اڳتي وڌندي رهي. مان ايئن نٿو چوان تہ بچاءُ جا شاهد گهرائڻ ۾ ڪورٽ جو ڪريڊٽ آهي پر اهو درحقيقت ڪريڊٽ انهن ڏانهن وڃي ٿو جيڪي بئنچن تي ويٺا آهن. اهو ڪريڊٽ سندن سياست ۽ پارٽيءُ جو آهي جنهن کي ملڪ جي سمورين وڏين پارٽين جي سربراهن ۽ ليڊرن عزت ڏني ۽ انهن جي سياست جو بچاءُ ڪيو. اسان سڀ وقت گذاريو ۽ سدائين ياد رهندو. توهان کي اطمينان رکڻ گهرجي تہ ڪورٽ سخت تڪليفن جي باوجود جيترو ڪري سگهي اوترو ڪيو."

۴ ــ جون ۱۹۸۳

ڪورٽ اڄ بہ گهرايو. مونکي ٻڌايو ويو تہ منهنجي آفيس مان نڪتل ذاتي نوعيت جو سامان، شاعري، ڪهاڻي، مضمون، پاسپورٽ، سچاٽپ ڪارڊ ۽ اڪائونٽ بوڪس مونکي ان وقت تائين موٽي نہ ملندا جيستائين فيصلو ٿئي. مونکي يقين آهي تہ اهي ڪاغذ پٽ ڪڏهن بہ موٽي نہ ملندا. سخت بوريت ۽ خار ۾ مٽن چوهہ چنڊي جيل واپس موٽي آيو آهيان تہ "توهان مونکي سزا ضرور ڏينڊو پر ان سان منهنجي صحت تي ڪوبہ اثر نہ پوندو پوءِ ڪٽي اها ڏهہ سال ئي چونہ هجي."

پڇيائين تہ مونکي آخر انهن شين جي ڪهڙي ضرورت آهي؟ چيومانس تہ "پلا! ڪنهن ليکڪ جي پي بہ ڪا ملڪيت هوندي آهي ڇا سواءِ سندس تخلقن جي؟" (هونئن تہ اها بہ فقط عوام جي ملڪيت هوندي آهي) چيائين، بهرحال في الحال ڪجهہ بہ نہ ٿو موٽائي سگهجي.

۴ ــ جون ۱۹۸۳

اڄ ڪيس جو فيصلو محفوظ ڪيو ويو.

۱۰ ــ جون ۱۹۸۳

محترم فيض احمد فيض جي نظر ۾ "هڪ يوناني گلدان جيڪوڪنهن نظم جو موضوع پيدا نٿو ڪري، پنهنجي حسن جي باوجود محض ٽڪر آهي"

مان ساڻس اختلاف نٿو رکان، پر ڳالهه فقط ايتري ناهي،دراصل هر شئي سونهن جو سمنڊ آهي. هر پٿر ۾ سونهن جي ديوي ستل هوندي آهي، رڳو سندس اوڙهيل پٿريلي نقاب کي ڇيڻيءَ سان هٽائڻو هوندو آهي. هر رات، چاهي منجهس ڪيترو به ظلم نظر اچي تنهن ۾ تخليق جو ديوتا پنهنجا رنگ وکيرڻ ۽ گلن ۾ خوشبوءِ اوتڻ ايندو آهي. اهو حسن انسان کي فقط ان مهل نظر ايندو آهي جڏهن سورج اونداهيءَ جي گرڀ ۾ سرندڙ ڌرتيءَ تان روشنيءَ جي ڪرڻن سان چير ڏيئي کيس ٻاهر ڪڍندو آهي.

ڪابه شئي بڇڙي ناهي ٿيندي سواءِ نفرت، پرماريت، جنگ جهالت، بک ۽ بيماريءَ جي. هر ٺڪر ۽ ڀتر ۾ سونهن آهي ۽ هر گلدان ۾ موضوع پيدا ڪرڻ جي سگهه آهي.

* * *

١٦ ــ جون ١٩٨٣

يهودي مائرن جو فرياد

بيت المقدس (ڊ.پ.ا) ڇهن اسرائيلي مائرن، جن جا ٻار لبنان ۾ مقرر اسرائيلي فوج ۾ شامل آهن، اسرائيلي وزير اعظم بيگن کي هڪ درخواست ڏني آهي جنهن ۾ لبنان مان اسرائيلي فوجون گهرائڻ لاءِ چيو ويو آهي. هيءَ درخواست امن گروپ تيار ڪئي آهي جنهن تي ڏهه هزار والدين جون صحيحون آهن.

* * *

انسان کي پنهنجو پاڻ سان ڏاڍو پيار آهي. هو سدائين جيئرو رهڻ چاهي ٿو. پر موت! وحشت جو آخري چنبو ڪنهن جي خواهش پوري ٿيڻ نٿو ڏئي. شايد انهيءَ ڪري هر پنهنجي فنا کي بقا ۾ تبديل ڪرڻ لاءِ پنهنجا نشان ڇڏڻ گهرندو آهي. پر ارتقائي اصول به ڪنهن عزرائيل وانگر سندس نشانن کي ڊاهيندا ويندا آهن.

بهرحال هن قيد خاني ۾ به ڪيئي لک ماڻهو پنهنجو وقت گهاري ويا آهن. ڪن حياتيون ڏنيون آهن ته ڪن جوانيءَ جا جوڀن ڏينهن. ڪي ٻڍڙا

ٽي نڪتا ته ڪي ذهني توازن وڃائي نڪتا ۽ ڪيئي اڳي کان اڌول ۽ پختا ٽي نڪتا. ڪيترا معصوم ماڻهو ڏوهاري ٽي نڪتا ۽ ڪيترا سياسي ڪارڪن صعوبتن جي کوري ۾ پڇي ڪندن ٽي نڪتا. ڪي چپ چاپ نڪري ويا ۽ ڪي پنهنجا نالا قيد تي ديوارن، فرش ۽ وٽن جي ٽڻن تي نقش ڪري اڪيري ويا.

وٽن تي لکيل نالا بنهه غيرمحفوظ هوندا آهن. خود مون پنهنجو نالو وٽ تي اکيريو جيڪو پوءِ گهٽو ڌهي ويو ۽ نيٽ سرڪار اهو وٽ ٽي پاڙئون وڌائي ڇڏيو. اهڙيءَ طرح ان وٽ تي کوٽيل سوين نالا ڪنهن چلهه ۾ ٻارڻ ٽي ٻري ويا.

ديوارن تي لکيل نالا رنگن سان لٽجي ويا، باقي فرش تي کوٽيل نالا پنهنجا ڌڻل ڌڻل نشان رکن ٿا. هن جيل جي سوا صديءَ جي عمر ۾ اهي ٽکر جون سرون به نه بدلايون ويون آهن. جيڪي منڊ کان هن مهل تائين بي حساب انسانن جي پيرن جا گهڪا سهي چڪيون آهن.

هيءُ واردِ جنهن ۾ مان گذريل ٽن سالن کان آهيان١٨٦٥ ۾ جڙيو ۽ خاص طور تي انگريز قيدين لاءِ هو. شايد انڪري ٽي هيءُ کوليون ٻين جي پيٽ ۾ ٽوريون ويڪريون آهن. تنهن کان پوءِ هيءُ واردِ ڦاهي گهاٽ رهيو ڇاڪاڻ ته gallows کي سڀ کان ويجهو آهي. اڇڪلهه "بي ڪلاس ۾ نسبتًا" بهتر سمجهو ويندو آهي. جنهن کوليءَ ۾ مان رکيو ويو آهيان، تنهن جي فرش تي ڪنهن قيدي آرٽسٽ پنهنجو فن اکيريو آهي. خبر ناهي ته سندس نالو ڇا هو ،پر اها فن ڪاري ١٩٢٦ جي ٽيل آهي. سندس فن ڪجهه هن ريت آهي:

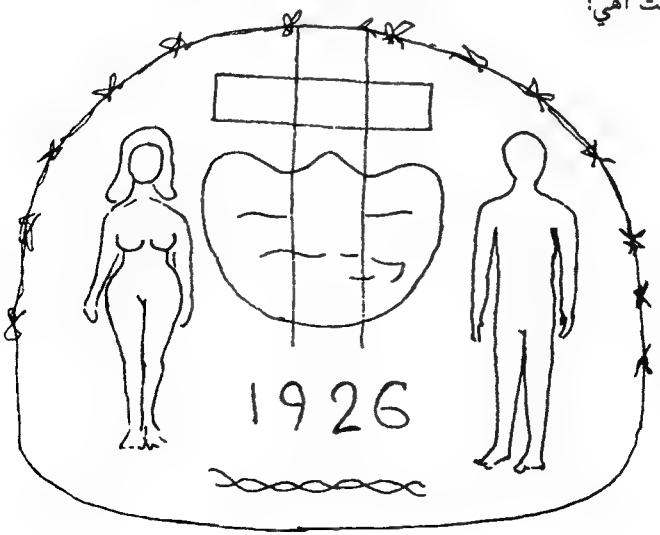

نہ ڄاڻي اهو فنڪار ڪير هو، ڪهڙي ملڪ جو هو ۽ هُن اُڪيرڻ لاءِ اهو نشان ڇو منتخب ڪيو؟ هن تصوير ۾ صليب صاف نظر اچي ٿي جيڪا تاج سان گڏ آهي. ايئن ٿو محسوس ٿئي تہ ڪنهن يورپي ملڪ جو نشان آهي. تاج جي ٻنهي پاسي عورت ۽ مرد جون شڪليون آهن جيڪي ان ملڪ ۾ عورت ۽ مرد جي برابر حصيداريءَ کي پڌرو ڪن ٿيون. گهٽو ممڪن آهي تہ اهو نشان برطانيہ سان واسطو رکندڙ هجي. ڪَنڊن جو گهيرو دراصل گلن جو گهيرو هوندو، جيڪو ان مونوگرام جو حصو هوندو. ڪَنڊن جي موجودگيءَ جو ڪنهن مونوگرام تي هٿ امڪان ۾ ناهي.

هڪ ٻيٽ جي اوٽ ۾ لکيل آهي:

ڪرم الدين لاهور. سندس هٿ موجودگيءَ بابت ڪا خبر نٿي پوي ڊنل ڊنل تاريخ لکيل آهي: ؟ ـ ٦ ـ ١ ڪان ؟ ـ ١١ ـ ١٢

سندس ٻي پرسان لکيل آهي: نذر ڪاظمي ٣٩ ـ ١٠ ـ ٢٥

هڪ ٻئي هنڌ لکيل آهي

MOHD YOSEF GHILZAI

NACHRI QUETTA ٣٩ ـ ٨ ـ ٢٧ ڪان ٥٠ ـ ٢ ـ ٢٥

هڪ جاءِ تي لکيل آهي:

ASSMATULLAH KHAN ٥١ ـ ٣ ـ ١٢ ڪان ٥٣ ـ ٣ ـ ١١

هڪ هنڌ ڪنهن غير ملڪيءَ جو نالو لکيل آهي:

PAT - GALLACHAN

C.O.R.K

هيٺين قيديءَ ٻن جاين تي پنهنجا نالا اڪيريا آهن پر ٻنهي جاين تي تاريخون مختلف لکيل آهن. ٻنهي تاريخن ۾ ٽيڪ ڇهن مهينن جو فرق آهي. ٿي سگهي ٿو تہ هن پنهنجي آمد ۽ وڃڻ وارن ڏينهن تي الڳ الڳ خاص طور تي لکيا هجن.

لکيل آهي: JIM WADDELL

GREENOCK-SCOTLAND

ٻي جاءِ تاريخ ٢٥ ـ ٨ ـ ٩ لکيل آهي.

چوٽين محراب ۾ لکيل آهي. M MAR ISI TE ۱۹۵۸ ـ ۴ ـ ۱۹

هڪ ٻيو صاف پڙهڻ ۾ ايندڙ نالو هن ريت آهي:

R. PERRCE, 6. MONTHS

هن کانسواءِ ٻيا ٻه ڪيترائي نالا لکيل آهن پر پڙهجي نٿا سگهجن. يقينن، اهي اهڙن ئي ڏکويل انسانن جا آهن جن پنهنجن کان پري پٽرن جي پٽين ۽ سخت فرش سان نپائيو. ڪير ٿو چاڻي ته انهن مان ڪير ڪير اڃا جيئرو آهي. جيڪڏهن هوندو به ته يقينن زندگيءَ جي اهڙي موڙ تي هوندو جنهن کي ٻڌاپو چئبو آهي.

۱۳ ـ آگسٽ ۱۹۸۳

ان کان اڳ جو مان مري وڃان مان سيکجهه لکڻ چاهيان ٿو، سيکجهه. اهو ڪجهه جيڪو مون ڏٺو آهي، سُڻو آهي، محسوس ڪيو آهي ۽ سوچيو آهي. مان اهو سمورو قرض لاهڻ ٿو چاهيان جيڪو دنيا مونکي ڏنو آهي ۽ مون ڪڏهن خوشيءَ سان ۽ ڪڏهن نه چاهيندي ٻه ورتو آهي. مان ان وقت تائين مرڻ نٿو چاهيان جيسين پائي پائي اکرن جي صورت ۾ موٽائي نٿوڏيان ۽ هر اهو منظر چٽي وڃان جيڪو منهنجين اکين مونکي ڏيکاريو آهي. پر ڇا مان ايترو لکي سگهان ٿو؟ نه نه، ڪڏهن به نه. واقعا ۽ حالتون تمام تيزي سان اُپري ۽ گم ٿي ٻين کي جنم ڏيندا ٿا وڃن. هيءُ ته اهڙو ڪم آهي جيڪو ختم ٿيڻ جهڙو ئي ڪونهي. ۽ ڇا منهنجي قلم ۾ ايڏي سگهه آهي؟ ايڏي کڙڪي سڄ لکڻ جي همٽ آهي؟ شايد نه هجي پر مان پنهنجي پوري ڪوشش ڪندس، پوري.

۲۲ ـ آگسٽ ۱۹۸۳

ڪيڏي نه هڪجهڙائي آهي هن مند ۾

۽ منهنجي من ۾!

آڪاس آ گميو ته نيٺ پرجي آيا.

بادل گجيا ۽ ڪنوڻ ڪِجي

تہ ياد آيا گولين جا ڪڙڪاٽ ۽ گنن جو ڳاڙهيون ڄڀيون.

بوندون ڪريون تہ ٽِمي پيا نيڻ.

بُت ڀِڳو تہ ياد آئي ڀُونگن ۾ لڳل وحشي باهہ جي تپش ۽

ان جا لوساٽيندڙ اُلا.

نيسارا ڪريا تہ ڳاڙهو ٿي ويو ذهن

۽ اڀري آيون ذهن جي پڙدي تي،

ڦٽڪندڙ ماڻهن جي رت جون اُڇلون ڏيندڙ ڇاٽون.

بس ڪر! بس ڪر او مينهن!

توکي ڪهڙي ڄاڻ

تہ زخمي نيهن

ڦٽڪندا آهن ڏينهن رات ۽ هر پل!

سمهڻ ڏي! سمهڻ ڏي!

چِڪندڙ يادن کي سمهڻ ڏي!

زخم ڀربا تہ سڏيندس توکي

بس ڪر! بس ڪر!

سڏيندس هڪ ڏينهن ـ سڏيندس توکي.

۵ ـ سيپٽمبر ۱۹۸۳

ڊاڪٽر مولا بخش جيل جي ڊائري لکندو رهيو هو. تمام خوبصورت انداز ۾ لکندو رهيو. مون تمام گهٽ اهڙيون ڊائريون پڙهيون آهن. سندس لکڻ جو انداز تقريباً The Forest جي ليکڪ "وليم جي پاميرو" جهڙو آهي. شايد انڪري تہ ان ڪتاب جي سنڌي ترجمي ۾ سندس خاص هٿ هو. ڊاڪٽر جي اها ڊائري پڙهندڙن کي سال ۸۳ ـ ۱۹۸۲ جي سياسي صورتحال سمجهڻ ۾ مدد ڏيندي.

منهنجي لکڻ جو انداز کانئس مختلف آهي ۽ مان اقرار ڪيان ٿو تہ

منهنجين لکڻين مان منهنجي پنهنجي ذات ليئا پائيندي آهي. مون واقعن جي وجود وٺڻ کانپوءِ پيدا ٿيل احساس کي چٽڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ مولا بخش انهن ئي واقعن کي سندن ڊگهي پس منظر ۾ رکي لکندو رهيو. سندس جيل مان آزاد ٿي وڃڻ کانپوءِ مونکي پاڻ تي ذميداريءَ جو احساس وڌي ويل ٿولڳي - ڪاش مان به ڊاڪٽر مولا بخش وانگر لکي سگهان ها!

ملڪ ۾ جمهوريت جي جنگ پنهنجي عجيب موڙ تي آهي. سنڌ ۾ لڳ ڀڳ ٽي سؤ ڪونڌر جمهوريت جي مومل ماڻڻ لاءِ ڪاڪ ڪڪوري چڪا آهن. مونکي سويت يونين ۽ ڪيوبا ۾ ٺهيل گمنام سپاهين جون قبرون ياد ٿيون اچن. ڇا ته تقدس هوندوآهي تن مٿان! ۽ ڪيڏو نه پيار اوتيندا آهن انهن ملڪن جا ماڻهو؛ پنهنجي آزاديءَ جي گمنام سپاهين مٿان! منهنجي دل روئي به پئي ته چرين وانگر ٽهڪ ڏيڻ به گهري ٿي. هيڏاسارا سنڌ ڌرتيءَ جا ڪونڌر، منهنجا ڀائر... منهنجا گمنام ساٿي، مون سان ڪڏهن به ملڻ کان اڳ ڳاڙها گهوٽ بڻجي ڪاڪ جي ڪنڌيءَ تي سدائين ڪاڻ سمهي پيا - منهنجي خواهش آهي ته ڪڏهن انهن مٺڙن جيالن ۽ جوڀن ڏينهن وارن شهيد جي ڪا اهڙي يادگار جوڙي وڃي جيڪا سنڌوءَ جي ڪناري تي وسندڙ قوم جي بي جگريءَ جو اهڃاڻ بڻجي، آزاديءَ جي ڪنهن به جنگ لاءِ آخر تائين نغارا وڄائيندي رهي.

شايد گهڻو وقت ٿي ويو هو جوسنڌ مان ظلم خلاف ڏاٽا ۽ هٿوڙا اُڀا نه ٿيا هئا. پر تاريخ جي انهن ورقن جي مس اڃا نه سڪي آهي جڏهن ايوبي آمريت پنهنجي چوٽيءَ تي هئي - ۽ يقنن تاريخ جي ورقن مان اهو رت به اڃا نه سُڪو آهي جيڪو انگريز راڄ جي خاتمي کان ٿورو اڳ سنڌ جي آزادي پسندن گوريلا ويڙهه ۾ وهي اکرن جي صورت ۾ محفوظ ٿي ويو هو. يقينن مياڻيءَ جي ميدان جا زخمي گهوٽ ۽ گهوڙا اڃا جيئرا آهن. جوڌا ڪڏهن به مرڻا ناهن. هو هر دور ۾ ويس مٽائي وري وري ورڻا آهن.

ڪالهه صبح جو هن ئي جيل ۾ يوسف ميمڻ ليس والا شهيد ٿي ويو. چوٽيهن سالن جي جوان يوسف ليس والا اڃا هفتو اڳ احمدعلي سومري سان گڏ لياريءَ مان پنهنجي گرفتاريءَ ڏني هئي. سخت مارڪٽ ۽ تشدد جي ڪري مٿس ٽي ڀيرا دل جو دورو پيو هو... پر اها مارشل لا جي ڏائڻ ئي ڪهڙي جيڪا جمهوريت پسندن جو رت نه پئي. اها ڪاڪ ئي ڪهڙي جيڪا راجڪمار سيتل داس کي فقير نه ڪري ڇڏي. يوسف به سنڌ جي شهيدن ۾ پنهنجو نالو شامل ڪري تحريڪ کي پنهنجي گرم خون جي گرميءَ سان اڳتي ڌڪي ويو. دل روئڻ گهري ٿي پر روئي نٿي. عجب حال آهي

اندر جو! سڏڪا اپرن ٿا پر آواز سنڌ جي طوفان ۾ ڪنهن ڏنل ٻار جيان ساهه جهلي بيهي رهيو آ .مونکي انور پيرزادي جي نظم جون ڪجهه سٽون وچان وچان ياد ٿيون اچن:

پهريون پيرو
جڏ، ڏاهپ مونکي ڏنپ ڏنوهو،
مون هنجون هاري
سپ کي روئاڙي، خوب رنو هو،
انکانپوءِ اکين ۾ ڳوڙها
ڪاڏهون آڻيان؟
ڪنهنجي ڪنهنجي ڪاڻ رڙان
ڇ ڪنهنجا ڪنهنجا سور سهان؟
هاڻي مان
هن ڪوس گهر جي دروازي تي
ڪاتن جا ڪڙڪاٽ ٻڌان ٿو ٻيٽو
خاموش ڏسان ٿو ٻيٽو
ڪلان ٿو ٻيٽو...

•••

هڪ ڪئلنڈر جي پٺ تي لکي، پٽ تي چنبڙائي ڇڏيو اٿر ت:

~If you have come to Contribute
any drop of knowledge
you are welcome
Otherwise...~

سپ چڙي ويا آهن. سهيل چوي ٿو، 'مان نہ ايندس'. پرويز شاهہ فقط ليئو پائي هليو وڃي ٿو. آغا اشفاق خان کابہ پرواهہ نٿو ڪري. ڪامريڊ جمال نقويءَ ان کي "آدم بيزاري" واري حرڪت جو نالو ڏنو آهي، پر هن بائيڪاٽ نہ ڪيو آهي. ڪوليءَ ۾ داخل ٿيڻ کان هڪدم پوءِ ڪانہ ڪا "علم جي بوند" ڪشڪول ۾ وجهندو آهي. مثال طور اچڻ سان چوندو، "هڪ پيري وڊس ورٽ ....." ڳالهہ پوري ڪري پوءِ اطمينان سان چوندو، I think I have Contributed some thing~ پروفيسر ڏاڍي نماٽائيَ سان ڳالهائيندو آهي.

ڏاڍي شرمندگي بہ ٿئي ٿي، پر ڇا ڪجي؟ مونکي" تنقيد نگاريءَ" وارو مواد پورو ڪرڻو آهي. پٽائيءَ واري تحقيق اڌ ۾ پئي آهي. اهو سپ ڪجهہ هن ميلي ۾ تہ ممڪن ناهي.

• • •

چوڏهين آگسٽ پاڪستان جي آزاديءَ جو ڏينهن آهي ۽ ان ئي ڏينهن کان جمهوريت جي پريءَ جي آزاديءَ لاءِ جنگ شروع ٿي چڪي آهي. هڪ اندازي مطابق سنڌ مان هڪ مهيني اندر تقريباً ڏهہ هزارنهن هزار ماڻهو گرفتار ٿي چڪا آهن ۽ بي حساب ماڻهو پنهنجي گرفتاريءَ لاءِ نالو سڏجڻ جو انتظار ڪري رهيا آهن. اڄ هڪ اطلاع پهتو آهي تہ خيرپور جو هڪ هاري نراس ٿي پيو آهي تہ سندس گرفتاري عمل ۾ اچي نہ سگهندي ڇاڪاڻ تہ ايم آر ڊي جنهن حساب سان هر هڪ ڪارڪن طرفان گرفتاري ڏيڻ جا ڏينهن مقرر ڪيا آهن تنهن حساب سان سندس گرفتاري ايندڙ سال ٿيندي. مونکي اڄ هوائا جو ڊرائيور هوسي ياد اچي رهيو آهي جنهن مونکي (۱۹۷۸ع) ٻڌايو هو تہ هُو وڙهڻ لاءِ پنهنجي واريءَ جو گذريل پنجن سالن کان انتظار ڪري رهيو هو. خبر ناهي تہ سندس وارو آيو يا نہ پر هو انگولا وڃي وڙهڻ لاءِ آتو هو. ڇا اپڪنڊ ۾ ڏکڻ امريڪا ۽ آفريڪا جهڙيون حالتون ٿي رهيون آهن؟ ڇا اپڪنڊ آفريڪا جي ستل شيهن وانگر نندِ مان اٿي گجگوڙ ڪري رهيو آهي؟ شايد ائين ئي آهي. سڄو اپڪنڊ ڪوري جيان ٻري رهيو آهي. آسام، بنگلہ ديش، نيپال، سريلنڪا، سنڌ،بلوچستان.... هي سپ ڇا ٿي رهيو آهي؟ شايد بک، ڏک، بيماري، جهالت، استحصال ۽ پرماريت جو خاتمو ويجهو اچي ويو آهي. ڪاش ايئن ئي هجي!

• • •

هن تحريڪ ۾ نہ رڳو ماڻهو پر سنڌ جو وڻ وڻ پنهنجي سيني تي گولين کائي رهيو آهي. سڙي رهيو آهي ۽ جوڌن جيان رستن تي ليٽي شاهراهون بند ڪري رسد جا رستا روڪي رهيو آهي. سچ لکيو آهي وليم پاميرو تہ ٻيلا ۽ وڻ نسل در نسل هلندڙ تحريڪن ۾ بہ انقلابين سان لاڳيتو، اٽٽڪ ۽ رک رک جو ساٿ ڏين ٿا.

۱۱ ـ سيپٽمبر ۱۹۸۳

اڄ يارهين سيپٽمبر آهي. انساني جدوجهد جي تاريخ ۾ تمام اهم ڏينهن، تمام اهم. اڄ کان ٺيڪ ڏهہ سال اڳ صدر الندي پنهنجي قانوني حڪومت کان محروم ٿي جلاد جنرل پنوشي هٿان شهيد ٿيو. دنيا جي عظيم ترين شاعرن مان هڪ، عظيم ٻيلو نرودا شهيد ٿيو، ۽ ٻيڪ اڇوڪي ڏينهن دنيا جو عظيم عوامي انقلابي موسيقار ٽئين دور جو ٻيجل ڪمپنيرو وڪٽرهارا شهيد ٿيو.

هن جيل ۾ هڪ قيدي مينوئل ساويدرا اڄ ڏاڍو اداس آهي. هو پاڻ چليءَ جو آهي. عمر تقريباً ۲۷ ـ ۲۸ سال اٽس ۽ شاعر آهي. (بدقسمتيءَ سان هڪ يوناني جهاز تي ملاح جي حيثيت ۾ ڪم ڪندو هو، جهاز جي ڪيپٽن ان جهاز ۾ وهسڪيءَ جو ڪارگو ورتو هو جيڪو پوءِ ڪراچيءَ جي بندر تان سمگل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ها. بهرحال انهيءَ سمگلنگ جي ڏوهہ ۾ سجو عملو گذريل اٽن مهينن کان ملٽري ڪورٽن جي رولي ۾ آهي).

مينوئل وطن کي ساري ڪونج وانگر ڪٽڪي رهيو آهي ۽ بي حساب نظم لکي رهيو آهي. اڪثر مونکان نوٽ بوڪ ۽ ڪاغذ وٺي ويندو آهي. چليءَ جو عوام ڏهن سالن کان جنرل پنوشي جو ظلم سهي رهيو هو. تازو ٽي هنن ڏهن سالن کان پوءِ پهرين ڀيرو سخت مظاهرا ڪيا آهن. سڀ کان پهرين پنجن ڇهن هزارن اديبن، شاعرن ۽ آرٽسٽن جلوس ڪڍيو ۽ پوءِ ملڪ ۾ باهہ ٻري وئي. هڪ مهيني اندر اتي تقريباً ڇاليهہ ماڻهو فوج هٿان فائرنگ ۾ شهيد ٿي چڪا آهن. ڪيڏي نہ هڪجهڙائي آهي هن وقت سنڌ ۽ چليءَ ۾!

سوچيان ٿو تہ هن وقت هيءُ (مينوئل) الندي جو پوئلڳ، نرودا جو عاشق، وڪٽرهارا جو پروانو جڏهن پنهنجي ملڪ ۾ هلندڙ احتجاجي لهر، ڦاٽندڙ بارود ۽ گولين جي ٽڪائن جو آواز هٿ ٻڌندو هوندو تہ ڇا محسوس ڪندو هوندو!؟ اڄ جڏهن هن اها خبر ٻڌي تہ دادوءَ جي شهرين جنرل ضيا جي ڪار تي پٿر ۽ سروٽا وسايا آهن تہ ڏاڍو خوش ٿيو آهي. پنهنجي مخصوص

اسپيني لهجي ۾ جذبن کي ڪنٽرول ۾ ڪندي چيائين، "اِت از گُود...ويري گُود...وي آلسو دُو سيم ان چلي".

وڪٽر هارا چليءَ جو عوامي موسيقار هو. هن عوامي ۽ انقلابي گيتن جون بي شمار ڌنون ٺاهيون - ايتريون سگهاريون جو ايوان لڏي پيا ۽ نيٺ پنوشي گروهه فيصلو ڪيو ته سهڻين ۽ سگهارين ڌنن کي روڪڻ لاءِ تخليق ڪار کان ساز کسيو وڃي. اها به هڪ دردناڪ ڪهاڻي آهي. مونکي ياد آهي ته ان واقعي تي مون هڪ نظم لکيو هئو پر منهنجي هڪ پياري دوست ان نظم کي ڦاڙي ڇڏيو ۽ چيو ته تون اذيت پسند ٿي ويو آهين. اها دردناڪ ڪهاڻي هن ريت آهي ته کيس ملڪ جي سڀ کان وڏي اسٽيڊيم ۾ چؤ کنڀو ٻڌي آندو ويو - آڻڻ کان اڳ کائنس گٽار کسي ان جون تارون ڇڳيون ويون هيون. اسٽيڊيم ۾ موجود هر ماڻهو پنڊپاهڻ هو. تڏهن اوچتو جلاد اڳتي وڌيو ۽ وڪٽرهارا جون موسيقيءَ سان روشني پکيڙيندڙ آڱريون ڀڃي ڇڏيون - پوءِ سندس جهونگاريندڙ زبان ڇڪي پٽي وئي. پوءِ سندس مشعل‌جيان ٻرندڙ اکيون ڪڍي اڇلايون ويون هن وقت تائين وڪٽر هارا اذيت سهي سهي بي هوش ٿي ويو هو ۽ پوءِ فوجي بگهڙ سندس بي هوش جسم تي ٽٽي پيا - ۽ ان وقت تائين نه هٽيا جيستائين وڪٽر امر نه ٿيو.

او وڪٽر هارا! تون مئو نه آهين منهنجي روپ ۾ جيئرو آهين! اهو سچ آهي ته مان تو جيان مئل ۽ ڀڳل ساز منجهان موسيقيءَ کي جيئاري ان سان زندگيءَ جا طوفان اٿاري نٿو سگهان... پر تنهنجين آڱرين مان نڪتل سموريون ڌنون منهنجي ذهن ۾ پڙاڏن جيان گونجي رهيون آهن ۽ مان انهن ڌنن تي نوان گيت تخليق ڪري رهيو آهيان.

* * *

اڄ هڪ ٻي به اهم خبر آهي. فلپائني عوام جي پنجاهه تنظيمن هڪ گڏيل پليٽ فارم تي پاڻ کي گڏ ڪيو آهي. فلپائني عوام جي ڊگهي جدوجهد ۾ هُڪس گوريلن کانپوءِ هاڻ ٻيون تحريڪون ڦِڪيون ڦڪيون نظر اچن ٿيون. پر هيءُ به پهريون ڀيرو آهي ته فلپائن جي سمورين کَابي ڌر ۽ وچٿري سياست ڪندڙ پارٽين پنهنجو گڏيل فرنٽ ٺاهيو آهي ۽ ان جو نالو 'اڪينو فرنٽ' تجويز ڪيو آهي. مسٽر اڪينو اڄ کان هڪ مهينو اڳ جيئرو هو ۽ هاڻ شهيدن جي لسٽ ۾ شامل آهي. هو ست سال جيل ڪاٽڻ کانپوءِ جلا وطن ٿي ويو هو ۽ ٽن سالن جي جلا وطنيءَ کان پوءِ (اڄ کان هڪ مهينو اڳ) منيلا جي هوائي اڏي تان پنهنجي وطن ۾ داخل ٿي رهيو هو ۽ فوجي جنرل

مارڪوس جي ڳجهن حڪمن سان ڪيس جهاز مان لهڻ کان اڳ ئي زوريءَ گهليو، ڇڪيو، ڪديو، گولي هنئي وئي هئي.

جنرل مارڪوس شايد اهو سمجهيو هو ته اڪينو جو قتل ڪيس ڦٻي ويندو. پر ڇا ايئن ٿيو آهي؟ اڪينو مرڻ کانپوءِ اينٿر ٻر جيڏو سگهارو ٿي ويو آهي.

۱۵ - سيپٽمبر ۱۹۸۳

اڃڪلهه سمورا سياسي قيدي هڪٻئي کان ڏار ڏار رکيل آهن. ايم آر ڊي تحريڪ کي هڪ مهينو لنگهي ويو آهي پر تحريڪ جي شدت ۾ ڪابه گهٽتائي نظر نٿي اچي. ايئن ٿو لڳي ته عملي طور ته هيءَ تحريڪ نام نهاد وڏيرا ليڊرن جي هٿن مان يا ته نڪري چڪي آهي يا ته نڪرڻ واري آهي. سمورن ميرن پيرن ۽ سياسي ٺيڪيدارن جون رايون بتال ٿيل آهن. گهٽو ممڪن آهي ته خود اهي ئي طبقا جن هيٺين طبقن جي فقط پٺي ٺپيري هئي سي نئين صورتحال کان پريشان هجن ۽ پاڻ عملي طور تي بي عمل ٿي وڃن ۽ تحريڪ ڪنٽرول ۾ رکڻ لاءِ ان کي Defuse ڪرڻ جي ڪوشش ڪن. صورتحال ڪافي گنيير لڳي رهي آهي. پر ڇئي نٿو سگهجي ته اها ڪيتري گهري آهي ڇو ته اڃڪلهه قيد سخت آهي. رابطي جا ذريعا تمام محدود آهن. اطلاعن موجب تحريڪ ڪافي اڳتي وڌيل آهي.

باوجود انهيءَ جي ته سياسي حڪمت عمليءَ موجب ليڊر ۽ ڪيڈر جيلن ۾ آهن ته به هڪ پاڻمرادي تحريڪ وانگر ويڑهه جاري آهي. اسان جي ذهن ۾ هڪ خدشو ايري رهيو آهي ته ليڊرن ۽ ڪيڈر جي گرفتاري تحريڪ خلاف سازش آهي. شايد اهڙو فيصلو ڪرڻ جو ڪارڻ فقط اهو آهي ته هيءَ تحريڪ هڪ مقرر ڪيل حد کان اڳتي نه وڌي سگهي ۽ سياسي لائين جي معطليءَ ڪري تحريڪ دم ڏيئي ڇڏي. جيڪڏهن اسان جي اها سوچ صحيح ثابت ٿي ٿئي ته پوءِ اسان کي ڪافي خطرناڪ صورت سان منهن ڏيڻو پوندو. سياسي بي ايمانيءَ جو خطرو پيدا ٿيڻ، امڪاني حدن کان ٻاهر ڪونهي - تنهن هوندي به في الحال ڪجهه چئي نٿو سگهجي.

مختلف هنڌن تان ريل جون پٽڑيون اکيڑڻ ۽ جيل ڀڃڻ جا اطلاع پهتا آهن - هڪڙي زوردار تحريڪ سنڌ ۾ ۱۹۴۲ کانپوءِ پهريون پيرو ايري آهي. سڄي

سنڌ ۾ گھٽو ڪري سڀ ننڍا ننڍاجيل پڳا آهن. خيرپور ۾ سکر جھڙن جيلن ۾ به ناڪام بغاوتون ٿيون آهن - پر جيلن جو پڇڙ ڪنهن به ريت 'فرار' واري نيت سان نه آهي. يقين جيلن ٽڙڻ مان اخلاقي ڏوھارين پورو پورو فائدو ورتو هوندو، پر گنجائش کان وڌيڪ قيدين جي موجودگيءَ ۾ ائين ئي ٿيندو آهي. جڏهن ذهن اُبرندا ۽ اکين مان اُلا نڪرندا آهن تڏهن آڏو ايندڙ هر شي رجي ويندي آهي - انهن سڀني ڳالهين جي باوجود هر ٽنڊل قيدخاني مان هڪ به سياسي قيدي ٻاهرنه نڪتو آهي - اها تحريڪ ڏانهن جوابده ذهن جي نشاني آهي.

۲۰ آگسٽ کان اڳ اسان پنهنجي پنهنجي ڊويزن ۾ هڪجهڙي سان ملي سگھندا هئاسون پر هاڻ پنهنجن پنهنجن واردن ۾تالا بند ٿي ويا آهيون. تنهنڪري 'گوريلا ڪارروايون' جاري ڪيون ويون آهن، يعني ڪنهن نه ڪنهن ريت رابطو بحال ڪجي ٿو. ڪڏهن حوالدار کي اعتماد ۾ وٺي، ڪڏهن ڪنهن سپاهيءَ کي يا مقدم کي اعتماد ۾ وٺي ٻين واردن ۾ پهچي ويندا آهيون. پراڪثر هڪجهڙي سان ملڻ ماڙيءَ تي ٿيندو آهي (جڏهن اتي 'ملاقات' لاءِ سڏ ٿيندو آهي).

اڄ به اهڙي 'گوريلا ڪارروائي' جي نتيجي ۾ ۱۸ نمبر وارڊ ۾ پهچي ويس جتي پروفيسر جمال نقوي،سهيل سانگي ۽ سيف الله خالد بند آهن. خيالن جي ڏي وٺ جاري هئي ته هڪ نوجوان قيدي وارد ٿيو - سندس هٿ ۾ هڪ رجسٽر ۽ هڪ ڪلڪيولينٽر هو. ڪيس مارشل لا طرفان ۷ - سال سزا ملي آهي. اسانجو ڪانئس سڀ کان پهريون سوال هو ته، "ڪر خبر ڪيئن اک بچائي پهتين؟" مُرڪي چيائين، "حوالدار کي چيم ته پرفيسر جو بلڊ پريشر چيڪ ڪرڻو آهي پهرين ته اچڻ نه ٿئي ڏنائين پوءِ جڏهن ڪلڪيولينٽر ڏيکاري چيومانس ته هي ڏس بلڊ پريشر چيڪ ڪرڻ جو اوزار ته پوءِ هڪدم ڇڏي ڏنائين".

۱۸ - سيپٽمبر ۱۹۸۳

اڄ عيد هئي. ڇا واقعي عيد هئي؟ ياد ٿو اچيم ته گذريل سال عيد تي شطيل ۽ صابره ڪئمپن تي فلانجسٽن پنهنجي جلاد ليڊر ميجر حداد، منهام بيگن ۽ شيرون جي اشاري تي هزارها فلسطيني جوانن، ٻارڙن، عورتن، پوڙهن ۽ بيمارن جو قتل عام ڪيو هو ۽ اسان ساٿن يڪجهتي ڪندي عيد نه ملهائي هئي. دل تڏهن به رني هئي ۽ اڄ به سڏڪي رهي آهي. اڄ سنڌ جي سوين گھرن ۾ جوان لاشن مٿان پنل اکيون لڙڪن جو دان ڏيئي رهيو آهن.

هزارين ماڻهو قيد خانن جي ديوارن ۾ پيڙجي رهيا آهن. ماڻهن جا ميڙيل انبوهه رستن تي سڄ جي آزاديءَ لاءِ نعرا هڻي رهيا آهن ۽ پڄ ڌاهه ڪري سرڪار جون رايون بتال ڪري رهيا آهن. انبوهن تي گولين جو وسڪارو آهي، لاش ڪري رهيا آهن ۽ هر ڪيرل لاش جي جاءِ تي سرخ زمين ڳاڙهن گلن ۾ تبديل ٿي رهي آهي. سياسي قيدين سنڌ جي شهيدن کي خراج عقيدت ڏيڻ لاءِ عيد نہ ملهائڻ ۽ ڪاريون پٽيون ٻڌڻ جو فيصلو ڪيو.

قيد جي ڪوجهن قانونن منجهه هڪڙي معمولي رعايت بہ خوشي ڏيندي آهي. اڄ، قيد ۾ ٽهيل ننڍڙن ننڍڙن قيدن، واردن ۽ ڪولين ۾ بند قيدين کي قيد ۾ آزاد گهمڻ جي آزادي آهي، جنهنڪري صحيح معنيٰ ۾ اڄ خبر پٽجي سگهي آهي تہ جمهوريت جي آزاديءَ جي هاڻوڪي جنگ ۾ ڪنهن ڪنهن انفرادي آزادي ڏيئي قيد جي پٽين ۽ تالن کي چمير آهي. هن وقت، هن جيل ۾ هڪ سؤ کان وڌيڪ سياسي ڪارڪن آهن. ڪيترن ئي غير سياسي قيدين کي ٻين پاسن ڏانهن منتقل ڪيو ويو آهي يا کين وقت کان اڳ آزاديءَ جا پروانا هٿ ۾ ڏيئي ڇڏي ڏنو ويو آهي تہ جيئن سياسي قيدين لاءِ جاءِ ٺاهي سگهجي. خير، اهو تہ مسلسل عمل جو هڪڙو ننڍڙو حصو آهي جنهن ۾ هرڪو پنهنجي حصي جو رول ۽ ٽيڪس ادا ڪري ٿو. ڪو آزاديءَ جو نذروانو ڏئي ٿو تہ ڪو زندگيءَ جو.

صبح جوسادي ستين لڳي قيد خاني جي ننڍڙن قيدن ۽ پڇرن جا دروازا کليا ۽ وڏي قيد جي مخصوص "عيدگاهه" ڏانهن قيدين جا ٽولا روانا ٿيا. سخت پهرا، ايڀرن ۽ مضبوط ديوارون، برجين مٿان مسلح سپاهي ۽ انهن سڀني جي نگاهه هر سياسي قيديءَ جي هڪ هڪ حرڪت ۾ ڪتل. انسان جو عزم ڪيڏو سگهارو هوندو آهي ۽ مخالف قوتون ڪيڏيون هيٺيون آهن، تنهن جو اندازو روز وانگر اڄ بہ ٿيو، پر اڄ ڪجهه وڌيڪ ئي ٿيو.

جيئن ئي عيد نماز ختم ٿي جميعت علماءِ اسلام جي قاري شير افضل لائوڊ اسپيڪر تي قبضو ڪري ورتو ۽ فلسطين کان سنڌ تائين سمورن شهيدن لاءِ دعا گهرڻ لڳو. انتظاميہ ۾ ٽرٿلو مچي ويو. برجيءَ تي بيٺل سپاهي الرٽ ٿي ويا. قيدين جو گهيراءُ تنگ ٿيو ۽ لائوڊ اسپيڪر جون تارون ڪپجي ويون. مگر... هجوم سانت بيٺو ٻڌندو رهيو. تان جو قاريءَ دعا پوري ڪئي ۽ مجمعو ٽڙي پکڙجي ويو.

جلد ئي سياسي قيدي، سياسي قيدين جي هڪ وارڊ ۲۳ نمبر ۾ جمع ٿي ويا ۽ وارڊ جي گرائونڊ تي، جدوجهد ۾ امر ٿي ويل نوجوانن جي جنازي نماز

لاءِ قطارون ٻڌي ڇڏيائون. انتظاميہ کنهن کي ب نہ ڇيڙڻ جي پاليسي ناهي ورتي. کين يقين هو تہ ٽورڙي ب سختي حالتن کي نازڪ ڪري سگهي ٿي. جنازي نماز پوري ٿي ۽ تقريرن جو عمل شروع ٿيو. ٽي ڪلاڪ اهو سلسلو جاري رهيو. واردِ ۽ ڪارڪن تي ڪارڪن سٽيل هو ۽ جوش جا اوڙاهہ ٻري رهيا هئا. اڄ قيد جون ديوارون ب حيران هيون ۽ قفس جا شيخن وارا لوهي دروازا ۽ منجهن لڙڪيل تالا پشيمان هئا. ڇا هو ڪنهنجو حوصلو گهٽائي سگهيا ٿي؟ نہ ...نہ... ناممڪن آهي. اهو بلڪل ناممڪن آهي.

۱۹ ـ سيپٽمبر ۱۹۸۳

عيد جو ٻيو ڏينهن آهي. قيد جي اٽلڪيل اصول هيٺ عيد ۽ ان جي ٻئي ڏينهن تي سمورا قيدي قيد اندر آزاد هوندا آهن. ترت ئي سياسي قيدين ۾ خيالن جي ڏي وٺ شروع ٿي وئي. ڪارڪن رهنمائن جو گهيراءُ ڪيو . تجويزون، پروگرام، عمل جوطريقہ ڪار ۽ حڪمت عمليون هر شئي بحث هيٺ آهي. ايجايلن کي مس مس پاڻي مليو هو. سياسي خيالن جي ڏي وٺ ڪري ڪري پنهنجي پنهنجي ذهن جي اڄ لاتائون.

عبدالمالڪ ايدوڪيٽ گرفتاري ڏيندي تشدد ۾ زخمي ٿي پيو هو. سرڪار سندس علاج کان لنوائي رهي هئي. ڇو؟ مونکي هڪ اسپيشلسٽ پروفيسر جا لفظ ياد ٿا اچن جنهن چيو هو تہ "مان تہ سڀني قيدين جو مڪمل علاج ڪريان پر مونکي هوم سيڪريٽري چوي ٿو تہ اسان ماڻهن کي جيل ۾ ان ڪري وجهندا آهيون تہ جيئن هو اندر ئي اندر ۾ پچي پون، تنهنڪري انهن جي علاج جي ضرورت ڪونهي" . خير! اڄ عبدالمالڪ جي طبعيت وڌيڪ خراب هئي ۽ انتظاميہ محض نند جون سيون لڳرائي رهي هئي. ٽورا ڏينهن اڳ هت يوسف ليس والا تشدد جي نتيجي ۾ هارٽ فيل ٿيڻ ڪري شهيد ٿي چڪو هو. ماحول گرم هو ويتر گرمي ڊوڙي وئي. قيدين جي جنرل باڊيءَ جو اجلاس ڪوٽايو ويو ۽ عبدالمالڪ کي اسپتال موڪلڻ تائين بک هڙتال جو فيصلو ٿيو.

هيءُ شايد پاڪستان جي تاريخ ۾ پهريون موقعو هو جڏهن هڪ سؤ کان وڌيڪ سياسي قيدي، هڪ ئي وقت، هڪ ئي هنڌ بک هڙتال تي هليا ويا هجن. شام جو ٽونل بند ٿيڻ کان ٽورڙو اڳ اطلاع پهتو تہ هوم سيڪريٽري بيمار کي اسپتال موڪلڻ جو حڪم نامو موڪليو آهي. جنرل باڊيءَ ٻيهر فيصلو ڪري بک هڙتال ختم ڪئي. هيءُ يڪجهتيءَ جو هڪ

اتساهه ڏيندڙ واقعو هو.

اسان سياڻي کان ٻيهر قيد جي اندر نندڙن قيد خانن ۾ بند ٿي ويندا سون ۽ ممکن آهي ته اڇوڪي بک هڙتال جي نتيجي ۾ الڳ الڳ انفرادي طور تي انتظاميه جي جوابي حملي جو شڪار ٿيون.

۲۲ ـ سيپٽمبر ۱۹۸۳

امر لال حيدرآباد جيل ٽرانسفر ٿي ويو. ڇو؟ ان جو بظاهر سبب ۱۹ تاريخ واري بک هڙتال آهي. انتظاميه کي پڪ آهي ته اهو ڪم سواءِ امر لال جي ڪو ٻيو نٿو ڪرائي سگهي. ساڳئي ڏينهن تي سپرنٽنڈنٽ امر کي اها ئي ڳالهه چئي هئي ته اها سڄي حرڪت هن جي آهي ـ امر ڪلندي چيو هوس ته، "جيڪڏهن توهان اهو ٿا سمجهو ته سڄي ايريا آر ڊي ۽ ان جا ليڊر منهنجي چوٽ تي پيا هلن ته پوءِ ٻيو مونکي ڇا گهرجي؟" خير! امر لال تي هونئن به سرڪار خوش ڪونهي. خبر ناهي هيترو وقت ڪيئن ڪيس هن جيل ۾ برداشت ڪيو ويو. اها ٻي ڳالهه آهي ته امر لال جتي هوندو اتي امر لال ٿي رهندو. نه هو پنهنجن (سياسي) حرڪتن کان مڙندو ۽ نه ئي سرڪار جي ناراضگي ختم ٿيندي. بهرحال، سرڪار رندڪون وجهندي رهندي آهي پر عوام پنهنجو ڪردار ادا ڪندو رهندو آهي. ڪيتري به سختي هجي، ڪيترا به راهن ۾ ڪاوا اپا هجن، سيني جو ڪونه ڪو حل آهي. سرڪار جيڪڏهن اهو سمجهندي آهي ته قيد ٿي وڃڻ کان پوءِ سياسي ڪارڪن جا حوصلا خطا ٿي ويندا آهن ته اها انهن جي پُلَ آهي. سون کوري ۾ ڪندن ٿيندو آهي ۽ ڪوئلو گرمي ۽ دباءَ تي هيرو ٻڌجي ويندو آهي. عام تاثر اهو آهي ته جيڪو ڪارڪن جيل پهچي ويو ان جو تحريڪ سان رابطو ڪٽجي ويندو آهي، پر عام حالتن ۾ ائين ڪونهي. قيدي ڪارڪن ڪافي باخبر ۽ باهر جي تحريڪ ۾ حصيدار هوندو آهي پوءِ ڪٿي هن کي اونداهين ڪوٺڙين ۾ بند ڇو نه ڪيو وڃي. جيئن روشني جا ڪرڻا دروازن جي سيرن مان اندر گهڙي ايندا آهن تيئن باهرين دنيا جون خبرون به انهن ڪرڻن سان اسيرن جي ذهنن جي تارن کي ڇهنديون آهن.

۲۵ ـ سيپٽمبر ۱۹۸۳

تحريڪ کي هلندي ڪجهه وقت لنگهي ويو آهي، پر جيلن ۾ وڏيون تبديليون اچي ويون آهن. هيءُ جيل هاڻ اهو نه رهيو آهي جيڪو اڳ ۾ هو. مون هتي ٽن سالن جي دڳهي ماڻ ڏٺي آهي. مونکي پنهنجين اکين تي اعتبار نٿو اچي. ههڙي رونق اسان اڳ ڪڏهن به نه ڏٺي.

مون کي اها ڳالهه چوڻ کانسواءِ ٻيو ڪو رستو نظر نٿو اچي ته جڏهن عوام جون تحريڪون شدت اختيارڪنديون آهن تڏهن جيل ڏاڍا خوبصورت ٿي پوندا آهن.

اتر، وچولي ۽ ڏکڻ سنڌ جا جيل ٽهجي اٽلي پيا ته ڪراچيءَ ڏانهن شفٽنگ شروع ٿي آهي. سياسي قيدين جا لشڪر لٽا آهن. انتظاميه مڇريل انبوهن کي سنياڻي نه سگهي ته اسانجي واردن جا در کلي ويا. هڪ لحاظ کان سياسي قيدين اندروني سنڌ مان اٽل کائي اسان کي واردن مان آزاد ڪرايو آهي.

هاڻي، هي جيل ته ناهي - نوجوانن جو ميلو آهي. چئني طرف هلچل آهي. نعرا آهن، جلسا ۽ تقريرون آهن - خيالن جي ڏي وٺ آهي. حوصلا، امنگ ۽ جوش. ان کانسواءِ ٻيو ڪجهه به ناهي.

مونکي ڪيوبا ۽ نوجوانن جي ميلي وارو زمانو ياد پيو اچي. فرق آهي ته صرف هڪڙو. ڪيوبا وارو ميڙو آزاد فضائن ۾ سڄي دنيا جي نوجوانن ملهايوهو. جڏهن ته هيءُ ميڙو قيد خانن ۾ جدوجهد دوران سنڌ جي مڇريل نوجوانن جو آهي. پر ڇا واقعي هيءُ قيد خانو آهي؟

۵ ـ آڪٽوبر ۱۹۸۳

۲ ـ آڪٽوبر تي پرويز شاهه خيرپور جيل ٽرانسفر ٿي ويو. پهرين ته شڪ هيو ته مڇ بلوچستان کڻي ويا اٿس جتي ڪجهه وقت اڳ مخدوم خليق الزمان کي به ڪراچيءَ مان ٽرانسفر ڪيو ويو هو. (مخدوم ڪراچي جيل ۾ به ڏينهن به پورا نه رهيو(۱۵ـ کان ۱۷ـ آگسٽ. سندس آمد ۽ روانگي موجوده ميلي واري اٽل کان اڳ ٿي چڪي هئي) پر اڄ پرويز شاهه جو ماٺو رهجي ويل سامان کڻڻ آيو ته پڪ ٿي ته هو خيرپور جيل ۾ آهي. اتي ساٺس گڏ معراج محمد خان هوندو، خبر ناهي ٻياڪير ڪير هوندا. هن عيد کانپوءِ سڄي سنڌ جي جيلن ۾ وڏي پيماني تي سياسي قيدين جون بدليون ڪيون اٽائون. پرويز شاهه به انتظاميه جي مٽي ۾ لاڳيتو سور هو. سياسي قيدين جو ڪوبه مسئلو هجي، ان جي حل لاءِ پرويز شاهه پنهنجي ذميداري ضرور پوري ڪئي. پيپلز پارٽيءَ جي هيڏن سارن ڪارڪن ۾ اڪيلو ليدر هو. قدرتي ڳالهه آهي ته ڪارڪنن جي مسئلي کي نبيرڻ سندس ذميداري هئي. خوشي ان ڳالهه جي آهي ته هن اها ذميداري پوري ڪئي. اها ٻي ڳالهه آهي ته ڪيترا ڪارڪن مطمئن نه ٿيا هوندا - پر ڇا ڪنهن کي به مڪمل طور مطمئن ڪري سگهجي ٿو؟ خاص طور تي ان وقت جڏهن ڪارڪنن ۾ فقط جذبات

هجن ۾ منجهن سياسي تربيت جي ڪوٽ هجي. پرويز شاهد هن جيل ۾ ادائي سال رهيو. ڪل پوڳ، بحث مباحثا، هلڪيون ڦلڪيون ناراضگيون، غلط فهميون، نبيرا، راڳ رنگ ۽ ادبي ڪچهريون - هر ڳالهه پنهنجو پنهنجو تاثر ڇڏي وئي آهي. بقول آغا اشفاق تہ، 'وقت گذري ويندو آهي - ڳالهيون رهجي ويندیون آهن.' شاه صاحب ۱۱ـ مارچ ۱۹۸۱ تي پوپ تي قاتلاڻي حملي، لالا اسد (بعد ۾ شهيد ٿي ويو) سان خط ڪتابت ۽ بي نظير پُٹو جي دعوت ڪرڻ جي ڏوهه ۾ گرفتار ٿيو هو. ۲۳ ـ جولاءِ تائين ٽارچر ڪئمپ ۾ رهيو. چار ڏينهن جيل ۾ بند وارڊ رهيو.

۸ ـ ڊسمبر ۱۹۸۳

پرفيسر جمال نقوي بنيادي طور تي ادبي دنيا جو ماڻهو آهي پر پوءِ عملي سياست ۾ وڏي سياسي دنيا ۾ وڌيڪ سرگرم ٿي ويو آهي. اسان وٽ (ادبي سنگت) ۾ ڪيتري عرصي کان هڪ بحث هلندو رهيو آهي تہ ڇا اديب جو سياسي طور سرگرم هڻڻ ضروري آهي؟ بحث جي پڇاڻيءَ ۾ سدائين اهو جواب ملندو رهيو تہ "ها! انڪانسواءِ اديب جي لکڻين ۾ انسان جون تازيون سرگرميون اچي نٿيون سگهن". پر منهنجو ذهن ان فيصلي تي سدائين اڻايل رهندو آيو ڇو تہ اهو جواب مونکي هميشه اڻپورو لڳو. فيصلي جي ان حصي سان مڪمل اتفاق رکڻ بعد ذهن ۾ بار بار فقط هڪ سوال اپرندو هو تہ ڇا اڄ جي دنيا ۾ عملي سياست کي ادبي تخليق مٿان اهميت ڏيڻ ضروري آهي؟ مان چاڻان ٿو تہ ادبي تخليق جو ڪارج تمام گهڻو آهي ۽ انجي اهميت کان سياستدان انڪار نٿا ڪن. پر هت جيل ۾ جڏهن عملي سياستدان اندر ڪاهي پيا آهن ۽ هتي بند اديبن جي نويڪلائيءَ کي نابود ڪري چڪا آهن تڏهن اتي سندن واضح اڪثريت عملي سياست کي اوليت ڏني ٿي.

مون اهوئي سوال پروفيسر کان پڇيو هو. ڪامريڊ مرڪي چيو، "تنهنجي راءِ ڪهڙي آهي؟" مون چيو، "مان پنهنجي هڪ جيتري اهميت ڏيندس". ڪامريڊ ڪلندي چيو، " مان ۽ توسان متفق آهيان پر جيڪڏهن گهرائي ۾ وڃبو تہ ڇا پوءِ عملي جدوجهد وارو پاسو بنيادي شرط نٿو ٻڌجي؟ مون ڪامريڊ کي شيلي جو حوالو ڏنو جنهن شاعر کي انسانذات جو تسليم نہ ٿيل قانون ساز سڏيو هو. منهنجو ضد هو تہ اها ڪائنات جيڪا شاعر جي ذهن ۾آهي ۽ هو جنهن آدرشي ڪائنات جا خوبصورت خواب اکرن ۾ پوئي انسانن کي ڏيکاري ٿو ۽ ان تائين پهچڻ جو سڌ ڏئي ٿو سو عمل وڌيڪ خوبصورت آهي. ڪامريڊ ۽ گهڙيون سوچي چيو، "ان ڳالهه کان انڪار جي گنجائش ئي ناهي پر شاعر جي ان خوبصورت آدرش تائين پهچڻ جو ذريعو ۽

ته عملي سياسي جدوجهد آهي نه! ٿورو سوچ ته خوبصورت خواب ڏيکارڻ ۽ ان خوبصورت خواب جي حقيقي تعبير لاءِ کوشش ۾ ڪا ڳالهه وڌيڪ اتر آهي يا نه؟

۱۵ - ڊسمبر ۱۹۸۳

جتوئي صاحب ۱۲ ربيع الاول تي هڪڙي خلاف تلخيون وسارڻ جي جيڪا اپيل ڪئي آهي تنهن جو جيل کان ٻاهر ته خبر ناهي ڪهڙو رد عمل ٿيو پر هت ته باهه ٻري وئي آهي. ماڻهو پچن ٿا ته اهڙي جنگ جو سڏ ڏيڻ مهل سندس پٽيان ڪير هئا، جيڪا سندس خيال ۾ هاڻ هار ڏانهن پئي وڌي.

حقيقت ته اها آهي ته تحريڪ جيترو جلد اپري ۽ جيتري ان جي سگهه هئي، سا سياستدانن جي سوچ کان تمام مٿي هئي. تحريڪ ڏماڪي وانگر اٿي ته اتي نه رڳو سرڪار لاءِ سخت وقت آيو پر ڊرائينگ رومي سياستدان به ڏڪي ويا آهن ته ڳالهه سندن هٿن مان نڪري وئي آهي. منهنجي خيال ۾ انهن سياستدانن لاءِ مستقبل ۾ سڀ کان وڏو مٿي جو سور هن تحريڪ جا پيدا ڪيل جانباز ڪارڪن ٿيندا. اهي ميڙيل ۽ سوچيندڙ نوجوان ڪارڪن پرائي مت تي هلڻ وارا ته ڪونهن. مونکي ته هتي تيرنهن چوڏهن سالن جي نوجوانن جو ذهن ۽ سياسي شعور وڏن روايتي ۽ گڙنگ سياستدانن کان به گهٽو وڌيڪ ٽو لڳي، اها بي ڳالهه آهي ته مڪاريءَ واري جوڙ توڙ جي سياست سان وڙهڻ جو ڪارڪنن وٽ ڪو گهٽو تجربو ڪونهي.

جتوئيءَ جي هيءَ تازي اپيل هٿيار ڦٽا ڪرڻ جي اپيل آهي. ڪارڪنن جي قربانين ۽ وڊيلن جي رت جو قسر ڪٽڻ بدران ان جو سودو ڪرڻ جي اپيل آهي. ڪاش اپيل ڪندڙ، وادوڙڪن منهن ۾ هڪ پل لاءِ وڃي چڪيل چاڪ ۽ چڇريل جذبن، انساني رشتن ۽ قدرن جي ماپ ته ڪري ها!

۲۲ - ڊسمبر ۱۹۸۳

سونهن چاهي؟

ڪابه شئي ڪوجهي ٿيندي ئي ناهي، سواءِ نفرت، موت، ڏڪ بيماري، جهل ۽ استحصال جي. هر اها شئي سهڻي آهي جيڪا اڳتي وڌڻ جو اتساهه ڏئي. سونهن اهڙي منزل آهي جتي انسان ذات کي اوس پهچڻو آهي. جنهن کي اسان 'سهڻي شئي' سمجهون ٿا، سا دراصل ان سچ ڏانهن وڌڻ جو اتساهه ڏيندڙ ڪو ذريعو آهي، جنهن کي سونهن چئجي. سڀ سهڻيون شيون

پرينءَ جي وجود جو هڪاڻ آهن ۾ نہ پاڻ.

دنيا جي هر شئي سهڻي آهي. پٽر ڪيڏو بہ ڪارو ۽ اٽڪهڙيل هجي، ان منجهان پاربتيءَ کي گهڙي سگهجي ٿو. جيڪڏهن گل سهڻو ٿي سگهي ٿو تہ گلاب کي بچائيندڙ ڪنڊا ڪوجها ڪيئن ٿيندا؟ پرهہ ڦٽيءَ وارو هوا جو جهوٽو بہ سهڻو ٿي سگهي ٿو تہ سنگ پچائيندڙ ۽ لوسائيندڙ لڪ بہ سهڻي آهي. رات ڪاري ضرور آهي پر تنهن جي پيٽ ۾ اونداهي گلن ۽ سرهاڻ اوتيندي آهي.

ذهن بہ سهڻو ٿي سگهي ٿو، پٽر بہ ۽ محنت ڪندڙ آرٽسٽ جا هٿ بہ. ڪنهن کي گهٽ سمجهجي ۽ ڪنهن کي وڌ؟ ذهن، محنت ۽ پٽر جڏهن گڏجن ٿا تڏهن پاربتي جنم وٺي ٿي، پر سونهن جي منزل ايڏا اڳاهين آهي.

تہ پوءِ سونهن ڪٿي آهي؟ سونهن اتي آهي جتي هٿ پاربتيءَ کي جنم ڏيڻ لاءِ ڪارو پٽر ٽڪي رهيا آهن. اتي جتي تخيل جو عمل جاري آهي. اتي، جتي ذهن هر شئي کان بي نياز هڪ ٿي ڏن ۾ مگن هٿن جي مدد ڪري رهيو آهي ۽ اُتي جتي بت تراش جي جسم مان پگهر جون بوندو نڪري روشنيءَ ۾ چمڪڻ لڳن ٿيون.

•••

ايم آر ڊي جي تحريڪ ڪجهہ ڏڏي ٿي رهي آهي. جيل ۾ بہ واضح گروپ نظر پيا اچن. هڪ ڪارڪن جو گروهہ آهي جيڪو ڪنهن بہ قسم جي ناهہ ڪان انڪار پيو ڪري. جڏهن تہ ٻيوگروهہ جنهن کي "اسپيشل واردِ گروهہ" جو نالو ڏنو ويو آهي سو حڪومت سان ڳالهہ ٻولهہ واري خيال کي پکيڙڻ جي ڪوشش پيو ڪري. هن ڏر جو ٻيو نالو "جتوئي ڏر" آهي. اسپيشل واردِ ۾ سڀ مٿئين طبقي جا قيدي آهن. انهن مان گهڻا اهي آهن جيڪي مينهن جي مند ڏسي پنهنجا ڏپارا بت ڏوئڻ آيا آهن؛ نہ تہ سجو پوسٽ وارو زمانو ايئر ڪنڊيشنڈ ڪمرن ۾ بند هئا. ڪارڪن طبقو جيڪو ڪجهہ ڏينهن اڳ تائين سندن راءِ کي ڏيان سان ٻڌندو هو، هاڻ اسپيشل واردِ وڇڻ کي سنو نٿو سمجهي. ٽورا ڏينهن اڳ ڪجهہ ڏينهن لاءِ ايم آر ڊي جا تقريباً سمورا مکيہ ليڊر گهارو ريسٽ هائوس ڏانهن منتقل ڪيا ويا هئا. بي بي سي مطابق انهن ڪنهن سان بہ ملڻ ڪان انڪار ڪيو هو. مگر جتوئي صاحب سجو عرصو سينٽرل جيل جي ريسٽ هائوس ۾ رهيو آهي ـ جيل جي انتظاميہ ڪيئي ڀيرا اهڙا اطلاع ڏنا آهن تہ ڪي وڏا فوجي آفيسر اڪثر

ساڻس صلاح مشوري لاءِ ملڻ اچن ٿا. خبر ناهي ته اها حقيقت ڪيتري درست آهي. اندر جيل ۾ انهن خبرن جيڪري ڏاڍو تاءُ آهي. ممتاز پٽو انهيءَ سڄي صوتحال ۾ ڪارڪن ڏر سان رابطي ۾ رهيو آهي ۽ هڪ نئون خيال ڏيئي رهيو آهي ته مارشل لا کي روڪڻ جو فقط هڪ ئي طريقو "ڪنفيڊريشن" آهي. ان نعري وري ۽ ڏريون پيدا ڪري وڌيون آهن. خاص طور تي پيپلز پارٽيءَ وارا هر وقت ۷۳ جي آئين ۽ ڪنفيڊريشن جي اپٽار ڪندي ڪندي هڪٻئي کان پري ٿي رهيا آهن. هاڻوڪي تحريڪ جتي سنڌ جي عوامي قوت جو اظهار ڪيو آهي اتي پنجاب جي بي حسيءَ واري حد تائين خاموشيءَ هن تحريڪ جي نئين دور ۾ قومي مسئلن جو سوال ڏاڍي شدت سان اڀاري ڇڏيو آهي. جيڪڏهن هيءَ تحريڪ هن وقت ڪن سببن جي ڪري ختم ٿي وئي ته ايندڙ تحريڪ جيڪا يقين وڌيڪ سگهاري هوندي؛ تنهن ۾ قومي سوال وڌيڪ سگهه سان اپريل هوندو. شايد ڪابه ساڃي، ڪابي يا مرڪز واري ڏر ان سوال کانسواءِ ڪا به تحريڪ هلائي نه سگهي. جيڪڏهن ايئن نه ٿيو ته اها تحريڪ جان نه وڃي سگهندي.ها! اهو نتيجو به ڪڍي سگهجي ٿو ته پنجاب جي هيڏي خاموشيءَ ڪانپوءِ جيڪڏهن قومي سوال کي ڇڏو ڪرڻ لاءِ فقط جمهوريت جي نالي ۾ ڪا تحريڪ هلي ته سمورين سياسي ڏرين کي پنهنجي تحريڪ پنجاب مان هلائڻي پوندي. شايد اهو ئي هڪ طريقو بچي ٿو جنهن سان بي اعتمادي واري فضا ختم ٿي سگهي ۽ پاڪستان جو وفاق برقرار رهي.

اڄڪلهه جيل ۾ اندر جيڪي به جلسا، جلوس ۽ مباحثا ٿي رهيا آهن تن ۾ موجود نوجوانن جون اکيون جذبا ۽ خيال ان کان بلڪل مختلف آهن جيڪي تحريڪ جي شروع ٿيڻ کان اڳ هئا.

هر ٻئي ٽئين ڏينهن ڪوڙ ڪو عام جلسو ٿئي ٿو جيڪوڪاڻ ڪا سياسي يا شاگرد تنظيم ڪري ٿي. هر جسلي جي پريزيڊيم ۾ هر ڏر جو هڪ هڪ نمائندو رهاريو وڃي ٿو ۽ هر ڏر پنهنجا خيال پيش ڪري ٿي. هر نعرو لڳي ٿو. پٽو زنده آباد، لالا اسد زنده آباد، نذير عباسي زنده آباد، قومي جمهوري انقلاب زنده آباد، آمريڪا مرده آباد، جيئي هاري، تنهنجو ديش منهنجو ديش. ڪهڙو نعرو آهي جيڪو نٿو لڳي؟ پر ڪير ڪنهن کي روڪي نٿو. هر جلسي ڪانپوءِ جلوس نڪري ٿو جنهن ۾ سيئي ڏريون شامل ٿين ٿيون. جلوس سڄي جيل جي هر ڊويزن وٽان ڦرندو آسمان ڏارينڊ نعرا هٽي منتشر ٿي وڃي ٿو. "ذوالفقار علي پُٽو باغي هو ـ اسان سڀ باغي آهيون". نذير عباسي باغي هو اسان سڀ باغي آهيون" ـ لالا اسد باغي هو ـ اسان سڀ باغي

آهيون". هر نمرو لڳي ٿو، هر هڪ گڏجي وراڻي ڏئي ٿو - جيل جون ديوارن ڏڪي وڃن ٿيون. ماڙيءَ جي اندرين درين مان جيلر ۽ سپرنٽنڈنٽ منڊيون کڊي ڏسن ٿا - غير سياسي قيدي مرکندا رهن ٿا. هنن مڃريل شينهن کي کير به نه روکي نٿو سگهي.

•••

جلسن ٽڪائي وڌو ته پروفيسر جمال نقويءَ نئون آئڊيا ڏنو - چيائين، "يار ڊرامو ڇو نٿا کيو؟" صلاح گهٽي سڀني پر عمل ڪيئن ٿئي. پلاٽ سوچجي، لکجي ڊرامائي تشڪيل اچي - اداکار ڪٿان ايندا؟ ريهرسل ڪير کندو؟ اسٽيج ڪيئن ٺهندو؟-

شبير شر چيو، "ڊرامو منهنجو ڊپارٽمينٽ آهي مون کي رڳو پلاٽ ڏيو." -" تون کهڙي ڏينهن پنهنجا جوهر ڏيکاريندين؟" پرفيسر مونکي ڏسي چيو. مون چيو، "ڪامريڊ مسئلو جوهر جو ڪونهي، اڪيلائي ۽ سوچڻ ۽ لکڻ جو آهي، جيڪو هن ميلي ۾ ممڪن ڪونهي." پروفيسر شڪايتي نظر سان هيڏانهن هوڏانهن ڏٺو جڏ سيني دوستن کي دانهن ڏيندو هجي.

پلاٽ تيار ٿيو. ايڪٽ طئه ٿيا. مسئلو شبير شر جي حوالي ٿيو. شبير ڊرامائي تشڪيل ڪئي - خبر ناهي ڪٿان ڪٿان سنگتي هٽ ڪري کين ڊائلاگ ياد ڪرايائين - شبير کان سواءِ هرڪو ڊرامي جي ٽيڪنڪ کان اڻ واقف هو - ڪوبه اداکار ڪونه هو - گهٽا ته اهڙا هئا جن کڏهن ڊرامو ئي نه ڏٺو هو.

اداکارن جي ڪرٽ سبب شبير به ڪردار پاڻ ڪنيا. ٻئي هڪٻئي جي ابتڙ. بٽوري جو فيض سوهو ميجر ٿيو. فقير اقبال هيسباڻيءَ برگيڊيئر جو ڪردار ڪنيو (سنپاف جو صدر جيڪو ۲۴ مئي ۱۹۸۶ تي حيدرآباد ۾ پوليس هٿان شهيد ٿيو)، امداد چانڊيو شاگرد ليڊر ٿيو، محمد خان سولنگي چغلخور جو ڪردار ڪنيو. گهٽئي پيارا ماٺهو ڪردار چونڊي راتيون جاڳي ريهرسل ڪرڻ ويهي رهيا. ڊرامي جو نالو رکيو ويو، 'باهيون بيراڳين جون'. ايئر آر ڊي جي هاڻوڪي هلچل ۾ هاري، مزدور ۽ شاگرد اتحاد تي ٻڌل هيءَ کهاڻي هڪ اهڙي گهر جي هئي جنهن ۾ سياست کي آواره گردي سمجهيو ٿي ويو - مگر هلچل دوران ٽيل فوجي تشدد سڄي ديس وانگر ان گهر ۾ به ذهني تبديلي آڻي ٿو ۽ نيٽ ننڍڙي گهراڻي جو ڪرڙوڙ ٻيءُ پاڻ به جهيڙي جوڙڻ لاءِ تيار ٿي ٿو. (هيءُ ڊرامو منهنجي کهاڻي "بوساڻ" تي ٻڌل هو، جنهن ۾ ٻڍڙي ٻيءُ بدران ماءُ جو ڪردار آهي. جيل ۾ "ماءُ" هٽ ڪرڻ ممڪن نه هو

تنهنڪري ڪردار بدلايو ويو.)

نئين جيل جي بيرڪ ۲۹ ۾ هڪ چيڑي تي اسٽيج ٺهيو. ماٺهن جا هشام گڏ ٿيا - پير رکڻ جي جاءِ نه هئي. ڇا سياسي، ڇا غير سياسي، هر هڪ موجود هو. خود اسانجي اهائي ڪوشش هئي ته گهٽي کان گهٽا غير سياسي ماٺهو اچن جيئن انهن جي ذهني تربيت ٿي سگهي. شايد پاڪستان جي سمورن جيلن جي تاريخ ۾ هيڏي وڏي پيماني تي ڪوبہ ڊرامو نہ ڪري سگهيو هوندو. انتظاميہ اڳ ئي سخت نوٽيس ڏنا هئا ته اهڙي قسم جي ڪا حرڪت برداشت نہ ڪئي ويندي - پر اسان کي اها خبر هئي ته هن موقعي تي انتظاميہ ڪجهہ بہ نٿي ڪري سگهي.

ڊرامو هلي پورو ٿيو. اسان تاڙين جي ڇهڪي مان اندازو لڳايو ته اسانکي توقع کان ڪيئي پيرا وڌيڪ ڪاميابي ٿي هئي - اسان جيڪي چاهيو ٿي اهو وڌي حد تائين ٿيو - جيل ۾ هڪجهڙائيءَ کان جيڪا بيزاريت پيدا ٿي وئي هئي سا هڪ حد تائين جهڪي ٿي وئي.

پر، نوجوانن تي ان ڊرامي جا ڪي ايڏا گهرا اثر پوندا تنهن جو اسان کي اندازو نہ هو. ٿيو هيئن ته هن ڊرامي ۾ هڪ ميجر جي عدالت جو سين هو جنهن ۾ ميجر سياسي نوجوانن کي چوي ٿو ته جيڪڏهن هو توبهن تائب ڪن ته عدالت کين فيصلو ڏيڻ کان آزاد ڪندي - انتي هڪ نوجوان سخت ڪاوڙ ۾ رڙ ڪري چوي ٿو، "اڙي ميجر! فيصلو وري ڇاجو؟ فيصلو ته هن ملڪ جو عوام ڪندو!" ٿوري گهٽي تيز ڪلاميءَ ڪانپوءِ ميجر کين سال سال ٽيپ ۾ پندرهن پندرهن ڏينهن جي سزا ڏيڻ جيل موڪلي ڏني ٿو.

ڊرامي کان تقريباً هفتو پوءِ نٿي مان آندل نوجوانن کي قيدي گاڏيءَ ۾ بند ڪري نٿي جي سمري ملٽري ڪورٽ ڏانهن اماڻيو ويو - کين چيو ويو ته هو پنهنجو پنهنجو سامان کڻي وڃن ڇو ته ميجر جي آڏو پيش ڪرڻ کانپوءِ کين تنبيهہ ڪري ڇڏي ڏنو ويندو.

اتفاق سان ميجر بلڪل اهي اکر کين چيا جيڪي ڊرامي ۾ ميجر ڄ هئا. بس! نوجوان هڏن مان نڪري ويا، "تون ڇا فيصلو ڪندين ميجر فيصلو ته هن ملڪ جو عوام ڪندو!"

نتيجو اهو ئي نڪتو جيڪو ڊرامي ۾ ٿيو هو - هو سڀ سڄ لٿي مهل جيل موٽي آيا - هر هڪ سينو تاڻي گهمي رهيو هو.

واقعي! ادب ۾ ڊرامو وڏي سگهہ آهن. جيڪڏهن نوجوان جو ذهر

باهه جهڙو آهي ته ادب پيٽرول وانگر ان تي اثر ڪري ٿو.

سڄي ايم آر ڊي تحريڪ دوران مون چار مولانا صاحب جيل ۾ گهمندا ۽ بحث ڪندي ڏٺا - قاري شير افضل، مولانا الهه ڏنو چنه، مولانا احترام الحق ٿانوي ۽ مولانا شبلي نعماني. نعماني ڪنهن به باقاعدي سياسي گروپ ۾ ناهي - مولانا احترام پيپلز پارٽيءَ جو اهم رڪن آهي. مولانا الهڏنو چنه صاحب ۽ قاري شير افضل جو تعلق جمعيت علماء اسلام سان آهي. زبردست ماڻهو آهن. جمعيت علماء اسلام سان رابطه هڪ ٻيو نوجوان مولانا صاحب آهي - افسوس جو مونکي ان جو نالو ياد نٿو اچي - ڪاش هن ملڪ ۾ اهڙا همت وارا وطن دوست ۽ سامراج دشمن انسان وڌن ۽ مذهبي محاذ تان تنگ نظر ۽ سامراجي ڪئمپن ۾ پليل ملائيت جي پاڙ پٽين. آمين.

* * *

سياست ۽ جيل جو پاڻ ۾ ڳانڍاپو به هزارن سالن کان آهي. شايد هر دور ۾ جيل جون ديوارون سياسي قيدين کي بهتر ماحول پيدا ڪري ڏيڻ ۾ مددگار ثابت ٿيون آهن ۽ دنيا جا بهترين سياسي تجزيا، آتم ڪهاڻيون، مستقبل لاءِ ويچار ڪٽائون هت ئي تيار ٿين ٿيون. نيٽ به هيءَ اها جاءِ آهي جتي باشعور ذهن کي پنهنجين غلطين تي نظر وجهڻ جو پورو موقعو ملي ٿو ڇاڪاڻ ته هت وقت جي اٿاٽ ڪونهي - ڪوبه ڪم پوري ڌيان سان ڪري سگهجي ٿو. جن کي پنهنجا تجربا قلمبند ڪرڻا آهن سي تجربا قلمبند ڪن ٿا. جيڪي سياسي نوجوان پنهنجي سياسي تعليم ۽ تربيت پوري ڪري نه سگهيا آهن سي ان ڪميءَ کي پورو ڪرڻ لاءِ سياسي مباحثن ۽ اسٽڊي سرڪلن ذريعي هڪ ٻئي جي مدد ڪن ٿا.

ايم آر ڊي تحريڪ کان اڳ صرف ڪابي ڌر وارا نوجوان ان قسم جي شديد ضرورت محسوس ڪري هڪٻئي کي سياسي تعليم سان مسلح ڪندا رهندا هئا. مختلف ڪتاب پڙهڻ، مختلف پيچيده نظرين تي خيالن جي ڏي وٺ ڪرڻ ۽ ليڪچرن جو بندوبست ڪرڻ سان ڪيئي منجهيل سوال حل ڪيا وڃن ٿا. تازي تحريڪ جي خاتمي جي موقعي تي جيڪو دراصل ڪنهن بي وڏي تحريڪ جي ابتدا ثابت ٿيندو، هر هڪ سياسي جماعت، اسٽڊي سرڪلس جي ضرورت کي ڏاڍي شدت سان محسوس ڪيو آهي. مونکي خوشي ان ڳالهه جي آهي ته موجوده دور ۾ ڪميونسٽ پارٽي، عوامي تحريڪ، وطن دوست انقلابي پارٽي، قومي محاذ آزاديءَ وارن سان گڏ پيپلز پارٽيءَ وارن به اهڙيون ڪوششون شروع ڪري ڏنيون آهن. پرسندن سڀ کان وڏو مسئلو

اهو آهي تہ وٽن سياسي تعليم جي ايتري تہ سخت اٽاٽ آهي جو هو ايتري سولائيءَ سان ان مسئلي کي حل نٿا ڪري سگهن. انهيءَ جو سبب ظاهر آهي تہ فقط هڪڙو آهي؛ يعني اها جماعت نظرئي کان وڌيڪ جذبن جي بنياد تي جدوجهد ڪري رهي آهي.

• • •

جيل بہ ڪا نندڙي رياست آهي، جنهن جون وڏي رياست وانگر جاگرافيائي، تاريخي ۽ سياسي حدون هوندیون آهن ـ جيئن هر رياست جو پنهنجو قانون هوندو آهي تيئن جيل جو بہ هڪ لکيل ۽ اٽل لکيل قانون هوندو آهي. جيڪو ملڪي حڪومت جي خارجہ پاليسين جي آڌار تي ٺهيل اندروني پاليسيءَ ۾ نظر ايندو آهي.

جيئن پاڪستان جو قانون هڪ مخصوص سماجي جوڙجڪ کي ذهن۾ رکي ان ۾ موجود طبقاتي نظام جي بچاءُ لاءِ ٺاهيو ويو آهي تيئن جيلن جي اندر بہ بالڪل ساڳي طبقاتي ورڇ نظر اچي ٿي. هڪ متّيون طبقو آهي جنهن کي جيل کان ٻاهر جاگيردار، وڏو ڪامورو يا وڏو سرمائيدار طبقو چئبو آهي. جيل ۾ اهو ~A~ ڪلاس هوندو آهي. ٻيو طبقو اهو آهي جنهن ۾ نندو سرمائيدار، زميندار، وچولي درجي جو ڪامورو يا اعليٰ تعليم يافتہ پيشہ ور ايندا آهن. جيل ۾ انهن جو~ B~ ڪلاس آهي. ٽيون طبقو هيٺيون آهي جنهن ۾ مزدوري پيشہ ڪمي ڪاري، ڪلارڪ ۽ بي روزگار اچن ٿا؛ انهن جو ڪلاس~C~ آهي. انهن باقائدي ڪلاسن کانپوءِ هڪ لاورٽ ڪلاس بہ آهي جنهن کي جيل ۾ ڪرانٽين ۽ چريا وارڊ جا نالا مليل آهن. هر جيل ۾ هڪ عتاب خانو بہ آهي انکي بند وارڊ جو نالو ڏنو ويو آهي. سمورا زير عتاب ماڻهو اتي عذاب هيٺ رکيا ويندا آهن.

اها تہ آهي اها ورڇ جيڪا عام معاشي حالتن جي ڪري آهي. حڪومت ۾ مزدور طبقي جي غيرموجودگيءَ جي ڪري سياسي قيدين جي نوعيت ۾ بہ فرق پئجي وڃي ٿو. اسان بہ جيڪڏهن سڄي ملڪ ۾ موجوده سياسي قيدي جو تعداد ڳڻيندا سين تہ صاف نظر ايندو تہ منجهن گهٽي کان گهٽو تعداد انهن قيدين جو آهي جيڪي پورهيتن جي سياست ۾ يقين رکن ٿا. اهو بہ ڏسڻ ۾ ايندو تہ سمورن سياسي قيدين جي پيٽ ۾ کين وڌيڪ ڏکين حالتن ۾ رکيو وڃي ٿو ـ کين ~C~ ڪلاس ۾ ان ڪري رکيو وڃي ٿو جو بقول چام ساقيءَ تہ "جيلن ۾ ڪو زيد ڪلاس ڪونهي". جسماني ۽ ذهني سختيون کاڌي ڏر جي لاءِ مخصوص آهن. موجوده صورتحال ۾ جيڪڏهن ٻين

طبقن جي پارٽين جي ڪارڪنن جي حالت پورهيت طبقي وارن جهڙي نظر اچي ٿي انجو سبب هيو ڪو به نه آهي سواءِ ان جي ملڪ ۾ مارشل لا ڊڪٽيٽرشپ لاڳو آهي. اهڙي حڪومت سڀني ڏرين کي لڳ ڀڳ هڪ ئي نظر سان ڏسندي آهي. پر روپي جو فرق ٿي وري به نظر اچي ٿو. اسان تي مارشل لا جي مخالفت ۾ غداريءَ وارو ڪيس اسپيشل ملٽري ڪورٽ جي حوالي ٿيو، ارشاد راڄ جو اهڙو ئي ڪيس سمري عدالت ۾ هليو، جڏهن ته ملڪ قاسمي لڳايل غداريءَ وارو قلم واپس ورتو ويو - جام ساقي ۽ رسول بخش پليجو آزاد ٿي نڪا سگهن، مس بي نظير پُٽو جلاوطن ٿي سگهي ٿي. اصغر خان ملڪ اندر آزاد رهي سگهي ٿو. اهي سڀ حقيقتون ڪنهن به ڪسوٽيءَ تي پرکيون ته سرڪار جو اهو رويو چٽو پٽو نظر ايندو جيڪو هن مختلف ڏرين ڏانهن رکيو آهي.

انگريز بهادر کان سياسي آزادي حاصل ڪرڻ کان اڳ هندوستاني سياسي قيدي لڳ ڀڳ اهڙين ئي حالتن ۾ رهندا هئا جهڙيون اڄ آهن. جيل خانن جا ڪجهه حصا نسبتاً چگيرڙا ڏسڻ ۾ اچن ٿا، اهي تنهن زماني ۾ يورپي قيدين لاءِ مخصوص هئا جيڪي ظاهر آهي ته سياسي قيدي نه هئا. هن ئي جيل ۾ موجود اسپيشل وارڊ خاص طور تي متئين طبقي جي سياسي قيدين لاءِ ٺاهيو ويو آهي. مون اڄ تائين انهيءَ وارڊ ۾ ڪڏهن به ڪو غير سياسي يا هيٺئين طبقي جو سياسي ڪارڪن نه ڏٺو آهي.

پرهاڻ جڏهن راڄ شاهيءَ کان معاشيءَ بدران ٽلهي ڪوڙي سياسي آزادي ملي آهي ته به قيد ۾ اندروني طور ڪا خاص قيرقار نظر نٿي اچي، سواءِ انجي ته انتظاميه ملڪي ڪامورن تي ٻڌل آهي ۽ غير ملڪي قيدي (سمگلر) خاص وارڊن بدران عام وارڊن ۾ رهن ٿا. ڪالونيءَ کان نيو ڪالوني تائين سؤ سالن جي ويڙهه ۾ بس اها ئي شي ملي آهي.

۱۱- فيبروري ۱۹۸۳

آندروپوف به زندگيءَ جي جنگ هارائي ويو. رڳو پندرهن مهينن جي صدارت. پر آمريڪي پاليسي ٺاهيندڙن لاءِ ٽيڪ ٺاڪ چيلنج ٿي رهيو. ۱۰- نومبر ۱۹۸۲ وانگر ڏور مغرب ۾ سامراجي دنيا وري خوش ٿي آهي. پر ڪاش هو اهو سمجي سگهن ته پورهيتن جي راڄ ۾هڪ صدر پنهنجي جاءِ تي سامراج مخالف ويڙهه ۾ ڪنهن به مزدور کان وڌيڪ اهم ڪونهي. پر جت مزدورن جي پارٽي، مزدورن جي سرڪار ۽ مزدور جو ڏيهه هجي اتي هڪ

آندروپوف يا برزنيف جي مرڻ سان سماجي سوچ يا حڪومتي سرشتي جا کهڙا پاسا ڦانوادول ٿيندا؟

آغا اشفاق کي آندروپوف جو صرف نالو پسند آيو. باقي سندس هر ڪم کي شڪ جي نگاهه سان ڏٺائين. هٿيارن جي دوڙ بند ڪرائڻ واري هر آڇ کي ڪنهن به آمريڪي صدر وانگر آغا صاحب هميشه اهو چئي رد ڪندو رهيو ته، "روس جيڏو زمين تي آهي ان کان ٽيڀو چوڀو زمين ۾ اندر آهي. ان جي ڪنهن به ڳالهه تي اعتبار ڪرڻو ناهي" آندروپوف به بيمار ٿيڻ کان پوءِ يڪو علاج هيٺ هو پر روسي ايجنسين هلڪيون قلڪيون خبرون ڏيئي آغا کي چيڙائي رڏو. چوي، "مونکي سمجهه ۾ نٿو اچي ته پوف کهڙي خفيه دوري تي ويو آهي؟ - سامهون ڇو نٿو اچي؟ اهي ڪي جي بي وارا وڏا استاد آهن." آغا پنج ڇهه ڏينهن خاص طور تي اهو مسئلو حل ڪرائڻ لاءِ مون روٽ آيو هو، چيائين پٽي، " مونکي لڳي ٿو ته آمريڪا ۽ روس اندر اندر ۾ ٽهن پيا" سندس ٻيو خيال هو ته، "آندروپوف کي لاهي چڏيو اٽن پر ٻيو ڪو ماڻهو نٿو ماڻين؛ تنهنڪري وينا هيڏانهن هوڏانهن جون هٽن، ته ڪنگهه ٽي پٽي اٽس ۽ زڪام اٽس؛ فلو اٽس هونهه!" ظاهر آهي ته آغا صاحب جي هيڏن سگهارن خيالن جو مون روٽ ڪهڙو جواب ٽي سگهيو ٽي. مون کي منجهيل ڏسي آغا صاحب ان ڏس ۾ پنهنجو آخري ڪارائتو مشورو ڏيندي چيو. "توهان مهرباني ڪري هن کي چئو ته ايڏو نه لکائين، صاف صاف اخبارن ۾ بيان ڏين. ٻيو نه ته گهٽ ۾ گهٽ توهان کي ته ٻڌائين. هونئن مڙسن جا پٽ آهن پر ايم آر ڊي تحريڪ ۾ روس ماڻهن جي مدد نٿو ڪري - چو؟"

آغا منهنجا ڏند ڪٽا ڪري ويو آهي.

١٦-مارچ ١٩٨٣

سنڌي ادبي سنگت جيل شاخ جون ڪارروايون مستقل هلي رهيون آهن. ڪجهه يارن هاٽوڪي ميلي ۾ ڏڙي بندي ڪئي پر پاڻ شرمندا ٽي چپ ڪري ويهي رهيا آهن. منڊ ۾ (١٩٨٢ ۾) اسانجون هفتيوار گڏجاڻيون گڏيل هونديون هيون. جنهن ۾ سنڌي ادبي سنگت جي نالي هيٺ اردو، پشتو، بلوچي، پنجابي، سرائيڪي هر ٻوليءَ کي نمائيندگي ڏيئي سڀاڀادبي ماحول تيار ڪرڻ ۾ ڪامياب تي ويا هئاسون. هاٽوڪي ميلي ۾ اڪيلي "سنگت" لاءِ ايڏو بار سنڀالڻ مشڪل ٽي پيو هو. انڪري عوامي ادبي انجمن جي نالي سان ٻيو يونٽ کولي ..... جي حوالي ڪري چڏيو اٽئون (نالو ان ڪري نٿو لکان جو نالو وٺي سندس برائي ڪرڻ ٽيڪ نٿو لڳيم. بعد ۾ اهو همراهه سخت

نالائق، منافق، تعصبي ۽ طبيعت جو ايترو ردي نڪتو جو خود پنهنجا هڪ سؤ هڪ مخالف پيدا ڪري ورتائين) اڇڪلهه اسانجي جنرل باڊيءَ ۾، علي حسن چانڊيو، سنجر خان چانڊيو، محمد خان سولنگي، شير محمد مگريو، امداد چانڊيو، علي احمد پنهور، وزير احمد، اسماعيل اداسي، سهيل سانگي، عطا دل، شبير شر، محمد خان احمداڻي، قادر بخش جهونگائي، هيرولال، آدم چانڊيو، اڪبر چانڊيو، صوفي حضور بخش، عاشق حسين لغاري ۽ ڪوڙل شاهه شامل آهن. اسان جون آهي گڏجاڻيون ۱۵ - ۱۷ - ۲۸ - ۲۹ ۽ ۳۲ واريون ۾ ٿي رهيون آهن، ان جو سبب فقط اهو آهي ته ڪٿي ڪو ان غلط فهميءَ ۾ نه پئجي وڃي ته "سنگت" تي جام ساقي ڪيس ۽ ڊي ايس ايف وارن جو غلبو آهي. شايد ائين نه ٿئي ها پر ڇا ڪجي؟ سندن ان ڪرت کي ڏوهه ته نٿو ڇئي سگهجي ته هو ادب ۾ ايڏي دلچسپي ڇو ٿا وٺن؟

۱-اپريل ۱۹۸۴

چاچو يوسف (حوالدار) جيل جي تمام شريف پر تمام سخت حوالدار طور مشهور آهي. چرسين ۽ هيروئنين جو سخت دشمن. ڪوبه ڪم چٽبس ته ڪري ايندو شرط اهو ته انساني قدرن جي خلاف نه هجي ۽ انتظاميه لاءِ مسئلو کڙو ڪندڙ نه هجي. سندس نالو رکيو ويو آهي "ڪمپيوٽر". مجال آهي جو ڪو بہ قيدي چرس جو هڪ "وزم" يا هيروئن جي ننڍڙي پڙي ان وقت ماڙيءَ مان پار ڪري وڃي جڏهن يوسف حوالدار اتي بيٺل هجي. پوءِ ڪٽي ان نشئيءَ ان پڙيءَ کي ستن تهن، نڙيءَ، وارن يا جسم جي ڪنهن ٻئي پور ۾ لڪائي ڇو نه رکيو هجي. خبر ناهي چاچي يوسف کي انهن ننڍڙن اسمگلرن جي ڪيئن خبر پئجي ٿي وڃي. سندس ياداشت بہ عجيب آهي. جنهن ڏينهن پروفيسر جمال نقوي هن جيل ٽرانسفر ٿي آيو تڏهن ڪيس ڏسي چاچي يوسف فوراً چيو "آپ ڦر آگئے؟" پروفيسر هن کان اڳ پهريون پيرون شاگردي وارو زماني ۾ ۱۹۵۳ ۾ گرفتار ٿيو هو ۽ ٻيو پيرو ۷۲ - ۱۹۷۳ ۾؛ تنهن کان پوءِ هن پيري. يوسف جي نوڪريءَ جو تقريباً سڄو حصو(ٽيهه ايڪٽيهه سال) ڪراچي سينٽرل جيل ۾ گذريو آهي. اڄ مون چاچي يوسف کان انٽرويو ورتو.

مون پڇيومانس ته هن سڄي عرصي ۾ هن سوين ليڊر ڏٺا هوندا، تن مان اهڙو ڪو هن کي سڃهي جنهن ۾ واقعي ليڊرن وارا گڻ ۽ خلوص هجي. چاچو يوسف ٽٻيءَ ۾ پئجي ويو. سوچي سوچي چيائين، "ها! هونئن ته گهڻئي ڏٺم پر هڪڙو سنڌي هندو ياد ٿو اچيم ۵۷ - ۵۸ جو زمانو هو شايد، ايوب خان جي مارشل لا جو زمانو هو. هن جي پارٽي وڏي هئي. تمام شريف ۽ همٿ وارو هو. اسانکي ڪڏهن تنگ نه ڪيائين. ڏاڍي سختي هئس مٿان. هن

سان گڏ هڪ هندوستاني حيدرآبادي نوجوان بہ گرفتار ڪيو هئائون جيڪو پوءِ لاهور جي قلعي ۾ مري ويو. ان جو لاش بہ مائٽن کي نہ ڏنائون. مائٽن ڏاڍو سمجهايو هئس تہ سياست نہ ڪر پر هو پنهنجن اصولن تان نہ هٽيو جان ڏيئي ڇڏيائين ـ "

مون کائنس ٻنهي جا نالا پڇيا، "چيائين، پورا تہ ياد ڪونهن. زمانو لنگهي ويو آهي. هندوءَ جو نالو سوڀو هو ۽ حيدرآباديءَ جو ناصر هو شايد هن جو سڄو نالو ناصر حسين هو يا حسين ناصر، مونکي ياد نٿو اچي. ناصر تہ ٿورا ڏينهن هتي رهيو، پوءِ لاهور وٺي ويس، باقي سوڀي کي سترهين نمبر وارڊ ۾ رکيو هئن."

٢ـاپريل ١٩٨٣

گورنر صاحب صحافين سان ڳالهائيندي چيو آهي تہ "ڄام ساقي ڪيس مرڪزي حڪومت جي حوالي آهي" مرڪزي حڪومت چئي ٿي تہ "اهو صوبائي معاملو آهي" ـ خبر ناهي تہ هو ويچارا هڪٻئي تي ڇو ٿا هڻن؟ اصل حقيقت ڪا ٻي آهي. مارچ ١٩٨١ ۾ جهاز اغوا ٿيڻ کان پوءِ بي بي سيءَ ٻڌايو هو تہ ڄام کي هڪ ٻي فوجي عدالت ڏهہ سال سزا ٻڌائي آهي. حيرت جي ڳالهہ اها هئي تہ عدالت، ڄام کي بي بي سي جي اعلان کان اٽڪل اٺ مهينا پوءِ ڏهہ سال سزا ٻڌائي هئي. ڄام جو چوڻ آهي تہ "اهو فيصلو ١٩٨٠ ۾ آمريڪا کان پنڌ يا ڪنهن ٻئي سست ذريعي سان هلندو برطانيہ پهتو. جتان بي بي سي وارن نشر ڪيو. اٺ مهينا پوءِ جڏهن اهو پاڪستان پهتو تہ عدالت اکر بہ اکر پڙهي ٻڌايو."

* * *

ڪيس ڇا ختم ٿيو آهي، سڀئي ڄڻا ڄڻ مورچي تان هٽڻ کانپوءِ ۽ خاص طور تي ايم آر ڊي جي ٿڪائيندڙ جيل ميلي کانپوءِ بيمار ٿي پيا آهيون. پروفيسر تي اڳ ئي فالج جو حملو ٿيوهو. امر لال خيرپور ۾ آپريشن ڪرايو آهي. مونکي اڌ مٿي جو سور وڪوڙي ويو آهي. شبير جون اکيون ٺيڪ نٿيو ٿين، سهيل جو فيوز (ذهني دٻاءَ جو دورو) اڄڪلهہ ڏينهن ۾ ٻہ ٻہ ٽي ٽي ڀيرا اڏاميو وڃي ۽ ڪمال وارثيءَ جون بڪيون ڏاڍيون خراب ٿي ويو آهن، هاڻي تہ کيس رت اچڻ لڳو آهي.

٦-مئي ١٩٨٣

سنڌي ادبي سنگت ڪراچيءَ وارن منهنجي اڪين ۾ لڙڪ آڻي ڇڏيا آهن. هو ڪيڏا نه قربائتا ساڻي آهن! مونکي، منهنجي غيرموجودگيءَ ۾ ڪاروباري ڪميٽيءَ تي ڪٽي اهو احساس ڏياريو اٿائون ته مان ايڏا به ڪين ياد آهيان، ڪين وسريو ناهيان. اهو ته مان به ڄاڻان ٿو ۽ هو به ڄاڻن ٿا ته مان في الحال سنگت جي ڪنهن به عملي ڪم ۾ ڪوبه بهرو نٿو وٺي سگهان. پاڻ ڪنهن حقدار جو حق ۽ ڪنهن ڪارڪن جوڪم بيڪار ٿوويو. پر اهو به ته ٿي سگهي ٿو ته ستار ۽ الطاف کين پڌايو هجي ته مان ايڏا به سنگت سان ايئن آهيان جيئن مارئي ملير لاءِ هئي. مون شڪست کائي قلم ڦٽو ته ڪونه ڪيو آهي. جيڪڏهن منهنجن ماروئڙن ياد ڪرڻ ۾ هيڏا ڏينهن لاتا آهن ته يقين انهيءَ جو ڪو سبب هوندو. وٽ وڻان، رياستي ڏاڍ، ڏهڪاءُ ۽ بقا جي ويڑهه ۾ جيڪڏهن مان ڪجهه وقت لاءِ سندن دل تان لهي به ويو هوس ته ڇا ٿي پيو؟ - ڇا واقعي هو مونکي ڪجهه وقت لاءِ وساري ويٺا هوندا؟ اهو ايترو سولو ته نه هوندو - مان به ته کين ڪڏهن دل تان لاهي نه سگهيو آهيان.

٧-مئي ١٩٨٣

سول اسپتال ۾ داخل ٿيو آهيان. ڪمرو نمبر - ٣٨ ملير اٿر. تنهن ڪان ته جيل جي ڪولي چگي هئي، جت سانت ته هئي. اڌ مٽي جي سور جا حملا تمام گهٽا وڌي ويا آهن. هر حملي جو اثر ٢٨ ڪلاڪ رهي ٿو جڏهن ته هن حملن وچ ۾ ١٠ - ٨ ڪلاڪن جو وقفو مس آهي.

٩-مئي ١٩٨٣

بيماري پنهنجي جاءِ تي - پر عجيب ڏينهن آهن. اتساهه جي لحاظ ڪان ڪا ڪوٽ ڪانهي، پر تحريڪ وارن ڏينهن ۾ جيلن جو رنگ ئي ٻيو هو. جيڪي ماڻهو هلندڙ تحريڪن ۾ جيل اچن ٿا، سي دراصل جيل نٿا اچن.

ڊي ايم سيءَ ۾ به شاگردن جي تحريڪ اڪين سان ڏسي رهيو آهيان. چگي خاصي آهي. ڪالهه پهريدار سپاهين جا ساهه سڪل هئا. اڄ ته ماڳهين مان سندن مٽان پهرو ڏيئي رهيو هئم. هو اندر ڪمري ۾ بند هئا. بت ۾ رڦٽي هئن. منٽون پئي ڪيائون، "سائين! توهان جا شاگرد ساڻي آهن اسان کي بچاءِ!"

نوجوان چوڪرا پوليس وارن کي ڏسي مڇرجي ٿا پون. تنهنڪري سپاهي سادن ڪپڙن ۾ مون تي پهرو ڏيڻ ايندا آهن. پر، نوجوانن جون اکيون بہ عقابن جهڙيون آهن. پل ڪن ۾ صحيح ڪريو وڻن تہ ڪير ڪير آهي؟ شاگردن جو هڪ نعرو ڏاڍو وڻيو اٿم ۔ هوئن تہ سيئي نعرا سامراج ۽ آمريت جي خلاف هئا پر جيڪو حوصلو، "جو طلبا سي ٽڪرائيگا پاش پاش هو جائي گا" ۾ آهي، تنهن جو جواب ناهي.

٦-جون ١٩٨٣

مان

ٽئگور نہ آهيان

مون کي پنهنجي موت لاءِ

هڪ سادي سردي تشبيهہ آهي ۔

جيئن پوري ڏينهن جي پٽ ڪوهہ ڪانپوءِ

هڪ بي گهر مزدور

ٽڪ ۾ چڪنا چور

رستي تي

پاسي کان سمهي پوندو آهي ۽

۽ هوٽيل دريون ۽ دروازا هر مڪان کان اوچو

اوچن مڪانن جون چنڊ

انڊيون اکيون هن تي پنهنجي چانڊوڪيءَ جو

هن کي ڏسي نہ سگهنديون آهن ڪفن وجهي ڇڏيندو آهي.

ايلوار تخيل جو بادشاهہ آهي. هيءَ تشبيهہ ڪيڏي نہ جاندار آهي! ڪنهن شاعر جي جسماني موت جي لاءِ. پر مان جيڪر چانڊوڪيءَ جي ڪفن بدران چانڊوڪيءَ جي چادر تاڻڻ پسند ڪيان.

• • •

ميگرين(Migrane) ڪنهن ڪم جو نہ ڇڏيو آهي. ننڊ جو وجود دنيا مان جهڙو ڪر ختم ٿي ويو آهي. ڊاڪٽر مستقل ۽ گهٽي مقدار ۾ ننڊ ۽ سڪون جون دوائون ڏٽي رهيا آهن - پر ننڊ! ۽ ان جو وجود! - سيڪجهه ڪو خواب آهي. ڊاڪٽر حضرت عليءَ کي ڪڏهن به وساري نہ سگهندس ڪيترو نہ ساڻ ڏنو اٽائين. ان ڏينهن به جڏهن مان غنودگيءَ واري حالت ۾ هئس ۽ سپاهي زبردستي مونکي اسپتال مان ڊي ايم ايل اي هائوس وٽي ويا هئا، ڪيئن نہ قيدين واري گاڏيءَ جو پيڇو ڪندو اتي اڇي پهتو هو! ڪيڏو تہ فوجين سان گوڙ ڪيو هئائين! چوي، "منهنجي موڪل ڪانسواء توهان منهنجو مريض اسپتال مان ڪڍيو ڪيئن؟ جيڪڏهن هن کي وري انّيڪ ٿئي تہ ان لاءِ جوابداري ڪير کٽڻ لاءِ تيار آهي؟" فوجين کي وائڙو ڪري وڌو هئائين.

تنهن ڏينهن مان واقعي سخت غنودگيءَ ۾ هئس. پر ،مونکي ياد آهي تہ ان مهل به مون ڪرنل ظهير جي آڏو ادبي تقرير ڪئي هئي. مون چيو هو تہ، "توهان فوجي بي حس آهيو، توهان جي آڏو هر ٻيو ماڻهو پٽڑ جو ٺهيل آهي - توهان انساني سوچن، احساسن ۽ رشتن بابت ڪجهه به محسوس ڪري نٿا سگهو ڇو تہ اوهان جا ذهن "برين واش" ٿيل آهن. توهان جو تعلق پهرين بندوق سان ٿيو ۽ پوءِ ڪاغذ جي فائلن سان، توهان سان تعلق ۾ ايندڙ ٻئي شيون بي حس آهن. توهان ڇا ڇاڻو پيار جي ٻولي - اوهان کي هن مهل منهنجي ڳالهه ڏکي لڳندي هوندي جو توهان فوجي ادب سکيا آهيون - مان عام شهري آهيان ۽ توهان جي ادبن کان واقف ناهيان! -"

خبر ناهي، تنهن جي باوجود ڪرنل مونکي چانهه ڇو پياري؟ شايد هن محسوس ڪيو هوندو تہ مان حواسن ۾ ڪونہ آهيان.

۲۸-جولاءِ ۱۹۸۳

سيني اخبارن ۾ فرنٽ پيج تي هڪجهڙي خبر لڳي آهي.

"جام ساقي ڪيس ۾ ملوث ۹ - جوابدار آزاد". "ڪين سنڌ حڪومت جي حڪر نامي هيٺ ٻيهر ٽن مهينن لاءِ نظر بند ڪيو ويو."

ڪالهه شام جو انور پيرزادو ملڻ آيو هو. هيڏو ٽلهو هار پارايو هئائين. اچڻ سان چيائين، "اخبارن ۾ تہ سياڻي ايندو هيءَ پڪي خبر آهي" خير مونکي تہ اعتبار نہ آيو ۽ نہ ئي کو جذباتي رد عمل ٿيو.

۲۹-جولاءِ ۱۹۸۴

اهو سچ آهي ته يارو باک ڦٽي آهي
نندِ مان جاڳي پيا هن پکي
ءِ لاتن ئي لاتن جي بهاني کا ڳالهه چون ٿا نٽين
چوٽ تي آهي ڏرتيءَ جي راڳ محفل ۔
پر اهو پي سچ آهي ته سچ چڙهيو ناهي
توهان ايڏي محبت ٿا مونکي ڏيو
جنهن جي صفا مان قابل نه آهيان
نه ڇاٽي توهان جي محبت جي ڪسوٽي آ ڪهڙي
نه ڇاٽي توهان کي ڪهڙي ڳالهه راس آئي اسانجي
اوهان محبت وچان
گلابي گلن جا هار وجهڻ چاهيو ته توهانجي مرضي
مگر منهنجا مٺا دوستو!
ڏڙيون نه آهن اڃا مکڙيون
اجايو پکيڙي ڇڏيندا اوهان ۔
لالڻ مائل پنکڙيون
پيار وندي دل وندرائڻ چاهيو ته توهانجي مرضي
گلابي گلابي پنکڙيون وکيرڻ چاهيو ته توهانجي مرضي
پر سرجهرن کي سينگاريو ته بهتر ٿيندو
هڪ گهڙي، فقط هڪ گهڙي دوستو
سوچي ڏسو
هڪ محبت پري ڳرانڙيءَ کان وڌيڪ
ٻيو ڇا آهي جو ڏيئي سگهجي!
ٻانهن جي هار کان پياروٻيارا
ڪهڙو هار آهي؟

اڄ ايڏي محبت ڏني آهي اوهان
جو نه ڪو ڪنڌ ڪٽي ٿو سگهان
نه اکيون ملائي سگهان ٿو
اهوسچ آهي ته يارو باک ڦٽي آهي...

۲۸-آگسٽ ۱۹۸۴

ضمانت تي آزاديءَ جو پروانو مليو - سامان ميڙي گھر جي پاتين سان گھر پھتر.

سڀ ڪيڏو نہ خوش آھن، بابا جي ڇھري تي ڪنھن فاتح جھڙي مُرڪ آھي، امان جي ڪيفيت بيان ڪرڻ منھنجي وس کان ٻاھر آھي ۽ پينرن جي اکين ۾ لڙڪ مُرڪي ۽ چمڪي رھيا آھن.

مونکي پنھنجو گھر تمام خوبصورت لڳي رھيو آھي.

منھنجي تصور کان گھڻو سھڻو - صاف ستڙو. لڳي ٿو ڪنھن ٻئي جي گھر ۾ آيو آھيان. گھڙي کن لاءِ گھر جي ديوارن ۽ مونکي نہ سڃاتو، پر پوءِ پيار پلٽي ڇڏيائون.

خبر ناھي ڇو مونکي منھنجي آزاديءَ تي نہ ته ڪو عجب لڳو ۽ نہ ئي ڪا اھڙي ڪيفيت ٿي جنھن کي ايڪسائيٽمينٽ چئجي.

شايد ذھن ھن ڏکھي عرصي جي چيپٽ ۾ اڇي ڪجھ وڃائي ڇڏيو آھي.

۱۶-جنوري ۱۹۸۵

سمن جاري ڪري سينٽرل جيل گھرايائون - فيصلو ٻڌائڻ لاءِ. مان ته ھڪ پيرو ٻيھر "گوٽ" لاءِ تيار ٿي ويو ھوس. پر ڪرنل صاحب فيصلو ٻڌائيندي "با عزت بري ڪيو".

سڀ "باعزت بري" ٿيا آھن - جام جي فيصلي جو باقاعدي اعلان نہ ڪيائون، پر ھو ۽ ڪيس مان "باعزت بري" آھي، سھيل ۽ ڪجھ عرصو اڳ مون وانگر "ضمانت" تي آزاد ٿيو ھو. امر لال ھاڻي آزاد ٿيو.

شبير شر ۽ ڪمال وارثيءَ کي ست ست سال سخت پورھئي سان سزا ٻڌائي وئي آھي.

مون، اڄ وري ۳ - سيپٽمبر ۱۹۸۰ وارين اخبارن جي ھڪ جھڙي ليڊ پڙھي آھي.

• • •

نومبر ۱۹۸۰ کان آگسٽ ۱۹۸۳ دوران ڪراچي سينٽرل جيل ۾ آيل سياسي قيدي

هاءِ جيڪنگ ڪيس

سيف الله خالد (عمر قيد) ، ايوب ملڪ (عمر قيد) ، ناصربلوچ (شهيد) (قاسي)، رسول بخش لاهوتي (قيد بامشقت)، عيسيٰ بلوچ (قيد بامشقت) . هي ڪيس خاص فوجي عدالت ۾ هليو.

جامع ڪلاٿ بس ڪيس

راشد رباني، شاهد علي رعنا، احسان شير پاڻ، رفيق ميمڻ، فريد انصاري، اشفاق بلوچ، سليم انصاري، سليم مغل، محسن رضا، مسرور احسن. (خاص فوجي عدالت ۾ ڪيس هليو)

لالا اسد ڪيس

رخسار قريشي ، روبينہ قريشي ، ولي محمد سهتو، اشرف شيخ ، رمضان مغل. (خاص فوجي عدالت ۾ ڪيس هليو)

پ پ پمفليٽ ڪيس

ارشاد راڻ، واحد بشير، سيد ضامن حسين شاهہ. (سڀني سمري ملٽري ڪورٽ کان سزا ڪاڌي)

مسلم ليگ

خواجہ خيرالدين، ملڪ قاسم. (ڪيس هلڻ کانسواءِ ڇڏي ويا)

جمعيت علماءِ اسلام

قاري شير افضل، مولانا الهڏنو چنہ، مولانا جاويد نعماني.

ڊي ايس ايف

امداد چانڊيو ، محمد خان سولنگي ، شير محمد مگريو ، علي حسن چانڊيو ، بقا محمد دراني ، حميده گل.

وڪيل

نفيس صديقي (تحريڪ استقلال) ، عبدالحفيظ لاکو ، اختر حسين ، عاقل لوڏي ، ضياءُ اعوان ، فاروق نائڪ ، عبدالمالڪ (ايس - ڊي - پي) ، بئريسٽر جميل (تحريڪ استقلال) ، رشيد رضوي (قومي محاذ آزادي) ، قاضي غني (پ - پ) ، رانا اسلم ، حنان پاشا ، انور اشفاق ، حسن فيروز (ايس - ڊي - پي) ، نسيم حيدر (پ - پ) ، محفوظ يار خان (تحريڪ استقلال).

عوامي تحريڪ

ايوب انڙ ، محي الدين ڪيڙانو ، محبت جت ، داد خشڪ ، غني پليجو ، عطا دل ، علي احمد جوڪيو ، غني جوڪيو ، عثمان جوڪيو ، اسماعيل اداسي ، اسماعيل باغي ، روپ جهولائي ، انور سومرو ، عباس گوپانگ ، سندر داس ، علي محمد بلوچ ، محمد بلوچ ، شريف پَل ، محمد علي ڪاڪيوٽو ، محمد حسن لوهار ، عبد الله پنهور ، وشنو ، صديق ڀارڻ ، غلام مصطفيٰ ٽالپر ، علي بخش ٽالپر ، عبدالرزاق ٽيپو ، جعفر شورو ، احمد خان جمالي ، بخشو چانڊيو ، رحمت الله جوڪيو ، غلام مصطفيٰ ٽيپو ، علي محمد ڀوو ، محمد ڀوو ، اقبال ساريجو ، اڪبر ساريجو ، زين العابدين پيرزادو.

وطن دوست تنظيمون ۽ جيئي سنڌ پروگريسو

هيرا لال ، محمد خان احمداڻي ، اظهر خواجه ، نادر خواجه ، راڻو راڻوڙ ، اڪرم پهر ، غلام رسول سوهو ، غلام مصطفيٰ سوهو ، فيض سوهو ، نصير سوهو ، مشتاق ٽالپر ، غلام مصطفيٰ ميمڻ ، ستار سومرو ، قادر جهونگائي ، سين ڪاتيار ، ذڪريا ڪاتيار ، حسن ڪاتيار ، ابراهيم لغاري ، اشفاق عباسي ، خادم شيدي ، غفور شورو ، غلام علي ٽيپو ، لال سنڌي ، اسلم ميمڻ خيرپوري ، نواز جتوئي ، غني ملاح ، احمد ڪنهار ، احمد ملاح ، زاهد خواجه.

پوپ پال بم ڪيس

سيد پرويز علي شاھ (سابق مملڪتي وزير) (لال اسد ڪي بہ ملوث ڪيو ويو ھو جيڪو پوءِ فوج سان مقابلي ۾ شھيد ٿي ويو. پرويز علي شاھ تي ڪيس بيٺو ئي ڪونہ.)

پاڪستان پيپلز پارٽي

مس بينظير ڀٽو، بيگم نصرت ڀٽو، ممتاز ڀٽو، الھبچايو لغاري، عاشق حسين لغاري، قاضي محمد بخش ڏامراھ، حسين شاھ بخاري، مولانا احترام الحق ٿانوي، آغا غلام نبي خان پٺان، مخدوم خليق الزمان، سيد علي نواز شاھ (سابق وفاقي وزير) مرتضيٰ ميمڻ، فضل علي شاھ، غفور نظاماڻي، رفيق ايري، پنھون ترڪ، رزاق ڏنو سونارو، صديق پاڙولي، عبدالله بلوچ، پيار علي الانا، حمزو بلوچ، ثمر علي شاھ، نواز جتوئي، سنجر خان چانڊيو، محمد بخش لاشاري، محمد حسين ڏنجي، موسيٰ لاشاري، خدا بخش لاسي، ولي محمد لاسي، محمد عمر، اقبال ھيساڻي (شھيد) (۳۰- مئي ۸۶ سول اسپتال حيدر آباد)، عارف بيگ، پروفيسر ايس ڊي خان، بيگم ايس ڊي خان، سليمان گھانچي، عبدالفتاح ميمڻ، رحيم بلوچ، رحيم بخش جمالي، رفيع منير، ستار راجپر، غلام مصطفيٰ جتوئي (باھر ريسٽ ھائوس ۾ رکيو ويو) ۽ ٻيا ڪيئي.

سنڌي ادبي سنگت

لطف پيرزادو، امام بخش پيرزادو.

سنڌ ھاري ڪميٽي

صفت رند.

قومي محاذ آزادي ۽ (NSF)

معراج محمد خان ، امين احمد خان ، مفدر جبار ، اقبال رند ، اظهر جميل ، تسنيم فاروقي ، اقبال حيدر ، ابرار الحسن ، ولي محمد نو شاد ، اكبر مهر ، محمد يوسف عرب ، محمد مجاهد بابا ، حسن جعفر ، جعفرالحسن ، سيد امير حسين شاه ، سيد مناظر حسين شاه ، محبوب ، سيد ايوب شاه خان.

مختلف الزامن هيٺ ڪجهه پيا اسير

سميع منير (هاءِ جيڪرن جي مطالبي تي دمشق ويو) ، رفيق مغي (۱۴ سال سزا) ، حسن نظامي (پ پ) ، آغا اشفاق خان ، (رخسار قريشي ۽ روبينہ قريشي کي پناھ) ، ڊاڪٽر مولا بخش جوٽيجو ، اعجاز ڊالميا (الياس صديقي کي پناھ) ، جاويد اختر ، الياس صديقي (پوپاليءَ جي قتل واري واقعي ۾ مارجي ويو) ، ايار سمون (قاسي). (۽ ٻيا لاتعداد سياسي قيدي جن جا نالا جمع ڪرڻا ممڪن نہ ٿي سگھيا)

مزدور ڪسان پارٽي

فحياب علي خان

پاڪستان نيشنل پارٽي

شير خان لند ، جبار پاٽولي ، رسول بخش زرداري ، آدم چانڊيو ، حافظ محمود ، جمال ناصر بلوچ ، حسيب احمد ، حسيب الله ، شبير حيدر ، وڪيل خان سواتي ، صديق بلوچ ، زبير الرحمٰن. (۱۹۸۳ کان ۱۹۸۴).

سکر سيئي ڏينهن .....

جام ساقي

اديب انسان جي اندر جي انهن کومل کلين کي ڇهي سگهي ٿو جتان سياست دان جو گذر مشڪل سان ئي ٿو ٿئي :-
۱۹۷۸ ڊسمبر ۾ سڄي رات جي ادبيت مان گذري جاڳائڻ لاءِ فوجي ڪئمپ جي ڪوليءَ ۾ پهچي اسر جو هڪ مختصر نظم چيم

موجوده مارشل لا ۾
قلڪن جي وٽ ورهائي ويئي
مون پانيو مان محروم رهيس
پر مون کي پٽ پنهنجي پتي ملي.

پر صبح ٿيڻ تي ئي ويچار آيو هئم ته شاعر ته ماکيءَ جي مک وانگر آهي جيڪا ڪڙن گلن مان به مٺي ماکي ٿي ٺاهي. سو مارشل لا مٺائي وري مند چيو هئم - سو سائين منهنجا بدر ته بنيادي طرح اديب آهي سو "جام ساقي ڪيس" جي قيدن ۾ ڪشالن مان اجهو اها جهول پري آيو آهي -
باهر ڪڏهن جمعي چانڊاڻي بدر سان ملاقات ٿيندي هئي ته آئون سندس اکين جي چمڪ ڏسي چوندو هوس بدر ، هينئر ته توکي ماٺهو ائين ٿا سڃاڻن ته تون جمال ابڙي جو پٽ آهين پر کو ڏينهن اهڙو به ايندو جو ماٺهو جمال صاحب کي چوندا ته هي سائين ، بدر ابڙي جو پيءُ آهي. بدر شرمائيندو هو ۽ حجاب مان چوندو هو چڏ يار ڪهڙيون ٿو گالهيون ڪرين. پر پوءِ ڪيس هلندي جڏهن بچاءُ جي شاهدي ڏيڻ لاءِ ولي خان آيو هو تڏهن هن ، جمال صاحب کي ڏسي پڇيو هو ڪير صاحب آهي - ظاهر آهي خان صاحب کي سندي آفسني جي شهنشاه جي پروڙ ڪيئن ٿي پنجي سگهي. مون ڪيس ورائيو هو ته هي بدر ابڙي جو پيءُ آهي. جو خان صاحب کي خبر هئي ته مقدمي ۾ ملزم ڪير ڪير آهن. اوڏي مهل مون مرکي بدر ڏي ڏنو هو. وري جڏهن بچاءُ ۾ محترمه بي نظير پٽو آئي هئي ۽ هن به ساڳيو سوال ڪيو هو تڏهن مون ڪيس ٻڌايو هو ته هي جمال صاحب آهي جيڪو بدر ابڙي جو پيءُ آهي. ان مهل بدر کي چيو هئم "ڏس سهٽا ! قدرت ڪيئن نه قلندرن جا قول پيئي پورا ڪري - " سو بدر هي ڊائري لکي وک اڄا به اڻتي وڌائي آهي چوندا آهن تاريخ ۾ نالن ۽ سنن کان سواءِ سڀ ڪوڙ هوندو آهي ۽ ادب ۾ رڳو نالا غلط هوندا

آهن ٻيو سڀ سچ هوندو آهي- پر هي ڊائري سڄو سچ آهي، اها ادب ۾ آهي ته تاريخ ۾ آهي-
اسان واري ڪورٽ سڳوري ۾ عجيب هئي. شروعات ۾ ته ڏاڍا جهيڙا جهٽا ٿيا. ڪرنل چوي ڪورٽ کي قبول ڪريو ته ڪيس هلايون. مون چيو ميان صاحب اسان کي ڪهڙي خبر توهان ڪير آهيو چگا آهيو مدا آهيو سو ڪيئن قبول ڪيون. چيائين بس فوج سان واسطو آهي اوهان سان کا دشمني کانهي سو قبول ڪيو. مون چيو پر صاحب اسان کي ڪهڙي خبر؟ ممڪن آهي اوهان جالنڌر جا هجو ضيالحق جا مائٽ هجو ايئن آهي ته اوهين غاصب ۽ غدار جا ويجها ۽ اسان جا ويري ٿيو. ان تي ڪرنل عتيق الرحمان خان کي چوٽو پيو ته پاڻ جسٽس ڪيانيءَ جي ڳوٽ جو آهي. مون فورن ڪيس وراٽيو هو ته "ڪرنل صاحب، جسٽس ڪيانيءَ واري غيرت ۾ اٽو يا رڳو ان جي ڳوٽ جا آهيو." ڪرنل صاحب جو چهرو ڳاڙهو ٿي ويو هو. پاڻ ڀچي لاءِ لٽ سهسائٽ سولي آهي پر غيرت جو مهٽو مشڪل آهي. سو پاڻ ان ڳالهه جو وقت اچڻ تي جوڳو جواب ڏنائين.
ٽيو هينئن جو جڏهن بي نظير پٽو شاهدي ڏين آئي ته فورن ئي هڪ برگيڊيئر ۽ هڪ ٻيڪر جنرل اچي ڪورٽ ۾ پهتا ۽ اسان جي ملاقاتي ڪمري جي در تي بيهي چوڻ لڳا ته بي نظير ۽ جام ساقي جي خلاصي ملاقات نه ٿين گهرجي. اسان جا نوجوان جوابدار جذباتي ٿي هٽڪڙيون جهولائڻ لڳا ته ڪو ويجهو آيو ته "رکيو هوندو". هو ٻئي صاحب ڪرنل صاحب وٽ ويا ۽ چوڻ لڳا ته اها جام ۽ بي نظير پٽو جي خلاصي ملاقات فورن ختم ڪراءِ جو هو الائي هن کي چا چوندو چا سمجهائڻ جي ڪوشش ڪندو. ڪرنل صاحب کين چيو "سر پر شاهديءَ واري قانون موجب ته ملزم ۽ ان جو شاهد ته خلاصو ڳالهائي ٿا سگهن، سو مان چا ٿو ڪري سگهان. واضح رهي ته اهو انهي فوج جو ڪرنل ڳالهائي رهيو هو جيڪا عين ان وقت ۾ آئين کي معطل ڪيو ويٺي هئي. سو مون کي پڪ آهي ته اهو ايويڊنس ائڪٽ (شاهديءَ وارو قانون) نه پر پٽاڪي غيرت وارو طعنو هو جيڪو سال سوا گذرڻ بعد ۾ ڪيس ياد هو ۽ پاڻ اهو ثابت ڪرڻ پٽي چاهيائين ته پاڻ رڳو جسٽس ڪيانيءَ جي ڳوٽ جو نه پر سندس وانگر غيرت مند به آهي.
ڪورٽ سان واسطيدار هڪ فوجي سپاهي مون کان پڇيو هو "سائين چو پيا زندگي زهر ڪريو آخر چا ٿو ملي؟" مون سمجهائيندي ڪيس فوجي ڪئمپ ۾ قيد واري وقت جو هڪ واقعو ٻڌايو هو جڏهن مون هڪ فوجي سپاهي کي چيو هو ته ادا سگريٽ (يا ماچيس) وٺي اچ هو وٺڻ وڃڻ لڳو ته واکو ڪيو مانس ميان پٺسا ته وٺي وچ جنهن تي

سپاهي سڏڪا ڀري روئي پيو هو، "چي سائين تون اسان غريبن لاءِ سر ڏيو بيٺو آهين اسين اهو بہ نٿا ڪري سگهون" ۽ سپاهي جي روئڻ تي مان بہ روئي پيو هوس. محبت جي مار ڪير ٿو سهي سگهي. سو ڪورٽ واري سپاهي کي واقعو ورجائڻ کان پوءِ چيم تہ "سڄڻ تنهنجي فوج جي ڪمانڊر انچيف کي سلام فنگ (سلامي) تہ مليو هوندو پر ڪنهن سپاهيءَ جا محبت جا ڳوڙها مور نہ مليا هوندا" همراه نہ رڳو پاڻ مطعمن ٿيو پر پوءِ ڪورٽ جي سڀني فوجي سپاهين جو سلوڪ اسان سان تمام سٺو ٿي ويو هو. ڪيسن ۾ اسان جي خلاف پهرين تہ ڪو سرڪاري وڪيل (اي- پي- پي) اچڻ لاءِ تيار ڪونہ هو هڪڙو آيو تہ اهو ستت ئي گذاري ويو وري زور زبردستيءَ سان مسٽر امام علي قاضيءَ کي آندو ويو تہ اهو ڪجهہ ئي عرصي کان پوءِ بيمار رهڻ لڳو. مون کائنس پڇيو هو قاضي صاحب ايڏو بيمار ڇو ٿا رهو تہ چيائين سائين ڇا ڪيان اندر ۾ ايذاءُ ٿو محسوس ڪيان تہ اوهان جي خلاف بيٺو آهيان سو دل جي بيماري ٿي پيئي اٿم. مون کيس عرض ڪيو هو سائين سٺو آهي جو اوهان آهيو. ڪو دئوس ڌڪي آڻي بيهاريائون تہ ڏچي ۾ پئجي ويندا سين اهوئي سوچي صحت مند رهو. هڪ ڏينهن پاڻ پنهنجي ٻن ننڍڙن ٻارن کي وٺي آيو ۽ ملايائين. مون پنهنجي دستور موجب ڪڪيءَ کان پڇيو "بابا ڇا ٿيندو؟" "ڊاڪٽرياڻي." "ڀلا پوءِ غريبن جو علاج مفت ڪندو يا پئسا وٺندو" چاچا مفت" "واه پٽ واه" ۽ بابلا توهان ڇا ٿيندو؟ پٽس کان پڇيم "وڪيل" "ڪهڙو وڪيل؟" سرڪاري يا..... مون ائين ئي خدا ڪارڻ پئي پڇيو پر سوال پورو ٿيڻ کان اڳي قاضي صاحب جي اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا هئا.

اها هئي اسان واري عدالت- ۽ ائين عوام طرفان سڌي يا اڻ سڌي طرح صداقت ۽ محبت ملندي رهي جنهن اسان کي ڳاٽ اوچو رکڻ ۾ مڙسا مڙسي مدد ڪئي.

ان عرصي ۾ (۱۹۸۱ع کان ۱۹۸۳ع تائين) ضياالحق جو ظالمانہ عبوري آئين ملڪ کي مٿي ۾ لڳي چڪو هو. ڪورٽن کي ڪَرُ قلف لڳا پيا هئا. سياسي سرگرميون صفا بند هيون نہ جلسو نہ جلوس نہ بيان نہ ڪا ٻي چرپر اصل ڀٽائي چواڻي

"نہ ڪتا نہ ڪُوڪار، نہ سي سڏ سُڪارئين
جهنگل ڪڍي پار، اُيو آهيڙين کي"

ملڪ ۾ توڙي ٻاهر اهو تاثر عام هو تہ سمورا سياسي اڳواڻ نہ رڳو خاموش پر پاڻ ۾ بہ اٽڪيل آهن ان ڪري فوجي ٽولي کي ڪو لهر

لوڏو ٿي ڪونهي. انهن حالتن ۾ اسان فيصلو ڪيو ته ملڪ ۾ ڪو متحرڪ سياسي پليٽ فارم ناهي ته خير آهي ڪٽي ڪيس ۽ ڪورٽ کي سياسي پليٽ فارم بنائجي ۽ اهڙو سوالنامو ٺاهجي جنهن جي سمجهائي ۽ مختلف نڪتن تي زور ڪٽي هر اڳواڻ پنهنجي نموني ڏئي پر ٿلهي ليکي هڪ قومي اتفاق راءِ نظر اچي. ۽ ملڪ جو عوام توڙي جڳ جهان سمجهي ته سمورو جمهوري عوام هڪ پاسي آهي رڳو چند سري فوجي ٽولو بندوق جي زور تي بيحيائيءَ سان ويٺو آهي.

سوالن ۾ صوبائي مختياريءَ جو سوال به هو ته زرعي سڌارن بابت ڳڻ ڳوٽ به هئي. چوندن جو مسئلو به هو ته افغانستان ۾ مداخلت جو موضوع پڻ موجود هو. مارشل لا جي جائز هجڻ جو مامرو به هو. ڳاڻي ٽوڙ فوجي بجيٽ جو فڪر به هو ۽ ڊينشلائيزيشن (Denationalization) (قومي ملڪيت مان ذاتي ملڪيت ۾ ڏيڻ) جي مذمت پڻ هئي مطلب ته ملڪي معاملن سان متعلق مڙيئي نه ته به اڪثر مسئلن جو مذڪور هو. هڪ اتفاق راءِ ايرڻ لڳو ڪي جواب ڏاڍا مزيدار ۽ هنئين سان هنڌائن جهڙا هوندا هئا. مارشل لا جي جائز يا ناجائز هجڻ جي سوال جو جواب ڏيندي علامہ حضرت محمد شاهہ امروٽي جن فرمايو "اوهين مارشل لا جي ٿا ڀالهہ ڪريو اسلام ۾ پگهاردار فوج ٿي ناجائز آهي جو هر مسلمان غازي آهي". يعني يار اهو اڏوئي اڏائي ڇڏيو جنهن تي مڪ اچي ٿي ويئي. نظريہ پاڪستان بابت محترمہ بينظير ٻٽو چيو ته ۱۹۷۳ع واري آئين جا پهريان پنج فقرا نظريہ پاڪستان آهن سائين علامہ امروٽي صاحب جن فرمايو ته هر ملڪ جو آئين ان جو نظريو هوندو آهي سو ۱۹۷۳ع وارو آئين ٿي نظريہ پاڪستان آهي ۽ ان کي نقصان ضياء الحق پهچايو آهي ڪامريڊن نہ پهچايو آهي. مير غوث بخش بزنجي صاحب ۱۹۴۰ع واري ٺهراءُ کي نظريہ پاڪستان قرار ڏنو. منهاج برنا قائد اعظم محمد علي جناح جي ۱۱ آگسٽ ۱۹۴۷ع تي آئين ساز اسيمبلي آڏو ڪيل تقرير کي نظريہ پاڪستان سڏيو. ولي خان چيو ته نظريہ پاڪستان ته ننگيءَ جو ٺاهہ آهي جيڪو مخالفن کي ڦاسائڻ لاءِ ٺاهيو ويو آهي. واضح رهي ته سرڪاري شاهد، سرڪاري وڪيل توڙي فوجي ڪورٽ سڳوري نظريہ پاڪستان جي وصف بڌائڻ ۾ ناڪام رهيا جيتوڻيڪ پوءِ به اهو ڪيس ڪٽيندا رهيا ته اسان نظريہ پاڪستان جا مخالف آهيون. ٻون پنهنجي بيان ۾ چيو هو ته ملڪ جي مائهن هر پيري سوشلزم کي ووٽ ڏنو آهي. سو سندن نظريو اهو آهي، هر نظريو ڪنهن نہ ڪنهن طبقي جو ٿيندو آهي. سوشلزم پورهيتن جو نظريو آهي جيڪو سموري عوام قبول ڪيو آهي. نظريا عالمگير هوندا آهن، اهي جاگرافيائي طور محدود نٿا ڪري سگهجن

مثلن نظريہ ايران ، نظريہ پارت ، نظريہ سعودي عرب وغيره ، بلڪ هر نظريو توڙي سائنسي ڄاڻ سموري انسان ذات جي مشترڪ ميراث آهن. ٻيءَ صورت ۾ ته خود اسلام به غير ملڪي نظريو آهي.

ان کان سواءِ اسان ڪيس هلندي بينظير ٻٽو ، بزنجو ، صاحب توڙي ولي خان وغيره ڪي چيو ته ميدان ۾ لهو نه ته وقت اڳتي لنگهي ويندو ، اوهين غير متعلق ٿي ويندا ۽ باقي وچي ٽي ٽيمون ميدان ۾ بچنديون. فوجي ٽولو ، دهشت پسند ۽ ڪامريڊ حضرات - ڪيس هلندي اڳواڻ شاهديون ڏيڻ آيا (هونئن اڪثر سياست دانن جي بين صوبن ۾ وڃڻ تي پابندي هئي) ته ايم - آر - ڊي جون ميٽنگون به ٿيون ۽ آگسٽ ۱۹۸۳ع کان هلچل هلائڻ جو فيصلو ٿيو. اهڙيءَ طرح ان عظيم تحريڪ ۾ حضرت يوسف جي سٽ جي پوئين واري پوڙهيءَ خريدار جيتري سهي پر اسان جي به پٽي آهي.

ڪيس هلندي قرب مان پيروي ڪندڙ وڪيلن يوسف لغاري ، اختر حسين ، عبدالودود ، علي امجد ۽ ٻين سان گڏوگڏ اسان ملزمن مان محترم سهيل سانگي جي قانوني ڄاڻ اسان کي ڏاڍي ڪم آئي.

هتي هڪ فني وضاحت پڻ ڪري ڇڏيان ته ڪيس هلندي ضياء الحق اي - ڪي - بروهي ۽ شريف الدين پيرزادي نظريہ پاڪستان بابت ڪراچيءَ ۾ (اسٽيل مل ۾) اچي بيان ڏنا. معافين چيو ته هي جام ساقي ڪيس جو جواب پيا ڏين. سو اسان ڪورٽ کي درخواست ڏني ته انهي ڏنهي همراهن کي اهڙن ڪيس تي اثر انداز ٿيندڙ بيانن کان روڪيو وڃي ۽ ڪورٽ جي شاهدن طور هتي گهرايو وڃي ته اسين آڏي توڙي سڌي پڇا ڪري پت واڪي ڪريون واضح هجي ته ڪورٽ ۾ شاهدن جا ٽي قسم هوندا آهن.

(۱) فرياديءَ جا شاهد يا سرڪاري شاهد.

(۲) بچاءَ جا شاهد.

(۳) ڪورٽ جا شاهد (جيڪڏهن ڪورٽ مناسب سمجهي ۽ گهرائي يا گهرائي سگهي ته)

دراصل فوجي ڪورٽ ۾ شاهد سرڪاري وڪيل سڏگاڏڙ سڏڙ هوندا آهن. اصلي سرڪاري ڏر ڪورٽ هوندي آهي.

هونئن اسان واري ڪيس ۾ ملزمن توڙي شاهدن جا بيان پڙهڻ وٺان آهن. ملزمن وارا بيان ته فتح آخر عوام جي ٿيندي ۽ "ضمير ڪي قيدي" ڪتابن جي ذريعي شايع به ٿيا پر فورن ختم ٿي ويا ۽ شاهدن جا بيان شايع ڪرڻ جي مالي توفيق اڃا نه آهي اميد ته ڪڏهن نه ڪڏهن اهي به شايع ٿيندا ۽ اسان وارا بيان پڻ وري شايع ٿيندا.

بهر حال آئون پنهنجي ڪيس جي ملزمن ، توڙي وڪيلن طرفان ٻاءُ بدر جو ٽورائتو آهيان جو هن اسان سڀني کي ادب جي ايوان ۾ آڻي امر ڪري ڇڏيو آهي.

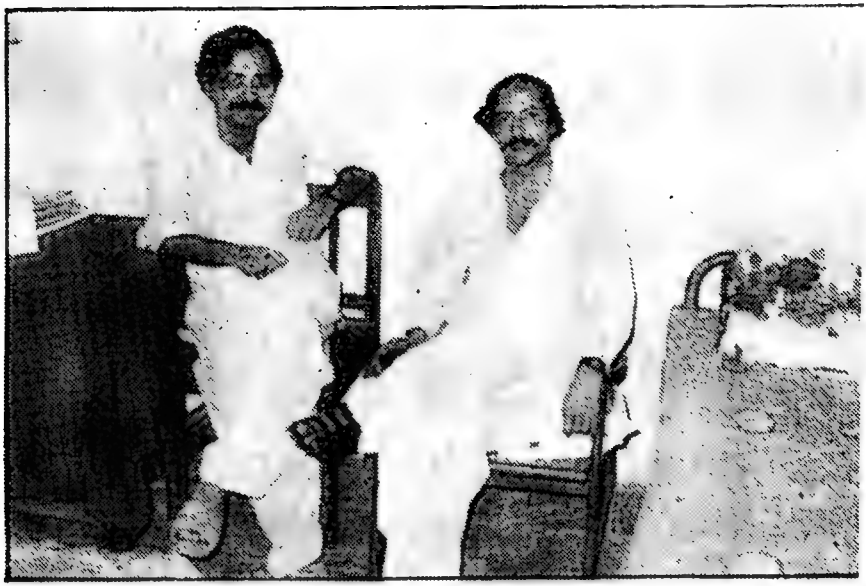

سيد پرويز علي شاهه ۽ بدر ابڙو وارد-١٧ جي ٣- نمبر ڪولي

علي حسن چانڊيو (ڊي ايس ايف)، اختر حسين (وڪيل) آدم چانڊيو (پي اين پي)، سهيل سانگي ۽ سنجر خان چانڊيو ٢-ڊسمبر ١٩٨٣، نيو جيل واري ڊويزن وٽ، جنهن ۾ پڪن قيدين جون بيرڪون آهن.

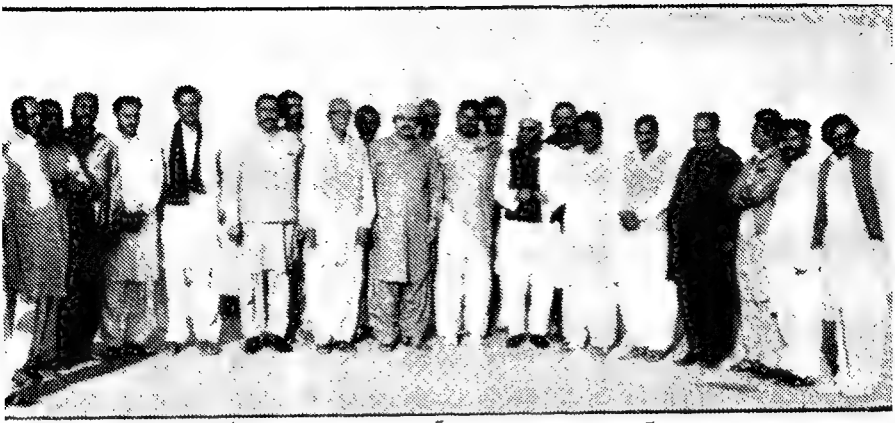

ايم آر ڊي هلچل دوران آغا اشفاق جي سالگرهه واري ڏينهن گروپ ، ساڄي کان بدر ابڙو ، سيف الله خالد ، ثمر علي شاهه ، ؟ ، ؟ ، محمد حسين ڏنجي ، سيدحسين شاهه بخاري ، مولانا احترام الحق ٿانوي ، ؟ ، ممتاز ٻٽو ، حفيظ قيصر ، ناصر بلوچ ، آغا غلام نبي خان پٺاڻ ، ؟ ، امتياز ڦلپوٽو ، ؟ ، رحيم بخش جمالي ، صديق پاٽولي ، سيد علي نواز شاهه ، عبدالفتاح ميمڻ ، ؟ ، عبدالرزاق سونارو .

وارڊ ١٥ - شير محمد مگريو (ڊي ايس ايف) ، امداد چانڊيو (ڊي ايس ايف) ، بدر ابڙو ، سهيل سانگي ۽ محمد خان سولنگي (ڊي ايس ايف) ٢ - ڊسمبر ١٩٨٣ (ڊي ايس ايف جا هي دوست جيڪڏهن اڳ جهلجن ها تہ پڪ سان "ڄام ساقي" ڪيس ۾ شامل هجن ها)

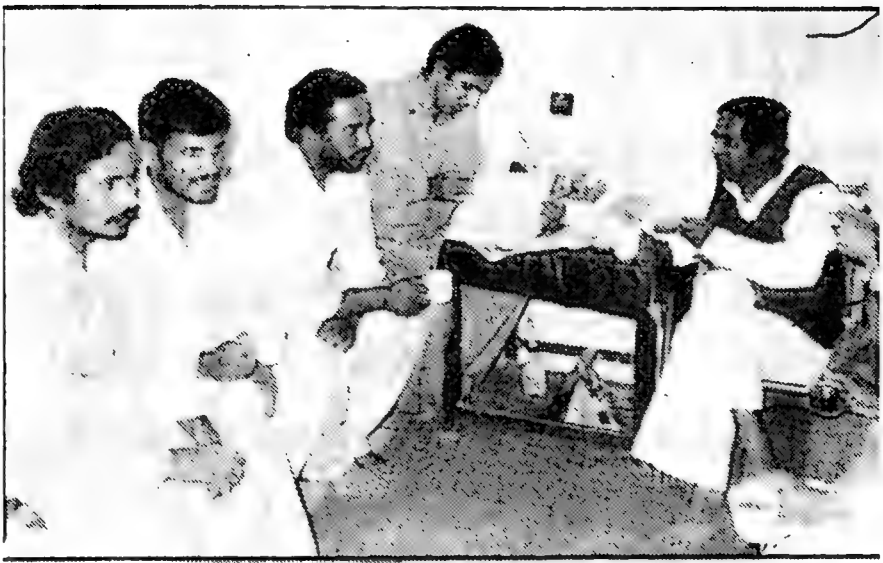

ايم آر ڊي تحريڪ دوران گرفتار ٿي آيل وڪيل اختر حسين، رشيد رضوي ۽ ضياءُ اعوان "جام ساقي ڪيس" وارن سان صلاح مشورو. اختر ۽ رشيد "جام ساقي ڪيس" ۾ صفائيءَ جا وڪيل به هئا. ۲۹-نومبر ۸۳ء.

سنڌي ادبي سنگت ڪراچي جيل شاخ جي ۲۵-نومبر ۱۹۸۳ واري گڏجاڻيءَ ۾ محمد خان سولنگي، سيد ڪوڙل شاهه، سهيل سانگي، امداد چانڊيو، علي حسن چانڊيو، اسماعيل "اداسي" عطا دل، شبير شر ۽ بدر ابڙو. ڪولي نمبر ۳/ ۱۷.

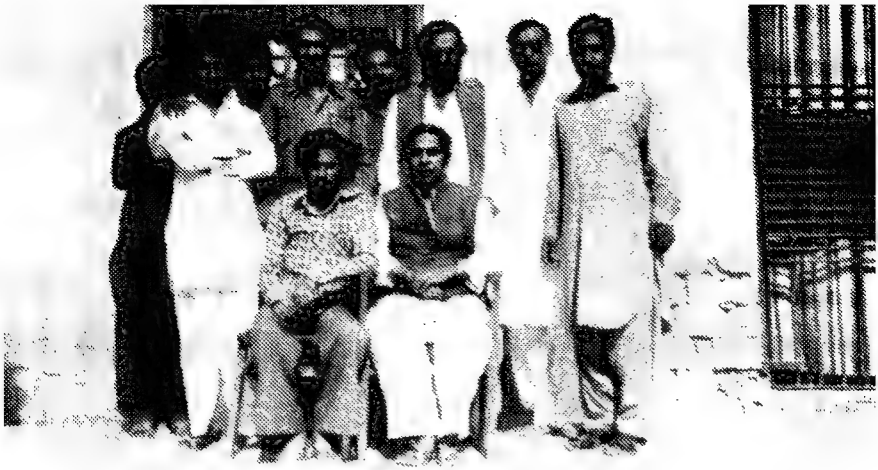

جام ساقي کيس وارا ۽ ڊي ايس ايف جا سائي.
وارڊ- ۲۱ ۾ پروفيسر جمال نقوي جي کوليءَ آڏو. ۳- ڊسمبر ۱۹۸۳.

جيل ۾ کيل ڊرامي "باهيون بيراڳين جون" جا ڪجهه اداڪار کاٻي کان سلطان گاڏهي (جيئي سنڌ)، انجنيئر لال (ج-س)، نصير سوهو (پروگريسو جيئي سنڌ)، انيل ڪمار (پ ج س)، امداد چانڊيو (ڊي ايس ايف)، مصطفيٰ سوهو (پ ج س)، سندر داس (ايس ايس ٽي)، غفور شورو (ج س ا ف آ ک) ۽ شير محمد مگسريو (ڊي ايس ايف).
وارڊ-۱۵، ۲- ڊسمبر ۸۳.

١- مارچ ١٩٨١ ، جيل جي حڏن آندر سرسري فوجي عدالت جي ڪاروائيءَ دوران سامهيءَ ۾ چوريءَ ڪيڏل يادگار تصوير ، بدر ابڙو ، امر لال ، پروفيسر جمال نقوي ، جام ساقي ، شبير شر ، ڪمال وارثي (بيٺل) ۽ سميل سانگي.

سياسي قيدين جو ڏاڍ مانيءَ سان انصاف.

ايم آر دي تحريك دوران ؛ كجه اگ
پهتل سياستدان ؛ وكيل اختر حسين ، عبدالحفيظ
لاكو ، خواجه همايون ، بي - ايم - كُتي ، فاروق نائك .

حار ساقي ، عيس جي "چين" جبار خٹک ، سهيل ،
امر ، بدر ؛ كمال وارثي .

ايم آر ڈي تحريک داران اسپيشل وارڈ ۾ رکيل
قيدي سليمان گهانچي، عبدالله بلوچ، پيار علي الانہ ۽
محمد حسين ڏنجي.

۱۴ - ايم آر ڊي هلچل دوران گرفتار ٿيل پ پ
اڳوان ممتاز ڀٽو وارڊ- ۱۱ ۾ ، جتي هن هلچل جي
نتيجن کي ڏسي "کنفيڊريشن" وارو خيال پيش ڪري
ان تي بحث اڀاريو .

جور ساقي.

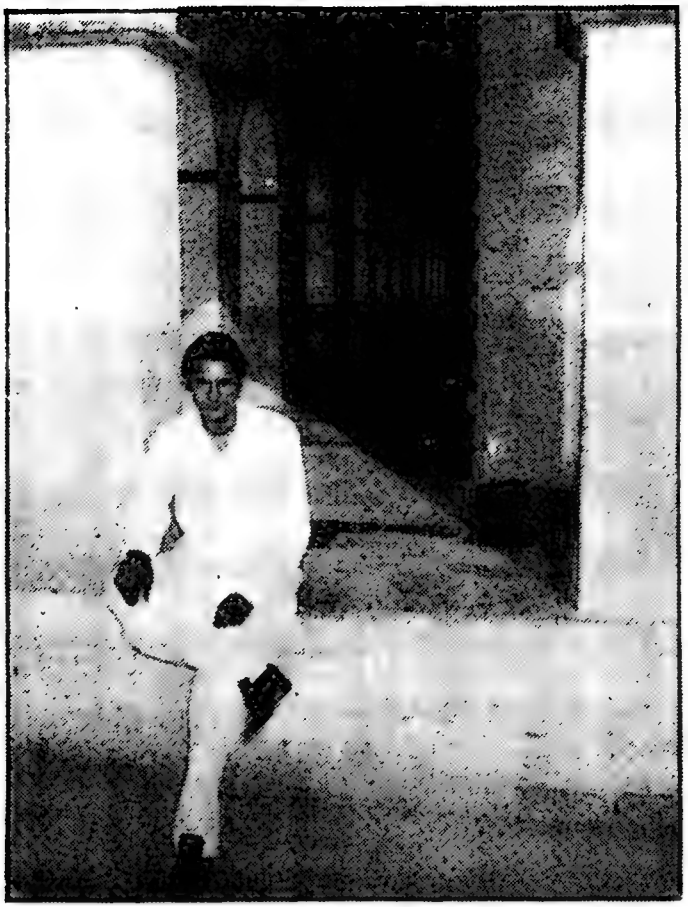

جيون قيدي لالو افضلء سندس اكيلائيون
جيئن لاء .

بيرڪ -۲۸ ۾ سپاف جي جلسي ۾ ڊي آءِ ايف جا ڪارڪن امداد ۽ محمد خان انقلابي گيت پيا ڳائين. مختلف سياسي ڏرين جي پاڻ ۾ قربت ۽ مفاهمت جا هڻڻا ڏينهن نه اڳ نظر آيا. نه پوءِ.

وارد ٧ جو وراندو . كولين جا در ع ويراني.

گندي ناليءَ مان وهندڙ پاڻيءَ مان ڏول ڀري سڄي جيل ۾ پوچو ڦيريو وڃي ٿو. اهو ڪم ڪچن قيدين کان ورتو پيو وڃي. ڦاهي گهر ۽ اسپتال ويجهو وهندڙ گٽر لائين، ڊسمبر ١٩٨٣.

٢٠- بند وارڊ جو در، جنهن ۾ ٺهيل ننڍڙيون ننڍڙيون کوليون عتاب هيٺ آيل قيدين جون رڙيون ٻڌي ٻڌي بي حس ٿي ويون آهن.

فوجي عدالت ۾ پيشيءَ جي تياري. وارڊ -۲۱.

عبدالصمد جيون قيدي، جيڪو ٨- سالن اندر جيل ۾ چريو ٿي ويو. "چريائپ" جي بنياد تي آزاد ٿين کان پوء آپگهات ڪري ڇڏيائين.

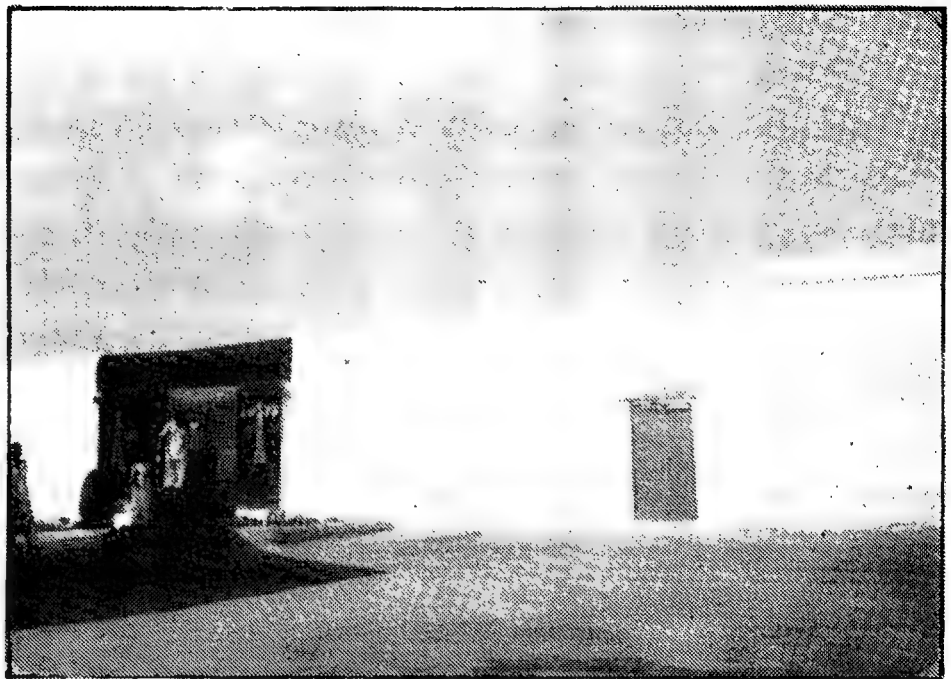

وڏو در "چڪر" جو گيٽ آهي، جنهن ۾ "ڪچا قيدي" رکيا ويندا آهن ۽ پر وارو ننڍو در "ڪال ڪوٺڙين" جو آهي، جتي انسان موت جي گهڙيءَ جو انتظار ڪندا آهن.

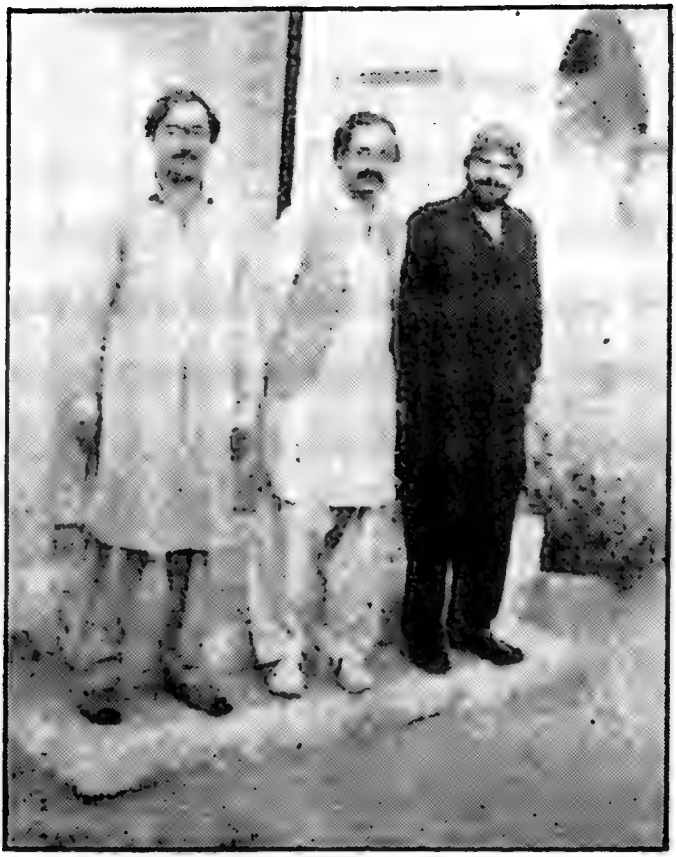

وارد - ۱۷ جا سائي آغا اشفاق خان، بدر آبڑو
۽ ڊاڪٽر مولا بخش جوئيجو. ڊسمبر ۱۹۸۳ء

ارشاد راؤ ، كمانڈر عالم ، پرويز علي شاه ء بدر
ابڑو وارڈ - ۱۷ ، ۲۵ دسمبر ۱۹۸۱ء

پیشوا دوران متن مانتن سان ملاقات.

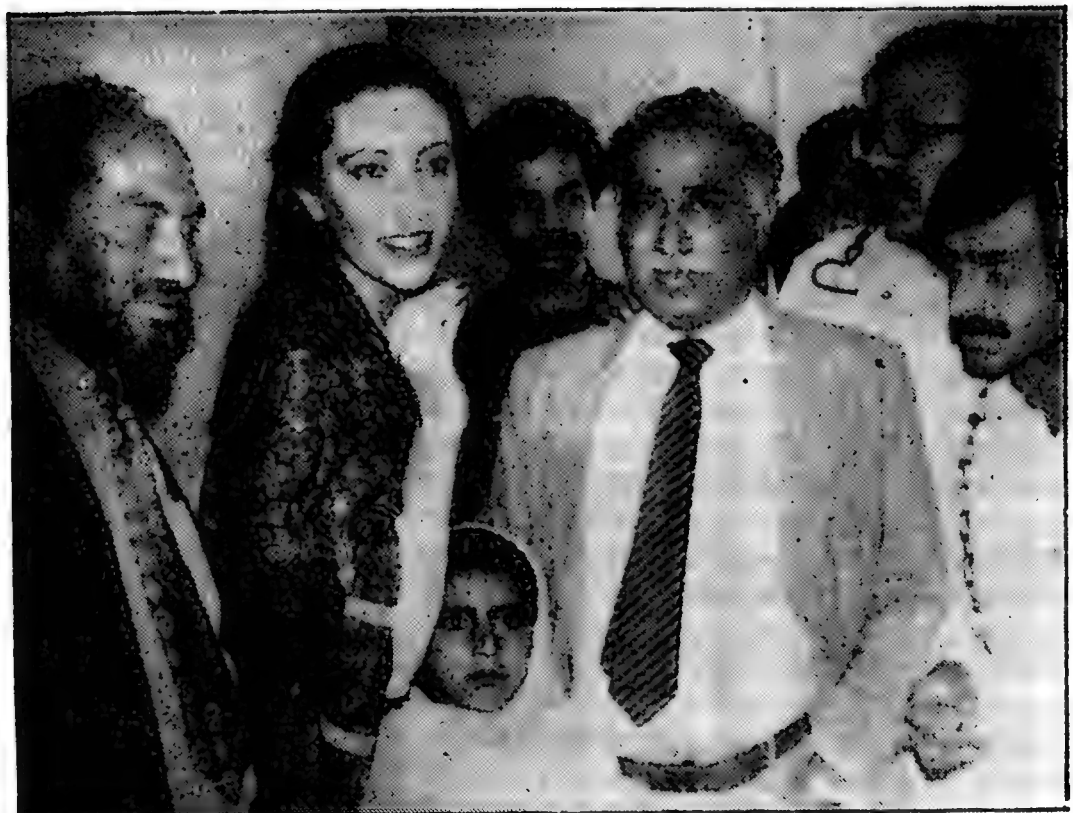

مس بينظير ڀٽو بچاءَ جي شاهد طور ملڻري ڪورٽ ۾ بيان ڏيڻ لاءِ عدالت جي ڪمري طرف وڃي رهي آهي. يوسف لغاري ايڊووڪيٽ، شفيع محمد ايڊووڪيٽ، شبير شر ۽ بدر ابڙو نظر پيا اچن.

عدالت ۾ بيان رکارڊ ڪرائڻ کان اڳ خان ولي خان ۽ عابد لغاري "جوابدارن" سان.

آزاد ٹین بعد مارشل لا دوران لکیل اخباري کالمن تي جمهوري دؤر ۾ بهترين کالم نگاريءَ واري ايوارڊ جي وصولي.

محترمہ بي نظير ٻٽو خاص فوجي عدالت نمبر -۵ ۾
پنهنجو بيان رکارڊ ڪرائڻ کان اڳ. هيءَ تصوير عدالت
جي خواهش تي نڪتي.

"هيءَ ڊائري آرٽر ڪوئسلر جي فرانڪو جي قيد ۾ لکيل ڊائريءَ وانگر نه آهي، جا هن پنهنجي ڪتاب (Scum of the Earth) ۾ ڏني آهي نگاري ۽ هن جي دور رس نگاھ کي يورپ جي جديد تاريخ ثابت ڪري رهي، پر بدر جي ڊائريءَ ۾ به ڪوئسلر وانگر حقيقت بدر جھا اتم آهي ۽ جا بدر ابڙي کي هڪ حساس شاعر جي دل آهي ۽ جذبات جو انو کو اظهار آهي، اهو ته ڪوئسلر ۾ به نٿو ملي."

"بدر جي جذبات ۾ تازگي ۽ گرمي ڏسي مون کي هن جي قوھ جوانيءَ تي رشڪ ٿو اچي. شال اها روح جي تازگي هن سان نيبھ رهي. اها وڃي ٿي ته باقي ماڻھو ماس جو لوٿڙو وڃي رهي ٿو. شال انسان ۾ آزادي ۽ محبت جو تصور ائين رهجي اچي جيئن دودي کي ماڙيءَ تي روپا نظر ايندي هئي ..... ڪم عمريءَ ۾ ئي بدر هڪ فلاسفر، شاعر، مصور ۽ انقلابيءَ جو ميلاپ آهي، هونئن ته هو هڪ سنگ تراش به آهي ..... بدر ابڙي جھڙا انسان "هم جو تاريڪ راهون ۾ ماري گئي" جو مثال هٿا ۽ جڏهن ڪائيون ڪپي ويون هيون ته باھ ۾ پنهنجا هڏ ڀچي وڃندا هٿا ته جيئن دونهين دکيل رهي."

"مان هاڻي سمجھي سگھيو آهيان ته جمال ابڙو رئائرمينٽ ڪان پوءِ فرصت ۾ ڇو نٿو لکي، دراصل جي منهنجو ڪوئي پٽ بدر جھڙو لکي سگھي ها ته مان به لکڻ ڇڏي ڏيان ها ۽ هن جي تخليق تي قناعت ڪريان ها."

شيخ ايياز

پڙهندڙ نسُل . پ ن ڀ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين " اُداس نسلين" نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ "لُڙهندڙ نَسُل" نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڇٽيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڑا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، چُرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، پاڙي، ڪاڦُو، پاڃوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَڳهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان "پڙهندڙ" نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان کڻي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنيe-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڑھندڙ نسل (پَـنَ) کا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو کو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيکڏهن کو بہ شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَـنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيکڏهن کو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

جَهڙيءَ طَرَح وٽن جا پَـنَ ساوا، گاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پڑھندڙ نَسُل وارا پَـنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙھندڙ، بَرندڙ ۽ پڙھندڙ، سُست ۽ پڙھندڙ يا وِڙھندڙ ۽ پڙھندڙ بہ ٿي سگھن ٿا. ٻين لفظن ۾ پَـنَ کا خُصوصي ۽ تالي لڳل کِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَـنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿين. اهڙي حالت ۾ پَـنَ پاڻ هِڪَٻئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَـنَ ياران ڪتابن کي ڊِجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيکڏهن کو پيسا ڪمائي سگھي ٿو تہ پلي ڪمائي، رُڳو پَـنَ سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَئن کي ڪُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکَڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٽائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڇاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَياز علمَ، ڇاڻ، سمجهَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڇڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ چُپن ٿا؛

ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موتي مَنجهِ پهاڙ چُپن ٿا؛

... ...

ڪالهَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄ ڪلهہ نيلا پيلا آهن؛

گيتَ بہِ ڇڻ گوريلا آهن.....

... ...

هي بيتُ اَتي، هي بَم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،

جنهن رِڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اڄاڻائي کي پاڻ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ "هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وجايو" ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَڻ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر کڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪينئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشَ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽنر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻَ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ياڪي پائي چيو تہ "منهنجا پاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ".

- اياز (ڪلهي پاتر ڪينرو)